

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANA BİLİMDALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİSÇİLERİN İMAN ANLAYIŞI

Tuğba ERUÇAR

2501170237

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hüseyin HANSU

İSTANBUL – 2020

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİSÇİLERİN İMAN ANLAYIŞI

Tuğba ERUÇAR

2501170237

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hüseyin HANSU

İSTANBUL – 2020

ÖZ
HADİSÇİLERİN İMAN ANLAYIŞI
TUĞBA ERUÇAR

İslam mezhepleri arasında erken dönemlerden itibaren imanın tanımı, sınırları ve kapsamı konusunda çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Hz. Peygamber'in sünnet ve hadislerini doğru bir şekilde aktarmakla ilgilenen hadisçiler ilk zamanlarda doğrudan bu tartışmalara katılmamışlarsa da sonraki dönemlerde aktif bir şekilde imanla ilgili konuları tartışmışlardır.

Bu çalışmada siyasî hadiselerin etkisiyle tartışılmaya başlanan "iman" konusunda Ehl-i Hadîs'in düşünce yapısı özetlenmiştir. Sonrasında *Kütüb-i Sitte* bâb başlıkları ve metin ilişkisinden yola çıkarak bu düşünce yapısıyla rivayetlerin ne gibi yorumlara konu edildiği, Ehl-i Hadîs'in iman ile ilgili tezlerinin rivayetlerin ve rivayet kitaplarının tertibinde etkili olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu etkinin varlığı ve yokluğunu tespit edebilmek için Ehl-i Hadîs'in iman hakkındaki görüşleri mümkün mertebe kendi kitaplarından ele alınmaya çalışılmıştır. Onların bu konu ile ilgili görüşleri; imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, iman-İslam ilişkisi, imanda artma-azalma, imanda derecelenme, imanda istisna, büyük günah ve imanın şubeleri olmak üzere sekiz başlıkta sistematik bir şekilde ele alındıktan sonra da *Kütüb-i Sitte* rivayetleri de bu sekiz başlığa uygun olarak incelenmiştir.

Araştırma neticesinde iman tartışmalarının, *Kütüb-i Sitte*'nin gerek bölüm isimlerine gerekse de bölümlerin bâb başlıklarına veya musanniflerin kişisel yorumlarına yansıdığı sonucuna varılmıştır. Böylece iman tartışmalarında rivayetlerin Ehl-i Hadîs bakış açısıyla yorumlandığı bilgisine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Hadîs, iman, amel, *Kütüb-i Sitte*, Mürcie

ABSTRACT
THE INTERPRETATION OF FAITH ACCORDING TO
THE HADITH SCHOLARS
TUĞBA ERUÇAR

Since the early times, various discussions have occurred among the Islamic schools about the definition, limits and scope of faith. Ahl al-Hadith (The Adherents of Hadith) have participated in these discussions with their books. Kutub al-Sittah (The Six Books) is also one of the most important them. In this study, it has been tried to determine reflections of faith discussions in Kutub al-Sittah.

In order to determine the existence and absence of faith discussions, we have researched Ahl al-Hadith's opinions related to faith as possible as from their books. Their opinions associated with this issue have been discussed under eight headings as the definition of faith, the relationship faith and act, the relationship faith and Islam, the increase and decrease of faith, the gradation in faith, the reservation in (the expressing of) faith, great sin and braches of faith. After that, Kutub al-Sittah's narrations have been examined in compliance with these eight titles.

As a result of the research, the reflections of faith discusses have been seen both in the Kutub al-Sittah's chapter names and in chapter headings or in muhaddiths's personal opinions. In this way, it has been obtained that narrations were interpreted with Ahl al-Hadith perspective in the faith discussions.

Keywords: Ahl al-Hadith, Faith, Act, Kutub al-Sittah, Murji'a

ÖNSÖZ

İslam tarihinin ilk dönemlerinde meydana gelen siyasî ve itikadî ihtilafların sonuçlarından biri de iman konusundaki tartışmalar olmuştur. Mürtekeb-i kebîre olarak bilinen büyük günah işleyen kimsenin dini statüsü tartışmasıyla başlayan iman tartışmaları konusunda kelim ve mezhepler tarihinde pek çok çalışma yapılmıştır. Konuyla ilgili tartışmalarda hadisçilere sık sık atıf yapılmasına rağmen hadis alanında yapılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu tezimizde iman tartışmalarını hadisçilerin bakış açısıyla incelemeyi hedeflemektedir.

Hadisçilerin İman Anlayışı isimli olan bu çalışma araştırmanın önemi, amacı, araştırmanın yöntemi, sınırları ve konu ile ilgili benzer çalışmaları ele alan literatür değerlendirmesinin ele alındığı bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde iman tartışmalarının tarihi seyri ve iman konusunda belirli mezheplerin görüşleri nakledilmeye çalışılmıştır. Böylece Ehl-i Hadîs'in diğer mezheplerle olan ortak veya farklı yönlerini ortaya çıkararak hem konu hakkındaki tavırları belirginleştirilecek hem de *Kütüb-i Sitte* rivayetleri incelenirken muhatap alınan karşı görüşün kim olduğu, düşünce yapısının ne olduğuna dair bilgi verilmeye çalışılacaktır.

İkinci bölümde Ehl-i Hadîs'in iman temalı eserleri tespit edilebildiği kadarıyla listelenmiştir. Bu eserlerin içeriğinde “iman teması”ndan kastımız imanın altı şartı olarak bilinen hususlar değil, çalışmada ele aldığımız sekiz temel başlığın ya tamamı ya da bir veya birkaçıdır. Ayrıca hadisçilerin iman anlayışını burada detaylı olarak ele aldığımız için diğer mezheplerle iman anlayışları açısından karşılaştırılmalarına dair bir tabloya yer verilmesi uygun görülmüştür. Bu bölüme yer vermedeki amacımız, başta “Sünne” türü eserler gibi hadisçilerin, rivayet kitapları dışında akaide dair çeşitli eserleri üzerinden görüşlerini saptamaktır. Burada Ehl-i Hadîs'in her konuda mutabık fikirde olmadığı aralarında farklı renk tonları bulunduğu tespit edilmiştir.

Son bölüm olan üçüncü bölümde ise *Kütüb-i Sitte*'de iman konusu incelenmiştir. Bunu yaparken rivayetlerin –sahabî ravisi dışında- senedlerine yer verilmemiş, bâb başlığı ve rivayetin konu başlığı ile ilgili olan kısmı zikredilmiştir. Değerlendirme başlığı altında, altı musannifin iman nazariyesi ile ilgili tespit edilen görüşleri ikinci bölümde yer alan bilgiler ışığında özetlenip yorumlanmaya

çalışılmıştır. Sonuç kısmında, çalışmadan elde edilen kanaatlerin bütüncül bir şekilde değerlendirilmesine ve ulaşılan bulgulara yer verilmiştir.

Araştırma konusunun seçiminde ve beni bu konuda çalışmaya teşvik ederek tamamlanma aşamasına kadar ufuk açıcı fikir ve tenkitleriyle tezin şekillenmesinde emeği olan, hoşgörü ve güveniyle rahat çalışabileceğim ortamı sağlayarak kendimi gerçekleştirme imkanı sunan danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin Hansu' ya, e-posta üzerinden sorduğum sorulara latîf üslubuyla cevap veren Dr. Öğr. Üyesi Kadir Gömbeyaz'a yine aynı yöntemle kaynak temini konusunda yardımcı dokunan Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk Akpınar'a teşekkür ederim. Ayrıca çalışmalarım boyunca kütüphanesinden istifade ettiğim İSAM yetkililerine ve çalışanlarına özellikle çalışma konularımızın birbirine yakınlığının bir avantajı ile sık sık fikir alışverişi yaptığım değerli arkadaşım Sümeyye Sena Güven'e ve görüşlerinden istifada ettiğim Tuğçe Günaydın'a da teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak tüm çalışmam boyunca bana benden fazla inanan ve hep yanımda olan annem Fisun Eruçar ve babam Nejdet Eruçar'a manevi desteğiyle küçük kardeşim Soner Eruçar'a ve hassaten de tez boyunca ihtiyaç duyduğum kitapların temini konusunda maddî bakımdan destek olan ablam Tülin Eruçar'a şükranlarımı sunmak istiyorum.

Tuğba ERUÇAR
İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İMAN TARTIŞMALARI ve HADİSÇİLER

1. İman Tartışmalarının Ortaya Çıkışı.....	9
2. İman Konusunda Mezheplerin Görüşleri	15
2.1. Hâricîler.....	15
2.2. Mürcie	16
2.3. Mu‘tezile	18
2.4. Şîa.....	20
2.5. Eş‘ârîyye.....	22
2.6. Mâtürîdiyye	23
3. Mezheplerin İman Anlayışlarının Siyasî Boyutları	25
DEĞERLENDİRME.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSÇİLERİN İMAN KONUSUNDAKİ TEORİK GÖRÜŞLERİ

1. Hadisçi Kavramının Kapsamı.....	32
2. Hadisçilerin İman Konusundaki Çalışmaları.....	34
2.1. Müstakil Çalışmalar	34
2.1.1. Kitaplar	34
2.1.1.1. “Kitâbü’l-Îmân” veya “Mesâilü’l-Îmân” Adlı Eserler	34
2.1.2. Risaleler	36
2.1.2.1. Sadece Belli Bir Meseleye Has Olanlar	36
2.1.2.1.1. “Şuabu’l-ıman” Adlı Eserler.....	36
2.1.2.1.2. Diğer konularla İlgili Olanlar.....	37
2.1.2.2. İki veya Daha Fazla Konuyu Ele Alanlar.....	37
2.2. Gayr-ı Müstakil Çalışmalar	38
2.2.1. Kitap.....	38
2.2.1.1. Hadis.....	38
2.2.1.1.1. “es-Sünne” İsimli Eserler.....	38

2.2.1.1.2. Câmi'	41
2.2.1.1.3. Sünen	41
2.2.1.2. Mezhepler ve İslam Tarihi	42
2.2.1.2.1. Makalât	42
2.2.1.2.2. Tabakât	43
2.2.1.3. Akâid	43
2.2.1.3.1. Mesâil	43
2.2.1.3.2. Genel	43
2.2.1.3.3. Ret Literatürü	46
2.2.2. Risale	47
2.2.2.1. Mensur	47
2.2.2.2. Manzum	49
3. Hadisçilerin İmana Dair Teorik Görüşleri	52
3.1. İmanın Tanımı	52
3.2. İman-Amel İlişkisi	58
3.3. İman-İslâm İlişkisi	61
3.3.1. İman ile İslam Aynı Anlama Gelmektedir	61
3.3.2. İman ile İslam Farklı Anlamdadır	64
3.3.2.1. Anlamsal Açıdan İlişki	64
3.3.2.2. İman-İslam'ın Kapsamı ve Namaz Bahsi	67
3.4. İmanda Artma-Azalma	70
3.4.1. İman Artar; Azalmaz veya Azalması Hakkında Konuşmamak (Tevakkuf Etmek)	70
3.4.2. İman Artar-Azalı	73
3.4.3. Artma-Azalmanın Şekli	77
3.4.3.1. Kemmiyet Açısından Artma-Azalma	77
3.4.3.2. Keyfiyet Açısından Artma-Azalma	80
3.4.4. Artma-Azalma İmanda mı İslam'da mı Olur?	81
3.4.5. Artma- Azalmanın Alt ve Üst Sınırları	81
3.5. İmanda Tefâdul (Derece)	82
3.6. İmanda İstisna	84
3.7. Büyük Günah	92
3.7.1. Küçük Günah İşleyenlerin Durumu	94
3.7.2. Büyük Günah İşleyenlerin Durumu	94
3.7.3. Namazın Terki Durumu	97
3.8. İmanın Şubeleri	98
3.9. İman Mahluk mudur?	99
4. Hadisçilerin İman ile İlgili Meselelerdeki Görüşlerinin Diğer İtikâdi Mezheplerle Mukayesesi	100
DEĞERLENDİRME	103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜTÜB-İ SİTTE'DE İMAN BÖLÜMLERİNİN İNCELENMESİ

1. Kütüb-i Sitte'de İman Konusunun Ele Alınış Şekli	108
1.1. Müstakil Bir Kitap İçinde Yer Verenler.....	108
1.2. Mukaddime ve Sünne Bölümlerinin Bâbları Altında Yer Verenler.....	113
1.3. Kütüb-i Sitte'nin Diğer Bölümlerinin Bâbları Altında Yer Verenler	115
2. İman Meseleleri ile İlgili Hadislere Örnekler	118
2.1. İmanın Tanımı	118
2.2. İman-Amel İlişkisi.....	123
2.3. İman-İslam İlişkisi.....	155
2.4. İmanda Artma – Azalma	173
2.5. İmanda Tefâdul (Derece)	200
2.6. İmanda İstisna	215
2.7. İmanda Büyük Günah.....	221
2.8. İmanın Şubeleri	251
DEĞERLENDİRME.....	262
SONUÇ	269
KAYNAKÇA.....	272

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 2.1: Hadisçilerin İman Konusundaki Çalışmaları.....	51
Tablo 2.2: Sen mümin misin? Sorusuna Verilen Cevaplar.....	91
Tablo 2.3: İman Konusunda İtikadî Mezheplerin Mukayesesi.....	106
Tablo 2.4: İman- Salih Amel- Masiyet İlişkisinin İmanda Artma- Azalma Üzerinde Hadisçi- Mürcîî ve Sünnî Anlayış Yorumları.....	107
Tablo 3.1: Cibrîl hadisi, İslam'ın beş direk üzerine kurulduğuna dair ve Abdulkays heyeti ile ilgili rivayetlerde zikredilen iman ve İslam tanımlarının mukayesesi.	169

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1: İman- İslam Kapsam İlişkisi.....	67
Şekil 3.1: İmanın Keyfiyet Durumu.....	197
Şekil 3.2: Hem Kemmiyet Hem Keyfiyet İlişkisi.....	198
Şekil 3.3: İmanda Derece Açısından İki Bireyin Birbirlerine Karşı Olası Konumları.	213

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	: Aleyhisselâm
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bkz.	: Bakınız
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
drl.	: Derleyen
EKEV	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
Karş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
No.	: (Hadis) numarası
ö.	: Ölüm (yılı)
r.a.	: Radıyallahu anh
r. anhüma	: Radıyallahu anhüma
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
şrh.	: Şerh eden / şârih
ts.	: Tarihsiz/ Basım tarihi yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
tkd.	: Takdim eden
tlk.	: Ta‘lik eden
Trc.	: Tercüme eden/ Çeviren
vb.	: ve benzeri
v. dğr.	: ve diğerleri
vs.	: Vesaire
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi

İslam tarihinde yaşanan pek çok hadise, yeni düşüncelerin oluşumunu veya farklı hadiseleri tetikleyerek tarih sayfasında kendisini göstermiştir. Hâricîlerin tekfir söylemleriyle ortaya çıkardıkları, arka planında iman-amel ilişkisine dayalı olan büyük günah tartışmasıyla gündeme gelen iman tartışmaları da bu bağlamda ele alınmalıdır. Söz konusu tartışmalarda adları geçse de iman tartışmalarında hadisçilerin görüşlerini ele alan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte rivayet ürünlerinin tertip-düzeni veya meseleyi ele alış biçimi tarihin bir döneminde gündemde olan bu konu etrafında dönüp dolaşan tartışmalardan etkilenmiş olmalıdır. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/ 1449), hadislerin tedvinini gerekli kılan hususların tebvîb yani tasnif işleminde de etkili olduğunu ifade etmiştir. Bu harekete geçirici amillerden birisi olarak da Hâricîler, Rafizîler ve kaderi inkâr edenlerden kaynaklı bidatların da etkili olduğunu belirtmiştir.¹ Dolayısıyla söz konusu fikrî tartışmaların hadis tarihine ve edebiyatına gerçekten bir etkisi varsa bunun hadislerin bir yandan yazıya geçirilmesinin devam ettiği tasnif dönemi ürünlerinde bir şekilde varlığını göstermesi gerekmektedir. Zira Ehl-i Hadîs, dinin her alanına dair meseleleri ayet veya âsâr ile çözüme kavuşturma taraftarıdır. Ehl-i Hadîs'in iman nazariyesini konu edinen ve günümüze ulaşan ilk eser olarak bilinen *Kitâbü'l-Îmân*' da Kâsım b. Sellâm (ö. 224/ 838), kendisine imanın tanımı, kemali, artması ve azalması hakkındaki görüş ayrılıklarını ve Ehl-i Sünnet'in bu konudaki delillerini öğrenmek istediğini dile getiren kişinin talebi üzerine kendi döneminde hâlâ tartışıldığını belirtmiş ve söz konusu eserini de bu konuyu açıklamak için yazdığını ifade etmiştir. Bu durum geniş anlamda Ehl-i Hadîs'e mensup alimlerin itikadî sahada olup biten tartışmalara ilgisiz kalmadıklarını göstermektedir.² *Hadisçilerin İman Anlayışı* isimli bu tezimizde de Ehl-i Hadîs'ten kabul edilen muhaddislerden olan *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin iman tartışmalarına ne denli

¹ Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed ibn Hacer, *Hedyü's-Sari : Mukaddimetu Fethi'l-bârî : Şerhu Sahihi'l-Buhari*, thk. Şuayb el-Arnaut v.dğr., Birinci Baskı (Dımaşk : er-Risaletü'l-Alemiyye, 1434), 1/ 7.

² Söz konusu eser, Sönmez Kutlu'nun *Selefilîğin Fikrî Arka Planı* adlı eserinin dördüncü ekinde Türkçe tercümesiyle yer almaktadır. Çalışmamızda bu tercümeden istifade edilmiştir. Eser, çalışmamızın ikinci bölümündeyer verdiğimiz listede zikredilmekte ve önemine vurgu yapılmaktadır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbü'l-Îmân", *Selefilîğin Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, trc. Sönmez Kutlu, 4. Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 247.

katıldıklarını ve bu konudaki görüşlerinin ne olduğunu tespit etme imkanına sahip olacağız.

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, bir örneklem olarak seçilen *Kütüb-i Sitte*'nin muhtevasında ve içerisinde yer alan rivayetlerin musannifleri tarafından yorumlanma biçiminde iman tartışmalarının etkisini tespit etmektir. Çalışma sonucunda genelde hadis tarihi özel de ise hadis edebiyatının İslam düşünce tarihinden bağımsız gelişmediği ve esasen pasif değil aktif bir yapısının olduğu sonucuna varılmıştır.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırları

Araştırmada iman tartışmalarının tarihi arka planı sonra da Ehl-i Hadîs'in görüşü aktarılmış daha sonra bunların bir örneklem olarak belirlediğimiz *Kütüb-i Sitte*'nin tasnifi ve musanniflerin rivayetleri ele alış biçimi ve yorumlamaları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma bu amaç doğrultusunda yürütülmeye çalışılırken hadisçilerin görüşlerinin doğruluğu veya yanlışlığı tartışmaya açılmamıştır. Gerek birinci bölümde Hâricîler, Mu'tezile ve Şîa gibi mezhepleri ele alırken gerekse de ikinci bölümde Ehl-i hadîsin iman nazariyesini incelenirken mümkün oldukça her bir mezhebin kendi kaynaklarından istifade edilmeye çalışılmıştır. İman tartışmaları; imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, iman-İslam ilişkisi, imanda artma-azalma, imanda tefâdul, imanda istisna, büyük günah ve imanın şubeleri olmak üzere sekiz başlık altında sistematik ve tablolara yer vererek ele alınmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde iman konulu eserlere dair verilen liste hazırlanırken bütünüyle belli bir yıla sınırlandırma yapılamamıştır. Bunun nedeni üçüncü asırdan itibaren Ehl-i Hadîs'te farklılaşmaların meydana gelmeye başlamasına rağmen iman konusunda temel düşüncenin korunarak devam etmesidir. Bu anlamda eserlerin içeriği örneğin iman konusunda kimi hedef aldığı ve bu konudaki görüşlerinin neler olduğu, her zaman olmasa da müelliflerin hangi itikadî görüşte olduklarını açıkça belirttikleri eserlerine yer verilmeye çalışılmıştır. Ehl-i hadîs için önemli bir isim olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/ 855)'in *Müsned*'inin üçüncü bölümde örneklem olarak seçilmemesinin birkaç sebebi bulunmaktadır. Bunlar, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin diğer eserleri üzerinden daha çok ikinci bölümde ele alınması, *Kütüb-i Sitte*'deki hadislerin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine ircâ edilmesi yani *Kütüb-i*

Sitte'de her bir konu ile ilgili asıl hadislerin genel itibariyle Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde bulunması³ ve Ahmed b. Hanbel'in eserinin bâb başlığı gibi hususlardan uzak durması şeklinde sıralanabilir. *Kütüb-i Sitte* özelinde rivayetlerin ve bölümlerin "iman tartışmaları" çerçevesinde incelenmesi esnasında özellikle iman ile ilgili müstakil kitap veya bâblara ağırlık verilmiştir. Bununla birlikte özellikle imanda istisna konusuna yönelik rivayetlere imana dair müstakil bölümlerde pek yer verilmemesi gibi etkenler sebebiyle *Kütüb-i Sitte*'ye ait kitapların iman bölümleri veya bâbları dışındaki diğer bölümleri de detaya girmeden incelenmeye çalışılmıştır. Rivayetler incelenirken mümkün oldukça şarihlerin görüşlerine müracaat edilmemiştir. Böylece şarihlerin bağlı oldukları mezhebî görüşlerinin iman konusu üzerinde esasen musannifin amacını veya niyetini anlamamızı engelleyebilecek muhtemel yönlendirmelerden uzak durulmaya çalışılmıştır.⁴ Buhârî (ö. 256/ 870)'ye ait bâb başlıklarını ve metin ilişkisini ele alırken ise hem iman konusunu Ehl-i Hadîs görüşüne yakın olarak ele alması hem de *Hedyu's-Sâri* adındaki "Mukaddime"sinde *Sahîh*'e dair faydalı bilgiler içermesi sebebiyle İbn Hacer (ö. 852/ 1449)'in *Fethu'l-Bârî* adlı şerhi seçilmiştir. Üçüncü bölümde rivayetler üzerinden örnekler vererek konuyu incelerken rivayetlerin bâb başlıkları, Arapça ve Türkçe metni birlikte verilmiştir. Rivayetlerin senedleri çalışmanın amacı ile ilgili olmadığı için hem aktarılmamış hem de hadis ilmi açısından herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır.⁵ Benzer içerikli rivayetler bulunduğu önce yer verilen eserin metni esas alınmış, benzer içerikli metne sahip farklı kaynaklar, ilgili metnin dipnotunda

³ M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 105.; Siyertv, "Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned | Prof. Dr. Bekir Kuzudışlı", *Siyertv* (26 Eylül 2019), 1:03:15-1:04:40.

⁴ Adem Bebek, *Hadislerde İmân Konusuna Şarihlerin Yaklaşımı (Kütüb-i Sitte Özelinde)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 146.

⁵ Nitekim araştırmamızda ele aldığımız sekiz başlığa ait rivayetlerin senedlerini ele alan çeşitli çalışmalar yapılmıştır/ yapılmaktadır. Bunlardan bir kısmını şöyle zikredebiliriz: Muhammed Emin Altın, *İman İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Hadis Bilim Dalı) Yüksek Lisans Tezi, 2011.); Sacide Ekiz, *İman Tartışmaları Bağlamında "Mü'min Zina Ederken Mü'min Olarak Zina Etmez" Hadisi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bitirme Tezi, 2011); Prof. Dr. Mehmet Eren danışmanlığında Ramazan Şahin tarafından *İman Konularına Dair Rivayetlerin Değeri (Kitâbu'l-İmanlar Özelinde)*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Hadis Bilim Dalı) Doktora Tezi (devam ediyor).); Yine Prof. Dr. Mehmet Eren danışmanlığında Sami Büyükkaynak tarafından *Kitâbu'l-İmân'lardaki Rivayetlerin Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Hadis Bilim Dalı) Doktora Tezi (devam ediyor).), Musa Çetin, "İmanın Şubeleri" Rivayetinin Sened ve Metin Açısından Analizi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: 17, sayı: 2, s. 35-73.

gösterilmiştir. İman tartışmalarının arka planındaki özellikle tarihsel sahneyi ve itikadî görüşleri ortaya koyabilmek için farklı disiplinlere ait çeşitli kaynaklara müracaat edilmiştir. Bu anlamda mezhepler tarihi, kelim, İslam tarihi gibi alanlardaki kaynaklara başvurulmuştur. Ehl-i Hadîs'in iman ile ilgili eserlerini tespit etme noktasında fihristlerden ve bu konuda yazılmış çağdaş kaynaklardan faydalanılmıştır. Tezde yer alan Arapça şahıs isimlerini Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde esas alınan yazım biçimiyle yazmaya özen gösterilmiştir. Çalışmada zikrettiğimiz ayetlerin Türkçe meâlleri için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'an-ı Kerim Portalı (<https://kuran.diyanet.gov.tr>)'ndan faydalanılmıştır. Üçüncü bölümde yer alan rivayetlerin Türkçe tercümesine aşağıda künye bilgileri nakledilen tercüme eserlerle karşılaştırma yapmak suretiyle tezde yer verilmiştir.

- Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Muslim ve Tercemesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1967), I-VIII.
- İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesive Şerhi*, trc. Ve şerh eden: Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982), I-XI.
- Ebû Dâvud, *Sünen-i Ebû Dâvûd Tercemesi ve Şerhi*, Hazırlayanlar: Necati Yeniçel, Hüseyin Kayapınar, Kontrol: Mehmed Savaş, Redakte: İsmail Lütfi Çakan (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987), I-XVII.
- Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, trc. Osman Zeki Mollamehmetoğlu (İstanbul: Yunus Emre Yayınevi, t.y.), I-VI.
- Nesâî, *Sünen'ün-Neseî*, trc. A. Muhtar Büyükçınar, Ahmet Tekin, Ö. Faruk Harman, Yaşar Erol (İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981), I-VIII.

4. Literatür Değerlendirmesi

İman tartışmaları kelam, hadis tarihi, fıkıh tarihi ve mezhepler tarihi gibi birden çok alanla ilgilidir. Dolayısıyla "iman" konusuna bir şekilde değinerek yapılan akademik çalışmalar, farklı bir çok disiplin içerisinde ele alınmıştır. Söz konusu bu çalışmalarda özellikle iman tartışmalarının tarihsel seyri ve ortaya çıkan farklı mezheplerin bu konuda birbirleri ile olan ilişkileri incelenmektedir. Bizden önce yapılan ve bu anlamda istifade ettiğimiz çalışmalardan en önemlilerini ve bizim söz konusu bu çalışmalardan farklı olarak nasıl bir eksikliği tamamlamaya çalıştığımızı aşağıda ele almaya çalışacağız.

1. Talat Koçyiğit, *Hadislerin Işığında İman, İbadet, Ahlak*:

İlgili çalışmada niyet hadisi, İslam'ın beş esas üzerine kurulduğunu bildiren rivayet, zina edenin mümin olarak zina etmeyeceğine dair rivayet, imanın tadı, din kardeşini sevmek, münafığın dört alameti, kelime-i tevhidi söyleyen kişiye cehennem haram olacağı, Müslümanın dilinden ve elinden emin olunan kişi olduğu ve büyük günahlarla ilgili rivayetler zikredilmektedir. Söz konusu bu rivayetler, Buhârî ve Müslim (ö. 261/ 875) özelinde ele alınmakta, bâb başlıklarına ve detaylı bir şerhe yer verilmemektedir. Yayın yılı itibariyle Türkiye'de iman konusu ile alakalı yapılan en eski eserlerden biri olarak kabul edilebilir. İlgili rivayetleri ele alış biçimi açısından çalışmamızla aralarında benzerlik bulunsa da iman tartışmalarının arka planı, diğer mezheplerin görüşü gibi birtakım hususlardan uzaktır.

2. M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*:

Ashabu'l-Hadîs'e Göre Allah'ın Sıfatları Problemi adıyla 1983 yılında doktora tezi olarak kabul edilen bu çalışmanın ilk baskısı OTTO Yayınları tarafından aynı yıl yayımlanmıştır. Yazar bu çalışmasıyla Ehl-i Sünnet geleneğinin dördüncü asırdan öncesine dayanan köklerinin varlığına ve Ehl-i Hadîs'in hadis ilmiyle ilgilendikleri kadar akaid alanıyla da alakadar olduklarına işaret etmeye çalışmıştır. Böylelikle çalışma da "Ehl-i Sünnet'in ilk dört asrı" sıfatlar konusu etrafında incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın özellikle birinci bölümü konumuzla alakalı olabilecek kavram ve tanımları açısından son derece önemlidir. Yazar, bu bölümde Ehl-i Hadîs ile ilgili olan kavramlar arasındaki ayırıcı noktalara temas ederek bu kavramlarla ilgili olan kavram kargaşasını çözmüştür. Çalışma sıfatlar konusuna hasredildiği için çalışmamızdan farklılık arz etmektedir. Bununla birlikte Ehl-i Hadîs'in zihni çalışma prensibini sunması açısından önemli görülerek yeri geldikçe istifade edilmiştir.

3. Sönmez Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*:

Eserinin üçüncü baskısının önsözünde "Hadis ile işgal eden bazı kimseler tarafından İslam Mezhepleri Tarihçisi olarak bu konuda araştırma yapmamızı, Hadis alanına bir müdahale olarak gördü."⁶ ifadesine yer vermiştir. Kutlu'nun, Ehl-i Hadîsin

⁶ Sönmez Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 4. Baskı (Ankara : Otto Yayınları, 2017), 9.

iman konusunda bizzat muhatap aldığı “Mürchie” hakkında pek çok çalışma yapması, onların iman nazariyelerine hâkim olduktan sonra karşı görüş olarak Ehl-i Hadîs’in iman nazariyesini ele aldığı bu eseri yazması sayesinde çalışma da konuyla alakalı başvuru kitabı haline gelmiştir. Bununla birlikte yazarında ifade ettiği üzere çalışma “Hadis Anabilim dallarında yapılan çalışmalardan yöntem olarak, ele alış biçimi olarak tamamen farklıydı.”⁷ Yazar bu ifadesini hadisçiler tarafından kullanılan hadislerin sahih, zayıf veya uydurma olduğu konusunu işin uzmanlarına bıraktığını belirterek açıklık getirmiş ve amaçlarından birinin de hadisçilerin iman konusundaki fikirlerinin hadis edebiyatına nasıl yansıtıldığını incelemek olduğunu ifade etmiştir.⁸ Bu amaçla *Kütüb-i Sitte*’te “Kitâbü’l-Îmân” veya imana dair müstakil bâblara yer vermiştir. Bununla birlikte çalışmada söz konusu bölümlerde yer alan rivayetlerin tamamı bu bağlamda değerlendirmeye alınmamıştır. Çalışmamızda Kutlu’nun eserinde Ehl-i Hadîs’in iman konusunda ortaya çıkardığı edebiyat ürünlerine dair verdiği listenin sayısı genişletilmiştir. Yine ilgili eserde yer yer *Kütüb-i Sitte*’ye vurgular bulunsa da çalışmamızda üçüncü bölümünü *Kütüb-i Sitte*’nin iman bölümlerine ağırlık verilmiş bununla birlikte diğer bölümler ihmal edilmeyerek çalışma konusuyla ilgili olan ve bu bölümlerde bulunan rivayetlere de yer verilmiştir. Ayrıca yapılan pek çok çalışma da adından söz edilse de tahkikli bir neşri henüz bu ve benzeri çalışmalar ortaya konulduğu sırada bulunmayan ve Ehl-i Hadîs’in akaid literatürü açısından önemli olduğunu düşündüğümüz Harb b. İsmail el-Kirmânî (ö. 280/ 893)’nin *Kitâbü’s-Sünne (Mu’tekad)* ile Ehl-i Hadîs’in ayrıca her mezhebin kendi kaynaklarından anlatılması gereğinden hareketle mezheplerin iman tartışmalarındaki görüşlerini aktardığımız ilk bölümümüzde önceleri yazma halinde bulunan bununla birlikte şu an tahkikli neşri yayımlanmış, kelim ve mezhepler tarihi ile ilgili Mutezilî bir kaynak olan Ebü’l-Kasım el-Belhî (ö. 319/ 931)’nin, *Kitabü’l-Makalat*’ından istifade ile Mu‘tezile’nin iman anlayışını ortaya koymaya çalışmamız söz konusu çalışmamızın bir başka ayırt edici özelliğidir.

⁷ Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 9.

⁸ Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 18.

4. Emin Aşıkutlu, *Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı:*

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde 2000 yılında yayımlanan bu makale iman tartışmalarının tarihi serüveninden bahsettikten sonra belli iman yaklaşımları özetlenmiş ve bu tartışmaların Buhârî'nin *Sahîh*'indeki yansımalarını ortaya çıkarmaktadır. Çalışma Buhârî nezdinde imanın tanımı, imanın artıp eksilmesi, iman-İslam ilişkisi, iman-din ilişkisi, din-amel ilişkisi ve iman-amel ilişkisine yer vermekle yetinmektedir. Burada yer verilen açıklamalardan hareketle de Buhârî'nin yalnızca sahih hadisleri toplama amacının olmadığı, onun dinî ve siyasî akımları da eleştirdiği vurgulanmaktadır. *Sahîh*'in iman bölümünün Mürcie dışında Hâricîler, Şîa, Mu'tezile ve Kerramiye gibi gruplara cevap niteliğinde olduğu belirtilmektedir. Çalışma makale olduğu için belli çerçevede meseleyi öz bir şekilde vermektedir. Bununla birlikte biz çalışmamızda tez çalışmasının verdiği geniş imkandan faydalanarak burada bahsi geçen başlıkların haricinde başlıklara da yer vererek iman bölümünü daha detaylı incelemeye çalıştık. Yaşanan iman tartışmalarına sadece Buhârî'nin değil, tüm *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin yaklaşımını belirlemeye çalıştık.

5. Toshiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İmân Kavramı:*

Eser "iman" kavramının analitik incelenmesi ve İslam düşünce tarihi içerisinde farklı mezheplerin imandan ne anladıklarını sunması açısından çalışmamız da sadece fikrîsel bağlamda yararlandığımız bir çalışmadır. Eserin sonunda Buhârî'nin iman kitabına herhangi bir değerlendirme yapmadan doğrudan yer verilmektedir.

6. Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu:*

Eser amacı itibariyle çalışmamızla benzerlik göstermektedir. Özellikle üçüncü bölümünde sadece Buhârî'nin "Sahîh'i, içlerinde iman konusunda olduğu farklı itikadî tartışmalar açısından değerlendirilmektedir. Bu çalışmadan en önemli farkımız, çalışmamızın tüm *Kütüb-i Sitte* 'yi kapsayacak şekilde ve "iman" tartışmalarının sekiz alt başlıkta rivayetlere de belirgin bir şekilde yer vermek suretiyle detaylandırılmış olmasıdır.

Çalışmamızı yürütürken 2019 yılında Osman Kılınç'a ait "*Ehl-i Re'y ve Ehl-i hadis'in İman Anlayışı*" konulu bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bununla birlikte söz konusu çalışmanın Kelam Anabilim dalında yürütülmüş olması ve içeriğinin ele aldığımız şekilden farklı olması nedeniyle çalışmaya devam edilmiştir.

Arap dünyasından Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah Âlu Hamdan' ın “*el-Cami' fî akâidi ve resâil ehlî's-sünne ve'l- eser*” ve “*el-Câmi'u fî Kütübi'l-Îmâni ve'r- Reddi ale'l-Mürcie*” eserlerinden özellikle çalışmanın ikinci bölümünde yer alan iman konusu ile ilgili Ehl-i Hadîs'in ortaya koyduğu eserleri belirlerken istifa edilmiştir. Bununla birlikte müellifin ilgili eserlerinde, çalışmasının sınırları gereği araştırmamızda yer alan listedeki tüm eserlere yer verilmemiştir. Şeyh Dr. Abdurrezzak b. Abdulmuhsin el-Abbad el-Bedr'in “*Ziyadetu'l-iman ve noksanuhu ve hukmu'l-istisnai fihi*” adlı çalışması ele aldığımız sekiz iman başlığının imanda ve İslam'da artma-azalma ve imanda istisna olmak üzere sadece ikisi ile ilgili müstakil bir çalışmadır. İlgili çalışmada söz konusu konularda diğer mezheplerin görüşlerine yer verilmektedir. Ayet ve hadislerden delil olma yönüyle yararlanılmıştır. Daha çok konunun teorik açıdan ele alındığı çalışma da iki mesele ölçeğinde de olsa iman tartışmalarının *Kütüb-i Sitte*'ye yansımaları ve buradan hareketle bir sonuca varma amacı taşınmamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM DÜŞÜNÇESİNDE İMAN TARTIŞMALARI ve HADİSÇİLER

1. İman Tartışmalarının Ortaya Çıkışı

Hz. Osman'ın halifeliğin özellikle son altı yılındaki icraatlarından duyulan rahatsızlık devletin sınırlarının da genişleyip farklı kültürel yapıdaki insanların yeni benimsedikleri İslam dinini yaşama tarzları ile birlikte değişimin ve fikri hareketliliğin kapısını aralamıştır. Bu dönemde teorik planda detayları ele alınmaya başlamasa da iman-amel, iman-küfür arasındaki ilişkilerin zihinlerdeki iz düşümü olaylar bir halifenin şehit edilmesiyle tarihe damgasını vurmuştur. Hâricî nüvelerinin ilk isyanlarının Hz. Osman (ö. 35/656)'ın ölümüyle sonuçlanması hem iman-amel, iman-küfür ikilemlerinin oluşturduğu bir dönemi başlatmış hem de bir müslümanın öldürülüp öldürülemeyeceği ve bu konu üzerinden de mürtekib-i kebîre problemini gündeme getirmiştir.⁹ Dolayısıyla Hz. Osman'ın öldürülmesiyle onun durumu, büyük günah işleyip işlemediği tartışılmıştır. Kimileri (Sünnî çevreler) Hz. Osman'ın muhalifleri tarafından öne sürülen gerekçelerin mazur görülebilir yanlışlar olduğunu düşünerek¹⁰ her ne yaparsa yapsın meşru halife olması hasebiyle kendisine itaat edilmesi gerektiğini belirterek onun zulümle öldürüldüğünü düşünürken, diğer bir kesim ise yaptığı icraatlarla Kur'an ahkâmına aykırı davranarak büyük günah işlediğini bu sebeple kafir olduğunu ve öldürülmesinin gerektiğini savunmuştur.¹¹ Bu sebeple bazı araştırmacılar İslam tarihindeki ilk ayrılığı dolayısıyla Hâricîliğin ortaya çıkışını Hz. Osman döneminde ona karşı başlatılan isyan hareketleri ile

⁹Adnan Demircan, "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Aralık 2013), 186.; Veynel Kasar, "Doğuş Sürecinde Kelam Problemleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2004), 132.

¹⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1975), 228.

¹¹ Demircan, "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", 186.

başlatmışlardır. Bununla birlikte o zamanlarda Hâricî nüveleri diyebileceğimiz bu gruplar “Lâ hükme illâ lillâh”¹² dememekteydiler.¹³

Hiz. Osman’ın şehit edilmesinin ardından hilafet makamına geçen Hiz. Ali (ö.40/661) ile yeni ve sıcak bir dönem başlamıştır. Hiz. Osman’ın müslüman olduklarını iddia eden kişilerce öldürülmesi neticesinde, müslümanların İslam hukukundaki cezanın tatbik edilmesini istemesi; ancak Hiz. Ali tarafından kısasın uygulanmaması müslümanlar arasındaki bloklaşma faaliyetini beslemiştir.¹⁴ Bu faaliyetlerin bir yansıması olarak Cemel, Sıffin ve Tahkim hadisesi meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlileri ise Sıffin ve Tahkim olaylarıdır.

Şam valisi Muâviye (ö. 60/680), Hiz. Osman’ın şehit edilmesinde Hiz. Ali’yi mesul tutarak onu şehit edenlerin bulunarak kısasın tatbik edilmesini talep etmekle birlikte bu talebin yerine getirilmediği takdirde kendisine (Hiz. Ali’ye) biat etmeyerek yönetimi Hâşimîlere bırakmayacağını belirtmiştir.¹⁵ Bunun üzerine Hiz. Ali, Şamlılara karşı bir ordu hazırlamıştır. Sıffin’de karşılaşan iki ordu arasında ilerleyen süreçte Muâviye tarafından hakeme başvurma talep edilmiştir (Tahkim olayı). Bu zaman zarfında ordu içinde kendini söylemleriyle belli etmeye başlayan Hâricîlerin ilk nüveleri ortaya çıkmış, hakem olayını kabul etmesi sebebiyle Hiz. Ali’yi tövbe etmeye davet etmişlerdir. Sonrasında bunu kabul etmeyen Hiz. Ali’yi, Hiz. Osman’ı, Cemel, Sıffin ve Tahkim ashâbını tekfir etmişlerdir. Bu kargaşa ortamında Hiz. Osman’ın şehit edilmesine varan süreçteki küçük blokların artık mensupları artmaya başlamıştır. Meydana gelen bölünmelerle, iman-amel konusunda önce fikrî olarak düşünce hareketi başlamış, daha sonra bu düşünce hareketi ilk başladığı yerden hız alarak teorik planda farklı tartışmaların ilmî zeminde konuşulduğu bir noktaya ulaşmıştır.¹⁶

¹² Bu ifade “(...) Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.” *Kur’ân Yolu* (Erişim 13 Haziran 2020), el-Mâide 5/ 44. ayetine dayanmaktadır. Bkz. Sayın Dalkıran, “Hâricîlerin ‘el-Emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker’ Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2004), 208.

¹³ Ebu Abdillâh Muhammed b. Said el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-beyan*, thk. Seyyide İsmail Kâşif (Uman: Vizâratu’t-Türâsi’l-Kavmi ve’s-Sekafe, 1400), 2/229.; Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 76,77.

¹⁴ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 65.

¹⁵ Halil İbrahim Bulut, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları”, *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 11 (2009), 44.

¹⁶ İzzeddin ibnü’l-Esîr, *el-Kamil fi’t-tarih*, thk. ebü’l-Fidâ Abdullah el-Kadî (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1407), 3/172-218.

Tüm bu olaylar yaşanırken ne siyasî ne de itikadî açıdan görüş beyan eden tarafsızlar geniş bir kitleyi oluşturmuştur. Hâricîlerin her geçen gün kartopu gibi büyüyen fikrî tutumları neticesinde Abdullah b. Ömer (ö. 73/692)'in başını çektiği tarafsızlar grubu içinden Hz. Osman ve Hz. Ali hakkındaki hükmü Allah'a bırakma anlamında bir ircâ görüşü ortaya çıkmıştır. Tarafsızlar grubu içerisinde Mürcîî görüşün ilk nüveleri sayılabilecek bu grup görüşlerini geliştirip imanın içerisine amelin dahil etmeyerek her amel eksikliğinde ortaya sürülen tekfir mekanizmasını durdurmuşlardır. Bu haliyle tarafsızlar grubu içinde yeni bir grubun doğup ayrıldığı geride Ehl-i Hadîs'in ilk nüvelerinin kaldığını tasavvur edebiliriz.¹⁷

Sonraki süreçlerde Mu'tezile'yle birlikte artık büyük günah meselesi Mürcie ile onların el-menzile beyne'l menzileteyn görüşleri doğrultusunda tartışılmaya devam etmiştir. Kerbelâ (61/ 680) hadisesinin yaşandığı yıllar, Emevî yönetimine karşı isyan hareketlerinin başladığı bir dönem olmuştur. İslam devleti içerisinde bir yandan iç karışıklıklarla mücadele etmeye çalışan Emevî devleti dış politika fütihat hareketlerine devam etmiştir. Genişleyen sınırlarla farklı dil, kültür ve etnik yapıda olan toplumlar İslamiyet'i kabul etmiş; Arap olmayan ve bu dine inanan insanların sayısı da artmıştır. "Emevîler siyasî merkezi Şam'a taşıyınca başta Süryanîler olmak üzere Hıristiyan ve Yahudi kökenli mühtedilerin katkıları gündeme geldi." Bu durum müslüman bir toplumun içinde yaşamını devam ettirecek yeni insanların hangi kıstaslarla mümin sayılabilecekleri veya canları ve malları ile emînde olabilecekleri soruları üzerinden iman tanımı içerisinde İslam ve iman terimlerinin aynılığı veya farklılığı şayet farklıysa aralarındaki ilişki, hangisinin daha geniş bir şemsiyeyi ifade ettiği gibi tartışmaları başlatmıştır. Yeni fetih hareketleri ile Mürcie'nin ilk nüveleri yaptıkları iman tanımının kucaklayıcı yönü sayesinde yeni taraftarlar (mevâlîyi) kazanmış ve sayısal anlamda artmaya başlamıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde

¹⁷Ebû Muhammed el-Yemeni, *Akaidü's-selase ve's-seb'in fırka.*, thk. Muhammed b. Abdullah Gamidi (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1422/ 2001), 1/ 271-273, 301-303.;Ebi Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdullah ibn Bennâ, *el-Muhtar fi usuli's-sünne*, thk. Abdurrezzak b. Abdu'l-Muhsin el-Bedr (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1425/ 2004), 100.;Uğur Erman, "Mürcie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (hicrî III. Asır)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (30 Aralık 2018), 90.

yaşanan hadiselerde pratik hayattan örnekler üzerinden tartışılan konular zamanla soyut ve teorik plana kaymaya başlamıştır.¹⁸

Bir yandan Emevî-Hâşimî çekişmesi bir yandan da Emevîlerin Arap olmayan mevâliye karşı takip ettiği politika, gayr-i müslimlerden alınan haraç vergisini yeni müslüman olan mevaliden talep etmesi ile hicri seksen bir yılında Mürcîî düşünce sistemine sahip pek çok kişi isyan etmiştir. Abdurrahman b. el-Eş' as (ö. 85/704) isyanı ile birlikte "Ben müminim" ifadesi teknik anlamıyla kullanılmaya başlanmış ve Mürcie tarafsızlar grubundan ayrılmıştır. Öyle ki Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) kendileri ile aynı saf da olan bu kimselerle ilk ayrılıklarının imanda istisnayı kabul etmemeleri ile başladığını beyan etmiştir. Böylelikle hicri seksen bir yılında başlayan Abdurrahman b. el-Eş' as isyanından sonra Kufe'de, hicri birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarında¹⁹, imanda istisna problemi gündeme gelmiştir. Daha sonra bu sorun Basra, Mekke, Medine, Şam, Yemen ve diğer önemli şehirlerde de uzun müddet tartışılmıştır.²⁰

Mürcie, İbnu'l-Eş'as isyanına kadar iman-amel konusunun teorik zemini üzerinde kademeli olarak gelişme kat etmiştir. Bu isyanla Mürcie, "İmanla birlikte hiçbir günahın zarar vermez ve dolayısıyla Allah'ı inkardan başka bütün günahlar affedilir." diyerek mezhep olarak asıl teşekkülü tamamlamıştır.²¹ İrcâ hakkında ilk konuşan kişi olarak kaynaklarda farklı isimler zikredilmektedir. Esasen burada etkili olan ayrım noktası ircâ kavramının dönemsel taşıdığı anlamlar olmalıdır. Şöyle ki ircânın sünnî ve bidat olmak üzere iki çeşidinin bulunduğu sünnî olarak telakki edilip kınanmayan ircânın Hâricîlere tepki olarak ortaya çıkan ve büyük günah işleyen

¹⁸ İlyas Çelebi, "Akidenin Kelamlaşması ve Kelamın Akideleşmesi Süreci Üzerine", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 24.

¹⁹ Mürcie'nin ortaya çıkış tarihi ile ilgili bir değerlendirmeyi de İbn Hacer yapmaktadır. İbn Hacer, Buhârî ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin ravilerinden biri olan Zübeyd'in, Mürcie ortaya çıktığında Ebu Vâil'e geldiği ve ona Mürcie'nin itikadî görüşleri hakkında soru sorduğunu naklettiği rivayetten yola çıkarak bidat olan ircânın Ebu Vâil'in bir görüşe göre doksan dokuz diğer bir görüşe göre ise seksen iki olan vefat yılından önce ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihî'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaut v.dğr. (Dımaşk : er-Risaletü'l-Alemiyye, 1434/2013), 1/ 239.

²⁰ Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 111-115.; Aşağıda ifade ettiğimiz üzere ircâ hakkında konuşan ilk kişinin kimliği hakkında bilgi verirken Kufe merkezli İbnu'l-Eş'as isyanından bahsediliyor olması, yine kaynaklarımızda Hammad b. Ebi Süleyman'ın ircâ hakkında ilk konuşan kişi olduğu ifade edilirken "Kufe" adının geçmesi ve ayrıca Hasan b. Muhammed'in Kitâbü'l-İrcâ'sını -ihtilafı olmakla birlikte-Kufe'de yazdığına dair bilgiler de iman tartışmalarının fitilinin Kufe'de ateşlenmeye başladığının ipuçlarıdır. Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)* (Bursa: Emin Yayınları, 2006), 181.

²¹ Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, 182.

kimsenin durumunu erteleyenlerin ircâsı olduğu kabul edilmiştir. Bu nevi ircânın ilk temsilcisi olarak da el-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (ö.95/713) kabul edilmiştir.²² Konu olarak ele aldığımız ve bidat ircâ olarak telakki edilip cerh ve ta'dil meselelerinde ele alınan, ameli imandan çıkarılanların ircâsı hakkında Kufe'de ilk konuşan kişi olarak ise bir kaynakta İbnu'l-Eş'as isyanına katılan Zerr b. Abdillah (ö.100/718-111/729 arası bir tarih)'in²³ bir başka kaynağa göre ise Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738)'in²⁴ isminin kaynaklarda geçmesi²⁵ bu tarihle birlikte Mürcie'yi, diğer yapılardan ayıran fikrî düzeye kavuştuğunu gösterir niteliktedir. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu dönem de şartlı imanın terkedilmiş olması bünyesinde iman ve amel birlikteliğinin de kesin olarak yıkıldığının bir göstergesi olmuştur. Çünkü "inşallah müminim." demek amelde eksiklik olabileceği endişesi üzerinden iman-amel ayrılmazlığını içermektedir. İman-amel birlikteliği üzerinden imanda istisna nasıl ki Ehl-i Hadîs'in şiarı olduysa bu meselenin tam tersi de yani imana amelin dahil edilmemesi ve istisnanın reddi de Mürcie'nin şiarı olmuştur.

Mürcie'nin ameli imandan ayıran iman tanımları dili ve ırkı ne olursa olsun henüz yeni müslüman olan insanlar için öncelikli tercih sebebi olmuştur. Bünyesinde gayr-ı Arap unsurları barındıran ve Emeviler döneminde güdülen Arap olmayan

²² Ebû Arûbe el-Harrânî, *Kitâbu'l-Evâ'il*, thk. Meş'al b. Bani el-Cibrin el-Mutayri (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1424), 171.; Ebû Ömer Yusuf b. Muhammed Kurtubi İbn Abdilber, *el-İntikâ fi fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ: Malik b. Enes el-Esbahi el-Medeni, Muhammed b. İdris eş-Şafii el-Muttalibi, Ebu Hanife Numan b. Sabit el-Kufi*, ed. İ'tena bih Abdülfettah Ebu Gudde (Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1431), 294, 295 Dipnot.; Sönmez Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 326.

²³ "Biyografi kitaplarında Zerr b. Abdillah'ın vefât tarihi hakkında verilen tarihler çelişkilidir." Hüseyin Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciî Râviler*. (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 120.

²⁴ Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu fetava: Kitâbü'l-İman.*, ed. cem', tertib Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Asımî en-Necdi (Medine: Vizaretü'ş-Şuunî'l-İslâmiyye ve'l-Evkaf ve'd-Da' ve ve'l-İrşad es-Suudiyye, 1425/2004), 7/311.

²⁵ Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed Ukberi İbn Batta, *el-İbane an şeriatil-firkati'n-naciye ve mücanebetil-firaki'l-mezmume Kitabu'l-İman*, thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî, 2. Baskı (Riyad: Dârü'r-Raye, 1415/1994), 2/7/892.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's-Sünne li'l-imam Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Hasen b. Hüseyin (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1349/1930), 1/74,88.; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Mervezî, *Mesâilu'l-imam Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İshak b. İbrahim b. Hani' en-Nisaburî*, thk. Züheyr eş-Şâvîş (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980), 2/162. ; Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd el-Ukayli, *ed-Duafai'l-kebir*, thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci, Birinci Baskı (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/ 1984), 1/304. ;Bu konu hakkında kaynaklarda geçen diğer isimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Safer b. Abdurrahman el-Havalî, *Zahiratu'l-irca fil fikri'l-İslami* (Ümmü'l-Kura, 1420), 260-272.

kişilere yönelik olumsuz politikalardan bıkan bu insanlar “eşitlik” kavramına sıkı sıkıya bağlanmışlardır. Hz. Ali’nin Hz. Osman’dan sonra halife olması üzere başlayan efdaliyet tartışmaları bir yana belki de genel yapının içindeki bu eşitlik anlayışı iman üzerinde de kendisi göstermiştir. Nitekim Mürcie ’ye göre amelin iman üzerinde bir fonksiyonunun olmaması iman bakımından herkesin eşit olmasını gerekli kılmıştır. Böylelikle çokça taat edenler ile isyankâr olmayan bir inanç sahibi arasında iman açısından fark yoktur. Sözelimi bu kişi namaz kılmasa dahi gayr-ı müslim değildir. Dolayısıyla böyle bir kimseye gayr-ı müslimlere uygulanan yaptırımlar uygulanamaz.²⁶ Mürcie gerçekleştirdiği bu yeni fikrî atılımla, geçmişte yaşanan tüm hadiselerle birlikte, Emevi zulmüne ve onun haksız vergi toplamasına karşı “Yeni mühtedi olanlarımızın amellerinde olabilecek eksiklikler sebebiyle varlığımızı iman dairesinin dışında görmeyin. Biz gerçekten müminiz. Bize de toplumdaki Arap müslümanlarla eşit muamele de bulunun.” demiş olmuşlardır. Dolayısıyla onların “İmanla birlikte hiçbir günah zarar vermez.” prensibine işlerlik kazandırmaya çalışırken içerisinde buldukları siyasal, sosyal ve kültürel bağlamdan bağımsız olarak sırf teorik bir ihtiyaçtan dolayı hareket ettiklerini iddia etmek zordur.”²⁷ Bu dönem de Mürcie’nin ilk temsilcilerinin dışlanması ile tarafsızlar grubundaki geri kalan isimler Mürcie’nin imanda istisnayı reddetmesi ve yaptığı iman tanımının da etkisiyle sessizliğini bozmuştur. Böylelikle Mürciî düşüncedeki bazı yönelimlerin amelî anlamda dinî düşüncüyü zayıflatacağı endişesi de Ehl-i Hadîs tavrının bir tepki olarak ortaya çıkışını hazırlamıştır. Zamanla Mürcie, sahip olduğu bu görüşleriyle mensubu olduğu ve ilk olarak muhaliflerine karşı yek vücut oldukları tarafsızlar grubunda tepki ile karşılanmış, neticede fırka muhalifleri tarafından bidata tabi olan Mürcie ve sünnete tabi olan Mürcie şeklinde ikiye bölünerek tanımlanmıştır. Hicri ilk asırda yaşanan bu hadiseler, başlangıçta dinî bir endişeyle patlak veren iman konusunun bu konu etrafında oluşan gruplarla daha derinlemesine tartışıldığı bir süreci doğurmuştur. Oluşan her yapı bir fikrî arka plana dayalı olarak kendi iman nazariyesini inşa etmiştir.

²⁶ Ali Hançer, *Erken Dönem İslâm Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevâlinin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 64.

²⁷ Metin Özdemir, “Yeni Bir İlmi Kelam Projesi Olarak Bağlamsal Teoloji”, *İslâmî İlimler Dergisi* IV/1-2 (Bahar-Güz 2009), 28.

2. İman Konusunda Mezheplerin Görüşleri

Aşağıda yer verdiğimiz mezheplere ait iman görüşleri, çalışmamızın sınırları dikkate alınarak ilgili mezheplere genel bir bakışla ifade edilmeye çalışılmıştır. Zira söz konusu mezheplerin kendi içerisinde çeşitli dallarına ait veya bölgeden bölgeye yahut asırdan asra görüşlerinde birtakım değişiklikler olduğu/ olabileceği bilinen bir husustur.

2.1. Hâricîler

Hâricîler, Sıffin (37/657) savaşında vuku bulan Tahkîm hadisesinde hakem olayına karşı çıkan ve söyledikleri “La Hukme illa lillah” sloganıyla tanınan bir siyasi-itikadî fırkadır.²⁸ Hâricîlere göre ameller, imana dahildir. Nitekim Rebî’ b. Habîb (ö. 180/796 [?])’in *el-Câmiu’s-sahîh* adlı hadis eserinde “Bâbu fi’l-îmân ve’l-İslâm ve’s-Şerâi’” isimli bâbın elli yedi numaralı hadisinde bir adamın Hz. Peygambere gelip en faziletli amelin ne olduğunu sorması üzerine Rasulullah, Allah’a iman ve tasdiki zikretmiştir. Bu da Hâricîler nezdinde amelin bizâtihi iman olarak kabul edildiğini göstermektedir.²⁹ Yine Rebî’, ilgili çalışmasında “İmanın, amelsiz söz olduğunu söyleyene karşı delil” şeklinde seçtiği bâb başlığı içerisinde imanın söz ve amel olduğunu, aksini iddia edenin ise küfre girdiğini belirtmiştir. Söz konusu bu durum Hâricî mantalite de amele büyük önem verildiğini ve imanın söz ve amel olarak tanımlandığını göstermektedir.³⁰

el-Câmiu’s-sahîh’in “Bâbu fi’l-îmân ve’l-İslâm ve’s-Şerâi’” bâbında bir adamın İslâm’ın ne olduğunu sorması üzerine Rasulullah’ın beş vakit namaz kılma, Ramazan orucunu tutma gibi amelle ilgili hususlar üzerinden verdiği cevabın yer alıyor olması da Hâricîler nezdinde amel olarak kabul gören imanla İslâm’ın aynı şeyler olduğunu göstermektedir.³¹

Hâricîler “Lâ Hukme İlla lillah” ilkesine bağlanarak büyük günah işleyen kimseyi Allah’ın helâl- haramına riayet etmediği için kafir saymış ve ebedi olarak cehennemde kalacağına hükmetmişlerdir. Dolayısıyla İslâm inanç esasları ve

²⁸ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 169,170.

²⁹ Rebî’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahih müsnedü’l-İmam er-Rebi’ b. Habib*, thk. Âşûr b. Yusuf, Muhammed İdrîs, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü’l-Hikme, 1415/1995), 1, no:57.

³⁰ Rebî’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahih*, 3, no: 775.

³¹ Rebî’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahih*, 1, no: 55.

amellerden müteşekkil dini emirleri uygulayıp yasaklardan kaçınmayan kimse İslâm topluluğunun dışında olduğu kabul edilmiştir.³²

“Kebâir ehlinin kâfir olmadığını söyleyenler aleyhinde delil” bâbında bir kişi bir başka kimseye ‘Sen benim düşmanımsın.’ derse ikisinden biri küfre girmiş olur.”³³ gibi hadislerle amele taalluk eden bir durum sebebiyle ehl-i kible için küfrün varlığından bahsedilmiştir. Ancak İbâdîlere göre bu küfür, küfrü’n-ni‘me’dir.³⁴ Dolayısıyla “Kibleye yönelenler arasında olup Allah’ın buyruklarını kavrayabilen kişi büyük günahından dolayı öldürülmez.” denilmiştir.³⁵

Özetle söylemek gerekirse, Hâricîlere göre, ameller imana dahildir. Bunun bir sonucu olarak amelde oluşabilecek küçük bir noksanlık tekfir mekanizmasını çalıştırmaktadır.

2.2. Mürcie

Mürcie, Emevî-Haşimî çekişmesi ile ortaya çıkıp büyük günah işleyen kimsenin durumunun Allah’a havale edilmesi fikriyle öne çıkan uzlaşmacı fikirlere sahip olan bir fırkadır.³⁶ Ehl-i Hadîs’in iman meselesinde bizatihi muhatap aldığı bu fırkanın iman hakkındaki görüşlerini şöyle zikredebiliriz:

İman dil ile ikrar; kalp ile tasdiktir. İman ve İslâm birbirinden farklı değildir. Bu ikisi bir şeyin içi ve dışı gibidirler. Aralarındaki fark sadece lügat yönündendir. İslâm, Allah’ın emirlerine teslim olup itaat etmektir. Bununla birlikte ne iman İslâmsız ne de İslâm imansız olabilir.³⁷ Ameller imana dâhil değildir. Bu sebeple ehl-i kible terk ettikleri herhangi bir amelden dolayı imandan çıkmaz.³⁸ Müminler iman hususunda birbirine eşittir; amel bakımından birbirinden farklıdır. İman, iman edilecek şeyler yönünden artmaz ve eksilmez.³⁹ Bununla birlikte yapılan amelde neticesinde Allah’ın

³² Fırlalı, “Hâricîler”, 16/173.

³³ Rebi’ b. Habib, *el-Câmiü’s-sahih*, 1, no: 55.

³⁴ Rebi’ b. Habib, *el-Câmiü’s-sahih*, 3, no: 767.

³⁵ Salim b. Zekvan, *es-Sire: bir Harici / İbadi klasiği.*, trc. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 97.

³⁶ Ebu Hanife, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 55, 56.

³⁷ İmam-ı A’zam Numan b Sabit el-Bağdadi Ebu Hanife, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz (İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV)), 2014, 56.

³⁸ Ebu Hanife, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 62.

³⁹ Ebu Hanife’nin görüşünü naklettiğimiz ilgili yerde Ebu Hanife imanın yakîn açısından artıp azalabileceğini ifade etmektedir. Bkz. Ebu Hanife, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 56. Sönmez Kutlu bir çalışmada imanın bu anlamda artabileceğine dair bir görüşün Mürcie içerisinde de temsilcisi olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2002), 192. Bununla birlikte bütün Ebu Hanife taraftarlarınca bu görüşün kabul edildiğini söylemek doğru gözükmemektedir. Söz konusu eserde Ebu Hanife’ye ait olduğu iddia edilen bu açıdan artabileceği

dilemesi ile sevap artabilir.⁴⁰ Zira, imanın artması ancak küfrün azalması ile eksilmesi de küfrün artmasıyla olabilir. Bir kimsenin aynı anda hem kafir hem de mümin olmasının muhal olmasından hareketle mümin gerçekten iman eden kimse iken kafir de gerçekten inkâr eden kimsedir. İmanda şüphe olmaz.⁴¹ Dolayısıyla müminin “Gerçekten müminim.” demesi gerekmektedir.⁴² Helal saymadığı sürece büyük günahlardan birisini işleyen tekfir edilmez. Böyle bir kişi günahı sebebiyle fasık olmakla birlikte hakiki anlamda mümin ismini hala taşımaktadır. Büyük veya küçük

ifadesi Kutlu'nun tespitine göre sonradan ilave edilmiştir. Ayrıca ilgili eserde inananların iman açısından değişik konularda eşitliği ilkesi, onların yakîn ve tasdik bakımından da eşit olduklarını dolayısıyla da tasdik ve yakinde artmanın olamayacağını ifade etmektedir. Bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 131, 132.; “Ebu Hanife’ye nisbet edilen eserler incelendiğinde, onun imanda hiçbir şekilde artma ve eksilme olmayacağı fikrini kabul ettiği açıkça görülür.” Abdurrahman Kasapoğlu, “Mâtürîdî’nin İmanda Artmayı İfade Eden Âyetlere Yaklaşımı”, *Hikmet Yurdu, İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik Özel Sayısı*, 2/4 (2009), 50. Burada zikretmeye çalıştığımız şekilde Ebu Hanife ve ircâ / Mürcie konusunda çağımızda pek çok bilimsel araştırma yapılmıştır. Çağdaş araştırmacıların bir kısmı geçmiş ulemanın eserlerindeki ircâ ithamları sebebiyle onu Mürcie içerisinde değerlendirirken bir kısmı ise sonraki alimlerin Ebu Hanife’yi tezkiye etmeye çalışan ifadelerinin bir neticesi olsa gerek kötülünen Mürcie’den olmadığını beyan etmiştir. Esasen ilgili kısımda naklettiğimiz üzere iman konusunda Ebu Hanife’nin görüşü genel anlamda Mürcie ile benzerlik göstermektedir. Her ne kadar Mürcie içerisinde imanda –amelin imandan olmadığı fikrine sadık kalarak- imanda artma fikrinin temsilcisi olsa da anladığımız kadarıyla bu Mürcie’nin geneline nispet edilebilecek düzeyde değildir. Öte yandan söz konusu ifadeyi “sonradan yapılan bir ilave” olarak değerlendirmeyenlerde bulunmaktadır. Çağdaş araştırmacıardan Hamza el-Bekri, Ebu Hanife’nin iman artmaz- azalmaz deyip tasdik boyutunu bunun dışında tutması ile Ebu Hanife’den sonra gelen Şafîî gibi diğer fukahanın amelini imana dahil olduğu (bununla amelini hakikatini kastediyorlar.) ve amelini imanının kemali konusunda etkili olduğunu (ancak kemal imanının hakikatından değildir.) belirttikleri ifadeleri arasındaki farklılığın sadece lafızda olduğunu belirtmektedir. el-Bekri’ye göre Ebu Hanife, ameli imandan gören “tekfir etme” anlayışına dayalı söylemlerle ön planda olan ve toplum için büyük bir tehlike arz eden Hâricîlerin kuvvetli olduğu bir dönemde yaşamış ve Hâricî tehlikesini bertaraf edebilmek için ilk cümle olarak amelini imandan olmadığını (imanın hakikati/ zatından değildir.) devamında yani tafsilatında ise amelini imanının kemaletini etkileyebileceğini ifade etmiştir. Böylelikle genel itibarıyla ilk cümleye odaklanıp meselenin tafsilatıyla ilgilenmeyen avamı, Hâricî tehlikesine karşı korumuştur. Öte taraftan ondan sonra gelen Şafîî gibi alimler döneminde ise Hâricî zihniyet zayıflamış, imanla birlikte masiyetlerin zarar vermeyeceğini belirten Mürciî zihniyet ise güçlenmiştir. Mürcie’ye göre içki içen mümin ile içmeyen mümin arasındaki fark sadece cennetteki derecelerindedir. Onlar bu düşünceleri ile dini, mükellef olmayı iptal etmişlerdir. Halbuki naslar dolayısıyla dinde helaller ve haramlar bulunmaktadır. İşte bu sefer de alimlerin bu Mürciî tehlikeye karşı ilk cümleleri amelini imandan olduğu şeklinde olmuştur. el-Bekri, böylelikle bu konuda Ebu Hanife ile diğer Ehl-i Sunnet alimlerin aynı şeyleri farklı lafızlar ile söylediklerini belirtmiştir. Dr. Hamza el-Bekri *الدكتور حمزة البكري*, *تحليل لاختلاف عبارة أهل السنة قديما في مسألة: هل العمل من الإيمان*, *You Tube*, (29 Haziran 2019).; İsva Merkez, “et-Temhîd li-kavâ’idi’t-tevhîd - Lâmişî 15. Ders Hamza Bekri 11 Mayıs 2019”, *You Tube*, (1 Haziran 2019). Onun uzlaştırıcı görüşü el-Muhassal’daki üsluba benzemektedir. Bkz. Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *Kelam’a Giriş (el-Muhassal)*, trc. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 244, 245.

⁴⁰ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 168-210.; Anadolu İlahiyat Akademisi, “Prof.Dr. Sönmez KUTLU ‘Mürcie’nin Teşekkülü, Görüşleri, Yayılışı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *You Tube* (2019).

⁴¹ Ebu Hanife, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 65.

⁴² Ebu Hanife, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 41.

günah işleyen kişinin durumu Allah'a kalmıştır. Dilerse affeder, dilerse cehenneme sokar. Böyle bir kimse cehenneme atıldığı takdirde burada ebedî kalıp kalmayacağı da bilinemez.⁴³

Mürcie'nin imanın şubelerinin sayısı noktasında eleştirisi bulunmaktadır. Onlar Hz. Peygamberin hadislerinde imanın şubeleri hakkında farklı sayıların geçmesi üzerinden hareketle pek çok rivayette yer alan şubelerin niçin tek bir hadiste baştan sona yer almadığını irdeleyerek imanın şubeleri anlayışını tenkit etmişlerdir.⁴⁴ Mürcie'nin iman anlayışını kısasa söylemek gerekirse, ameller imana dahil değildir. Nitekim amelin imana dahil olmadığı bu anlayışta imanda istisnadan söz edilemez. Çünkü ortada Allah tarafından kabulünün olup olmadığı konusunda endişe duyulabilecek imanı etkileyen bir amel söz konusu değildir. Bununla birlikte imanda artma azalma buna bağlı olarak da imanda derecelenme yoktur. Amel-iman birlikteliği olmadığı için iman-İslam ayrımı da yoktur. Bu durumda her müslüman aynı zamanda mümin; her mümin de aynı zamanda müslüman olmaktadır.

2.3. Mu'tezile

İtikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren bir kelim mezhebidir.⁴⁵ Bu mezhebin iman anlayışını şöyle zikredebiliriz: İman, amel söz ve inançtır/ bilgidir.⁴⁶ el-Va'd ve'l-va'id prensibince amel, imana dahildir.⁴⁷ Mümin ve müslim dolayısıyla da iman ve İslam lügat itibariyle aynı şeylerdir. Aralarında fark yoktur.⁴⁸ İman, azalır ve artar.⁴⁹ İman tanımı ve imanda artma- azalmayı kabul etmelerinin doğal bir sonucu olarak imanda tefâdulu kabul ettikleri söylenebilir. Mu'tezile'ye göre imanda istisna yoktur. Kişi "Ben inşallah müminim." yerine "Ben gerçekten müminim." demelidir.⁵⁰ Bununla birlikte Kadı Abdulcebbar (ö. 415/1025)

⁴³ Ebu Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 55,56.

⁴⁴ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 106.

⁴⁵ İlyas Çelebi, "Mutezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 391.

⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/101.

⁴⁷ Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1964), 71.; Mu'tezile'nin "el-va'd ve'l-va'id" inancı, "ircâ akidesinin ahlaki gevşekliğine karşı bir reddiye olarak ortaya çıkmıştır." Bkz. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Üçüncü Baskı (Ankara: Otto, 2018), 94.

⁴⁸ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, thk. Abdu'l-kerîm Osman, 3. Baskı (Kahire : Mektebetu Vehbe, 1416), 705, 707.

⁴⁹ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, 802,803.

⁵⁰ İbnü'l-Ferra Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'la el-Ferra, *Mesailü'l-iman diraseten ve tahkiken*, thk. Suud b. Abdülazîz Halef, 1. Baskı (Riyad : Dârü'l-Âsime, 1410/1989), 445.

Şerhu'l-usuli'l-hamse adlı eserinde “Biz, bizden birinin kesin olarak ‘Ben müminim.’” demesini uygun görmüyoruz. Çünkü kişi kendi durumunu bilemez.” diyerek imanda istisnayı kabul ettiğini beyan etmiştir.⁵¹ Kulun yaptığı fiiller taat, masiyet, küfr veya iman olabilir.⁵² Büyük günah işleyen ne mümin ne de kafirdir.⁵³ Büyük günah işleyen fasıktır.⁵⁴ Fısk ise küfür ile iman arasında bir yerdedir.⁵⁵ Dolayısıyla fasık iman ve İslâm gibi şerefli isimle isimlendirilmeyi hak etmez.⁵⁶ Büyük günah işleyen kimsenin mümin olmadığını dile getirerek Mürcie’den, böyle bir kimseye kafir demeyip el-menzile beyne’l-menzileteyn ilkesinden hareketle “fasık” demekle de Hâricîlerden ayrılmaktadır.⁵⁷ Ancak onlar büyük günah işleyenin tevbe etmeden ölmesi durumunda ahirette tıpkı Hâricîlerin de dediği gibi ebediyyen cehennemde olacaklarını ifade etmektedirler (ihbât). Mu‘tezile’nin çoğunluğu, en büyük günah olan küfrün bile tevbe ile bağışlanabileceğinden hareketle kafir olmayan bir kimsenin kafire nispetle günahı sebebiyle bağışlanmaya daha layık olduğunu düşünmüşlerdir. Dolayısıyla onlara göre tevbe her günah için makbuldür.⁵⁸ Ancak yine Mu‘tezile’nin çoğunluğuna göre, büyük günah işleyip ondan tevbe eden sonra tekrar bu veya benzeri bir günahı işleyen yahut Allah’ı inkâr edip sonra iman eden sonra tekrar inkâr eden veya büyük günah işleyen kimseyi Allah -tevbe etse de – affetmez; ona azap eder.⁵⁹ Çünkü Allah ancak bu günahkâr kulunu tevbe ettiği büyük günaha veya benzeri bir günaha geri dönmemesi şartıyla affedebilir.⁶⁰

Mu‘tezile’nin iman anlayışını kısaca ifade etmek gerekirse, iman anlayışları, bazı yönlerde Mürcie’ye bazı yönlerde Ehl-i Hadîs’e benzerlik göstermektedir. Örneğin Mu‘tezile ile selefın iman tanımındaki farkın Mu‘tezile’nin ameli imanın sıhhat şartı olarak görmeleri selefın ise kemal şartı olarak gördüğü belirtilmiştir.⁶¹ Yine

⁵¹ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, 728,729.

⁵² Ebü'l-Kasım Abdullah b Ahmed b Mahmud el-Belhi, *Kitabu'l-Makalat ve meahu uyunu'l-mesaik ve'l-cevabat.*, thk. Hüseyin Hansu, Racih Kürdi ve Abdulhamid Kürdi, 1. Baskı (İstanbul : KURAMER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Center for Quranic Studies); Amman: Darü'l-Feth, 1439/2018), 297.

⁵³ el-Belhi, *Kitabu'l-Makalat*, 372.

⁵⁴ el-Belhi, *Kitabu'l-Makalat*, 158.

⁵⁵ el-Belhi, *Kitabu'l-Makalat*, 196.

⁵⁶ el-Belhi, *Kitabu'l-Makalat*, 158.

⁵⁷ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, 701.

⁵⁸ el-Belhi, *Kitabu'l-Makalat*, 406.

⁵⁹ el-Belhi, *Kitabu'l-Makalat*, 400.

⁶⁰ el-Belhi, *Kitabu'l-Makalat*, 166.

⁶¹ Nitekim bundan dolayı Mu‘tezile büyük günah işleyen kimseyi mümin ve kafir arasında üçüncü ve farklı bir grupta “fasık” adında zikretmiş, tövbe etmeden ölmesi durumunda kafir bir kişiyle aynı

Mu‘tezile’yi belirttiğimiz iki mezhepten ayıran en çarpıcı farklılık ise büyük günah işleyen kimsenin ne mümin ne kafir olduğunu, tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalacağı, tövbe ederse tekrar mümin dairesine dönebileceğini ifade ettikleri teorileridir.

2.4. Şîa

Şîa, hilafetin, Hz. Ali ve onun soyundan geldiği fikrine sahip olan çeşitli grupların ortak adını temsil etmektedir.⁶² İman, dil ile ikrar, kalpte söz ve erkânlarla ibadettir. İmanın tamamı ameldir. Dolayısıyla ameller imandandır. İman, amelsiz; amelde imansız olamaz. Bu bağlamda sabır, haya gibi amele taalluk eden bazı eylemlerin imandan olduğu belirtilmiştir. Şîî gelenek içinde takiyye ve imamete verilen önemin bir tezahürü olarak takiyyesi olmayanın imanı olmadığı, imamete inanmayanın ise imanının tam olmayacağı kabul edilmiştir.⁶³ Daha sonraki dönemlerde İsmailiyye içinde imanın aslı imamı sevmek olarak görülmüş, imam sevildiği takdirde ibadetlerde eksiklik bulunsa bile kişinin mümin olarak vasıflanacağı belirtilmiştir.⁶⁴ Yine Küleynî’nin (ö. 329/941) el-Kâfî adlı eserinde yer alan bir rivayette “Biz bir kişiyi emirlerimizin hepsine tâbî bir mürit oluncaya kadar mümin olarak kabul etmeyiz.” denilmiştir. İmanın içerisinde niyete büyük önem verilmiş;

muameleyi göreceğini belirtmişlerdir. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/101. Ayrıca Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Fâsık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/ 203.; Öte yandan Ehl-i Hadîs, amele önem atfetmekle ve amelin kişinin Allah nezdindeki imanî derecelerini etkileyeceğini kabul etmekle birlikte -şirk ve namaz kılmama dışında- büyük günah işleyen kişiye kafir muamelesi yapmamaktadırlar. Burada şunu da ifade etmekte yarar bulunmaktadır. Çağdaş araştırmacılarından Âdil b. Abdullah Âlu Hamdan, Mürcie’ye reddiye niteliğinde olan metinleri derlediği eserinin ilk cildinde iman ile ilgili meseleleri ele almaktadır. Burada İbn Hacer de dahil olmak üzere kendilerini selefın yolundan gittiklerini ifade ettikleri halde ameli imanın kemalinin şartı olduğunu belirten alimlerin görüşlerine yer vermektedir. Onların amelin imanın kemalinin şartından olduğuna dair görüşlerinin sonradan ortaya atılan ve önceki selefın hiçbirinden nakledilmeyen, onların böyle gördükleri iddiasının ise onlar hakkında söylenen yalan olduğunu ifade etmektedir. Bundan sonra da muasır alimler aracılığıyla amelin imanın sıhhat şartı olduğunun selef nezdinde kabul edilen görüş olduğunu aktarmaktadır. Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah Âlu Hamdân, *el-Câmi’u fi Kütübi’l-İmâni ve’r- Reddi ale’l-Mürchie*, Birinci Baskı (Cidde: Darü’l-Evraki’s-Sekafiyye, 1438/ 2017), 1/ 41. Âlu Hamdân’ın amelin imanın sıhhat şartı olduğu hakkındaki görüşüne delil olarak klasik dönem İslam alimlerinden örnekler getirmek yerine muasır dönem selefî alimlerden örnek getirmesi dikkat çekicidir. Nitekim amelin sıhhat şartı olması Mu‘tezile bir kenara Hâricî zihniyeti hatırlatmaktadır. Ehl-i Hadîs’in ilgili konudaki görüşleri ikinci bölümde detaylandırılacaktır.

⁶² Mustafa Öz, “Şîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1430/2010), 39/111.

⁶³ Ömer Faruk Teber, “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu”, *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 12/34 (2008), 63.

⁶⁴ Murat Akdoğan, *Zeydiyye’de İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 37.; Âyetullah el-Hâc Seyyid İbrahim el-Mûsevî en-Necefi ez-Zincânî, “Ana Hatlarıyla İmâmiyye Akidesi”, *Bilimname*, trc. Murat Serdar 2/8 (2005), 139.

imanın ancak niyetle olabileceği belirtilmiştir.⁶⁵ İman artar ve azalır. İmandaki artma ile müminin Allah katındaki derecesi katlanır. Böylelikle cennete gider; azalmasıyla cehenneme gider.

İslam ile iman birbirinden farklıdır. İman, ikrar ve ameldir. İslam, amelsiz sözdür. İslam, imanı kapsar; iman, İslam'ı kapsayamaz. İslam dairesi içerisinde olan herkes aynı zamanda iman dairesi içerisinde değildir. Bununla birlikte iman da İslâm da söz, fiilin toplamıdır. Dolayısıyla İslâm'ın insanın şehadeti, namaz kılması, zekât vermesi, hacetmesi ve Ramazan orucu tutması şeklinde bir zahirî yönü vardır. İman ise kişinin bu emirleri marifet etmesidir. Bir kişi bu emirleri ikrar eder; ancak marifet etmezse dalalette olan bir müslüman olur. İman, derece bakımından İslam'dan yüksektir. İslam, imandan önce gelir. Kul, mümin olmadan önce müslüman olur; müslüman olmadan mümin olamaz. Bir kul, Allah'ın yasakladığı büyük günahlardan bir günah veya küçük günahlardan bir günah sebebiyle imandan çıkar, İslam'dan çıkmaz. İslam dairesi içinde olmakla birlikte ise küfürden çıkmıştır. Kafir olmadığı için sadece günahı sebebiyle azap görür. Bu azap ise İslam'dan çıktığında gördüğü azaptan daha az şiddetli bir azaptır. Şayet tövbe ederse iman yurduna geri döner. Bununla birlikte helale haram, harama da helal derse, işlediği büyük günahı helal görürse hem imandan hem de İslam'dan çıkar. Bu günahı sebebiyle şiddetli azap görür. Küfüründen sonra tövbe edenin ameli, küfrü sebebiyle bâtil olmaz. Zira amel, iman varken zarar; küfür varken de fayda vermez.⁶⁶

İman konusundaki anlayışlarını ana hatları ile şöyle özetlenebilir: Ameller imana dahildir. Bununla birlikte Şîf düşünce sisteminin bir tezahürü olarak takiyye yapmak, imamı sevmek de imandan kabul edilmiştir. Ameller imana dahil olmasının bir yansıması olarak İslam ile imanda birbirinden farklı iki kavram olarak kabul edilmiştir. Büyük günah işleyen ise kafirdir.

⁶⁵ Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdilberr, *et-Temhîd lima fi'l-Muvatta mine'l-meani ve'l-esanid*, thk. Yasîr b. İbrahim (Kahire : el-Farukü'l-Hadise li't-Tabâti ve'n-Neşr, 1429/2008), 15/41.

⁶⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, 1. Baskı (Beyrut : Dâru'l-Murtezâ, 1426/2005), 2/ 409,439-450,477,573,609,712,714.

2.5. Eş'ârîyye

Eş'ârîyye, Ebu'l-Hasan el- Eş'ârî (ö. 324/935-36) tarafından kurulan akla ve nakle yer veren bir mezheptir.⁶⁷ İman konusundaki görüşlerini şöyle açıklayabiliriz: Eş'ârîlerin çoğunluğuna göre iman, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği hususları kalben tasdik etmekten ibarettir. Beyhaki ve Beyzâvî gibi bazı âlimler tasdik yanında ikrarında gerekliliğini vurgulamışlardır.⁶⁸

Ameller imana dahil değildir. İman, amelin sıhhatinin şartıdır.⁶⁹ İmanın şubeleri vardır. Hâlimî (ö. 403/1012), imanın farz, nafile ve bunların çeşitleri olan hayırların toplamı olduğunu ve bu hayırların yetmiş küsur şubenin içinde olduğunu belirtmiştir. Kulun fiilleri, amelleri ve edası ile bu şubeleri artar, azalır, var veya yok olur.⁷⁰ İmanda istisna yoktur. Kişinin “Ben gerçekten müminim” demesi gerekir. “İnşallah müminim” ifadesi şüphe izlenimi verdiği için doğru değildir. Bununla birlikte bazı Eş'ârîler “İnşallah müminim” denilebileceğini söylemişlerdir.⁷¹ Eş'ârîler'den bu kesimin imanda istisnayı kabul etmesi savundukları muvâfât nazariyesinin doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Nitekim bu anlayışa göre kişinin Allah katındaki iman bakımından durumu onun ölüm anındaki durumuyla aynıdır. Dolayısıyla kişinin son anından önceki yaşantısı yani görünen durumu ile ilgili değildir. Sahip oldukları bu anlayış ile dışardan bakıldığında kafir olan bir kişiye lanet edilmesinin önüne geçilmiştir.⁷² İmanda derecelenme vardır. Bizim taatimizle Hz.

⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 447-449.

⁶⁸ Yavuz, “Eş'ariyye”, 11/ 452.;

⁶⁹ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid*, trc. Süleyman Uludağ, 6. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 225. İmam Eş'ârî'nin el-ibane adlı eseri ile el-Luma adlı eserinde yer verdiği farklı iman tanımlarının tartışması ve bunlardan el-Luma'da yer alan ameli imana dahil etmeyen tanımın daha tutarlı olduğuna dair bilgi için bkz. Galip Türcan, “İrcâ ve Ebû Hanife'nin 'İrcâ' İle İlişkilendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2002), 114. Hicri üçüncü asırdan itibaren sünî tarafa ait iman meselelerini ele alan eserlerin müelliflerinin itikadî anlamda hangi görüşü benimsediğini tespit etmek güçtür. Çünkü imam Eş'ârî'nin yaşadığı Mutezili-selef ve buradan da nakle önem vermekle birlikte aklı da ihmal etmeyen anlayışa geçişin etkisi görülmektedir. Bu bağlamda itikadî anlamda Eş'ârî olduğu bilinen Halîmî ve Beyhakî'nin eserleri içerik itibarıyla Ehl-i Hadis'in –selef- çizgisini taşısa da tezin sonraki bölümlerinde kullanılmamıştır. Konu hakkında bkz. Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı*, 175. ve Şemsettin Kırış, “Bir 'Eş'arîlik' Müdâfaası Örneği: Beyhakî'nin Kündürî'ye Mektubu”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V. *Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik- 04-06 Mayıs 2018*, 19 Ekim 2018, 559-564.

⁷⁰ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm Halîmî Cürcânî Hâlimî, *Kitâbu'l-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*, thk. Hilmi Muhammed Fûde, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), 1/110.

⁷¹ Taftazânî, *Şerhu'l-akâid*, 231,231.

⁷² Etan Kohlberg, “İslam Kelamında Muvâfât Nazariyeleri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, trc. Kadir Gömbeyaz, 1-2 (2009), 404.

Peygamberin taati arasında derece farkı vardır.⁷³ İman ile İslâm aynı şeylerdir.⁷⁴ İman, taatlarla artar; günahlarla azalır. Bu azalma bize emredilen ve tasdikleyerek kabul ettiğimiz şeylerde şüphe duymak değildir. Çünkü bu küfürdür. Bununla birlikte bu azalma belirginliğin artışı ve bilgi düzeyinde meydana gelir.⁷⁵ Dolayısıyla imanın hakikati ve mahiyeti artmaz ve eksilmez.⁷⁶ Selef, müminin küfrün dışındaki büyük günahlar sebebiyle dinden çıkmayacağına dair ittifak etmişlerdir. Ehl-i kibleden günahkâr olanlar günahları sebebiyle imandan çıkmaz; fıskı ve büyük günahı sebebiyle fasık olur.⁷⁷ Bununla birlikte böyle bir kimsenin imanı nâkıstır.⁷⁸ Rasulullah'ın cennetlik olduğunu beyan ettikleri dışındaki bir kimse için cennetlik olduğu şeklinde bir karar verilemez.⁷⁹

Özetle ifade etmek gerekirse, Eş'ârîyye'yi Ehl-i Hadîs'ten ayıran noktalardan önemli olan husus iman tanımında tasdiğe ağırlık vermeleri ile bir kısmının imanda istisnayı kabul etmemesi kabul edenlerin ise imanda istisnaya gelecekte mümin olarak ölüneceğinin bilinmemesi sebebiyle (muvâfât nazariyesinin bir sonucu olarak) cevaz verenlerinin olmasıdır.

2.6. Mâtürîdiyye

Ebu Mansur el- Mâtürîdî (ö. 333/944) 'nin görüşleri etrafında şekillenip nakle önem verdiği kadar akla da önem veren kelamî ekoldür.⁸⁰ İmam Mâtürîdî imanın tasdik demek olduğunu marifet anlamına gelmediğini kabul etmiştir.⁸¹ Bununla birlikte Mâtürîdî'den (ö. 333/944) sonra gelen bu ekole mensup âlimler iman tanımında Ebû

⁷³ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'ari, *Risâle ilâ ehli's-seğr bibâbi'l-ebvâb*, thk. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî (Medine: Medine: imadetu'l-Bahsi'l- ilmi el-Cami'atul-islamiyye, 1413), 155.

⁷⁴ Taftazânî, *Şerhu'l-akâid*, 229.

⁷⁵ el-Eş'ari, *Risâle ilâ ehli's-seğr*, 155.

⁷⁶ Taftazânî, *Şerhu'l-akâid*, 226.

⁷⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'ari, *el-Luma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, thk. Hamûda Ğurâba (Kahire: Matbaatu Mısır Şirketu Musaheme Mısriyye, 1955), 123.; Ubeydullah Muhammed İbn Batta el-Ukberi, *eş-Şerh ve'l-ibâne 'alâ usûli's-sünne ve'd-diyâne (el-İbânetü's-sugrâ)*, thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî (Medine : Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1423), 292.

⁷⁸ el-Eş'ari, *Risâle ilâ ehli's-seğr*, 156, Dipnot: 2.

⁷⁹ el-Eş'ari, *Risâle ilâ ehli's-seğr*, 158.; Bkz. Galip Türcan, "Ehl-i Sünnet'in İman Tanımı Hakkında İbn Hazm'ın Eleştirilerinin Bir Değerlendirmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (Ocak 2011), 65-79.

⁸⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1424/2003), 28/165.

⁸¹ Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid.*, thk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâru Sadır; İstanbul: Irşad Kitap Yayın Dağıtım, ts.), 478.

Hanîfe'nin (ö. 150/767) iman tanımına yönelmişlerdir. Mâtürîdiyye kelamının önemli bir eseri olan *Tebşiratü'l-edille fî usulî'd-din* 'de Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) iman tanımında Mâtürîdî ve Ebû Hanîfe'nin iman tanımını benimsediğini belirtmektedir.⁸² Nesefî yine başka bir eseri olan *Bahrü'l-kelem*'da imanın tanımını açıkça yapmış ve onun dil ile ikrar, kalp ile tasdik etmek olduğunu beyan etmiştir.⁸³ Ameller imandan değildir.⁸⁴ İmanda istisnâ yoktur. Bu söz, zan ve şüphe manasını içermektedir.⁸⁵ İmanla İslâm aynı şeylerdir.⁸⁶ İmanda artma ve azalma düşünülemez. İman konusunda inananların eşitliği söz konusudur.⁸⁷ Büyük günah ve küçük günahın neler olduğu hususunda kesinlik yoktur. Ancak küfrün kebîre olduğu kesin bir şekilde bilinmektedir. Dolayısıyla küfür hariç olmak üzere bir mümin günah işlerse ne kafir ne de münafık olur (kişi ya mümindir ya da kafirdir. Örneğin Mu'tezile'nin dediği gibi fasık ismini almaz.). İmandan çıkmaz. Tövbe edemeden ölürse ya bir şefaathçi ile ya da Allah'ın rahmetiyle affedilir. Bunlar olmadığı takdirde ise suçu kadar ceza çeker, bundan sonra cennete yerleştirilir.⁸⁸

Buraya kadar ele aldığımız mezheplerin görüşlerinde görüldüğü üzere en göze çarpan ayırım noktası amelin imana dahil edilip edilmemesi durumudur. Hâricîler, Ehl-i Hadîs, Mu'tezile ve Şîa, ameli imana dahil etmişken Mürcie, Eş'ârîyye ve Mâtürîdiyye dahil etmemiştir. Mürcie, Mâtürîdiyye de iman artmaz, azalmaz iken diğer mezheplerde farklı anlamlarda yüklense de artma azalma vardır. Ehl-i Hadîs ve bazı Eş'ârîler tarafından Muvâfât nazariyesi çerçevesinde de olsa imanda istisna kabul edilmişken diğer mezhepler tarafından bu kabul edilmemiştir. Şîa, Ehl-i Hadîs, Mu'tezile iman ile İslâm'ın farklı şeyler olduğunu söylemişlerdir. İman ile İslâm

⁸² Ebü'l-Muîn Meymun b Muhammed b Muhammed el-Hanefî Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fî usulî'd-din*, thk. Muhammed Enver Hamid İsa, 1. Baskı (Kahire : el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas; el-Cezire li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1432/2011), 1/110.

⁸³ Ebü'l-Muîn Meymun b Muhammed b Muhammed el-Hanefî Nesefî, *Bahrü'l-kelem*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Bersici (Amman: Dâru'l-Feth, 1435), 80,86.

⁸⁴ Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/111.

⁸⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid.*, 487.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid.*, 491.

⁸⁷ Saffet Sarıkaya, "Mâtürîdî'nin Din Anlayışında Hoşgörü (Diğer Din ve Mezheplere Karşı)", *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, ed. İlyas Çelebi (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul: İFAV, İstanbul, Ocak 2012), 110.

⁸⁸ Ebü Muhammed Nûreddin Ahmed b Mahmûd b Ebî Bekr es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi el-Bidâye fî usulî'd-dîn Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, 13. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı (İFAV) Yayınları, 2014), 159,165,174,175.; Hilmi Karaağaç, "Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 15/49 (2011), 65-80.

arasındaki ilişkiye pek değinmeyen Hâricîler, küçük bile olsa günah sahibini tekfir etmişlerdir. Ancak Mu‘tezile el-menzile beyne’l-menzileteyn anlayışıyla farklı bir bakış açısı ön plana sürmüştür. Dolayısıyla hicri ilk asırlarda meydana gelen siyasi olaylarla “amelin” başrol üstlendiği fikri tartışmalar ortaya çıkmış iman konusunu çeşitli konular açısından tartışılmıştır.

3. Mezheplerin İman Anlayışlarının Siyasî Boyutları

Dinin, bireyin hayatının her alanına hükümleriyle müdahale eden bir yapısı bulunmaktadır. Bu durum tarihte yaşanan herhangi bir olayın tek başına siyasî veya dinî olmadığını göstermektedir. Bir başka deyişle aslında tarihteki siyasî olaylar ya temeli itibariyle dinîdir ya da kendisine sonradan dinî argümanların refere edilmesi suretiyle dinî bir hüviyet kazanmaktadır. Böylece meydana gelen olaylar meşru bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır.⁸⁹ Bundan dolayı Haricî iman nazariyesini ele alırken değindiğimiz Tahkim hâdisesini sadece siyasî bir hadise olarak değerlendirmemekteyiz. Hadisenin arkasında bir iktidar mücadelesi bulunsa da meselenin Haricîler tarafından bir ayetin sloganlaştırılmış hali olan “La hükme illa lillah” ifadesine dayandırılması, konunun dinî bir yönünün de olduğunu dolayısıyla Hâricîlerin esasen siyasî-dinî temelli bir mezhep olduğunu göstermektedir. Burada önemli olan husus, Hâricîlerin ilgili meseleyi dinî dayanakları olan siyasî bir mülhaza olarak gündeme getirmemeleri, aksine dinî de olsa dayandıkları ve esasen itikadî olmayan bir noktayı sonrasında itikadîleştirmeleridir. Söz konusu tavırları nedeniyle kendilerinden sonra ortaya çıkan oluşumlar, karşılaştıkları yeni durumlara cevap üretirken bu itikadîleştirmeye ihtiyaç duymuştur.⁹⁰ Hâricîler tarafından Hz. Osman’ın öldürülmesinden sonra dine uygun olmayan uygulamalar ortaya koyan yöneticinin durumu tartışılmıştır.⁹¹ Ayrıca onlar, Allah’tan başka hüküm verenin olamayacağını ilke edinerek hüküm vermeye yani tahkime karışanları tekfir etmişlerdir. Böylece dönemin siyasî önderi konumunda olan isimlerle de çatışma yaşamışlardır. Zalim yöneticiye isyan etmeyi vacip görerek, büyük günah işleyen imamın azledile bilirliğini savunmuşlardır.⁹²

⁸⁹ Demircan, “Hz. Ali’nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, 186.

⁹⁰ Musa Kazım, “Selefilik Çalıştay 1. Oturum Yard. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz”, You Tube (07 Eylül 2015), 03:40-07:33.

⁹¹ Demircan, “Hz. Ali’nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, 186.

⁹² Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, 45.

Ehl-i Hadîs başlangıçta Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde yaşanan hadiselere yönelik takınılması gereken tavrı, fitneden olabildiğince uzak durmayı ve tarafsız kalmayı ifade eden rivayetleri olduğu gibi kabul ederek ortaya koymuştur. Tahkim hadisesi sonrası yönetimi bir şekilde ele geçiren Emevîlerin elleriyle gerçekleştirdiği Kerbelâ, Harre vakası ve Irak valisi Haccac'ın uygulamalarına karşı iktidara yönelik isyanlar meydana gelmiştir. İslam devletinin yöneticisine yapılan isyanların İslam'a zarar vereceği anlayışı sebebiyle siyasî anlamda tarafsızlığını ilan eden Abdullah b. Ömer'in grubu olan tarafsızlar,⁹³ bu anlayışlarını itikadî alana da taşımıştır. Bununla Mürcie'nin fikrî anlamda teşekkül etmesine katkı sağlamışlardır.⁹⁴ Abdullah b. Ömer'in temsil ettiği itikadî tarafsızlık, Allah'a isyanı emretmediği sürece (dolayısıyla müslüman olan) sultana/ devlet başkanına zalim de olsa itaat edilmesi, kılıçla isyan edilmemesi gerektiği anlayışına dayanıyorken⁹⁵ Mürcie de bu itikadî tarafsızlık ilkesiyle amelin iman üzerindeki fonksiyonunu devre dışı bırakarak Haricîlerin “tekfir etme” yaklaşımının ortaya çıkardığı çatışmacı ortamı, büyük günah işleyen kişinin durumunun ahirete ertelendiğini, cennetlik mi cehennemlik mi olduğunun bilinemeyeceğini ifade etmek suretiyle başta devlet yöneticileri olmak üzere

⁹³ Hatiboğlu'nun Ehl-i Hadîs'in hadiseler karşısında ortaya koydukları tavrın dayandığı rivayetlerde üç temayülden bahsedildiğini ifade etmektedir. Söz konusu bu üç temayül, tarafsızlar içinde üç farklı grup şeklinde değil Kur'an ve sünnet ile belirledikleri üç durum gibi algılanmalıdır. Nitekim hem tarihi sürecini aktarırken hem de iman-siyaset ilişkini ifade ederken aslında ehl- hadîs için Kur'an ve sünnetin hayatın merkezinde olduğunu masiyeti emretmediği sürece devlet başkanına itaat edilmesi gerektiği bunun dışında siyasî bir sebeple devlet içinde meydana gelebilecek bir fitne de sessizliğin, tarafsızlığın tercih edileceğini bununla birlikte yönetici masiyeti emrederse bu takdirde onunla mücadele edileceğini ifade etmeye çalıştı. Hatiboğlu'da rivayetlerin bu üç bakış açısını sunduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Görüleceği üzere, “üç temayül” ifadesinden “üç farklı grup” anlaşılmamaktadır. Burada Abdullah b. Ömer'in temsil ettiği fitnenin vuku bulduğu andaki siyaseten tarafsızlığı Hatiboğlu'nun ifade ettiği üçüncü temayüldür. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, İkinci Basım (Ankara: Otto, 2016), 79.

⁹⁴ Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciâ Râviler.*, 162-167.

⁹⁵ Bu bağlamda örneğin salih, adil ve takva sahibi olmasalar da Cuma namazı, bayram namazları haccın sultan/ devlet başkanıyla birlikte edâ edileceği, cihatın iyi olsun fâcir olsun imamlarla/ devlet başkanı ile geçerli olduğu, haraçlar, zekâtlar, öşürler, fey ve ganimetin bunlarda âdil de olsalar haksızlıkta yapsalar sultana/ devlet başkanına verileceğini kabul etmektedirler. Son olarak hadisçiler, sultana/ devlet başkanına verilen beyattan dönenleri cemaatten çıkartmaktadırlar. İmam Harb b. İsmail el-Kirmânî, *Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemâ'a'tihi kema nakalehu el-imam Harb b. İsmail el-Kirmânî*, thk. Süleyman b. Muhammed ed-Dübeyhî, 1. Baskı (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1435), 39, 40.; Ebu Bekir Muhammed b. el-Hasen el-Acurri, *eş-Şeria*, thk. el-Velid b. Muhammed en-Nâsır (Müessesetü Kurtuba, 1417/1996), 3/ 584.; Sönmez Kutlu eserinde hadisçilerin siyasi iktidarla ilişkilerine ait müstakil bir başlık açmıştır. Bkz. Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı*, 66-68.; Bu durum, Hatiboğlu'nun çalışmasında ifade ettiği ikinci temayülü ifade etmektedir. Bkz. Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 77, 78.

inananlarla uzlaşmacı ve barışçıl bir ortamı oluşturmaya çalışmışlardır. Başlangıç veya hareket mantığı itibariyle hem tarafsızlar hem de Mürcie’yi ortaya çıkaracak zihnin bu anlamda ortak bir zemini olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Irak valisi Haccac döneminde Mürciî kitleye dahil olan Arap olmayan yeni müslümanların “mevâli” adı altında Arap müslümanlardan ayrı olarak haksız vergilenmelere tabi olmaları “inananların eşitliği” ilkesini itikadileştirerek yönetime isyan etmelerine neden olmuştur.⁹⁶ Onların sonrasında bu ve farklı nedenlerle yöneticilere karşı yaptıkları isyan hareketleri Süfyan es-Sevrî tarafından kınanmıştır. Süfyan, Mürcie’yi ehl-i kibleye kılıç çeken kimseler olarak tanımlamış, Ehl-i Sünnet olarak tanımladığı Ehl-i Hadîs’i ise kimseye karşı kılıç çekmeyi caiz görmeyenler olarak ifade etmiştir.⁹⁷

Mu‘tezile, el-menzile beyne’l- menzileteyn görüşüyle büyük günah işleyen müslümanın kafir ile mümin arasında bir nokta olarak fasık olduğunu, tövbe etmeden ölürse ebedî cehennemde olduğunu belirterek Mürciî görüş⁹⁸ ile Hâricî görüşün ortasını bulmaya çalışmıştır. Dolayısıyla başlangıçta siyasî etkenlere dayalı olan görüşleri sonra itikadî bir ilke haline dönüşmüştür.⁹⁹ Emevi halifelerinden Me’ mûn (ö. 218/ 833) döneminde halku’l-Kur’an tartışmalarında -farklı mezheplerinde benzer görüşleri olmakla birlikte- Mu‘tezile ön plana çıkmaktadır. Devlet desteğiyle¹⁰⁰ bir iman ilkesi haline getirilen Kur’an’ın yaratılmışlığı konusu ile ilgili olarak ayrıntılarına sonraki bölümlerde¹⁰¹ işaret edeceğimiz üzere halife Mu‘tasım (ö. 227/ 842) ile Ahmed b. Hanbel arasında yaşanan hadise dikkat çekicidir. Me’ mûn döneminde hapse atılan, onun ölümü sonrasında halife Mu‘tasım tarafından huzuruna çağrılan Ahmed b. Hanbel’in, bu “iman ilkesi” ni benimseyip benimsemediği

⁹⁶ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 91, 93.

⁹⁷ Detaylı açıklama için bkz. Çalışmamızın ikinci bölümü “İman-Amel İlişkisi”

⁹⁸ Mu‘tezile’nin “el-va’d ve’l-va’id” inancı, “ircâ akidesinin ahlaki gevşekliğine karşı bir reddiye olarak ortaya çıkmıştır.” Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 94.

⁹⁹ Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasî- İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi*, Dördüncü Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 190, 191.

¹⁰⁰ Hansu, bilinenin aksine Mu‘tezile’nin görüşlerini yaymak için siyasi gücü kullanmadığını bilakis siyasi güç tarafından Mu‘tezile’nin kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 91, 92.; Neticede bu durum siyasi bir argüman haline getirilen halku’l-Kur’an’ın iman ilkesi olarak benimsenerek itikadileştirilmeye çalışıldığı yorumuyla çelişmemektedir. Nitekim yazar Mu‘tezile’ye karşı bir tepkinin oluşmasının sebebi olarak iktidar desteğini bulan Mutezilî alimlerin mezhep taassubuna dayalı bir tutumla görüşlerini herkese kabul ettirmeye çalıştığını aktarmaktadır. Bkz. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 19.

¹⁰¹ Çalışmamızın ikinci bölümü “Büyük Günah İşleyen Durumu” ve üçüncü bölümü “İmanın Tanımı” başlıkları altında bu konu ele alınmıştır.

öğrenilmek istenmiştir. Halifeye Hz. Peygamber'in insanları neye çağırdığını sorduktan sonra aldığı “şehadet” cevabı üzerine Ahmed b. Hanbel, Hz. Peygamber'in Abdulkays heyetine yaptığı iman tanımının yer aldığı rivayeti okumuş ve bu tanımda “halku'l-Kur'an”ın yer almadığını ima ederek tutuklu halinin doğru olmadığını ifade etmeye çalışmıştır. Mihnenin akabinde başlayan karşı mihne hareketinde de bu sefer hadisçiler tarafından imanın söz ve amel olarak tanımlanmasına ek olarak Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmeme anlayışının imanî bir ilke haline getirildiği¹⁰² ve Ashabü'l- hadîs'in bu minvalde tanımlandığı görülmektedir.¹⁰³ Önceleri özellikle siyasî hadiselerle karşı tarafsız ve sessizliği esas alan bu yapının, çağın getirdiği birtakım yeni olaylar karşısında Kur'an ve sünneti dolayısıyla dinî koruma düşüncesi içinde “Ehl-i Sünnet' in temsilcisi” olarak kendilerini tanımlamaları sebebiyle sessiz kalmadıkları, ortaya çıkan yeni grupları ve fikirleri Kur'an ve seleften gelen rivayetler ekseninde değerlendirmeye çalıştıkları ifade edilebilir.¹⁰⁴

Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in ahirete irtihal etmesinin ardından hilafetin Hiz. Ali'nin hakkı olduğunu söyleyen Şîa'da bu görüşünü “imamet” başlığı altında itikadî bir konu haline getirmiştir.¹⁰⁵ Bu anlamda bir inanç esası olan imamet ile ilgili olarak örneğin imamiyye, “iman, ancak zamanın imamına inanmak ve onu dost edinmekle gerçekleşebilir.”¹⁰⁶ görüşüyle siyasî bir hususun itikadî bir ilke olarak

¹⁰² Mehmet Emin Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Üçüncü Baskı (Ankara: Otto, 2017), 62, 68.; Ahmed b. Hanbel'in mihnede yöneticeye Kur'an ve sünnete aykırı bir talepte bulunması sebebiyle itaat etmemesini Hatiboğlu'nun ifade ettiği üç temayülden birincisi olarak kabul edebiliriz. Bkz. Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 73.

¹⁰³ Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, thk. Hüseyin b. Feydullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî ve Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, Birinci Baskı (San'a: Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûs el-Yemenî, 1415/ 1994), 3/43.; Karş. Bkz. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 285.

¹⁰⁴ Talât Koçyiğit, *Hadislerin Işığında İman, İbadet, Ahlak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974), 20.; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashabi'l-hadis*, thk. Mehmed Saîd Hatiboğlu (Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 9 (Takdim).; Özer, *Ehl-i Hadisin Red Literatürü*.; Özpınar'ın doktora çalışmasında ifade ettiği üzere “hadisleri toplama ve yazma faaliyeti, zamanın getirdiği ihtiyaçlara cevap verecek şekilde” olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, İkinci Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 11, 30, 65. Bir diğer husus olarak var olan rivayetleri yorumlama biçimi değişiklik arz edebilir. Burada da özellikle Ehl-i Hadîs'in akaid türünde verdiği eserler dikkat çekicidir. Örnek olarak reddiye niteliğinde yazdıkları eserler veya özellikle “sünne” türündeki eserlerde kendi akidelerinin ne olduğunu izah etme ve bu itikadlarını ayet, hadis veya âsâr ile destekleme gayretlerinin bulunmasını zikredebiliriz. Ahmet Özer, *Ehl-i Hadisin Red Literatürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 34, 35.

¹⁰⁵ Kazım, “Selefilik Çalıştayı 1. Oturum Yard. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz”, 07:10-07:30.

¹⁰⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 226.

benimsediklerini göstermektedir. Onlar siyasî bir konumu olan imamı, masum olarak kabul etmekle de ister büyük ister küçük olsun siyasî liderin günahsızlığına da işaret etmiş olmaktadırlar. Şîa'nın siyasî bir konuyu itikadî alana taşıması ile kelim kitaplarında da yerini almaya başlayan "imamet" konusunda dikkat çeken husus, imamın/ halifenin kim olması gerektiği ile ilgili tartışmalardır.¹⁰⁷ Hilafetin Kureyşliliği ile ilgili tartışmalar bir kenara bırakılarak bu konuyu iman- amel ilişkisi bazında ele almaya çalışalım. İmamın/ halifenin seçimi hususunda efdal imam- mefdul imam tartışmaları bulunmaktadır. Bu tartışmalarda –itirazlar olmakla birlikte- ibadet ve takvası yani dinî değerleri en üst olanın efdal imam olduğu ifade edilmiş ve efdal imam ile mefdul imamdan hangisinin seçilmesi gerektiği konusu irdelenmiştir.¹⁰⁸ Örneğin Hâricîlere göre halife olacak kişinin müslüman olduktan sonra soyuna bakılmaz. Züht ve adalet sahibi birisi olarak Kur'an ve sünneti ayakta tutması beklenir.¹⁰⁹ Mu'tezile tarafından kullanılan bu kavramlar aralarında dinî açıdan farklılıkların bulunduğu durumlara¹¹⁰ işaret etmek suretiyle bir üstünlükten dolayısıyla imanda tefâdulun imam seçimindeki etkisinden bahsetmiş olmaktadır.

Ehl-i Sünnet' e göre imamet inanç esaslarına dahil değildir. Ehl-i Sünnet' in kelimcileri (halefi), Eş'ârîlikte ve Mâtürîdîlikte imamlar masum değildir.¹¹¹ Eş'ârîlikte halife açısından efdal- mefdul ilişkisine değinilir; ancak bu durumdan dört halife istisna edilerek aralarında bir derece bulunmadığı ifade edilir. Mâtürîdîlikte yönetici müslüman olmalı, hem hukuken hem de dinen adil olmalıdır. Dinen adil olmak demek büyük ve küçük günahlardan uzak durması demektir. Zulmeden devlet başkanına âdil diyen kişinin kafir olacağı belirtilmiştir. Burada kişinin tekfir edilmesi, Mâtürîdîliğin ameli imandan ayıran anlayışına uygun olarak yapılan bir yorumla yöneticinin haram olan zulmüne rağmen onu mutlak olarak adil gösteren kişi olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Mâtürîdîlikte ancak sınırları naslarla kesin olarak belli olan helali ve haramı inkar eden kişi tekfir edilebilmektedir. Bu kişi de böyle bir yöneticiye

¹⁰⁷ Osman Oral, "Kelâm Ekollerine Göre Halife/ Devlet Başkanı'nın Görevleri ve Hakları", *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 19/62 (2015), 380.

¹⁰⁸ Maksut Çetin, "Mu'tezile'nin Siyaset Anlayışı", *EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler-* 18/58 (2014), 362.

¹⁰⁹ Maksut Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/ İmâmet) Anlayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 37.

¹¹⁰ Oral, "Kelâm Ekollerine Göre Halife/ Devlet Başkanı", 383, 384.

¹¹¹ Oral, "Kelâm Ekollerine Göre Halife/ Devlet Başkanı", 386.

mutlak anlamda adil diyerek bir bakıma bu sınırı ihlal etmiş olmaktadır. Fâsıkın devlet başkanı olup olamayacağı tartışılmıştır. Efdaliyetten kastedilen dini durum ve sevaplarsa bu konuda tevakkuf edilir; ancak efdaliyetten kastedilen akıl-ı selim olma meselesi ise bu konu da tevakkuf edilmeyeceği belirtilmiştir.¹¹²

Sonuç olarak gelişen tarihi olaylar içerisinde siyasî hadiseler iman konusunu etkilemiştir. Bu etkilenmenin ürünü olarak mezheplerin iman konusuna dair birtakım ilkeleri oluşmuştur.

DEĞERLENDİRME

Hz. Osman'ın son altı yıldaki icraatlarına yönelik memnuniyetsizlik ortamı onun uygulamaları üzerinden iman-amel ve iman-küfür tartışmalarının zihinlerde nüvelerinin oluşmasına neden olmuştur. Hz. Osman'ın Haricîlerin ilk oluşumları tarafından şehit edilmesinin ardından Hz. Ali yönetime geçmiş ve Cemel, Sıffin ve Tahkim hadiseleri meydana gelmiştir. Haricîler, devletin sırasıyla o dönemki yöneticileri olan Hz. Osman ve Hz. Ali'ye “*Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.*”¹¹³ ayetini tevil etmek suretiyle isyanlarını meşru bir zemine oturtmaya çalışmışlardır.¹¹⁴ Böylelikle son altı yıldaki icraatlarından dolayı Hz. Osman'ı, Cemel, Sıffin ve Tahkime karışanları büyük günah işlemekle itham ederek tekfir etmiştir. Bununla da iman tartışmaları başlamıştır. Haricîlerin çatışmayı teşvik eden bu fikirlerine ve Emevîlerin “mevalî propagandasına” bir tepki olarak ortaya çıkan Mürcie, amel ile imanın arasını ayırarak masiyetlerin imana zarar vermeyeceğini, imanda istisnanın olmadığını belirtmiş barışçıl ve uzlaşmacı bir ortam oluşturmaya çalışmışlar, yöneten ile yönetilen arasındaki huzursuzlukları ortadan kaldırmaya yönelik adım atmışlardır. Tarihi planda bu hadiseler yaşanırken siyasî meselelerden uzak durmayı tercih eden tarafsızlar grubu, Mürcie'nin imanda istisnayı reddetmesi ile esasen başlarda aynı safta olduklarını belirttiği ircâ düşüncesi taraftarları ile yollarını ayırmış ve iman tartışmalarında birinci dereceden Mürcie'yi muhatap almışlardır. Mu'tezile, Mürcie ile Hâricîler arasında orta yolu tutmuş, günahın imana zarar verebileceğini bununla birlikte kişiye tövbe kapısının açık olduğunu ifade etmiştir. Ancak mihne dönemine gelindiğinde dönemin itikadî

¹¹² Çetin, *Mâturidiliğin Siyaset (Hilâfet/ İmâmet) Anlayışı*, 92, 93, 140, 155, 157, 158, 161, 162.

¹¹³ el-Mâide 5/44.

¹¹⁴ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 65.

tartışmalarını imanî bir ilke haline getirerek yönetilenler sınıfına dahil olan hadis ehline devlet eliyle baskı yapılmış, devlet-halk çatışması yeniden gündeme gelmiştir. Şîa da benzer bir durumu “imamet” anlayışı üzerinden meydana getirmiş, takıyyesi olmayanın imanının olmayacağını ifade etmiştir. Hadis ehlinin elinin güçlendiği karşı mihne döneminden itibaren Ahmed b. Hanbel hadis ehlinin bayraklaşan ismi olmuş ve Ehl-i Hadîs hem imanın söz ve amel olduğunu hem de “Kur’an mahluk değildir.” diyenler olarak tanımlanmaya başlamıştır. Haşeviyye, Zahirîlik ve Ehl-i Sünnet’ in halefi (Eş’ârîyye ve Mâtürîdîyye) kendi tarihî serüvenlerinde Ehl-i Hadîs’in düşünme biçiminden etkilenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSÇİLERİN İMAN KONUSUNDAKİ TEORİK GÖRÜŞLERİ

1. Hadisçi Kavramının Kapsamı

“Ashâbü'l-Hadîs” kavramının müradifi olarak kabul edilen “Ehl-i Hadîs” kavramı hadislerle meşgul olan, hadislere bağlılık gösteren ve onlara azami dikkat eden kişileri ifade etmektedir.¹¹⁵ Ehl-i Hadîs’e mensup olan alimlerin en dikkat çeken özelliği kendilerini yetmiş üç fırka hadisinde zikredilen “kurtuluşa eren fırka” olarak telakki edip abdal, ümmetin en faziletlieleri olarak görmeleridir. Küfrün Cehmiyye ile kelamın Mu‘tezile ile yalanın Rafizilerle hakkın ise kendileri ile birlikte olduğunu ve sırat üzere olduklarını iddia etmektedirler.¹¹⁶ Ehl-i Sünnet’ in Cehmiyye, Kaderiyye ve Rafiziyye şeklinde bilinen lakaplarının bulunmadığını beyan ederek kendilerinden genellikle Ehl-i Sünnet olarak bahseden bu grup¹¹⁷ itikadî konularda reye mümkün olduğunca yer vermemeye özen göstermektedirler.¹¹⁸ Daha açık bir ifadeyle akıl bilgi kaynağı değildir; ancak raviler ve hadisler hakkında değerlendirmelerde bulunmak için bilimsel anlamda olağan bir zihinsel faaliyet olarak kullanılmıştır.¹¹⁹ Eserleri incelendiğinde sık sık ayet ve âsâr¹²⁰ başvurdukları görülmektedir. Rivayeti olduğu

¹¹⁵ M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, İkinci Baskı (Ankara: Otto, 2017), 19-33.

¹¹⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashabi'l-hadis*, 25,50,55,58.

¹¹⁷ el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 6,11,19,25,83,95.; Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 247.; el-Yemeni, *Akaidü's-selase ve's-seb'in fırka.*, 296.; Halid er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed*. (Feyyum : Darü'l-Felah, 1430/2009), 3/ 49, 50.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/100.; İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 72.

¹¹⁸“Rey ehli ve dinde kıyas yapanlar bidatçidir. Cahildir. Dalalettedir.” el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 91. ;Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 71.

¹¹⁹Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 11, 270. Hadisçilerin bir kısmı, Mu‘tezile tarafından “aklını kullanmayanlar” manasında, bazı hadisçiler tarafından ise sahihini sakiminden ayırmadan hadis toplayanları temsilen “Haşeviye” olarak isimlendirilmiştir. Esasen Ehl-i Hadîs’in aşırı grubu olan Haşeviler, sıfatlar konusunda ayet veya rivayetlerde nakledilenleri olduğu gibi kabul ederek teşbihe düşenlerdir. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 274-276, 284, 286.

¹²⁰ Eser (âsâr) kavramı, hadisçiler nezdinde merfu, mevkuf ve maktu (ilk üç nesilden aktarılan) hadisle eş anlamlı olarak kabul edilirken fahikler nezdinde ya sahabe ve tâbiînin ya da Hz. Peygamber ve sahabenin söz, fiil ve tahrirleri olarak kabul edilmiştir. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Beşinci Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2011), 72.

gibi kabul etmeye dayalı¹²¹ ve geleneğe bağlı bir düşünce sistemleri bulunmaktadır.¹²² Bundan dolayı itikadî alanda haber-i vahidi delil olarak kabul etmektedirler.¹²³

“Ehl-i hadis kavramının daha iyi anlaşılması için şöyle bir açıklama yapılabilir. Sadece hadis rivayetiyle, öğrenimiyle, nakliyle ve ravilerle meşgul alimlere muhaddis denilmektedir. Oysa ehl-i hadis veya ashâbü'l-hadis tabiri, sadece hadisleri rivayet edenler için değil, aynı zamanda fikhî ve itikadî bilginin yegâne kaynağı olarak hadisin büyük önemine inananları içine almaktadır.”¹²⁴

Bunların içerisinde hadis ilmiyle iştigal edenler rivayet ehli ve hem rivayet hem de dirayet ile uğraşanlar olmak üzere iki kategoriye ayrılabilir. Rivayet Ehl-iHhadîs hafızlarından oluşuyorken dirayet ve rivayet ehli ise Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), imam Malik (ö. 179/795), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi hadis fukahası olan alimlerdir.¹²⁵ Nasların zahiri manalarını esas alan Ehl-i Hadîs,¹²⁶ görüşlerini benimsemeyenlere karşı hassaten de konumuz gereği iman bahsinde Mürcie 'ye yönelik tenkitlerde bulunmuşlar, ircâ fikrini bidat olarak telakki etmişlerdir.¹²⁷ Bununla

¹²¹ el- Evzâî, İmam Zühri'ye zina edenin mümin olarak zina etmeyeceğine dair rivayeti ima ederek bu konu hakkındaki görüşünü sormuştur. Zühri ise “Rasulullah'a düşen tebliğ, bize düşen teslimiyettir.” diyerek rivayetleri olduğu gibi kabul etme eğilimini göstermektedir. Ebu Abdullah Muhammed b. Nasr b. Yahya el-Mervezi, *Ta'zîmu kadri's-salât.*, thk. Abdurrahman b. Abdulcebbar Abdurrahman Abdülcebbar el-Füreyvâî, 1. Baskı (Mektebetu ed-Dâr bi'l-Medineti'l-Münevverâ, 1406/1986), 2/ 487.
¹²² Örneğin imam Malik, “Sünnetlere teslim olmak gerekir. Sünnet, rey ile tearuz ettirilmez, kıyas ile karşı konulmaz. Selefî salihinin tevil ettiklerini tevil ederiz. Onların amel ettikleri ile amel ederiz. Terk ettiklerini terk ederiz. Onların sustukları hususlarda susarız. Açıkladıkları konularda onlara tabi oluruz. İstinbat ettikleri ve olaylar hakkında gördükleri konularda onların yolundan gideriz. Kendisi ya da tevili hakkında ihtilaf ettikleri hususlarda onların cemaatinin dışına çıkmayız.” ifadelerini söylemekle geleneğe bağlı bir çizgide olduğunu göstermektedir. Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah Âlu Hamdân, “İtikadu Malik b. Enes”, *el-Cami' fi akâidi ve resâil ehli's-sünne ve'l-eser*, İkinci Baskı (Riyad: Dâru'l-Menhaci'l-evveli li'n-neşri, 1437/ 2016), 176.

¹²³ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 128, 142, 269.

¹²⁴ Ömer Özpınar, “Hadis Tarihi: Hadis İlminin Gelişim Dönemi”, *Hadis: El Kitabı*, ed. Zişan Türcan (Ankara : Grafiker Yayınları, 2016), 105.; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 76.“Fikhî ve itikadî meselelerde rey ve hadis kullanımı odak noktası olarak alındığında, kaynaklarımızda Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey'in kimler olduğu hususunda bir karmaşa yaşandığı görülmektedir.” Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 72.; İlim ve Hikmet Vakfı, “Doç.Dr. Soner Duman - Dinin anlaşılmasında iki farklı tavır: Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis”, *You Tube*, (17 Kasım 2019), 41:00-59:00.; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Beşinci Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 41, 42.

¹²⁵ Ebu Bekr Abdullah b. Ebi Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Şerhu'l-manzûmeti'l-hâiyye fi akidetü ehli's-sünne ve'l-cemaati li'l-imam ebi Bekr Abdillâh b. ebi Davud es-Sicistani*, thk. Adil er-Rifaî, şrh. Sâlih b. Fevzân b. Abdullah Fevzân (Riyad : Dâru'l-Âsime, 1428), 198,199,201.

¹²⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu'l-İmân”, 272.

¹²⁷ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/76.

birlikte bu mezhebin bâtil bir mezhep olduğu vurgulanmış ve fâsiklar, günahkârlar tarafından desteklendiği ifade edilmiştir.¹²⁸

2. Hadisçilerin İman Konusundaki Çalışmaları

Ehl-i Hadîs, iman ile ilgili tartışmalara aktif olarak katılmıştır. Bu konudaki görüşlerini sadece iman konusuna hasredilmiş müstakil veya çeşitli konularda olup içerisinde iman tartışmalarına da yer verdikleri gayr-ı müstakil eserlerin çeşitli bölümlerinde ele almıştır.

2.1. Müstakil Çalışmalar

Bizatihi iman tartışmalarında ele alınan imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, iman-amel ilişkisi, imanda artma-azalma veya büyük günah gibi konulara tahsis edilmiş eserlerdir. Söz konusu eserler içerisinde bu tartışmaya konu olan sekiz meselenin büyük bir kısmını ele alıp inceleyenler olduğu gibi sadece belli konulara eğilenleri de bulunmaktadır.

2.1.1. Kitaplar

2.1.1.1. “Kitâbü’l-Îmân” veya “Mesâilü’l-Îmân” Adlı Eserler

- *Kitâbü’l-Îmân*, Zekeriya b. Yahya b. Salih, Ebu Yahya el-Belhî, el-Lu’luî (ö. 230-232/844-846)¹²⁹
- *Kitâbü’l-Îmân*, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe İbrahim el-Absî el-Kufî (ö. 235/846)¹³⁰

¹²⁸ Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistanî, *Şerhu’l-manzûmeti’l-hâiyye fî akidetü ehli’sünne ve’l-cemaati li’l-imam ebi Bekr Abdillâh b. ebi Davud es-Sicistani*, 186.

¹²⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani, Üçüncü Baskı (Haydarabad: Dairetü’l- Maârifü’l-Osmâniyye, 1377), 2/ 518.; Hikmet Beşîr Yâsîn, Muhammed Ebû Bekr b. Ali, Ahmed Ayîş el-Ani, Cemâl Muhammed Seyyid, Mustafa Müflih Kudat, Hassan Casim el-Hays, *İstidrakat ala Tarihi’t-türasi’l-Arabi: kısmü’l-akaid*. (Cidde: Dâru İbni’l-Cevzi, 1422/2001), 3/51.; Mehmed Hayri Kırbasoğlu, “İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: ‘Ashabu’l Hadis’in Akaid Edebiyatı’”, *İslâmî Araştırmalar* 1/5 (1987), 82.

¹³⁰ Fuat Sezgin, *Tarihü’t-türasi’l-Arabi: mecmuatü’l-mahtutati’l-Arabiyye fî mektebatü’l-alem.*, thk. nakalehu ile’l-Arabiyye Mahmûd Fevzi Hicazi; racea Arefe Mustafa, Saîd Abdurrahlan (Riyad: Câmîatü’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991), 1/1/207. Adil b. Abdullah, İbn Ebî Şeybe’nin müstakil olan el-İman kitabıyla Musannef’i içerisinde bir bölüm olarak var olan iman kitabı arasındaki farklara işaret ettikten sonra İbn Ebî Şeybe’nin bâb başlığı olmaksızın hadisleri sıraladığı müstakil iman kitabına yer vermektedir. Bkz. Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe, “Kitabu’l-İman”, *el-Câmi’u fî Kütübi’l-Îmâni ve’r- Reddi ale’l-Mürchie*, Birinci Baskı (Cidde: Darü’l-Evraki’s-Sekafiyye, t.y.), 2/ 105-172.

- *Kitâbü'l-Îmân*, Kuteybe b. Sa'îd b. Cemîl b. Abdullah Ebu Recâ es-Sekafî (ö. 240/854)¹³¹
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)¹³²
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya b. Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/858)¹³³
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu'l-Hasan el-İsfehânî Abdirrahmân b. Ömer b. Yezîd b. Kesîr ez-Zuhrî Ruste (ö. 246/860)¹³⁴
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebû Muhammed Abd b. Humejd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî) (ö. 249/863-64)¹³⁵
- *Risale fi'l-îmân*, Abdullah b. Gafik (ö. 275/888)¹³⁶
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu Sa'îd Yahya b. Mansur el-Herevi (ö. 282/895)¹³⁷
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ahmed b. Amr b. Abdulhalik el-Bezzâr (ö. 292/904)¹³⁸
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu Abdullah Muhammed b. Nasr b. el-Haccac el-Mervezi (ö.294/906)¹³⁹
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu Amr Ahmed b. Hâlid b. Yezîd el-Kurtubî, İbnu'l-Cebbâb, (ö.322/934)¹⁴⁰

¹³¹ Hayri Kırbaoğlu “Ashabu'l- Hadis'in Akaid Edebiyatı” adlı makalesinde de belirttiği üzere es-Sâbûnî'nin eserinde Kuteybe b. Sa'îd'e ait *Kitabu'l-Îman* adlı bir eserin varlığına işaret edilmektedir. Bununla birlikte söz konusu eserin muhakkiki Kuteybe b. Sa'îd'in biyografisine dair yaptığı bir araştırma da ona nispet edilen *Kitâbü'l-Îmân* adlı bir eserin varlığını görmediğini belirtmektedir. Kırbaoğlu, “İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: ‘Ashabu'l Hadis'in Akaid Edebiyatı’”, 81.; Ebû Osman İsmail b Abdurrahman es-Sabuni, *Akidetü's-selef ve ashabi'l-hadis = er-Risâle fi i'tikadi ehli's-sünne ve ashabi'l-hadis ve'l-eimme.*, thk. Nasir b. Abdurrahman Muhammed el-Cüdey', 2. Baskı (Riyad : Dârü'l-Âsime, 1419), 261,308,310.

¹³²Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut ve Muhammed Naîm el-Araksûsî, Birinci Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402), 11/301.; Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/226.; Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tariki, *Mu'cemu musannefati'l-Hanabile min vefayyatu 241-1420 h.*, Birinci Baskı (Riyad: y.y., 1422), 1/44.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/237.

¹³³ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/1/211.

¹³⁴ Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 27.

¹³⁵ Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur.*, 2/5/502.; Hikmet Beşîr Yâsîn v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/59.

¹³⁶ Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 28.

¹³⁷ ez-Zehebi, *Siyer*, 13/571.; Hikmet Beşîr Yâsîn v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/81.

¹³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b Ca'fer b İdrîs Hasenî Kettânî, *Hadis Literatürü.*, trc. Yusuf Özbek (İstanbul : İz Yayıncılık, 1994), 43 Dipnot 6.

¹³⁹ ez-Zehebi, *Siyer*, 14/39.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/236.

¹⁴⁰ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm : kamusu teracimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisa mine'l-Arabi'l-mübta'ribin ve'l-müsteşrikin*, 15. Baskı (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1423/2002), 1/120.; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 3/ 816.; İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin* (Beyrut: Müessesetü't- Tarihi'l-Arabî, ts.), 1/59. Zehebi ve Kehhale söz konusu alimin

- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu Bekr Ahmed b. İshak b. Eyyub b. Yezid en-Nisaburi es-Sıbgı (ö. 342/953)¹⁴¹
- *Tercemetu bi hısalı'l-îmân elleti addeha Rasulullah*, Ebu Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ahmed b. Muhammed b. Eyyub el-Bağdadî, İbn Şâhin, (ö. 385/996)¹⁴²
- *Kitâbü'l-Îmân*, İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed (ö. 395/1004)¹⁴³
- *Mesâilü'l-Îmân*, Kadı Ebu Ya'la Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed (ö. 458/1065)¹⁴⁴
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (ö. 474/1081)¹⁴⁵
- *Kitâbü'l-Îmân*, Ebu'l-Abbas Takıyyuddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye (ö. 728/1328)

2.1.2. Risaleler

2.1.2.1. Sadece Belli Bir Meseleye Has Olanlar

2.1.2.1.1. “Şuabu'l-iman” Adlı Eserler

- *Şuabu'l-iman*, Ebu Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ahmed b. Muhammed b. Eyyub el-Bağdadî, İbn Şâhin, (ö. 385/996)¹⁴⁶
- *Şuabu'l-iman*, Ebu Muhammed Abdulcelil b. Musa b. Abdulcelil el-Ensârî el-Endelûsî el-Kasrî (ö.608/ 1211)¹⁴⁷

künyesini “Ebu Ömer” şeklinde vermiştir. ez-Zehebi, *Siyer*, 15/240,241.; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. (Beyrut : Mektebetü'l-Müsenna ve Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 1/214.

¹⁴¹ ez-Zehebi, *Siyer*, 15/483-485.

¹⁴² Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Îman*, 185.; Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 30.

¹⁴³ ez-Zehebi, *Siyer*, 17/33.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/255.; Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/1/440.

¹⁴⁴ et-Tariki, *Mu'cem*, 2/54.; Yusuf b. Ali et-Turayyif, *Tedvînü ilmi'l-akîdeti inde ehli's-sünneti ve'l-cemaati menâhicehu ve musannefâtihî*, 1. Baskı (Riyad: Dâru ibni Huzeyme, 1430), 282.; ez-Zehebi, *Siyer*, 18/91.; Kadı Ebu Ya'la'nın, selevin mezhebine saygı duyduğu bununla birlikte bazı konularda Küllâbiye, Eş'ariyye ve Cehmî kelamcılarının etkisinde kaldığı belirtilmiştir. Bkz. Âlu Hamdân, *el-Câmi'u fi Kütübi'l-Îmâni ve'r- Reddi ale'l-Mürce*, 2/ 548, 549.

¹⁴⁵ ez-Zehebi, *Siyer*, 8/87.; 18/535-545; Zirikli, *el-A'lâm*, 3/125.

¹⁴⁶ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Îman*, 185.

¹⁴⁷ ez-Zehebi, *Siyer*, 21/420,421; 22/12.

- *Şuabu'l-ıman*, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman b. İbrahim el-Ensarı es-Sahilî el-Maliki Muammem (ö. 754/ 1353)¹⁴⁸

2.1.2.1.2. Diğer konularla İlgili Olanlar

- *el-Kebâir ve Beyanu'l-mehârim (Kitâbu'l-Kebâir ve tebyînu'l-mehârim)*¹⁴⁹, Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârîki ed-Dımaşkı (ö. 748/1348)¹⁵⁰

2.1.2.2. İki veya Daha Fazla Konuyu Ele Alanlar

- *Kitâbü'l-İmân ve me'alimihi ve sünenihi ve 'stikmâlihi ve derecâtihi (Kitâbü's-Sünne fi'l-ıman ve me'alimihi ve sünenihi ve ziyâdâtihi ve nuksânihi ve'l-hucec alâ men hâlefe ehle's-sünneti mine'l-mübtedia)*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam Herevi el-Ezdi (ö. 224/838)¹⁵¹
- *Ta'zîmu kadri's-salât*, Ebu Abdullah Muhammed b. Nasr b. el-Haccac el-Mervezi (ö.294/906)¹⁵²

¹⁴⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye.*, 11/182,183.; Ebü'l-Meali Şemseddin Muhammed b Abdurrahman İbnü'l-Gazzi, *Divanü'l-İslâm.*, thk. Seyyid Kesrevi Hasan, 1. Baskı (Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 4/145,146.; Ebû Abdullah Lisanüddin Muhammed b Abdullah İbnü'l-Hatîb, *el-İhata fî ahbari [tarihi] Gırnata*, thk. Muhammed Abdullah İnan (Cezayir: Daru'l-Emeli li'd-Dirâsât, 1430), 3/885-888.

¹⁴⁹ Söz konusu eserin mukaddimesinde büyük günah kategorileri yapılmaktadır. Bu bağlamda şirk işleyene cennetin haram olduğunu diğer günahların ise sadece dünya (had cezası) ve ahirette yaptırımları olduğu belirtiliyor. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Kitâbü'l-Kebâir ve tebyinü'l-meharim*, thk. Muhyiddin Müstü (Dımaşk : Dâru İbn Kesir, 1407), 35-37. Dolayısıyla eser, amelî mezhep olarak Şafii olan ancak itikatta selef çizgisinde olup Hanbelî olan Zehebî'nin büyük günahın cezası, cennetlik veya cehennemlik olduğu konusundaki duruşunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. ez-Zehebî, *Siyer*, 1/65.

¹⁵⁰ ez-Zehebî, *Siyer*, 1/65 muhakkikin mukaddimesi.

¹⁵¹ "Sünnî doktrini ilk izah eden bir çalışma olarak kabul edilen eser, Nâsirüddin el-Elbânî tarafından önce bir mecmua içinde (Min künûzi's-sünne erba'u resâ'il) neşredilmiş (Dımaşk 1385/1965), daha sonra da müstakil olarak basılmıştır (Beyrut 1403/1983)"Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/245.; Kettânî, *Hadis literatürü.*, 34.; Hikmet Beşir Yâsin v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/48.;Kırbaçoğlu, "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: 'Ashabu'l Hadis'in Akaid Edebiyatı", 82. Eserin Türkçe'ye tercüme edilmiş hali Sönmez Kutlu'nun selefilige dair telif ettiği eserin içinde Ek IV'te yer almaktadır. Kutlu, *Selefiligin Fikri Arka Planı*, 245-294. Pessagno, bu eser hakkında yaptığı değerlendirme de Ebû Ubeyd'in Mürciî iman anlayışını tam olarak kavradığını ve onların nazariyelerine karşı olduğunun ortada olduğunu bununla birlikte Ebû Ubeyd'in muhalefet etmede hafif davrandığını, onlara karşı sansasyonel suçlamalarda bulunmadığını ve Mürcie'yi onların muhalefetlerinden daha ılımlı bir yaklaşımla ele alıp İslam dışı görmediğini ifade etmektedir. Bkz. Jerome Meric Pessagno, "The Murji'a, İmân and Abû 'Ubayd", *Journal of the American Oriental Society*, 95/3 (1975), 385, 394.

¹⁵² Hadis ilminin mantığında te'lif edilmiş bu eserde özellikle iman ve namaz ilişkisi, iman-İslam gibi konuları ele alan farklı rivayetler, rivayetlerin isnadları da verilmek suretiyle bâb başlığı olmaksızın sıralanmıştır. Bkz. el-Mervezi, *Ta'zîmu kadri's-salât*.

2.2. Gayr-ı Müstakil Çalışmalar

İlk asırlarda iman konusunda tartışılan konular, bir bölüm veya birkaç sayfa halinde herhangi bir ilim dalının mantığında telif edilmiş eserlerin içinde de yer almıştır. Bu konular bilgi, rivayet veya ret üslubu ile bazen mensur bir metin ile bazen de manzum bir tarzda yahut vasiyet gibi çeşitli metinlerde kendine yer bulmuştur.

2.2.1. Kitap

2.2.1.1. Hadis

2.2.1.1.1. “es-Sünne” İsimli Eserler

Kitâbü’s-Sünne¹⁵³ geleneği çerçevesinde telif edilmiş eserler, hadis edebiyatında ale’l-ebvab tarzında tasnif edilen ve tartışmalı akaid konularını ihtiva eden eserlerdir.¹⁵⁴

- *Kitâbü’s-Sünne*, Ebu Saîd Esed b. Musa b. İbrahim b. el-Halîfe el-Velîd b. Abdilmelik b. Mervan el-Kureyşî (ö. 212/827)¹⁵⁵
- *Usulu’s-Sünne*, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî (ö. 219/834)¹⁵⁶
- *Kitâbü’s-Sünne*, Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)¹⁵⁷
- *Kitâbü’s-Sünne*, Abdulvehhâb b. Abdulhakem b. Nafi, Ebu Enes en-Nesâî, el-Bağdadî, Ebu’l-Hasen (251/865)¹⁵⁸
- *Kitâbü’s-Sünne*, Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hani el-Iskâfî el-Esrem et-Tâî (el-Kelebî) (ö. 261/874)¹⁵⁹

¹⁵³ “Sünne” türünün hem kitap hem de risale hacminde bulunanları vardır. Risale düzeyinde olanlarda bâb başlığı bulunmadan öz bir şekilde Ehl-i Hadîs’ten bir alimin itikadî görüşleri nakledilmektedir. Biz hem başlığında “Sünne” ismine yer verilenleri hem de çok fazla sayfadan oluşmayan risaleleri derli toplu bir arada görünebilmesi için burada (Kitap ana başlığı altında) zikretmeyi uygun bulduk. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı’nda Prof. Dr. Bekir Kuzudişli danışmanlığında “Mihne Hâdisesi ve Kitâbü’s- Sünnelere Etkisi” başlıklı bir yüksek lisans tezi araştırmacı Sümeyye Sena Güven tarafından çalışılmaktadır.

¹⁵⁴ Selahattin Yücel, *Hadis Literatüründe ‘Kitâbu’s-sünne’ Geleneği* (İstanbul : Mizan Yayınevi, ts.), XIII. Yücel’e ait bu çalışma Ehl-i Hadîs’in sünne türü eserleri hakkında detaylı bilgi vermektedir.

¹⁵⁵ ez-Zehabi, *Siyer*, 10/162-164.; İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü’l-arifin esmaü’l-müellifin ve asarü’l-musannifin*, 1/203.

¹⁵⁶ Kırbaşoğlu, “İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: ‘Ashabu’l Hadîs’in Akaid Edebiyatı”, 82.

¹⁵⁷ Sezgin, *Tarihü’l-türasi’l-Arabi*, 1/3/222.

¹⁵⁸ İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü’l-arifin esmaü’l-müellifin ve asarü’l-musannifin*, 1/637.; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin teracimu musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye.*, 6/222.; İbn ebî Ya’la, *Tabakat*, 1/209-212.

¹⁵⁹ Kettânî, *Hadis literatürü.*, 31.; İbn ebî Ya’la, *Tabakat*, 1/66-74.

- *es-Sünne/ Aslu's-sünne ve itikadu'd-dîn/ Akîdetü'r-Raziyeyn*, Ebû Zür'a Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî (ö. 277/890)¹⁶⁰
- *Kitâbü's-Sünne, Risâle fî's-Sünne*, Ebu Bekir Muhammed b. Yahya b. Zekerîya el-Vekkâr (ö. 269/882)¹⁶¹
- *Kitâbü's-Sünne*, Ebu Ali Hanbel b. İshak b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybânî (ö. 273/886)¹⁶²
- *Kitâbü Şerhi's-sünne*, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Galib el-Basrî Ğulâm Halîl (ö. 275/888)¹⁶³
- *Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemâa'tihi kema nakalehu el-imam Harb b. İsmail el- Kirmânî*, İmam Harb b. İsmail el-Kirmânî (ö. 280/893)¹⁶⁴
- *Kitâbü's-Sünne*, Ebu Yusuf Yakup b. Süfyan b. Cüvân el-Fârisî (ö.277/890)¹⁶⁵
- *es-Sünne*, Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Süfyan b. Kays el-Kuraşî, İbn Ebi'd-Dünya, (ö. 281/894)¹⁶⁶
- *Kitâbü's-Sünne/ Kitâbü's-Sünen fî'l-hadis/ Kitâbü's-Sünne fî ehâdi's-sıfat*, Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, İbn Ebû Âsım, (ö. 287/900)¹⁶⁷

¹⁶⁰ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/1/354.; İbn ebî Ya'la, *Tabakat*, 2/55.; Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansur et-Taberi el-Lâlekâî, *Şerhu Usuli i'tikadi ehli's-sünne ve'l-cemaa mine'l-kitâb ve's-sünne ve icmai's-sahabe ve't-tabiin min ba'zihim.*, thk. Ebu Yakub Neş'et b. Kemal el-Mısri (İskenderiye: Dâru'l-basîra, ts.), 1/ 165-168.; Risalenin Türkçe tercümesi için bkz. Binyamin Abrahamov, *İslâm Kelâmı -Gelenekçilik ve Akılcılık-*, trc. Emine Buket Sağlam, Birinci Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 109-118 (Ek: 1).

¹⁶¹ Ebû'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî Kadi İyâz, *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-malik*, thk. Abdulkadir es-Sahravî (Mağrib: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 1403), 4/ 189.; Hikmet Beşîr Yâsîn v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/69.

¹⁶² Kettânî, *Hadis literatürü.*, 31.

¹⁶³ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/231.

¹⁶⁴ Geçmişte yapılan çalışmalar (Yücel ve Kırbasoğlu'na ait) söz konusu eserin adını *Kitâbu's- Sünne* veya *Kitâbu's- Sünne ve'l- cemâa* olarak kayıtlamış ve eserin günümüze ulaşmadığı bilgisine yer vererek eser hakkında başka müelliflerin naklettikleri bilgileri aktarmakla yetinmek zorunda kalmışlardır. Ancak görüleceği üzere bugün bu kitap bulunmuş ve tahkikli neşri yapılmıştır. Bkz. İmam Harb b. İsmail el-Kirmânî, *Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemâa'tihi kema nakalehu el-imam Harb b. İsmail el- Kirmânî*, thk. Süleyman b. Muhammed ed-Dübeyhî, 1. Baskı (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1435/2014); Hikmet Beşîr Yâsîn v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/79.; Yücel, *Hadis Literatüründe 'Kitâbu's-sünne' Geleneği*, 71, 72.; Kırbasoğlu, "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde Bir Kesit: 'Ashabu'l Hadis'in Akaid Edebiyatı'", 85.; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 210, 211.

¹⁶⁵ ez-Zehabi, *Siyer*, 13/180-184.; Kettânî, *Hadis literatürü.*, 34.

¹⁶⁶ ez-Zehabi, *Siyer*, 13/397-404.; Kettânî, *Hadis literatürü.*, 34.

¹⁶⁷ İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, 1/53.; Zirikli, *el-A'lâm*, 1/189.; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütubi'l-Arabiyye.*, 2/36.

- *es-Sünne*, Ebu Abdirrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 290/903)¹⁶⁸
- *Kitâbü's-Sünne*, Ebu'l-Hüseyn b. Muhammed b. Hâmid es-Serî, Hâlu veledi İbni's-Sünnî, (ö. 299/ 911)¹⁶⁹
- *es-Sünne*, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl (ö. 311/923)¹⁷⁰
- *Kitâbü's-Sünne (Şerhu kitâbi's-Sünne)*, Ebu Muhammed Hasen b. Ali b. Halef el-Berbehârî (ö.329/940-941)¹⁷¹
- *Usulu's-Sünne*, Ebu Amr Osman b. Ahmed b. Abdillâh ed-Dekkâk el-Bağdadî, İbnu's-Semmâk, (ö. 344/955)¹⁷²
- *Kitâbü's-Sünne*, Ebu'l-Hazm Vehb b. Meserre b. Müferric b. Bekir (Hakîm) et-Temimî el-Hicazî (ö. 346-344/957)¹⁷³
- *Kitâbü's-Sünne*, Assâl Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-İsfahânî (ö.349/960)¹⁷⁴
- *Kitâbü's-Sünne*, Ebu Ahmed Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kassâb el-Kerecî (ö.360/970)¹⁷⁵
- *Kitâbü's-Sünne*, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberanî (ö. 360/971)¹⁷⁶
- *Muhtasarü's-sünne*, Ebu Bekir Abdulaziz (Gulam el-Hallal) (ö. 363/974)¹⁷⁷

¹⁶⁸ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/232.

¹⁶⁹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres = Tecrid esanidü'l-kütübü'l-meşhure ve'l-eczai'l-mensure.*, thk. Muhammed Şekur Meyadini, 1. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 53.; Kettânî, *Hadis literatürü.*, 33.

¹⁷⁰ et-Tariki, *Mu'cem*, 1/261.

¹⁷¹ es-Safedî el-Vâfi bi'l-vefeyât adlı eserinde müellif hicri 339 yılında vefat ettiğini belirtmiştir. Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b İzziddîn Aybeg b Abdillâh es-Safedî, *el-Vafi bi'l-vefeyat*, thk. Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafa, 1. Baskı (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1420/2000), 12/90.; İbn ebî Ya'la, *Tabakat*, 2/18-43.; Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/234,235.

¹⁷² ez-Zehebi, *Siyer*, 15/444,445.; Ebü Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit el-Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-selam.*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 13/190-192.; Zirikli, *el-A'lâm*, 4/202.; İbn Hacer, *Mu'cem*, 56.

¹⁷³ Kadi İyâz, *Tertibü'l-medarik*, 6/164,165.; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübü'l-Arabiyye.*, 13/173.; Zirikli, *el-A'lâm*, 8/125.; Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b Ali b Muhammed İbn Ferhun, *ed-Dibacü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb.*, thk. Muhammed el-Ahmedi Ebu'n-Nur (Kahire: Dâru't-Türas, ts.), 2/ 350.; Hikmet Beşîr Yâsîn v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/ 125.

¹⁷⁴ ez-Zehebi, *Siyer*, 16/11.

¹⁷⁵ ez-Zehebi, *Siyer*, 16/213.

¹⁷⁶ İbn Hacer, *Mu'cem*, 53.; et-Tariki, *Mu'cem*, 1/350.

¹⁷⁷ et-Tariki, *Mu'cem*, 1/378.

- *Kitâbü's-Sünne (es-Sünnetü'l-vâzıha)*, Ebu eş-Şeyh Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan (ö.369/979)¹⁷⁸
- *es-Sünne*, Ebu Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ el-Bağdâdî (ö. 471/1079)¹⁷⁹
- *Kitâbü's-Sünne*, Ebu Nasr el-Muzafferî Muhammed b. Ahmed el-Hayyat (ö. 7)¹⁸⁰

2.2.1.1.2. Câmi'

- *el-Câmiu's-sahîh*, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870)
- *Sahîh-i Müslim (el-Müsnedü's- sahîh)*¹⁸¹, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875)
- *el-Câmi'(Sünenü't-Tirmizî)*¹⁸², Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892)
- *es-Sahih*, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbüri (ö. 311/924)
- *el-İhsân bi tertibi Sahihi İbni Hibban*, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965)
- *Şerhu's-sünne*, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferra el-Beğavî (ö. 516/1122)¹⁸³

2.2.1.1.3. Sünen

İman konusu cami' türü eserlerde ele alınan bir konudur. Genel olarak ahkam ile ilgili meseleler üzerine yoğunlaşılsalar bile “Sünen” türü eserlerde de bu konunun

¹⁷⁸ ez-Zehebi, *Siyer*, 16/278.; Muhammed Akdoğan, “Ebü'ş-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2017), 581-599.; İbn Hacer, *Mu'cem*, 54.

¹⁷⁹ et-Tariki, *Mu'cem*, 2/81.

¹⁸⁰ İbn Hacer, *Mu'cem*, 53.

¹⁸¹ Abdulfettâh Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's- Sahîhayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî* (Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1414/ 1993), 33, 34.

¹⁸² Abdulfettâh Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's- Sahîhayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî*, 53, 57.

¹⁸³ ez-Zehebi, *Siyer*, 19/439-443. ; el-Beğavî'nin Şerhu's-sünne'si belli bir kitabın şerhi olmayıp çeşitli hadis kitaplarından seçilmiş hadislerin şerhidir. Ale'l-ebvâb bir sisteme sahip olan eserde itikadî konulardan ahlak ile ilgili meselelere kadar hemen hemen her konuya yer verilmiştir. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı : Çeşitleri- Özellikleri- Faydalanma Usulleri*, 6. Baskı (İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2008), 191,192.

ele alındığı olmuştur.¹⁸⁴ Dolayısıyla günümüze ulaşmış bu konuyu ele aldığımızı tespit ettiğimiz eserleri aşağıda listeledik. Bunun dışındakileri burada zikretmemeyi uygun bulduk.

- *es-Sünen*, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869)¹⁸⁵
- *es-Sünen (Babu fi'l-iman)*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887)
- *es-Sünen*, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889)¹⁸⁶
- *es-Sünen*, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915)
- *es-Sünen*, Ebu Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 316/929)¹⁸⁷
- *es-Sünen*, Ebu Bekr en-Neccâd Ahmed b. Selmân (Süleymân) b. Hasen el-Bağdâdî (ö. 348/960)¹⁸⁸
- *es-Sünen*, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995)¹⁸⁹
- *es-Sünen*, Ebu Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Batta el-Ukberî (ö. 387/997)¹⁹⁰
- *es-Sünen*, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Lâl eş-Şafî (ö.398/ 1007)¹⁹¹

2.2.1.2. Mezhepler ve İslam Tarihi

2.2.1.2.1. Makalât

- *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malâtî (ö. 377/ 987)¹⁹²

¹⁸⁴ İsmail Lütfi Çakan, "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6 (1988 1987), 255.

¹⁸⁵ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/1/219.

¹⁸⁶ et-Tariki, *Mu'cem*, 1/131.

¹⁸⁷ et-Tariki, *Mu'cem*, 1/268.

¹⁸⁸ et-Tariki, *Mu'cem*, 1/328.

¹⁸⁹ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/1/419.

¹⁹⁰ İbn Ebî Ya'la, *Tabakat*, 2/152.; et-Tariki, *Mu'cem*, 1/391.

¹⁹¹ ez-Zehebi, *Siyer*, 17/76.; Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/1/451,452.

¹⁹² Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malâtî, *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*, thk., tlk ve tkd. Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî (Bağdat: Mektebetu'l Müsennâ, Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1388/ 1968).

- *Akâidü's-Selâse ve Seb'in Fırka*, Ebû Muhammed el-Yemenî (VI./XII. asrın başları)¹⁹³

2.2.1.2.2. Tabakât

- *Tabakatü'l-Hanabile*, Ebû Ya 'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ' (ö. 458/1066)
- *el-İntikâ fi fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ* : *Malik b. Enes el-Esbahi el-Medeni, Muhammed b. İdris eş-Şafîi el-Muttalibi, Ebu Hanîfe Numan b. Sabit el-Kuî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî* (ö.463/1070)

2.2.1.3. Akâid

2.2.1.3.1. Mesâil

- *el-Mesâil*, Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)¹⁹⁴
- *Kitabu'l-Mesaili'l-imam Ahmed, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî* (ö. 275/889)¹⁹⁵
- *Kitabu'l-Mesâil*, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)¹⁹⁶

2.2.1.3.2. Genel

- *el-Camiu' li ulumi'l-imam Ahmed*, Ebu Bekir Ahmed b. Muahmmmed b. Harun el-Hallal (ö.311/923)¹⁹⁷
- *Kitâbu vasfî'l-îman ve haka'ikuhû ve'l-İslam ve şerâ'iuhû ve'l-ihsan ve menâziluhû ve tebyînu mâ'htelefe fihî'l- Fukahâ'u min şerhihî*, Ebu Abdillâh ez-Zübeyr b. Ahmed b. Süleyman b. Abdillâh es-Esedi ez-Zübeyri (ö. 317-320/929)¹⁹⁸

¹⁹³Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", (Çevrimiçi) <http://www.sonmezkutlu.net/?Syf=26&Syz=6035>, 07 Haziran 2020.

¹⁹⁴ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/224,225.

¹⁹⁵ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/224.

¹⁹⁶ ez-Zehebi, *Siyer*, 13/297.

¹⁹⁷ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/225,233,234.

¹⁹⁸ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/200.;ez-Zehebi, *Siyer*, 15/57,58.

- *el-Akîdetü's-selefiyyetü's-seniyye*, Ebu Bekir Muhammed b. Muhammed b. Hamdan b. Batta el-Ukberî (4. Asrın ilk yarısında yaşamıştır.)¹⁹⁹
- *Kitabu's-Şeria*, Ebu Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî (ö. 360/970)²⁰⁰
- *Nüketü'l-Kur'an: ed-Dalle ale'l-Beyân fî Envai'l-Ulûmi'l-Ahkâm*, Ebu Ahmed Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kassâb el-Kerecî²⁰¹
- *el-İbane an şeriatü'l-fırkatü'n-naciye ve mücanebetü'l-fırakü'l-mezmume (el-ibânetü'l-kübrâ); eş-Şerhu ve'l-ibânetu an usûli's-sünneti ve'l-diyâneti (el-ibanetü's-suğra)* Ebu Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Batta el-Ukberî (ö.387/997)²⁰²
- *el-Mukaddime*, Abdullah b. Abdurrahman Ebu Muhammed b. Ebî Zî'd el-Kayrevanî el-Malikî (ö. 389/998) Söz konusu eserin el-Emin el-Hacc Muhammed Ahmed tarafından *el-Vecîz fî şerhi akideti İbni Ebi Zî'd* adlı bir şerhi yapılmıştır.²⁰³

¹⁹⁹ Fuat Sezgin bu eserin Muhammed b. Bedreddin b. Balaban ed-Dımeşkî el-Hanbelî (ö.1083/1672) tarafından ihtisarı yapıldığını belirtmiştir. Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/238. Ancak Hamd b. Abdulmuhsin konu ile ilgili yaptığı çalışmasında İbn Balaban'ın muhtasarını yaptığı çalışmanın Necmüddin Ahmed b. Hamdan el-Hanbelî (ö. 1083/1672)'ye ait Nihayetu'l-mübtedîin adlı eserin olduğunu ortaya koymuş, İbn Batta'nın eserinin muhtasarı olduğu bilgisinin yaygın bir hata olduğunu beyan etmiştir. Hamd b. Abdulmuhsin et-Tüveycirî, "Kalaidü'l-ıkyan fî ihtisâri akîdeti İbn Hamdan li'l İmam Muhammed b. Bedreddin b. Balaban ed-Dımeşkî el-Hanbelî", *Âlemü'l-mahtûtât ve'n-nevâdir* 7/1 (Ağustos 1423), 4.; Abdullah İvaz Raşid el-Acemî de yaptığı çalışmada Fuat Sezgin'in verdiği bilginin doğruluğu veya yanlışlığı üzerinde durmadan Bedreddin b. Balaban'ın muhtasarını yaptığı eserin Necmüddin b. Hamdan'a ait *Nihayetü'l-mühtedîn* adlı eserinin olduğu belirtiliyor. Bununla birlikte Bedreddin b. Balaban'ın bu muhtasar eserinin isminin ne olduğu konusunda farklı görüşler olduğunu belirtilerek söz konusu görüşleri zikretmiştir. Bunlardan altıncı maddede ise Fuat Sezgin'in *Tarihü't-türasi'l-Arabi* adlı eserinde Ebu Bekir b. Batta'nın muhtasarı olarak zikredilen eserin ismine (Muhtasaru'l-akideti...) yer vermiştir. Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/238.; Abdullah İvaz Râşid el-Acemî, "Kalâidü'l-ıkyân fî ihtisâri akideti İbni Hamdan li'l-İmam Muhammed b. Bedreddin b. Balaban ed-Dımeşkî el-Hanbelî (ö.1083)", *Havliyetu merkezi'l- buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, 1423/2002, 491.

²⁰⁰ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/1/389-391.el-Acurri, *eş-Şeria*.

²⁰¹ Eser, Kur'an ayetlerini Ehl-i Hadîs bakış açısıyla hadisler ve selefin görüşlerini de ortaya koyarak ele almaktadır. Konumuzla ilgili olarak Ehl-i Hadîs- Mürcie arasındaki iman tartışmalarına dağınık bir şekilde yer vermektedir. Bkz. Ebu Ahmed Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kassâb el-Kerecî, *Nüketü'l-Kur'an: ed-Dalle ale'l-Beyân fî Envai'l-Ulûmi'l-Ahkâm*, thk. Komisyon, I-IV Cilt, (Demmâm : Dâru İbni'l-Kayyim ; Kahire : Dâru İbn Affan, 1424/ 2003).

²⁰² Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/239.

²⁰³ Yusuf b. Ali et-Turayyif, *Tedvin*, 145.

- *Şerhu Usuli i'tikadi ehli's-sünne ve'l-cemaa mine'l-kitâb ve's-sünne ve icmai's-sahabe ve't-tabîin min ba'zihim*, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b el-Hasan b Mansur et-Taberi el-Lâlekâî (ö.418/1027)²⁰⁴
- *Şerhu i'tikâdi Ahmed b. Hanbel*, Ali b. Ebi el-Hasen Alî b. Şükr b. Ahmed b. Şükr (hicri 418'den sonra vefat etmiştir.)²⁰⁵
- *Akîdetü's-Selef ve Ashâbü'l-Hadîs*, Ebu Osmân İsmâîl b. Abdirrahmân es-Sâbûnî (ö.449/1057)²⁰⁶
- *Muhtasaru'l-mu'temed fi usûli'd-dîn*, Ebû Ya 'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ' (ö. 458/1066)²⁰⁷
- *İtikâdu'l-imam Ahmed*, Ebu Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ el-Bağdâdî (ö. 471/1079)²⁰⁸
- *Fusûlu'l-îman ve ibtâli te'vili ihbâri's-sıfât ve mesâili'l-Kur'ân*, Ebu'l-Ferec Abdulvahid b. Muhammed b. Alî eş-Şîrâzî el-Makdisî ed-Dımaşkî (ö.486/1094)²⁰⁹
- *el-İ'tikad*, Ebu'l-Hüseyn muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdadi (ö.526/1131)²¹⁰
- *el-Hucce fi beyâni'l-mahacce ve şerhi 'akideti ehli's-sünne*, Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî el-İsfahânî (ö.535-538/1140)²¹¹

²⁰⁴ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/211.

²⁰⁵ Carl Brockelmann, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, trc. Abdülhalim en-Neccâr (Kahire : Dârü'l-Maârif, ts.), 3/316.; Ali b. Şükr bu eserini el- Lâlekâî'nin “Şerhu usûli i'tikadi Ehl's-sünne ve'l-cemâ'a” veya başka bir adıyla “es-Sünne” adlı eserinden faydalanarak oluşturmuştur. Esere ulaşamamış olsak da el-Lâlekâî'nin söz konusu eserinde “iman” ile ilgili bir bâbın bulunması (Şerhu Usuli i'tikadi ehli's-sünne ve'l-cemaa ,1,4/710-749) Ali b. Şükr'ünde eserinde iman konusunu ele aldığını göstereceğini düşünmekteyiz. et-Tariki, *Mu'cem*, 2/18.

²⁰⁶ ez-Zehebi, *Siyer*, 18/40-44.

²⁰⁷ Yusuf b. Ali et-Turayyif, *Tedvîn*, 178.

²⁰⁸ Söz konusu eser Ebü'l-Avn (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Seffârîni (ö. 1188/1774)'nin *Levâ'ihu'l-envâri's-seniyye ve levâkihu'l-efkâri's-sünniye şerhu kasîdeti İbn Ebi Dâvud el-Ha'iyye fi 'akideti ehli'l-âsâri's-Selefiyye* adlı eserine dayanmaktadır. Söz konusu esere ulaşamadık ama es-Seffârîni'nin bu eserine dayanması içerisinde iman ile alakalı konuların yer aldığı izlemine uyandırmaktadır. et-Tariki, *Mu'cem*, 2/81.

²⁰⁹ et-Tariki, *Mu'cem*, 2/108.

²¹⁰ et-Tariki, *Mu'cem*, 2/167.

²¹¹ Brockelmann, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, 6/39.; İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, 1/211.; Zirikli, *el-A'lâm*, 1/323.

- *Lüm'atü'l-i'tikadi'l-hâdî ilâ sebîli'r-reşâd (el-İ'tikad)*, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî İbn Kudâme (ö.620/1223)²¹²

2.2.1.3.3. Red Literatürü

Ashâbü'l-hadîs'in iman konusundaki eserlerinin bir kısmı “*er-Redd ala...*” ifadesini isminde taşımaktadır. Kasım b. Sellam'ın *Kitâbu'l-İmân* veya bazı sünneleri de bu grupta değerlendirebiliriz. Bununla birlikte biz burada “*er-Redd ala...*” yapısının isminde geçtiği eserleri zikretmeyi uygun gördük.²¹³ İlgili eserlerde karşı görüş tenkit edilmektedir.²¹⁴

- *Kitâbü'l-İrcâ*, Ahmed b. Hanbel²¹⁵
- *Kitâbü'l-İman ve'l-a'mâl fi'r-reddi 'ale'l-Kerrâmiyye*, Muhammed b. Eslem (ö. 242/856)²¹⁶
- *Kitâbü'l-İman ve'r-Redd ala ehli's-şirk*, Muhammed b. Sehnun (ö. 256/870)²¹⁷
- *Kitâbu er-Redd ala'l-Mürchie*, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ömer b. Yûsuf el-Kinânî el-Endelüsî (289/902)²¹⁸
- *er-Redd ale'l-mübtedia*, Ebu Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ el-Bağdâdî (ö. 471/1079)²¹⁹
- *İbnü'l-Hanbeli ve Kitâbuhu er-Risâletü'l-vâzıha fi'r-red ale'l-Eşâ'ire (Risâle fi'r-red ale'l-Eş'ariyye)*, Abdu'l-vehhab b. Hanbelî eş-Şirazî (ö. 536/1141)²²⁰

²¹² et-Tariki, *Mu'cem*, 3/82.

²¹³ Kitap ve Risale türü bir arada yer almaktadır. Bununla birlikte bu bölümdeki eserlerin ağırlığının kitap olduğunu söyleyebiliriz.

²¹⁴ Büşra Yurtalan, *Ashâbu'l-Hadîsin Akaid Metinlerinde Dışlayıcı Söylem (3./9. Asır Reddiye Literatürü)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 144-147.; Özer, *Ehl-i Hadîsin Red Literatürü*.

²¹⁵ Bu eser, Ebu Bekir el-Hallâl'in Câmî' adlı eserinin içinde yer almaktadır. Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/226.

²¹⁶ Hikmet Beşîr Yâsîn v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/57.; Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 27.

²¹⁷ İbn Ferhun, *ed-Dibacü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb.*, 2/ 171.; Kadi İyâz, *Tertibü'l-medarik*, 4/207.

²¹⁸ Hikmet Beşîr Yâsîn v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/79.

²¹⁹ Yusuf b. Ali et-Turayyif, *Tedvin*, 186.; Kutlu burada Sezgin'in söz konusu Câmî'in 261-290 aralığında yer alan kısmın Ahmed b. Hanbel'e ait olan “*Kitâbü'l-İmân*” olduğu şeklindeki beyanına yer verdikten sonra esasen bu eser ile *Kitâbü'l-İrcâ'yı* birbirinden ayırmanın zor olduğuna dair kanaatini belirtmektedir. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 27.

²²⁰ et-Tariki, *Mu'cem*, 2/191.

- *el-İntisar fi'r-redd ale'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr*, Ebu'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad el-İmrânî el-Yemânî (ö. 558/1163)²²¹

2.2.2. Risale

2.2.2.1. Mensur

- *Kitabu'l-İ'tikad*, Ebu Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778)²²²
- *İtikadu Abdillah b. el-Mübârek*, Ebû Abdirrahman Abdullah b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/ 797)²²³
- *İtikadu Yûsuf b. Esbât*, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Esbât (ö. 196/ 811-12)²²⁴
- *Kitâbu'l-fıkhı'l-ekber fi't-tevhîd*, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/ 820)²²⁵
- *İtikadu Kuteybe b. Saîd*, Ebû Reca' Kuteybe b. Saîd es-Sakafî (ö. 240/ 855)²²⁶

²²¹ Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi Sübki, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-kübra.*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, ts.), 7/338.

²²² Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/247,248. Söz konusu eser “ Ebû Sâlih Şuayb b. Harb el-Bağdâdî'nin itikâdî meselelerle ilgili sorularına Sevrî'nin verdiği cevap ve açıklamaları içerir. (...) Endonezyalı araştırmacı Ebû Feyrûz Abdurrahmân b. Sukâyâ tarafından tahkik edilerek es-Sünne li'l-imâm Süfyân es-Sevrî adıyla neşredilmiştir (Dâru'l-Hadîs, 2011, 186s.)” Ömer Faruk Akpınar, “Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 22 (2014), 158.Bkz. Ebu Salih Şuayb b. Harb el-Medâinî,mümlî: Süfyân es-Sevrî, *es-Sünne li'l-imam Süfyân es-Sevrî*, thk. şrh. Ebu Feyruz Abdurrahman b. Sukaya, Birinci Baskı, 1432/2011. Söz konusu risale el-Lâlekâî'nin Şerhu usul'inin içerisinde de yer almaktadır. Bkz. Süfyân es-Sevrî, “İ'tikâdu Ebî Abdillah Süfyân b. Saîd es-Sevrî”, *Şerhu Usuli i'tikadi ehli's-sünne ve'l-cemaa mine'l-kitâb ve's-sünne ve icmai's-sahabe ve't-tabîin min ba'zihim.*, thk. Ebu Yakub Neş'et b. Kemal el-Mısıri (İskenderiye: Dâru'l-basîra, ts.), 1/ 145-147.

²²³ Ebû Abdirrahman Abdullah b. el-Mübârek, “İtikadu Abdillah b. el-Mübârek”, *el-Cami' fi akâidi ve resâil ehli's-sünne ve'l-eser*, İkinci Baskı (Riyad: Dâru'l-Menheci'l-evveli li'n-neşri, 1437/ 2016), 191-204.

²²⁴ Yûsuf b. Esbât, “İtikadu Yûsuf b. Esbât”, *el-Cami' fi akâidi ve resâil ehli's-sünne ve'l-eser*, İkinci Baskı (Riyad: Dâru'l-Menheci'l-evveli li'n-neşri, 1437/ 2016), 215-222.

²²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Kitâbu'l-fıkhı'l-ekber fi't-tevhîd*, Birinci Baskı (Mısır, ts.), 31, 32.;Eser hakkında detaylı bilgi ve eserin imam Şâfiî'ye aidiyeti hakkındaki açıklamalar için bkz. Salih Gör, *El-Fıkhı'l-Ekber eserleri bağlamında Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî'nin kelâmî görüşleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Hamdi Gündoğar, “Ehl-i Sünnet Kelamına Giden Süreçte Ebu Hanife ve Şâfiî'nin El-Fıkhı'l-Ekber Aslı Risalelerinde Yer Alan İtikadi Konuların Mukayeseli Tahlili”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches]*, 7/1 (2016), 59.; Arif Aytekin, “Fıkh-ı Ekber Risaleleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 219, 220.

²²⁶ Ebû Recâ' Kuteybe b. Saîd b. Cemîl es-Sekafî, “İtikadu Kuteybe b. Saîd”, *el-Cami' fi akâidi ve resâil ehli's-sünne ve'l-eser*, drl. Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah Âlu Hamdân, İkinci Baskı (Riyad: Dâru'l-Menheci'l-evveli li'n-neşri, 1437/ 2016), 309-318.

- *el-Akide (Kitâbu'l-İtikâdi Ahmed b. Hanbel)*, Ahmed b. Hanbel²²⁷
- *Risâletü Abdûs ani'l-imam Ahmed*, Abdus b. Malik Ebu Muhammed el-Attâr (ö. 250'ler)²²⁸
- *Risâle fi's-Sünne*, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısırî (ö. 264/878)²²⁹
- *el-Akide*, Ebû Hâtîm Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî (ö. 277/890)²³⁰
- *Sarîhu's-Sünne*, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923)²³¹
- *Şiaru ashabi'l-hadis*, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Nisaburi Hakim Kebir (ö. 378/ 988)²³²
- *Mes'eletü'l-i'tikâdi li Ömer b. Ahmed*, Ebu Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ahmed b. Muhammed b. Eyyub el-Bağdâdî (İbn Şâhin) (ö. 385/996)²³³
- *Kitâbu'l-itikâdi Ahmed b. Hanbel (Kitâbu'l-İtikâdi'l-mervâ ani'l-imam Ahmed b. Hanbel)*, Ebû'l-Fazl et-Temîmî, Abdülvâhid b. Abdülaziz b. el-Hâris (ö. 410/1019-1020)²³⁴
- *er-Risaletü'l-Kaderiyye / el-İ'tikâdî'l-Kâdariyye*, Ebû'l-Abbâs el-Kâdir-Billâh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-Abbâsî (ö. 422/1031)²³⁵

²²⁷ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/226.

²²⁸ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/227,228.; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, 12/417. Çalışma, *Tabakatü'l-Hanabile* adlı eserin içinde yer almaktadır. İbn ebî Ya'la, *Tabakat*, 1/241-246.

²²⁹ Hikmet Beşîr Yâsîn v.dğr., *İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi*, 3/68.; Çalışma *İctimâ'u'l-cüyüşî'l-İslâmiyye* adlı eser içerisinde yer almaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctimâ'u'l-cüyüşî'l-İslâmiyye 'alâ gazvi'l-Mu'attıla ve'l-Cehmiyye*, thk. Avvâd Abdullah el-Mu'tik (Riyad : Matabiü'l-Ferazdaki't-Ticariyye, 1408/1988), 2/166-170.

²³⁰ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/1/298.

²³¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, “*Sarîhu's-Sünne*”, *el-Cami' fi akâidi ve resâil ehli's-sünne ve'l- eser*, thk. Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah Âlu Hamdân (Riyad: Dârü'l-Menheci'l-evveli li'n-neşri, 1437/ 2016), 701-724.

²³² Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Nisaburi Hakim Kebir, *Şiaru ashabi'l-hadis*, thk. Seyyid Subhi Samerrai (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/ 2004).

²³³ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî İbn Şâhin, “*Mes'eletü'l-i'tikâdi li Ömer b. Ahmed*”, *Şerhu mezahibi ehli's-sünne ve ma'rifeti şerâi'i'd-din ve't-temessüki bi's-sünen*, thk. Adil b. Muhammed (Kahire : Müessesetu Kurtuba, 1415), 317-321. Bununla birlikte ilgili çalışmanın Müsna Nazik Nevaf tahkiki ile müstakil ve şerhli dipnotlarla zenginleştirilmiş hali de bulunmaktadır. Bkz. https://www.alukah.net/Books/Files/Book_10736/BookFile/ed.pdf

²³⁴ Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/240,241.; İbn Ebu İbn ebî Ya'la, *Tabakat*, 2/292-308 Bu risalenin 301 ve 302. sayfalarında iman ile alakalı bilgiler mevcuttur.

²³⁵ Yusuf b. Ali et-Turayyif, *Tedvin*, 162.; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem.*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata; racea Nuaym Zerzevir, 2. Baskı (Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 15/279-282.

- *Mukaddime fi itikadî Ahmed b. Hanbel*, Muhammed b. Ahmed bin Muhammed b. Îsâ b. Ahmed b. Mûsâ el-Hâşimî (ö.428/1037)²³⁶
- *el-Vasıyyetü li's-Sâbûnî*, Ebu Osmân İsmâîl b. Abdirrahmân es-Sâbûnî²³⁷
- *Mukaddime fi Akîdeti'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, Ebû Muhammed et-Temîmî Rızkullah b. Abdilvehhâb b. Abdülazîz (ö.488/1095)²³⁸
- *et-Tabsıratü fi usuli'd-dîn*, Ebu'l-ferec Abdulvahid b. Muhammed b. Alî eş-Şîrâzî el-Makdisî ed-Dımaşkî (ö.486/1094)²³⁹
- *İ'tikadu ehli's-sünne ve'l-cemaati*, Adî b. Müsâfir (ö.555-557/1162)²⁴⁰
- *el-iktisat fi'l-i'tikad*, el-Hafız Takıyyüddin Ebi Muhammed Abdulganî el-Makdisî (ö.600/1203)²⁴¹
- *Cüzün fi enne'l-iman yezidu ve yenkısu (İmanın artması ve azalması hakkında bir cüz)*, Ali b. Muhammed b. Muhammed Vazzah b. Ebi Sa'd Muhammed b. Vazzah (ö.672/1273)²⁴²

2.2.2.2. Manzum

- *Manzume fi'l-akideti*, Ebu Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 316/929)²⁴³
 - İbn Ebî Davud'un Manzume'sinin şerhleri;
 - Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî (ö. 385/996)
 - *Şerhu kasîdeti İbn Ebî Davud fi's-sünne*, Ebu Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ el-Bağdâdî (ö. 471/1079)²⁴⁴
 - *Levâ'ihu'l-envâri's-seniyye ve levâkihu'l-efkâri's-sünniye şerhu kasîdeti İbn Ebî Dâvud el-Ha'iyye fi 'akideti ehli'l-âsâri's-Selefiyye*,

²³⁶ Söz konusu eser, Ebû'l-Fazl et-Temîmî, Abdülvahid b. Abdülaziz b. el-Hâris'in *Kitâbu'l-İtikâd*'ına dayanmaktadır. Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, 1/3/242.

²³⁷ Sübki, *Tabakatü's-Şafıyyeti'l-kübra.*, 4/285-292.

²³⁸ İbn Ebû Ya'la, *Tabakat*, 2/182-290.

²³⁹ et-Tariki, *Mu'cem*, 2/106.

²⁴⁰ Yusuf b. Ali et-Turayyif, *Tedvîn*, 204.

²⁴¹ et-Tariki, *Mu'cem*, 2/468.

²⁴² et-Tariki, *Mu'cem*, 3/217.

²⁴³ Ebû'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b Muhammed b Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn ebi Ya'la, "Manzume fi'l-akideti", *Tabakatü'l-Hanabile*, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 2/ 53, 54.; et-Tariki, *Mu'cem*, 1/270.;ez-Zehebi, *Siyer*, 13/233-236. ;Brockelmann, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, 3/189.

²⁴⁴ Hüsam b. Muhammed Seyf, *Kitabu'l-usuli'l-mücerredeti ala tertibi'l-kasideti'l-mücevvedeti "Şerhu kasideti'l-hâiyye li İbni Ebi Davud"*, 1. Baskı (Dımaşk: Daru Tayyibe, 1428), 20,29-98.

Ebü'l-Avn (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Seffârîni (ö. 1188/1774)

- *el-Kasîdetü 'd-dâliyye fi 's-sünne (Akidetü 'l-kelvezânî)*, Ebu'l-Hattab Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî el-Bağdadî (ö. 510/1116)²⁴⁵
- *Kasîdetü fi 'l-itikâd*, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201)²⁴⁶

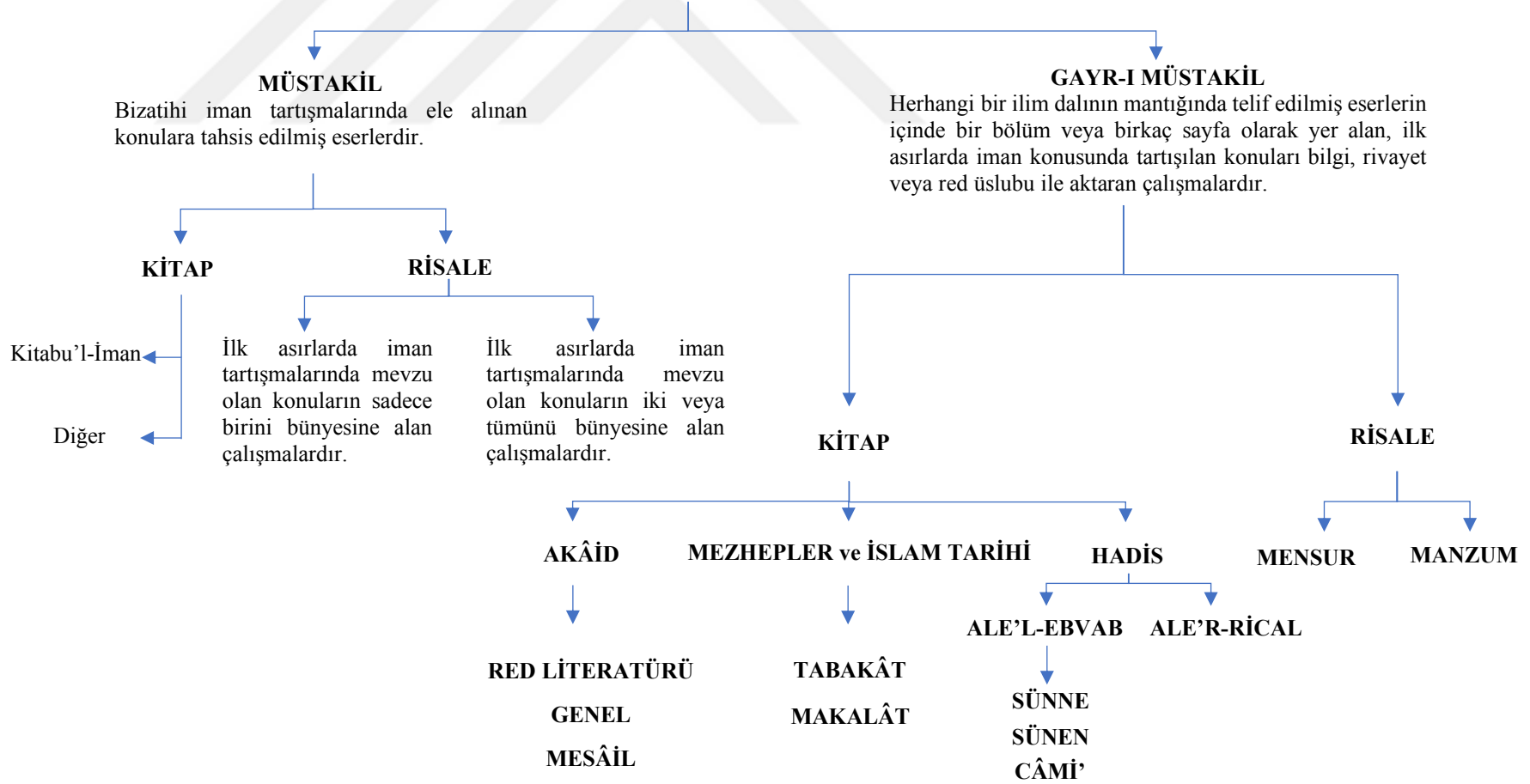
Yukarıda ele aldığımız listeye baktığımızda iman konusunda yapılan çalışmaların çoğunun, hadis tarihi açısından Ehl-i Hadîs'in İslam anlayışını temel hadis kaynaklarında ortaya koyduğu ve gelişme dönemi olarak değerlendirilebilecek hicri üçüncü asra²⁴⁷ ait eserler olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların içerisinde meseleler Kur'an ve ilk üç nesilden nakledilen rivayetler ışığında ele alınmıştır. Hemen hemen hepsinde üçüncü asırda ele alınan konu başlıkları muhafaza edilmiş, bir ek konu olarak sadece Mihne hadisesinin etkisiyle olduğunu düşündüğümüz “İman mahluk mudur?” tartışması ele alınmıştır. Ancak bu genel itibariyle bir yaygınlık kazanmamıştır. Dolayısıyla iman meselesinin ele alınmaya başlandığı ilk dönemden sonraki döneme kadar konu sınırlarında mümkün merteye sabit kalınmıştır.

²⁴⁵ Yusuf b. Ali et-Turayyif, *Tedvîn*, 194-197.; Söz konusu kaside İbnu'l-Cevzi'nin eseri içinde yer almaktadır. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi 'l-müluk ve 'l-ümem.*, 17/152-155.

²⁴⁶ Eseri bulamadık. Bununla birlikte her ne kadar tasavvufa dair olduğu söylenmişse de burada zikretmek istedik.et-Tariki, *Mu'cem*, 2/284.

²⁴⁷ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İkinci Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2011), 66.

HADİSÇİLERİN İMAN KONUSUNDAKİ ÇALIŞMALARI

Tablo 2.1: Hadisçilerin İman Konusundaki Çalışmaları.

3. Hadisçilerin İmana Dair Teorik Görüşleri

3.1. İmanın Tanımı

Ehl-i Hadîs'in iman tanımlarında “selefin genel görüşü” olarak telakki edilen olmazsa olmaz üç husus dikkat çekmektedir.²⁴⁸ Bunlar dil ile ikrar, kalp ile tasdik (ihlas) ve organlarla (kişinin davranışlarıyla ortaya koyacağı) ameldir.²⁴⁹ Bununla birlikte kimi zaman bu hususlar söz ve amel²⁵⁰ veya zahiri (mendupları ve farzları yapmak) ve batını taatler (kalbin tastiki) olarak²⁵¹ ikiye indirilmiş, kimi zamanda bir dördüncü husus olarak niyet zikredilmiştir. Bazen niyet sadece bu her üç unsurun içinde bir yapı taşı olarak zikredilmektedir.²⁵² Esasen iman mekanizmasının bir saatin dişli çarkları gibi çalıştığı tasavvur edilse bu hususlardan birinin olmaması mekanizmanın durması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla iman tanımını teşkil eden bu unsurlardan biri olmadığında diğerlerinin varlığının da bir anlamı olmayacağından kişi mümin olamamaktadır.²⁵³

Ehl-i Hadîs'e mensup alimlerden bazıları iman hamurunun sabit üç ana bileşiğinde söz, niyet ve ameli kabul etmiş²⁵⁴ ve bir dördüncü değer olarak “sünnet”le uyumu

²⁴⁸ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/760 Dipnot 1, 771.

²⁴⁹ İbn Ebi Zid, *el-Veciz fi şerhi akideti İbn ebi zid*, thk. el-Emin el-Hac Muhammed Ahmed, ts., 70.; Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, thk. Muhammed b. Mahmud Ebu Rahîm, 1. Baskı (Riyad: Daru'r-Raya, 1411/1990), 1/403 Dipnot 2. ; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b Ahmed b Muhammed b Kudâme Cemmâilî Makdisî İbn Kudâme, *Lüm'atü'l-i'tikadi'l-hâdî ilâ sebîli'r-reşâd*, thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksud şrh. Muhammed es-Salih Useymîn (Riyad : Mektebetu Edvai's-Selef, 1415), 98.

²⁵⁰ İbn Batta, *el-İbane*, 2/5/684.;el-Yemeni, *Akaidü's-selase ve's-seb'in firka.*, 299.; Ahmed b. Müşerref, *Akidetü's-selef mukaddime İbn Ebi Zi'd el-Kayrevânî li kitabihî er-resâil*, ed. Bekir b. Abdullah Ebu Zi'd, 1. Baskı (Medine: Daru'l-Asime, 1414), 29.;er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 40, 44, 60, 63.;Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman es-Sabuni, *Akidetü's-selef ve ashabi'l-hadis = er-Risâle fi i'tikadi ehli's-sünne ve ashabi'l-hadis ve'l-eimme.*, thk. Nasır b. Abdurrahman Muhammed el-Cüdey' (Riyad : Dâru'l-Âsime, 1419), 268.; Ebû'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b Muhammed b Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn ebi Ya'la, “Risaletü Abdûs ani'l-imam Ahmed”, *Tabakatü'l-Hanabile*, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 1/243.

²⁵¹ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 101, 102.; Hüsam b. Muhammed Seyf, *Kitabu'l-usuli'l-mücerredeti ala tertîbi'l-kasideti'l-mücevvedeti “Şerhu kasideti'l-hâiyye li İbni Ebi Davud”*, 65.

²⁵² Ahmed b. Müşerref, *Akidetü's-selef mukaddime İbn Ebi Zi'd el-Kayrevânî li kitabihî er-resâil*, 29.; es-Sevrî, “İ'tikâdu Ebî Abdillâh Süfyan b. Saîd es-Sevrî”, 1/ 145.

²⁵³ İbn Batta, *el-İbane*, Mukaddime 1/6/131, 2/6/760 Dipnot 1.

²⁵⁴ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 257.;Takıyüddin Ebi Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi'l-i'tikad*, thk. Ahmed b. Atıyyeb. Ali (Medine: Mektebetu'l-Ulumi ve'l-Hikem, 1414), 181.; Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 2/264.

eklemişlerdir. ²⁵⁵Hiç şüphesiz onlar bununla sadece çarkların uyumlu çalışmasını değil, aynı zamanda saatin doğru zamanı gösterip göstermediğini de denetlemişlerdir. Böylelikle dile, amele ve niyete yansıyan düşünce ve eylemlerden sünnete uygunluğun olmaması durumlarını bidat olarak değerlendirmişlerdir. ²⁵⁶

Bu iman tanımlarının yanında yine benzer olsa da küçük farklılıklar taşıyan bazı tanımlamalarda yapılmıştır. Bunları da şöyle zikredebiliriz;

- İman; Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, Allah'tan gelen şeylere tasdik ve ikrar, kazaya Allah'ın hükmüne teslim O'nun kaderine rızadır. İmanın bu altı rüknüne Kur'an ve sünnette geldiği şekilde iman edilmelidir. ²⁵⁷
- İbn Hacer (852/1449) tarafından Buhârî'de yer alan bir rivayetin şerhinde imanın söz ve amelden oluştuğu şeklinde selefin genel kanatının bulunduğunu ifade ettikten sonra imanı Allah katında ve kullar (insanlar nezdinde) olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. Buradaki ifadesine göre, imanın söz ve amelden ibaret olduğu ve amelin daha çok imanın kemali noktasında şart olduğu iman tanımı Allah katındaki imandır. Kullar nezdindeki iman ise sadece ikrardan ibarettir. Böylelikle bir kimseye diliyle inandığını söylemekle ve kafirlerden beklenen inkarcılığı gösteren bir fiil yapmadıkça İslam'ın hükümleri uygulanmaktadır. ²⁵⁸
- İman; ikrar, amel ve marifettir. Çok yaygın olmayan bu tanımda daha önce zikrettiğimiz üç unsurdan tasdik kavramına “marifet” misyonu yüklenmiştir. ²⁵⁹

Tanımlarda yer alan söz (kavl) ile kastedilen dil ve kalp; dilin sözüdür. ²⁶⁰

Amel ile kastedilen, kalp ve organlardır. ²⁶¹

²⁵⁵İbn Batta, *el-İbane*, 1/2/315, 2/6/814. ; es-Sevrî, “İ'tikâdu Ebî Abdillâh Süfyan b. Saîd es- Sevrî”, 1/ 145.

²⁵⁶er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 9.; İbn Ebi Zid, *el-Veciz fi şerhi akideti İbn ebi zid*, 70.

²⁵⁷Salah b. Muhammed el-Bedîr, *Akidetu'l-eimmeti'l-erbaa*, (PDF), 6. ;İbn Batta, *el-İbane*, 2/5/650.

²⁵⁸İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/100,101. Dolayısıyla ehl-i kibleyi tekfir etmeme düşüncesinin arka planında bu yorumu düşünebiliriz.

²⁵⁹el-Yemeni, *Akaidü's-selase ve's-seb'in firka.*, 313.;es-Sabuni, *Akidetü's-selef ve ashabi'l-hadis = er-Risâle fi i'tikadi ehli's-sünne ve ashabi'l-hadis ve'l-eimme.*, 264.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 50, 76.

²⁶⁰Ebu Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhin, *Meseletü'l-itikâdi li Ömer b. Ahmed*, (PDF), thk. Müsna Nazik Nevaf, 12 Dipnot 1.

²⁶¹Ebu Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhin, *Meseletü'l-itikâdi li Ömer b. Ahmed*, 12 Dipnot 1.

Tasdikin ise kesin bir şekilde bilme olduğu²⁶² veya masiyetlerden sakınma ile birlikte tüm taatler, vacipler ve nafileler olduğu söylenmiştir.²⁶³ İbn Hacer, tasdikin imanın hakikat manası olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁴

İmanın tanımı ile ilgili Ehl-i Hadîs'ten alimlerin bir kısmının tanımları aşağıdaki gibidir;

- Muhammed b. Abdullah b. Amr b. Osman (ö.145/762)²⁶⁵, İman; söz ve ameldir.²⁶⁶
- Hişam b. Hassân (148/768), İman; söz ve ameldir.²⁶⁷
- İbn Cüreyc (ö. 150/767), İman; söz ve ameldir.²⁶⁸
- Ma'mer (ö. 153/770), İman; söz ve ameldir.²⁶⁹
- Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö. 157/774), iman; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve kişinin davranışlarıyla ortaya koyacağı ameldir.²⁷⁰
- Süfyan es-Sevri (ö. 161/778), İman; söz, amel²⁷¹ ve niyettir.²⁷²
- Abdulaziz b. Ebû Seleme (164/780), iman; marifet, ikrar ve ameldir.²⁷³
- Hammad b. Seleme (ö. 167/784), İman; marifet, ikrar ve ameldir.²⁷⁴
- Nafi b. Ömer el-Kureşî (169/785), iman; söz ve ameldir.²⁷⁵

²⁶² Salah b. Muhammed el-Bedîr, *Akîdetü'l-eimmeti'l-erbaa*, ts., 6.

²⁶³ İbnü'l-Ferra Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Mutemed fî usûli'd-dîn.*, thk. Vedî Zeydân Haddâd (Beyrut : Dârü'l-Meşrik, 1394/1974), 186.

²⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/167.

²⁶⁵ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, *Tehzibü't-tehzib.*, thk. İbrahim Zeybek, Adil Mürsîd (Beyrut : Müessesetü'r-Risale, 1435), 3/ 612.

²⁶⁶ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/804.

²⁶⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İsa İbn ebi Zemenin, *Riyazü'l-cenne bi-tahrici usuli's-sünne.*, thk. Abdullah b. Muhammed Abdürrahim b. Hüseyin el-Buhârî (Medine : Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1415), 209.

²⁶⁸ Süleyman b. el-Eş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Ömer es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Davud, *Mesâilü'l-imâm Ahmed Rivayetü ebî Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî*, thk. Ebu Muaz Tarık b. Ivazullah (Mektebetü İbn Teymiyye, 1420/ 1999), 364.;er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 44.; Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/75.

²⁶⁹ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/813.

²⁷⁰ Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fî beyani'l-mehacce*, 1/403 Dipnot 2.

²⁷¹ es-Sabuni, *Akîdetü's-selef ve ashabi'l-hadis = er-Risâle fî i'tikadi ehli's-sünne ve ashabü'l-hadis ve'l-eimme.*, 269.;İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/804.

²⁷² Ebu Salih Şuayb b. Harb el-Medâinî,mümlî: Süfyan es-Sevrî, *es-Sünne li'l-imam Süfyan es-Sevrî*, 12.; es-Sevrî, "İ'tikâdu Ebî Abdillâh Süfyan b. Saîd es-Sevrî", 1/145.

²⁷³ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 45, 60.

²⁷⁴ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/45, 60.

²⁷⁵ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/804.

- Hammad b. Zeyd (ö. 179/795), iman; marifet, ikrar ve ameldir.²⁷⁶
- Malik b. Enes (ö. 179/795), İman; söz ve ameldir.²⁷⁷
- Abdullah b. el-Mübarek (181/797), İman; söz ve ameldir.²⁷⁸
- Ebû Utbe İsmâîl b. Ayyâş b. Süleym el-Hımsî (ö. 181/797), iman; söz ve ameldir.²⁷⁹
- Fudayl b. İyaz (187/803), iman; (kişinin benliğinin içinde) dil ile ikrar, kalple tasdik ve kişinin davranışlarıyla ortaya koyacağı ameldir.²⁸⁰
- Cerîr b. Abdülhamîd ed-Dabbî (ö.188/804), iman; söz ve ameldir.²⁸¹
- Bakıyye el-Velîd (ö. 197/812), iman; söz ve ameldir.²⁸²
- Veki' b. Cerrâh (ö. 197/812), İman; söz ve ameldir.²⁸³
- Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), İman; söz ve ameldir.²⁸⁴
- Yahya b. Said el-Kattan (ö. 198/813), İman; söz ve ameldir.²⁸⁵
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), iman; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve kişinin davranışlarıyla ortaya koyacağı ameldir.²⁸⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), imam eş-Şâfiî'nin talebesi Rebi' b. Süleyman (ö. 270/884)'in eş-Şâfiî'den imanın söz ve amel olup taatle artacağı,

²⁷⁶ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed.*, 3/ 45, 60.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/74.

²⁷⁷ Ebû Davud, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*, 364.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed.*, 3/ 46, 60.; İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/804.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/76.; İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 73.

²⁷⁸ Ebû Davud, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*, 365.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed.*, 3/ 46.; İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/812.

²⁷⁹ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/75.

²⁸⁰ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/804.; es-Sabuni, *Akide'tü's-selef ve ashabi'l-hadis*, 270.; Ebû Davud, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*, 364.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed.*, 3/ 45.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/75.

²⁸¹ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/75.

²⁸² er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed.*, 3/ 46.

²⁸³ el-Yemeni, *Akaidü's-selase ve's-seb'in fırka.*, 303 Dipnot.

²⁸⁴ es-Sabuni, *Akide'tü's-selef ve ashabi'l-hadis*, 270.; İbn Batta, *el-İbane*, 2/5/630, 2/6/804.

²⁸⁵ Ebû Davud, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*, 365.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed.*, 3/ 45.

²⁸⁶ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 135.; Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Fethu'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, thk. Ebu Muaz Tarık b. İvadullah b. Muhammed (Demmâm: Dâru ibni'l-Cevzi, 1417/ 1996), 7/ 5.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/102.; Ebu'l-Kasım Kivâmu's-sünne İsmâîl b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 1/403 Dipnot 2.; İbn Teymiyye, *Mecmuu fetava*, 7/209. İmam Şafîi'ye ait bu ifadenin yine onun bir eseri olan el-Ümm'de geçtiği belirtilmiştir. Ancak el-Ümm'de belirtilen bölüme baktığımızda esasen Şafîi'ye ait böyle bir ifadeyi iddia edilen kısımda bulamadık. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rif'at Fevzi Abdülmuttalib (Dârü'l-Vefa, 1422/2001), 2/224-226. Bununla birlikte imam Şafîiye aidiyeti tartışmalı olan ancak ona nispet edilen el-Fıkhu'l-Ekber adlı risalede iman ile alakalı Ehl-i Hadîs'in görüşleriyle aynı olan ifadeler yer almaktadır. Bkz. eş-Şâfiî, *Kitâbu'l-fıkhu'l-ekber fi't-tevhîd*, 31, 32.

masiyetle de azalacağını söyledikten sonra Müddessir suresinin otuz birinci ayeti olan “*İnananların imanı artsın; (...)*”²⁸⁷ ayetini okuduğunu duyduğunu nakletmiştir.²⁸⁸

- Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî (ö.219/834), iman; söz ve ameldir. Söz amelsiz; amel ve söz niyetsiz, söz amel ve niyet ise sünnetsiz fayda vermez.²⁸⁹
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam Herevi el-Ezdi (ö. 224/838), iman; niyet, söz (ikrar) ve amelin toplamıdır.²⁹⁰
- İshak b. Rahuye (ö. 238/853), İman; söz ve ameldir.²⁹¹
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),’den nakledilen iki iman tanımı olduğu belirtilmiştir. Bunlardan birine göre iman; söz, amel ve niyettir. Niyet, bu konuda mukaddimedir. Diğerine göre ise iman, söz ve ameldir.²⁹²Bununla birlikte kaynaklarda onun imanın dille söylemek (ikrar), erkânlarla amel etmek ve kalbin itikadı (inanması) şeklinde tanımına yer verilmektedir.²⁹³
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi el-Buhârî (ö. 256/870), “Büyük beldelerin alimlerinden bin kadarı ile karşılaştım. Onlardan hiçbirinin

²⁸⁷ el-Müddessir 74/31.

²⁸⁸ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahani Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliya ve tabakatü’l-asfiya* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1416), 9/114, 115.

²⁸⁹ Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa el-Humeydi, “Usulu’s-sünne”, *el-Müsneid*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârani (Dâru’s-sekâ, 1416/1996), 2/359.

²⁹⁰ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu’l-İmân”, 259. Pessagno, Ebu Ubeyd’in ikrar ile amelin ayrı tutulamayacağına dair ifadesi üzerinden onun eserinde “ikrar” ı linguistik ve analogik boyutlarıyla ele aldığını ifade etmektedir. Onun açıklamalarına göre meselenin linguistik boyutu Arapça’nın ruhunda ikrar ile amelin ayrı tutulamayacağı, analogik boyutu ise yaratıcının “Tanrı” olduğunu kabul etmesine karşın O’nun secde emrini yerine getirmeyen iblisin cennetten kovulması ile ilgilidir. İblisin cennetten kovulması tek başına ikrarın yeterli olmadığını göstermiş olmaktadır. Pessagno linguistik boyut olarak yorumladığı Ebu Ubeyd’in ikrarın bir bütün olarak esasen amel olması dolayısıyla iblisin de bir çeşit ameli gerçekleştirmesine rağmen cennetten neden kovulmuş olabileceği sorusunu sormakta ve hemen ardından cevaplamaktadır. “Evet, bu mantıkla iblis bir amel (ikrar) gerçekleştirmiştir; ancak bu yeterli bir amel değildir.” Bkz. Jerome Meric Pessagno, *The Kitab al-iman of Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam: A study of the Muslim struggle for a definition of faith*, (New Haven: Yale University, Doktora Tezi, 1973), 13.

²⁹¹ el-Yemeni, *Akaidü’s-selase ve’s-seb’in firka.*, 303 Dipnot.

²⁹² er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed.*, 3/ 46, 47, 60, 63, 257.; Abdulilâh b. Selmân b. Sâlim el-Ahmedî, *el-Mesâil ve’r-Resâilu’l-Merviyye ani’l-İmâmi Ahmed b. Hanbel fi’l-Akide* (Riyad: Daru Tayyibe, 1412), 63.; Ebû Davud, *Mesâilü’l-İmâm Ahmed*, 364.

²⁹³ Ebû’l-Hüseyin İbnü’l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn ebi Ya’la, “Kitâbu’l-itikâdi Ahmed b. Hanbel (Kitâbu’l-İtikadi’l-mervâ ani’l-imam Ahmed b. Hanbel)”, *Tabakatü’l-Hanabile*, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı (Kahire: Matbaatü’s-Sünneti’l-Muhammediyye, ts.), 2/301.

imanın söz ve amel olup artıp eksildiği konusunda ihtilafi yoktur.”²⁹⁴, “Hepsi Ashâbü’l-hadîs’ten olan bin seksen kişiden hadis yazdım. İmanın söz ve amel olduğunu söyleyenden başkasından hadis yazmadım.”²⁹⁵

- Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısırî (ö. 264/878), iman; söz ve ameldir.²⁹⁶
- Ebu Bekir b. Ebu Davûd (ö. 275/889), iman; söz, niyet ve fiil (amel) dir.²⁹⁷
- İmam Harb b. İsmail el-Kirmânî (ö.280/893), iman; söz, amel, niyet ve sünnete bağlanmadır.²⁹⁸
- Sehl b. Abdullah et-Tusterî (ö. 283/896), iman; söz, amel, niyet ve sünnettir.²⁹⁹
- Ebû Muhammed Hasen b. Alî b. Halef el-Berbehârî (ö. 329/940-41), İman, söz, amel ve niyettir.³⁰⁰
- Muhammed b. Hâni b. Muhammed (ö. 362/972), İman; söz ve ameldir.
- Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî (ö. 385/996), “Ben şahadet ederim ki iman, söz ve ameldir. Söz ve niyet ancak niyetledir.”³⁰¹
- Ebû Muhammed et-Temîmî Rızkullah b. Abdulvehhâb b. Abdülazîz (ö.488/1095), “İman, kalbin itikadı, dilin söylemesidir.”³⁰²
- Ya’la b. Ubeyd (?), İman; söz ve ameldir.³⁰³

²⁹⁴ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/131,132.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 90.;İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/102.

²⁹⁵ İbn Hacer, *Hedyü’s-Sari*, 2/529.;ez-Zehebi, *Siyer*, 12/395.

²⁹⁶ Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısırî, “Risâle fi’s-Sünne”, *İctimâ’u’l-cüyûşi’l-İslâmiyye ‘alâ gazvi’l-Mu’attıla ve’l-Cehmiyye*, thk. Avvâd Abdullah el-Mu’tik (Riyad : Matabiü’l-Ferazdaki’t-Ticariyye, 1408/1988), 2/167.

²⁹⁷ Ebü’l-Hüseyn İbnü’l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbelî İbn ebî Ya’la, *Tabakatü’l-Hanabile*, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı (Kahire: Matbaatü’s-Sünneti’l-Muhammediyye, ts.), 2/54.

²⁹⁸ el-Kirmânî, *Mu’tekad*, 27.

²⁹⁹ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/814.

³⁰⁰ Ebû Muhammed Hasan b Ali b Halef el-Berbehari, *Şerhu’s-sünne = Şerhu kitâbi’s-sünne*, thk. Ebu Yasir Halid b. Kasım (Mektebetu’l-Gurabai’l-eseri, 1414), 75.; Ebü’l-Hüseyn İbnü’l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn Ebi Ya’la, “Kitabu’s-Sünne (Şerhu kitâbi’s-Sünne)”, *Tabakatü’l-Hanabile*, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı (Kahire: Matbaatü’s-Sünneti’l-Muhammediyye, ts.), 2/20.

³⁰¹ İbn Şahin, “Mes’eletü’l-i’tikâdi li Ömer b. Ahmed”, 319.

³⁰² Ebü’l-Hüseyn İbnü’l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn ebî Ya’la, “Mukaddime fi Akîdeti’l-imâm Ahmed b. Hanbel”, *Tabakatü’l-Hanabile*, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı (Kahire: Matbaatü’s-Sünneti’l-Muhammediyye, ts.), 2/183.

³⁰³ Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallal, *es-Sünne*, thk. Atıyye b. Atik ez-Zehrânî (Daru’-Raye, 1415/1994), 1/1-3/590.

Meseleyi kısaca özetlemek gerekirse, selef imamlarının iman hakkındaki açıklamaları şöyledir;

İman;

- Söz ve ameldir.
- Söz, amel ve niyettir.
- Söz, amel, niyet ve sünnete ittibadır.
- Dil ile söz (ikrar), kalp ile itikat ve kişinin davranışlarıyla ortaya koyacağı ameldir.

Bu tanımlamaların hepsi imanın tanımı açısından selef tarafından sahih kabul edilmektedir. Bu anlayışa göre seleften imanın söz ve amel olduğunu söyleyen bir kimse söz ile kalbin ve dilin sözünü; amel ile de kalbin ve organların amelinin kastetmektedir.³⁰⁴

3.2. İman-Amel İlişkisi

İmanın tanımı bahsinde görüldüğü üzere tüm tanımlarda dikkat çeken husus söz ve amele yer verilmesidir. Dolayısıyla Ehl-i Hadîs'i bu konuda muhatap aldıkları Mürcie'den ayıran nokta, imanın tanımına ameli dahil etmeleri ile vuku bulmuştur.³⁰⁵ Ehl-i Hadîs, imanın bir rüknü olarak gördükleri amelin olmadığı bir imanı tasavvur bile etmemişlerdir.³⁰⁶ Nitekim, Horasanlı bir adam Ahmed b. Hanbel'e gelip "Bölgemizde bir topluluk iman, sözdür; ameller imana dahil değildir." demektedir. Hangisi doğruyu söylüyor?" diye sorunca Ahmed b. Hanbel kendisine soru soran adama "Allah'ın kitabını okuyor musun?" sorusuyla cevap vermiştir. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel'in söz konusu tavrı, Kur'an'a zahiri bir müracaatla amelin imanın ayrılmaz bir parçası olarak gördüğünü göstermektedir. Yine Ahmed b. Hanbel bir başka ifadesinde namaz, zekât, hac ve her türlü iyiliğin imandan olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁷ Genel olarak "imanın tanımı" özel anlamda ise bir amel olarak namazın önemi kabirdeki sorgu sual ve ahiretteki hesaba çekilme üzerinden rivayetlerde yerini almıştır. Kabir hayatını ele alan rivayetlerde kabirdeki suallerin imanın tanımında yer alan ikrar ve tasdike yönelik

³⁰⁴ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 64,65.

³⁰⁵ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 49.

³⁰⁶ Salah b. Muhammed el-Bedîr, *Akıdetu'l-eimmeti'l-erbaa*, 12.

³⁰⁷ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 60.

olduğu görülmüştür. Bu sorular üzerinden İslam dinine girmek için dünya hayatında ifade edilen kelime-i şehadet ve kelime-i tevhidi kişinin tasdik düzeyinde benimseyip benimsemediği sorgulanmıştır. Söz konusu rivayetlere göre kişi kabre konulduğunda din, Allah ve peygamber hakkında kendisine sorulan sorulara verdiği cevapların doğruluğu veya yanlışlığına uygun olarak kıyamete kadar yaşayacağı bir kabir hayatına başlayacaktır.³⁰⁸ Kabir hayatının son bulmasıyla Allah'ın huzuruna çıkarılacak olan kişinin kıyamette *ilk sorguya çekileceği şeyin* imanın tanımında yer alan bir *amel* olduğu görülmektedir. Bu amelde Ehl-i Hadîs'in kendisine son derece önem verdiği hatta uyarılara rağmen kasti terk etmede ısrarlı olanı tekfir ettikleri namazdır. Kıyamette bu sorguya verdiği cevapla namazı tam ve sahih olanın felah bulacağı, kusurlu olanın ise mahrumiyet yaşayıp hüsrana düşeceği nakledilmektedir.³⁰⁹ Tüm bu ifade ettiklerimiz Ehl-i Hadîs'in iman tanımında yer alan ikrar, tasdik ve amelin birlikte işleyişini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. İman-amel ilişkisi bağlamında zikretmeye değer gördüğümüz bir diğer isim Süfyan b. Uyeyne'dir. Süfyan, imanın, amelsiz olduğunu iddia eden bir topluluğun durumu kendisine sorulduğunda amelsiz iman anlayışının, imanın sınırları ve ahkâmının nazil olmasından önce geçerli olduğunu ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamber olarak gönderilmesiyle La ilaha illallah ve kelime-i şehadeti kalplerinde benimseyen kullara tedrici bir şekilde diğer ibadetlerin emredildiğini belirtmiştir.³¹⁰ Bu ifadeyi benzer bir tarzda Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî (ö. 105/723) ve imam Zührî'de dile getirmiştir. Dahhâk, "La ilahe illallah diyen cennete girer." hadisinde söz konusu olan vaadin, farzların nazil olması ve sınırlarının belirlenmesinden önce olduğunu ifade etmiştir.³¹¹ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam'da farklı bir şekilde de olsa

³⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Fuad Abdülbakî ve Mühibbüddin el-Hafîb (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400), "Cenâiz", 67.; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Beşşâr Avvâd Mârûf (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1418), "Züht", 32.; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Kitabu'l-müctebâ = es-Sünenü's-sugrâ* (Beyrut: Darü't-Te'sil, 1433/2012), "Cenâiz", 114.

³⁰⁹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf, Birinci Baskı (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1416), "Namaz", 303.; Nesâî, "el-Muharebe- Tahrîmu'd-dem", 1. (no. 4026.)

³¹⁰ İbn Batta, *el-İbane*, 2/5/630.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/222.

³¹¹ İbn Batta, *el-İbane*, 2/7/896.; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, 4/ 379. Bu rivayet Ehl-i Hadîs tarafından mensuh olarak kabul edilmemiştir. Kendisine bazı şartların ve farzların eklendiği bir ifade olarak kabul edilmiştir. Bkz. Âlu Hamdân, *el-Câmi'u fi Kütübi'l-İmâni ve'r-Reddi ale'l-Mürchie*, 1/ 85.

benzer bir sonuca işaret etmektedir. Ona göre de Kur'an kelime-i şehadeti iman için bir başlangıç yapmıştır. Hz. Muhammed peygamberliğinin ilk yıllarında insanları sadece şehadete çağırmıştır. Bu dönem insanlar hem ikrar ve tasdikten hem de dinî sorumluluklarını yerine getirmekle yükümlü tutulmaları dinden nefret etmelerine sebebiyet verebilirdi. Hem bu sebepten hem de henüz şehadetten başka farzın olmaması dolayı o dönemdeki kişiler dilleriyle inandıklarını ifade etmeleri ile "mümin" ismini kazanabiliyorlardı. Sonrasında farzlar inmeye başlayınca inananlar için amelde bağlayıcı olmuştur.³¹²

Süfyan es-Sevrî, "Mürchie, imanın amelsiz söz olduğunu ve kelime-i şehadeti getirenin kâmil anlamda mümin, imanlarının Cebrail ve diğer melekler gibi olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca onlar, mümini öldüren, cünüplükten sonra gusletmeyen ve namazı terk eden kimseyi de kâmil anlamda mümin saymışlardır. Yine onlar kible ehline kılıç çekmeyi caiz görmüşlerdir. Ehl-i Sünnet ise kimseye karşı kılıç çekmeyi caiz görmez. Kimseyi günahından dolayı şirk ehli olduğunu söylemez. Kendilerini temize çıkarmaktan korkarak imanın söz ve amel olduğunu kabul ederler." demektedir.³¹³

"Malik ve Saîd b. Abdülazîz (ö. 167/783)'e göre imansız amel; amelsiz, iman yoktur."³¹⁴ "Malik, Saîd b. Abdülazîz, "İman; amelsiz ikrardır." sözünü reddetmiş ve iman ancak amelle olduğunu ifade etmişlerdir."³¹⁵

Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısırî (ö. 264/878), "Amelsiz iman, imansızda amel yoktur."³¹⁶

Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî (ö. 387/997), "İmanın söz olduğunu doğrulayıp ameli imandan saymayan yalancı olur; imandan çıkar. Allah, sözü amelsiz; ameli de sözsüz kabul etmez." demiştir.³¹⁷

³¹² Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbu'l-İmân", 248, 249.; Pessagno, "The kitab al-iman of Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam: A study of the Muslim struggle for a definition of faith", 153, 154.; Ebû Ubeyd'in ikrarın tek başına farzların nazil olmasından önce geçerli olabileceğine dair itirazı kendi lehine bir argüman olarak değil Mürchie argümanını reddetme ihtiyacından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Bkz. Wilfred Madelung, "Early Sunnî Doctrine concerning Faith as Reflected in the 'Kitâb al-İmân' of Abû 'Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (d. 224/839)", *Studia Islamica*, 32 (1970), 235-237.

³¹³ el-Acurri, *eş-Şeria*, 3/ 584.

³¹⁴ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/133.

³¹⁵ es-Sabuni, *Akidetü's-selef ve ashabi'l-hadis*, 271.

³¹⁶ Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısırî, "Risâle fi's-Sünne", 2/167.

³¹⁷ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/795.

el-Evzâî, “Selefimizden olan kimseler, iman ile amel arasını ayırmamışlardır. Onlar amelin imandan olduğunu, imanında amelden olduğunu söylemişlerdir.” demiştir.³¹⁸

Tüm bu ifade ettiklerimize ek olarak Ehl-i Hadîs’in, sözün amelsiz; söz ve amelin niyetsiz; söz, amel ve niyetin sünnetsiz kabul edilemeyeceğini beyan ettiklerini de belirtmek isteriz.³¹⁹ Konuyla ilgili olarak Sehl b. Abdullah et-Tusterî (ö. 283/896)’nin görüşünü burada zikredebiliriz. Sehl, imanın amelsiz söz olduğunu söylemenin küfür olduğunu; imanın niyetsiz söz ve amelden müteşekkil olduğunu söylemenin nifak olduğunu ve imanın sünnetsiz amel, söz ve niyet olduğunu söylemenin bidat olduğunu ifade etmiştir.³²⁰ Onun bu ifadesinin benzerini biraz daha öz cümle ile el-Evzâî’de dile getirmiştir.³²¹

Bu görüşlerden hareketle de anlayabileceğimiz üzere, iman-amel ilişkisinde, amele yüklenen misyonun etkisiyle imanın amelle kemale ulaşabileceği belirtilmiştir.³²² Bununla birlikte amelin imandan olabilmesinde tüm hallerde imandan sayılan tasdike de atıfta bulunulmuştur. Böylece, fiillerin iman olması ile münafıkların da imanının bulunduğu hükmedilmemiş olmaktadır.³²³

3.3. İman-İslâm İlişkisi

İman-İslam ilişkisi; imanda istisna, büyük-küçük günah işleyeninin durumu ve imanda artma-azalma ile yakın ilişkili bir meseledir. İman-İslam arasındaki ilişki ile ilgili iki farklı görüş belirtilmiştir.

3.3.1. İman ile İslam Aynı Anlama Gelmektedir

Bu anlayışta olanlara göre “Mümine müslim; müslime de mümin denilebilmektedir.”³²⁴ Dolayısıyla, iman, İslam’dır; İslam’da imandır.

Bu görüşte olan âlimlerden bazıları şunlardır;

- Muhammed b. İsmail el-Buhârî,

³¹⁸ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/807.; İbn Receb, *Fethu’l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/5.

³¹⁹ İbn Batta, *el-İbane*, 1/2/315,333.; İbn ebi Zemenin, *Riyazü’l-cenne bi-tahriri usuli’s-sünne.*, 209.; Ebu Salih Şuayb b. Harb el-Medâinî, mümlî: Süfyan es-Sevrî, *es-Sünne li’l-imam Süfyan es-Sevrî*, 12, 41.

³²⁰ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/814.

³²¹ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/807.

³²² İbn Ebi Zid, *el-Veciz fi şerhi akideti ibn ebi zid*, 70.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulümi’l-İmam Ahmed.*, 3/ 48.

³²³ el-Malâtî, *et-Tenbih ve’r-red ala ehli’l-ehva ve’l-bida’*, 44.; Ebû Ya’la el-Ferra, *el-İman*, 259.

³²⁴ İbn Batta, *el-İbane*, 1/4/320.

- Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısrî (ö.264/878),
- Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906),
- İbn Mende (ö. 395/1005),
- Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071)³²⁵

İbn Abdilberr, aynı zaman da konuyla ilgili olarak “Ashâbımızın cumhuru, Şafiilerden bazılarına, Davud’un ve ashâbının ve Ehl-i Sünnet’ten pek çok kişinin görüşü böyledir.” demiştir.³²⁶

İman ile İslam’ın birbirlerinin müradifi olduğunu düşünenler bu iki isimden birini almayı hak edenlerin diğerini de hak ettiğini, vacip olduğu bilinen taatlerden birini inkar edenin hem İslam’dan hem de imandan çıkacağını kabul etmektedirler. Bu anlamda “İslam” ın tanımı lugavî ve şer’i olarak ikiye ayırmaktadırlar. Lugavî manasının –ölüm korkusu gibi bir sebepten ötürü- boyun eğmek, şer’i hakikat manasının ise taat ve yakîn olduğunu belirtmektedirler. Görüleceği üzere burada İslam, şer’i anlamıyla imanın müradifi olmaktadır.³²⁷

Ebû Avâne el-İsferâyînî (ö. 316/929), Şafî’nin seçkin talebelerinden olan el-Müzenî’ye kendi deyimiyle Ehl-i Hadîs arasında ihtilafı bir mesele olan iman ve İslam konusu hakkında soru sormuştur. el-Müzenî de bu sorusuna karşı ona iman ve İslam’ın manaları bir olan aynı şeyler olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Avâne, Ahmed b. Hanbel ve Hammad b. Zeyd’in iman ile İslam’ın arasını ayırdığı şeklinde bir bilginin kendilerine ulaştığını nakletmiştir. el-Müzenî ise yine aynı cevabı vererek bu iki kavramın aynı anlama geldiğini birkez daha dile getirmiştir. Sonrasında Ebû Avâne, ona Hz. Peygamber’in zina edenin mümin olarak zina etmeyeceğini ifade eden buyruğu³²⁸ ve ez-Zührî’nin bu konudaki görüşü, Cibrîl hadisinde Hz. Peygamber’in iman ve İslam tanımlarından sonra da Hucurât suresinin on dördüncü ayeti olan “*Bedevîler, ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: ‘Henüz iman gönüllerinize*

³²⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/245.; Muhammed b. İshak b. Yahya İbn Mende, *Kitâbü’l-İman*, thk. Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fükayhi, 2. Baskı (Beyrut : Müessesetü’r-Risâle, 1406), 1/ 324 Ta’lik.

³²⁶ Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-İntisâr fi’r-reddi ale’l-Mu’tezileti’l-kaderiyyeti’l-eşrâr*, thk. Suud b. Abdülazîz el-Halef (Edvâu’s-selef, 1419), 3/ 734 Dipnot 11.

³²⁷ İbn Mende, *Kitâbü’l-İman*, 1/ 322.

³²⁸ İlgili rivayet hakkında Bekir Kuzudişli danışmanlığında hazırlanan bitirme tezi bulunmaktadır. Bkz. Sacide Ekiz, *İman Tartışmaları Bağlamında “Mü’min Zina Ederken Mü’min Olarak Zina Etmez” Hadisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bitirme Tezi, 2011).

yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz.”³²⁹ ayeti ile ihticaata bulunmuştur. el-Müzenî de ilgili ayetin “istislâm” anlamında ve Cibrîl hadisinde Nebi sallallahu aleyhi ve sellem’in tanımladığı “İslâm”ın ise insanın eyleme döktüğü zâhir amellerinin ismi olduğunu belirtmiştir. Bu rivayette bahsi geçen imanı ise bâtin inancın ismi olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Onun ifadelerine göre bu ne “Ameller imandan değildir.” ne de “Tasdik İslâm’dan değildir.” demektir. Bilakis bunların ikisi tek bir şey olan bütünün tafsilidir. Bu bütünün tamamı dindir. Bundan dolayı da en sonunda Hz. Peygamber “Size dininizi öğretmek için geldi.” buyurmuştur. Allahu Teâla’da “Kim İslâm’dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek”³³⁰ ile “Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır.”³³¹ buyurmuştur. el-Müzenî’nin bu ifadelerinden hareketle Ebû Avâne, onun görüşünün de iman ve İslâm’ın aynı anlamda olduğu şeklinde olduğunu nakletmektedir.³³²

Ehl-i Hadîs içerisindeki iman ile İslâm’ın birbirlerinin müradifi olduğu fikri zahirde Mürcie ile aynı fikirde oldukları şeklinde bir düşünceye sevk edebilir. Ayrıca Mürcie’nin iman ve İslâm’ın aynı şeyler olduğunu ifade etmeleri sebebiyle Ehl-i Hadîs tarafından tenkit edilmesine rağmen kendi iç yapılarında böyle bir fikre sahip olanların bulunması dikkat çekicidir.³³³ Bu konuda “Ehl-i Hadîs-Mürcie” arasındaki farklılığı belirleyen husus Ehl-i Hadîs’in ameli imandan kabul etme anlayışlarıdır. İman ile İslâm’ın müradif iki kavram olduğu görüşünde olan Ehl-i Hadîs alimlerine göre amel aynı zamanda İslâm’dan da olmaktadır. Buradan hareketle hem İslâm’da hem de imanda artma ve azalmanın görülebileceğini yine istisnanın da hem iman hem de İslâm için geçerli olabileceği görüşündedirler. Halbuki Mürcie iman ile İslâm’ın aynı şeyler olduğunu belirtmekle kalmıyor, tüm bu ifadeleri de kabul etmemektedir.³³⁴ Konu ile alakalı olarak son olarak toparlayıcı bir görüş ifade etmesinden dolayı İbn Hacer’in meşhur *Sahîh* şerhinde yer verdiği bilgiye değinmekte fayda görüyoruz. Onun bizlere naklettiğine göre İslâm ve imanın hem şer’i hem de lugavî hakikatları bulunmaktadır. Bu ikisinden her biri takmîl bir mana için diğerini gerekli kılmaktadır.

³²⁹ el-Hucurât 49/14.

³³⁰ Âl-i İmrân 3/ 85.

³³¹ Âl-i İmrân 3/ 19.

³³² Yakub b. İshak b. İbrâhim Ebû Avâne el-İsferayini, *Müsnedu Ebî Avane*, thk. Eymen b. Arif ed-Dımaşki (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1419/1998), 1/53,54.; İbn Hacer, *Fethu’l-bâri*, 1/244,245.

³³³ el-Malâtî, *et-Tenbih ve’r-red ala ehli’l-ehva ve’l-bida’*, 156.

³³⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 140.

Bu durum amel eden kimsenin inanmadıkça yahut inanan bir kimsenin de amel etmedikçe kâmil bir mümin olamaması gibidir. İmanın İslam yerinde veya İslam'ın iman yerinde kullanılması veya bu ikisinden biriyle, ikisinin birden kastedilmesi mecaz yollu bir kullanımdır. Bir soru makamında ikisi birlikte varid olduğunda her biri kendi hakikat anlamına hamledilmektedir. Şayet birlikte kullanılmamış veya soru makamında gelmemişse siyaktan, karinelere ortaya çıkan şeye göre hakikat veya mecaz anlamlarına hamledilebilmektedir. Bununla birlikte Ehl-i Sünnet, İslam veya iman kavramlarından biri tek başına kullanılırsa diğersinin de mana itibariyle onun içine gireceğini belirtmiştir.³³⁵

3.3.2. İman ile İslam Farklı Anlamdadır

3.3.2.1. Anlamsal Açıdan İlişki

İbn Battâl el-Ukberî (ö. 387/997)'ye göre, İslam'ın manası imandan farklıdır. İslam, "millet" demekken iman kelimesinin manası tasdiktir.³³⁶ ez-Zührî (ö. 124/742),

³³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/245.

³³⁶ Ubeydullah Muhammed İbn Batta el-Ukberî, *el-İbânetü's-sugrâ*, 199.; Burada iman ile İslam'ın farklı anlamlara geldiklerine yönelik bir ifadeyi aktardıktan sonra Haydar Hatipoğlu tarafından hazırlanan Türkçe ibn Mâce şerhinde yer alan "İslam'ın şartı" tamlaması hakkındaki açıklamayı nakletmekte fayda görüyoruz. "Halk arasında meşhur olan 'İslâm'ın şartı beştir.' sözü galattır. Veya dinî vecibelere sıkı bir teşvik için kullanılmıştır. Filhakika şart olarak sayılan şeyler şart değil, İslamın yüce alâmetleri ve büyük semereleridir.' Çünkü eğer bunlar hakiki mânada şart olsaydı bunları tam yapmayan kişinin müslüman sayılmaması gerekirdi. Halbuki farzîyetlerini kabul etmekle beraber meselâ: Ramazan orucunu özürsüz tutmayan kimse büyük bir günaha girmiş olur ise de, dinden çıkmış olmaz." Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982), 1/ 102, 103. Özellikle İslam'ın beş esas üzerine kurulduğunu nakleden rivayetten hareketle bu rivayette bahsi geçen hususlar İslam'ın şartı olarak kabul edilmiştir. Bunun örneğini ilgili rivayeti nakleden Müslim'in "Kitâbü'l-İmân"ının Nevevî tarafından koyulan beşinci bâb başlığında görmek mümkündür. Burada Nevevî bu beş hususu "İslam'ın erkanı (şartı)" olarak değerlendirmiştir. Bkz. Müslim b.Haccac, Ebü'l-Hüseyn el-Kureyşî en-Nisabûri, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, 1.Baskı (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, İsa el-Babî el-Halebi, 1412), 1/ 45. Nevevî benzer bir üslubu iman içinde kullanmaktadır. Cibril hadisinde imanın ne olduğuna dair verilen cevaptaki "likaulah/ Allah'a kavuşma" tan kastedilenin Allah'ı görmek olduğunu söyleyenlerin varlığından bahsedildikten sonra Nevevî Allah'ı görmenin müminlere has bir durum olması ve hiçbir kimsenin kendisi için bu konuda kat'î bir bilgisi olamayacağından yola çıkarak likaulah kelimesinin "Allah'ı görmeye iman etmek" şeklinde kabul eden anlayışı tenkit ederken "Bu nasıl imanın şartlarından olabilir?" diyerek "imanın şartı" terkibinden bahsetmektedir. Buradan hareketle onun Cibril hadisinde imanın tanımına yönelik cevapta verilen hususları imanın şartları olarak isimlendirdiğini ifade edilebilir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/ 251. Yine Buhârî'nin şarihlerinden biri olan İbn Receb el-Hanbelî'de ilgili hadiste bahsi geçen beş esas, "beş erkân" olarak şerh etmiştir. Bu rivayette İslam bir binaya, rivayetteki beş husus ise bu binanın kolonlarına benzetilmiştir. Zikri geçen iki şahadet cümlesinin olmaması binanın yok olmasına (yıkılmasına) neden olmaktadır. Rivayette şahadet dışındaki diğer dört hususun ortadan kalkması durumunda durumun ne olacağı hakkında ulema arasında ihtilaf bulunmaktadır. Bu bağlamda kişiden müslüman isminin kalkması şahadet dışındaki bu dört hususun topluca yokluğu ile mi yoksa bu dördünden herhangi birinin yokluğunda mı yahut sadece namazın bulunmaması veya namaz ve zekatın ikisinin birden olmaması durumunda mı olacağı

İbn Ebû Zi'b (ö. 159/776), Ahmed b. Hanbel'e³³⁷ göre ise İslam, kelimedir; iman ise ameldir. Burada kelime, kelime-i şهادet ve kelime-i tevhidi getirmek anlamına gelmektedir. Bu iki lafzı dile getiren kimse için "müslim" denilmektedir.³³⁸ Dolayısıyla kişi, dili ile iman ettiğini beyan ettiğinde onun için "İslam" ismi sabit olmaktadır. Bununla birlikte kalple tasdik vuku bulmadığında iman dairesine henüz girmiş sayılmaz.³³⁹ Bundan ötürü münafığın İslam'ı olabileceği; ancak imanının olamayacağı belirtilmiştir.³⁴⁰

İmanı söz ve amel olarak tanımlayan imam Malik'in "Namazı terk eden kimsenin İslam'da payı yoktur." şeklindeki rivayete yer vermesi amelin imana etkisini açıkladığı gibi iman ile İslam arasında ayrım yaptığına da delalet ettiği ifade edilebilir. Zira daha sonra üzerinde duracağımız "namazın terki" sebebiyle kişinin artık dahil olmadığı belirtilen kategorinin iman değil de İslam olması bu hususa verilen önemi gösterdiği gibi kişinin dahil olabileceği en son noktanın İslam dairesi olduğunu dolayısıyla Malik'in iman-İslam ayrımı yaptığını da ifade ettiği söylenebilir.³⁴¹

Zinakâr kişinin zina ettiği sırada mümin olarak zina etmeyeceğini bildiren hadis, iman ve İslam'ın ayrı şeyler olduğunu savunanlar tarafından da bu sebeple söz konusu günah eylemleri gerçekleştirirken kişiden iman isminin düşeceği yani imanın nurunun gideceği; ancak İslam isminin kalacağı şeklinde anlaşılmıştır.³⁴² İman ile

tartışılmıştır. Tüm bu tartışmalar içerisinde imam Ahmed b. Hanbel'e dayanarak namazın kasten terki sebebiyle kişinin tekfir edileceğini ifade edenler olduğu gibi namaz, Ramazan orucu, hac veya zekatın herhangi birini kasten terk edenlerin tekfir edileceğini belirtenlerde olmuştur. Bkz. İbn Receb, *Fethu'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/ 20-24.; Âlu Hamdân, *el-Câmi' u fi Kütübi'l-İmâni ve'r- Reddi ale'l-Mürchie*, 2/ 199 Dipnot 1. Bu konu (ilgili rivayetteki beş hususun iman- küfür ilişkisine etkisi) detaylı bir şekilde el-Kassâb'ın eserinde ele alınmaktadır. Bkz. el-Kassâb el-Kerecî, *Nüketü'l-Kur'an : ed-Dalle ale'l-Beyân fi Envai'l-Ulûmi'l-Ahkâm*, 1/ 480-491.

³³⁷ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 426, 427.

³³⁸ Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 1/406,407.;Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 734 Dipnot 2.;er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 76, 77, 82.;İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/806.; Hüsam b. Muhammed Seyf, *Kitabu'l-usuli'l-mücerredeti ala tertîbi'l-kasideti'l-mücevvedeti "Şerhu kasideti'l-hâiyye li ibni Ebi Davud"*, 66.; İbn Hacer, imam Zührî'nin yukarıda metinde zikrettiğimiz görüşünü ifade ettikten sonra imam Zührî'nin İslam tanımı ile Cibrîl hadisinde geçen İslam tanımı arasını bulmaya çalışmaktadır. Böylece o, ilgili hadiste geçen İslam'ın "Kim İslâm'dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o âhirette ziyân edenlerden olacaktır." (Âl-i İmrân 3/85) ayetinde belirtilen şer'i açıdan kâmil bir noktayı (kemalet noktasını) işaret ettiğini belirtmektedir.İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/176.

³³⁹ el-Yemeni, *Akaidü's-selase ve's-seb'in firka.*, 319.

³⁴⁰ el-Yemeni, *Akaidü's-selase ve's-seb'in firka.*, 320.

³⁴¹ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 92.

³⁴² M. Emin Altın, *İmanla İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 140.

İslam'ın özdeşliğini savunanlara göre ise müminler günah işledikleri sırada imanın hakikatini kaybederler, ancak mümin ismini kaybetmezler.³⁴³ Bu örnekten hareketle Ehl-i Hadîs arasında “imandan çıkma”nın farklı değerlendirildiğini ifade edebiliriz. Buna göre iman ile İslam'ın özdeşliğini savunanlara göre büyük günah sebebiyle “imandan çıkma”, imanın hakikatinin ve ihlasının kaldırılmasıdır. Böyle bir kişi mümin ve İslam ismini kaybetmez.³⁴⁴ Bununla birlikte iman ve İslam'ın özdeş olmadığını söyleyenlere göre büyük günah kişiyi kâmil imandan çıkarır, kişinin imanında eksiklik meydana gelir; ama İslam'dan çıkmaz. Selef, büyük günah işleyen kişi hakkında imandan çıktığını; ancak İslam'dan çıkmadığını ifade ederken bu kişilerde imana dair hiçbir şeyin kalmadığını iddia etmemişlerdir. Onlar, söz konusu bu fasık kişilerin cehennemde ebedî kalmalarını engelleyecek ve kendilerini şefaath ile kurtarılma imkanı verecek kadar bir imana sahip olduklarını ifade etmek istemişlerdir. Bu kişi için mümin ismini kullanmazlar; ihtilaf ettikleri husus ise böyle bir kimseye verilecek olan ismin ne olduğudur. Nitekim hem Hâricîler hem de Mu'tezile (tövbe etmesi durumu hariç) böyle bir kimseyi mümin ve müslüman isminden uzak tutmaktadırlar.³⁴⁵ Bu bilgidен yola çıkarak iman-İslam özdeşliğini savunanların günah eylem neticesinde kişinin hakikati kaybedilmiş iman olarak tanımladıkları noksan iman ile iman-İslam özdeşliğini savunmayanların imandan çıkma İslam dairesinde kalma böylece taşınmaya devam edildiği belirtilen “müslüman” ismi ifade ettikleri yer itibariyle aynı makama denk gelmektedir. Aradaki farklılık ise sadece lafzî düzeyde kalmaktadır. Dolayısıyla buranın mottosu “Her mümin müslümandır; ancak her müslüman mümin olmayabilir.” şeklindedir.³⁴⁶ İman ile İslam arasında fark olduğu görüşünde olanlardan bazıları şunlardır;

³⁴³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu'l-İmân”, 282, 283.

³⁴⁴ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu'l-İmân”, 281. Madelung, büyük günah işleyen inananların Ebû Ubeyd nazarında Mürcie'nin büyük günah işleyenlere yönelik tezinin aksine olmasa da mümin ismini ve statüsünü kaybetmiş olduğunu ifade ederken esasen Mürcie'nin şirk haricinde büyük günah işleyen inananı tekfir etmeyen iman anlayışına küçük de olsa bir yakınlığının olduğunu ima etmektedir. Bkz. Madelung, “Early Sunnî Doctrine concerning Faith as Reflected in the ‘Kitâb al-İmân’ of Abû ‘Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (d. 224/839)”, 248.

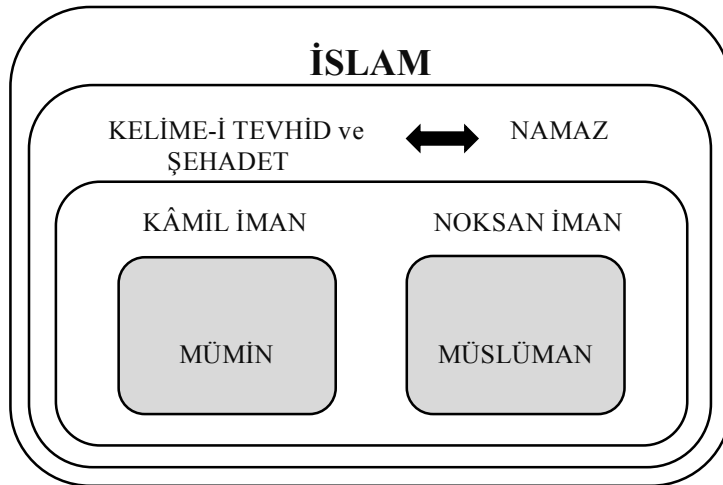
³⁴⁵ İbn Teymiyye, *Mecmuu fetava*, 7/ 240, 241.

³⁴⁶ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 425 Dipnot (3'ün devamı), 436, 437.; Bu ifade farklı bir usulde şöyle de ifade edilmiştir: “Her mümin İslam'ı kamil olan müslümandır; ancak her müslüman imanı kamil mümin değildir.” Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 429.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/244.

- İbn Abbas (ö.68/687), Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728), Ebû Bekr Muhammed b. Sîrîn el-Basrî (ö. 110/729), ez-Zührî, Davud b. Ebû Hind (ö. 139/756),³⁴⁷ İbn Ebû Zi'b, Hammad b. Zeyd, Malik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Şerîk, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân el-Basrî el-Anberî (ö. 198/813-14), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kesîr (ö. 774/1373)³⁴⁸

Kadı Ebu Ya'la (ö. 458/1066)'da bir açıdan iman ile İslam arasında farklılığın olduğunu savunan selef mezhebi alimlerinin görüşünü savunmaktadır. Ancak onun burada savunduğu şey iman-İslam'ın birbirinden apayrı iki şey olmayıp aralarındaki farklılığın mana ile olduğu şeklindedir. Şöyle ki ona göre bu iki kavramdan biri diğeri ile bağlantılıdır. Fâsıkın imandan çıkarılıp İslam'da kalmasının sebebi de bu bağlantı nedeniyledir. Cibril hadisinde iman ile İslam arasındaki farklılık da mana yönüyledir. Bedende ruhsuz hayat yoktur. İman ruh gibidir. İslam ise beden gibidir. Dolayısıyla ona göre İslam ile iman arasını ayıran selef alimleri mutlak bakımdan bir zıtlıktan bahsetmemektedirler. Çünkü iman ile İslam birbiri ile uyumu olan iki farklı kavram olarak görülmüştür. Bu irtibat "10" sayısı ile "1" sayısı arasındaki irtibat gibidir.³⁴⁹

3.3.2.2. İman-İslam'ın Kapsamı ve Namaz Bahsi

Şekil 2.1: İman- İslam Kapsam İlişkisi.

³⁴⁷ ez-Zehabi, *Siyer*, 6/376-379.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/84, 91.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 108.

³⁴⁸ Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 734 Dipnot 11.; el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/605.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/74.

³⁴⁹ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 429 Dipnot, 430.

Yukarıdaki şemada iman ile İslam arasındaki ilişki gösterilmiştir. İslam'ın, imanı da içine alan en geniş, kapsayıcı bir kavram olduğu görülmektedir.³⁵⁰ Nitekim Hammad b. Zeyd ve el-Lalekaî, İslam'ın genel; imanın ise daha özel olduğunu belirtmiştir. Hammad b. Zeyd, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi izah ederken imanın, İslam'ın içinde bir kısım olduğunu açıklamıştır. Daha sonra -büyük- bir daire çizmiş ve bunun "İslam" olduğunu belirtmiş, akabinde küçük bir daire daha çizmiş ve bunun "İman" olduğunu ifade etmiştir.³⁵¹ Bu haliyle Hammad b. Zeyd, İslam ve imanın arasını ayırmıştır.³⁵²

el-Hattabî'ye göre de iman ile İslam arasında umum-husus ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre itikat ve amelin ikisine birden "İslam" adı verilemez. İman ismi ise itikat ve amelin ikisine birden verilebilmektedir.³⁵³ Şemadan da görüleceği üzere, İslam'a giriş için kilit anahtar, kelime-i şehadet ve kelime-i tevhittir. Ancak bu ikisi ile İslam'a girile bilinmektedir.³⁵⁴ Bununla birlikte Ehl-i Hadîs'in "Namazı terk eden kimse kafirdir; namaz dışında terk edildiğinde kişiye küfre sokan amel yoktur." veya "Namazı terk eden kişinin katlini Allah helal kılmıştır."³⁵⁵ görüşlerine dayanarak namaza verilen önemi göz önüne aldığımızda İslam'a girmek için sadece şehadet ve kelime-i tevhid lafzının yeterli olmadığı âşikardır. Bu takdirde İslam'a girişin kriteri hem şehadet ve kelime-i tevhidin sağlanması hem de namaz ibadetinin gerçekleştirilmesidir. Bu iki koşul sağlandığı takdirde artık kişi için müslüman ifadesi kullanılabilir³⁵⁶; fakat kişi sadece bu üç hususu yerine getirmekle iman açısından noksandır. Eğer söz konusu kişi, dil ile ikrar, kalp ile tasdikle beraber imana dahil olan tüm amelleri eksiksiz bir şekilde yerine getirir ve imanı kâmil noktaya ulaşırsa bu

³⁵⁰ İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/ 311.

³⁵¹ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/87.

³⁵² el-Mervezi, *Ta'zîmu kadri's-salât.*, 2/ 512.

³⁵³ Bununla birlikte İbn Hacer "...Sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim..." (el-Mâide 5/3.) ayetini delil getirip inançsız amel eden kimsenin kendisinden razı olunan bir dine sahip olamayacağından hareketle bu ayette İslam'ın amel ve itikatın ikisini birden kapsadığını belirterek el-Hattâbî'nin görüşüne itiraz etmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/244,245.

³⁵⁴ Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 734, 735.

³⁵⁵ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 27, 112.; İbn Ebi Ya'la, "Risaletü Abdüs ani'l-İmam Ahmed", 1/243.; Ebü'l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî, *et-Tebşıra fî usuli'd-din*, thk. Yusuf b. Abdullah b. Muhammed es-Sam'anî (Riyad : Darü'l-Me'sur, 1434), 39.

³⁵⁶ Muhammed b. Abdülazîz İbn Manî, *Şerhu'l-akideti's-Seffariniyye el-Kevakibü'd-dürriyye li-şerhi'd-dürreti'l-mudiyye fî akdi ehli'l-fırkati'l-marziyye*, thk. Muhammed b. Salih Useymin (Riyad : Medarü'l-Vatan li'n-Neşr, 1426), 402.

kişiyi mümin sıfatı yüklenebilir.³⁵⁷ Buradan anlaşılmaktadır ki hem iman hem İslam için namaz ibadetinin önemi son derece büyüktür. Bu konu ile ilgili çeşitli görüşleri belirterek konuyu detaylandırabiliriz.

- Ameller içinde iman ile küfür arasında “namaz” bir ayırım noktası olarak kabul edilmiştir.³⁵⁸
- Ehl-i Hadîs, sadece namazı kılmayanı tekfir etmekle herhangi bir amelinde eksiklik sebebiyle kişiyi tekfir eden Hâricîlerden ayrılmaktadırlar.³⁵⁹
- Namaz kılmayan kişiyi imanının fayda sağlamayacağı belirtilmiştir.³⁶⁰
- Namazı kasten terk edenin durumu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır;
 - Namazı kasten terk eden kimsenin küfrüne hükmedilir. Dünya da ölümle cezalandırılır.
 - Öldürülür. Küfrüne hükmedilmez. (Malik ve Şafii)

³⁵⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis.*, thk. Muhammed Muhyiddin Asfar (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1419), 253.

³⁵⁸ Bununla birlikte bazı kaynaklarda Allah'a, ahiret gününe inanan, namaz kılan ve zekât veren kimsenin iman ile namaz ve zekâtın arasını ayırmayacağı vurgulanmıştır. İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/794.; “Kim namazı kılar, zekâtı eda etmezse onun namazı yoktur.” denilmiştir. er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 115.; Yine zekata verilen önem gibi yer yer bazı kaynaklarda hac içinde vurgulu ifadeler yer almaktadır. Örneğin varlıklı olup hacca gitmeyen kimse ile alakalı olarak Saîd b. Cübeyr, cehennemde olduğunu söylediği nakledilmiştir. er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 116.; el-Humeydi'de -çalışmamızın üçüncü bölümünde ele alacağımız- İslam'ın beş husus üzerine kurulu olduğunu ifade eden meşhur hadisi zikrettikten sonra bu rivayette yer alan şahadet, namaz kılmama, zekat verme, Ramazan orucunu tutma, hacca gitmenin dışında Hâricîler gibi herhangi bir kebareyi işleyen kimseyi günahlarından dolayı tekfir etmediklerini belirtmiştir. Bu görüşünü açıklarken şahadet, namaz ve orucu terk eden kimsenin bu eyleminin söz konusu ibadetlerin vaktini bilerek geciktirip kaza etme veya vaktini te'hir etmeyip yerine getirmeme şeklinde iki veçhinin bulunduğunu ve hangi çeşiti olursa olsun böyle bir kimsenin durumu hakkında tartışma olmadığını beyan etmiştir. Öte yandan onun açıklamalarına göre zekât ve hac bu kategoriye dahil değildir. Zekât vermesi gereken bir kimse bu zekâta müslümanların ve miskinlerin hakları olduğu için bunu yerine getirinceye kadar günahkâr olarak hapsedilir. Zekatını verince bu ibadeti eda etmiş olur. Zekâta müslümanların ve miskinlerin bu hakları ile zekâtı verme konusunda bir zamanın bulunmaması sebebiyle şahadet, namaz ve oruçta olduğu gibi te'hir etmeden kaynaklı bir günah yoktur. Yine hacca gitmesi gereken bir kimse bu ibadeti yerine getirmeden ölse ehlinde bir kimsenin onun yerine hacca gitmesi ve onun adına bu ibadetin kazasını yerine getirmesi gerekmektedir. Bu şekilde kaza edilen haccın vefat eden kişi için eda edilmiş gibi kabul edilmesi ümit edilmektedir. el-Humeydi, “Usulu's-sünne”, 2/361,362.; İbn Kuteybe de Ömer (r.a.)'dan hacca gitmeyen kimsenin imanının olmadığı şeklinde nakledilen rivayetle hac açısından bahsettiğimiz bu duruma açıklık getirmektedir. O burada kastedilen mananın böyle bir kimsenin kâmil bir imana sahip olmadığı şeklinde izah etmiştir. Ona göre bu durum, insanlar arasında “Falanın aklı yoktur.” derken kastedilenin ilgili kişinin kâmil bir akla sahip olmadığını ifade etmede veya “Falanın dini yoktur.” derken de kastedilenin kâmil bir dini olmadığını belirtmede de böyledir. İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis.*, 253.

³⁵⁹ el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/584 Dipnot 1.

³⁶⁰ İbn Batta, *el-İbane*, 1/2/294.

- Öldürülmez veya küfrüne hükmedilmez. Ölünceye kadar veya tevbe edinceye kadar hapsedilir. (ez-Zührî, Said b. Museyyeb (ö. 94/713), Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/720), Dâvûd b. Alî (ö. 133/750), el-Müzenî (ö. 264/878))³⁶¹
- Nitekim namazı bilerek terk eden kimsenin durumu Ahmed b. Hanbel'e sorulduğunda "Kul ile küfür arasını ayıran şey namazdır. Namazı terk eden kimse üç defa namaza çağrılır. Şayet kılmazsa boynu vurulur. O kişi benim nezdimde mürted mertebesindedir. Böyle bir kişiden üç defa tövbe etmesi talep edilir; tövbe etmezse öldürülür." demiştir. Yine ona güneş batıncaya kadar ikindiye kasten terk eden birisi hakkında sorulduğunda "Üç defa namaza çağrılır; reddederse boynu vurulur." demiştir.³⁶²

3.4. İmanda Artma-Azalma

Ehl-i Hadîs, amelleri imandan bir parça olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla imanın kemalinde amelin şart olduğunu kabul etmektedir. İmanın artması-azalması hakkındaki görüşte buradan hareketle ortaya çıkmıştır.³⁶³ Bu anlayışları ravide aranan şartlardan "adalet prensibi"ne yönelik yaptıkları izahlara da yansımıştır. Adalet ile ilgili olarak onun bir raviden diğerine değişebildiği, iman gibi artıp azabileceği böylelikle kendi içinde mertebelerin meydana geldiği ifade edilmiştir.³⁶⁴

Tespit edebildiğimize göre bu konuda iki farklı yaklaşım vardır.

3.4.1. İman Artar; Azalmaz veya Azalması Hakkında Konuşmamak (Tevakkuf Etmek)

Selef alimlerinden bazılarının imanın azalması ve artması hususunda lafızlar düzeyinde özellikle Kur'an-ı Kerim'in ifadelerine sıkı sıkıya bağlılıkları görülmektedir. Onlar, Kur'an'da geçtiği için imanda artma ifadesini açık bir şekilde kullanmışlar; ancak Kur'an'da geçmediği için imanda azalma (noksan) kelimesini kullanmaktan sakınmışlardır.³⁶⁵ Dolayısıyla kimi rivayetlerde veya eserlerde bu alimlerden nakledilen "İman, artar; azalmaz." veya sadece "İman artar." deyiş

³⁶¹ Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 754 Dipnot 1.

³⁶² er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 100, 103.

³⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/101.

³⁶⁴ Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 1997), 96.

³⁶⁵ İbn Teymiyye, *Mecmuu fetava*, 7/506.

azalması hakkındaki görüşleri sorulunca buna cevap vermekten sakınarak tevakkuf etmeleri³⁶⁶ yahut bu soruya “İmanda derecelenme vardır.”³⁶⁷ şeklinde cevap vermeleri söz konusu durumun bir tezahürüdür. Buradan hareketle selef alimlerinin arasında imanın artması ya da azalması konusunda ihtilaf olarak algılanan hususun sadece lafızda olduğu, “derecelenme/tefâdul” ifadesinin Arap dilinde bilinen anlamıyla artma ve azalma anlamına geldiğini beyan edenler olmuştur.³⁶⁸ Selef alimlerinden konu hakkındaki tavrı böyle olanlara karşı bir müdafaa üslubu olarak değerlendirebileceğimiz bu yorum, Ehl-i Hadîs arasında imanın arttığını söylediğini halde azaldığını söylemeyenlerin (“İman artar; azalmaz.” görüşünde olanların) Mürciî olmakla tenkit edilebilmelerinin önünü kesmektedir.³⁶⁹

Buradan hareketle imanda keyfiyet açısından bir derecelenmenin olduğunu beyan eden Abdullah b. el-Mübarek’in, “İman artar; ama azalmaz.”³⁷⁰ görüşü bu anlamda yorumlanmıştır.³⁷¹

Yine imam Malik b. Enes’in de Abdullah b. el-Mübarek’e benzer bir görüşü bulunmaktadır. Ancak imam Malik’i bu konuda özel kılan husus sadece bu değildir. İlgili mevzu hakkında onun görüşünü yansıtan başlangıçta birbirinden farklı olarak algılanabilecek üç ayrı rivayet bulunmaktadır.³⁷² Bunları şöyle zikrederim.

- Bunlardan ilkinde göre imam Malik, imanın artıp azalacağını ifade etmiştir. İki farklı isnad zinciri ile gelen bu rivayetlerden Abdumelik b. Abdulhamîd el-Meymunî’nin Ebu’l-Hasen Süreyc b. Numan’dan onun da Abdullah b. Nafi’den naklettiği rivayet sahih kabul edilirken yine el-Meymunî tarafından bu sefer Saîd b. Davud Ebi Zenber ez-Zübeyrî (ö. 220’ler) tarihiyle gelen rivayeti ez-Zübeyrî’den dolayı zayıf olarak kabul edilmiştir.
- Bir diğer rivayet ise Abdullah b. el-Mübarek’in söylediği gibidir. Bu rivayete göre imam Malik, imanın artabileceğini ancak azalmayacağını ifade etmiştir.

³⁶⁶ İbn Receb, *Fethu’l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/ 7, 8.

³⁶⁷ Muhammed b Abdülazîz İbn Manî’, *Şerhu’l-akideti’s-Seffariniyye*, 403.;

³⁶⁸ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 93.; İbn Receb, *Fethu’l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/ 8.

³⁶⁹ el-Kirmânî, *Mu’tekd*, 31.

³⁷⁰ el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/581 Dipnot 3, 583.

³⁷¹ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 93.

³⁷² İmam Malik’ten konu ile ilgili nakledilen rivayetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şeyh Dr. Abdurrezzak b. Abdulmuhsin el-Abbad el-Bedr, *Ziyadetu’l-iman ve noksanuhu ve hukmu’l-istisnai fihi* (Riyad : Dâru Künûzi İşbilyâ (Künûzu İşbilyâ), 1427), 289-301. Ayrıca bkz. Âlu Hamdân, *el-Câmi’u fi Kütübi’l-İmâni ve’r- Reddi ale’l-Mürchie*, 1/ 221, 222.

Daha çok bir rivayetin içinde imam Malik'in böyle dediği belirtildiği içerikte, metnin kendi bağlamında bu bilgi reddedilmektedir.³⁷³ Öte yandan el-Evzâî “‘Kim iman artar; azalmaz.’ derse ona dikkat edin! O, bidatçıdır.”³⁷⁴ şeklindeki ifadesi bu düşüncenin bir tenkidi niteliğindedir.

- Konuyla alakalı imam Malik'in görüşünü yansıtan üçüncü ve son rivayetimize göre imam Malik'e imanın azalıp azalmayacağı sorulunca Allah'ı Teala'nın Kur'an'da ayetlerin bir kısmında imanın artmasından bahsedilmesi sebebiyle imanın artabileceğini bununla birlikte azalmasından söz edilmemesi nedeniyle bu konu hakkında konuşulmamasını isteyip tevakkuf etmiştir.³⁷⁵

İmam Malik ile ilgili bu üç rivayeti, daha önce meselenin başında izah ettiğimiz bağlamda Kur'an da imanın noksanlığı hususunda ayetin zikredilmemesi sebebiyle lafzen azalma veya noksan kelimelerini kullanmama eğilimi şeklinde veya bir başka görüşe göre herhangi bir günahı sebebiyle tekfir mekanizmasını devreye sokan Hâricîlerle muvafık olma şeklinde bir görüntü oluşturmamak anlamında yorumlanmaktadır. Bununla birlikte Buhârî şârihlerinden İbn Battal, imam Malik'in imanda azalma konusunda tevakkuf etmesini “tasdik” kavramına nispet etmiş ve azalmanın tasdikte olamayacağını şayet tasdikte azalma olursa bunun -imanda- şüphe anlamına geleceğini ifade etmeye çalışmıştır. Ancak onun imanda artma- azalmanın varlığını kabul etmesi ve tasdik hakkındaki görüşlerinin bağlamına bakılacak olursa İbn Battal'ın burada kullandığı “tasdik” kavramı ile asıl kastettiği şeyin kelime-i şahadet ve kelime-i tevhid olarak özetleyebileceğimiz Allah ve O'nun resulünü tasdik etmek yani kabul etmek olduğunu dolayısıyla İslam'da artma ve azalmanın olamayacağı şeklinde anlamak daha uygun olacaktır.³⁷⁶ İbn Battal'ın bu yorumunu söz konusu iki şahadet kelimesinden birini kabul diğeri reddetmek suretiyle meydana gelecek sayıca azlığın kabul edilir olmaması şeklinde düşünebiliriz. Çünkü genel olarak Ehl-i Hadîs içerisinde tasdikte de yani kalbin inanma kuvvetinde azalma veya artma olabileceği yorumu bulunmaktadır.

³⁷³ el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/582 Dipnot 5, 592.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 99.; el-Acurri, *eş-Şeria*, 1/ 288.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/76.

³⁷⁴ el-Acurri, *eş-Şeria*, 1/ 272.

³⁷⁵ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 69.; Kadi İyâz, *Tertibü'l-medarik*, 2/ 43.

³⁷⁶ Ebû'l-Hasan Ali Halef b Abdülmelik İbn Battal, *Şerhu sahihi'l- Buhari*, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrâhim (Riyad : Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 1/57.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 101.

3.4.2. İman Artar-Azalı

İmanı asıl ve fer olmak üzere iki kısma ayırsak, asıl itikat/ İslam ve ikrar; fer' (furu) ise amel (taatler) olur.³⁷⁷ Yaptığımız ayırmda söz konusu bu taatleri zahiri taatler ve batını taatler olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Bu takdirde zahiri taatler bedenın mendupları ve vacipleri (farzları) yapması; batını taatler ise hem dil ile ikrar edilenlerin hem de zahiri taatlerle gerçekleştirilen amellerin kalp tarafından tasdik edilmesi şeklinde olur.³⁷⁸ Bu anlamda hadisçilerin iman anlayışında imanın bu iki yönünün birbiriyle sıkı bir etkileşimi vardır.³⁷⁹ Zahiri taatlerden dilin ikrarının artması ile imanın artması; dilin ikrarının azalması ile imanın azalması organların ameli gibidir. Bu anlamda kim Allah'ı zikreder, Kur'an'ı tilavet ederse imanını artar; vacip olan zikri diliyle söylemeyi terk ederse imanını azalı.³⁸⁰ Batını bir taat olarak kalbin amelinin tasdik ve marifet olmak üzere iki yönü vardır.³⁸¹ Dolayısıyla imanda artma ve azalmanın amel ile meydana geldiği anlayışta bu amel sadece zahiri eylemlerin ürünü değil aynı zamanda tasdik ve marifetle bağlantılı olan batını taatlerin ürünü olarak da

³⁷⁷ İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/304. ;Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dineverî İbn Kuteybe, *el-Mesâil ve'l-ecvibe fi'l-hadîs ve'l-luga = Kitâbü'l-mesail ve'l-cevabat = el-Cevabatü'l-hazıra.*, thk. Mervan el-Atıyye, 1. Baskı (Daru İbn Kesir, 1410), 331.;Sabri Erdem, "İman Problemi ve Anlambilim", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45/2 (2004), 16. İmanın asıl ve fer olmak üzere ikiye ayrılması Eş'ârîlikte de yapılan bir uygulamadır. Ameli temsil eden ferî terk etmek kişiyi kafir yapmamaktadır. Bununla birlikte imanın asıl ve ferî anlayışı Ehl-i Hadîs'in imanın batını ve zahiri anlayışına hamledilirse doğru anlaşılır. Bu bağlamda asıl ve fer arasında ayrılmaz bir ilişki bulunur. Asıl, fer ile tamam ve sahih olur. Dolayısıyla kişi tasdik ve ikrarı gerçekleştirirse bile aslı destekleyecek bir fere ait bir şey ortaya koyması gerekmektedir. Bu anlamda bir ferî gerçekleştirmediği takdirde ameli terk etmiş ve aslı inkar etmiş olmaktadır. Bkz. Âlu Hamdân, *el-Câmi'u fi Kütübi'l-İmâni ve'r- Reddi ale'l-Mürchie*, 1/ 65, 66. Nitekim İbn Kuteybe'nin namaz, zekat, oruç ve yoluna gücü yeten kimse için haccı asıllardan olduğunu belirtmesini bu asıl ile fer arasındaki sıkı ilişki ile açıklayabiliriz. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Mesâil ve'l-ecvibe fi'l-hadîs ve'l-luga = Kitâbü'l-mesail ve'l-cevabat = el-Cevabatü'l-hazıra.*, 331. Yine Ebu Ubeyd, insanlara zarar verecek bir şeyi yoldan kaldırmayı, hayayı, gösterişsiz giyinmeyi, ahde vefayı ve yoksulluk içinde dahi olursa infak etme gibi amelleri imanın furuâtından kabul ederken namaz ve zekâtı ayrı bir kenara koymaktadır. Özellikle zekat hakkında namazı kıldığı halde zekâtı terk eden kişinin, ikrarının ve namazının geçerli olmadığını belirterek böyle kimseyi kafir saymıştır. Bkz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbü'l-İmân", 250, 256, 257. Dolayısıyla tüm bu ifade ettiklerimizi toparlayacak olursak şunu söyleyebiliriz: Ehl-i Hadîs nazarında amelin fer olarak değerlendirilmesi amelin önemsiz ve tüm ameller terk edilse bile kişinin küfrünün gerekmeyeceği şeklinde anlaşılmalıdır. Onların nezdinde amellerin farklı özel durumları vardır. Bu anlamda bazı ameller imanın olmazsa olmaz fer'i olarak kabul edilir ve yokluğu tasdiki geçersiz kılarken bazı ameller imanın kemali için gerekli (vacip) kemalindedir. Bir kısmı ise imanın müstehap olan kemalindedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Âlu Hamdân, *el-Câmi'u fi Kütübi'l-İmâni ve'r- Reddi ale'l-Mürchie*, 1/ 69, 70.

³⁷⁸ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 101, 102.

³⁷⁹ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 107.

³⁸⁰ İbn Receb, *Fethu'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/ 8.

³⁸¹ İbn Şahin, "Mes'eletü'l-i'tikâdi li Ömer b. Ahmed", 12,13 Dipnot 1.; İbn Hacer Fethu'l-bârî isimli şerhinde kalbin amelinin itikat olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/153.

kabul edilmektedir. Kısaca imanda artma ve azalmanın manası hakkında selevin görüşü artma ve azalmanın tasdik ve ameli kapsadığı şeklindedir³⁸² ve insanlar kendi aralarında bunlara göre derecelenmektedir.³⁸³ Bunu şöyle de açıklayabiliriz;

Tasdik ve ilmin(marifetin) derecesi insandan insana değişir. Dolayısıyla bu insanların Allah'a ve resulüne duydukları muhabbet ve Allah'tan korkma gibi sahip oldukları kalp amellerindeki (kalplerine ait) durumlarına göre kendi aralarında derecelenmektedir. Tasdik, bilgiden daha farklı bir yönü vardır. "Bilgi, kişinin bir hakikati kendinin dışında algılamasıdır. Tasdik ise bu algılamının kişisel olarak benimsenmesidir. Tasdik, basitçe bir önermeyle 'inanmak' anlamına gelmez, fakat fazlasıyla hakikati kabul etmek ve onu var kılmak anlamına gelir."³⁸⁴ Dolayısıyla tasdik, kesin bir şekilde bilme; içsel olarak onaylanan şeyin doğrultusunda amel etmeyi gerekli kılp buna yönlendiren bir kuvvettir. Bu sebeple sahibinin kendisiyle amel ettiği ilim (marifet) kendisiyle amel edilmeyen ilimden; kalbin amelini gerektiren tasdikte kalbin amelini gerektirmeyen tasdikten daha kâmil olur. Esasen tasdik ve ilmi hakkında herkes kendi nefsinin durumunu bilebilir.³⁸⁵ Nitekim kişinin kalbinde olan iman bazı zamanlarda derecelenme açısından, daha açık ifade etmek gerekirse, yakîn, ihlas ve tevekkül bakımından başka zamanlardaki halinden daha büyük olabilir. İşte nasıl ki birey olarak kendi iç dünyamızda zaman zaman iman açısından büyük farklılıklar hissediyorsak diğer insanlarla da aramızda tasdik ve marifet bakımından burhanların ortaya çıkması ve bunların çokluğuna göre aynen bunun gibi farklılıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla diğer insanlarla bu farklılıklara göre dereceleniriz.³⁸⁶ Bir başka örneğini de şöyle verebiliriz; imandaki bu durum, aynı hilali gören insanların hilali görmedeki görme duyularının farklılığı gibidir. Öyle ki aynı hilale bakan insanlar arasında hilali görme konusunda farklılık olur. Bu aynı sesi veya harika bir kokuyu algılamada da böyledir. Dolayısıyla kalbin marifeti ve tasdikinde de durum böyledir. Kalbin amellerinde artma-azalma olur ve insanlar bunun üstünlüğüne göre derecelenmektedir.³⁸⁷

³⁸² İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/303.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 104.

³⁸³ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 107.

³⁸⁴ Wilfred Cantwell Smith, "Son Dönem İslam Tarihinde İman; Tasdik'in Anlamı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Mehmet Demirtaş 2/1 (2014), 400.

³⁸⁵ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 107.

³⁸⁶ İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/303.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/101.

³⁸⁷ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 106.

İbn Mende'ye göre de insanlar kalplerinde Allah'ı yüceltme ve O'na saygı duymaya günahlardan sakınmalarına göre derecelenirler. Yine imam Nevevî (ö. 676/1277), tasdik, idrak ve delillerin açıklığının artmasıyla artıp azalabileceğini bundan dolayı sözünü ameliyle destekleyip tasdiki bol olan kimsenin imanı başkalarının imanından daha güçlü olacağını ve böyle bir kimsenin imanına şüphe bulaşmayacağını ifade etmiştir.³⁸⁸ Tasdikte meydana gelen bu derecelenmeler, İbn Mende ve Nevevî'nin zikrettiği durumlardan kaynaklanabileceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla Allah'ın emirlerine bağlı kalıp yasaklarından kaçınma durumu kalpte tasdiğin ve imanın artma sebebi olarak kabul edilirken günah işleme Allah'tan uzaklaşma kalplerde imanın azalmasına yol açacağı bildirilmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in hayır işlendiği zaman imanın arttığını işlenmediğinde ise azaldığını belirtmesi de buna delalet etmektedir.³⁸⁹

Bu konuda İbn Hacer (ö. 852/1449), Nevevî'yi desteklemiştir. Çünkü ona göre de kimsenin peygamberlerin tasdikinin insanlardan diğerlerinin tasdiki gibi olduğunu söylemesi veya her tasdik edenin bu bakımdan birbirleriyle eşit olduğunu iddia etmesi kabul edilemezdir. Böyle bir iddia da bulunan kimsenin iddiası reddedilir.³⁹⁰ Bu konuda Ahmed b. Hanbel' den gelen iki rivayet vardır: Bunlardan biri Ebu Yusuf Yakup b. Bühtan kanalıyla diğeri ise el-Mervezî kanalıyla nakledilmektedir. Yakup b. Bühtan kanalıyla nakledilen rivayete göre Ahmed b. Hanbel, "Marifet artmaz ve azalmaz." demiştir.³⁹¹ el-Mervezî rivayetine göre ise kalbin marifetinin arttığını, azaldığını hatta derecelendiğini belirtmiştir.³⁹²

Kadı Ebu Ya'la burada ihtilafın iki rivayet arasında değil, iki durum arasında olduğunu belirtmiştir. Ona göre bir eylem olarak "marifette artma ya da azalma olmaz." Çünkü kişi bir şeyi ya biliyordur ya da bilmiyordur. Ancak bununla birlikte bilmeye delalet eden yönlerde artma-azalma olabilir. Kimi insan bir şeyin bir yönünü veya bir ayrıntısı biliyorken kimisi aynı şeyi daha fazla yönden veya ayrıntıdan bilebilir. Burada Ahmed b. Hanbel' den Yakup b. Bühtan kanalıyla nakledilen

³⁸⁸ İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/303.

³⁸⁹ el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/582.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 106.

³⁹⁰ İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/303.

³⁹¹ Bu görüş fukaha ve mütekellimlerden bir grubun görüşü olarak kabul edilmiştir. Bkz. İbn Receb, *Fethu'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/ 9.

³⁹² Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Mutemed*, 32.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 107.; İbn Receb, *Fethu'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/ 10.

rivayette marifetin artmaz; azalmaz demesi bilmenin ta kendisi, el-Mervezî rivayetiyle artar, azalır dediği de bu bilmenin yönleri, ayrıntılarıdır.³⁹³ Dolayısıyla imam Ahmed b. Hanbel, artma ve azalmanın ameli ve tasdiki kapsadığını belirten selefin geriye kalanı ile uyumlu görüşe sahip olduğu ifade edilebilir.³⁹⁴ Nitekim Ahmed b. Hanbel'in imanın ilimle güçleneceği, cehaletle ise zayıflayacağını belirttiği ifade edilmiştir.³⁹⁵ Ebu Ubeyd, zinakâr kişinin zina ettiği sırada mümin olarak zina etmeyeceğini bildiren hadis ile ilgili olarak kişinin iman dairesi içerisinde olacağını ama imanının kamil değil nakıs olacağını bildirmektedir.³⁹⁶

Kısaca bu konu da Ehl-i Hadîs içinde genel hâkim olan görüş, imanın amel ve tasdik açısından artıp azaldığı yönündedir.³⁹⁷ Şimdi konuyla alakalı olarak Ehl-i Hadîs'ten bazı alimlerin görüşlerine yer verelim.

- Ahmed b. Hanbel, iman; taatlarla artar; masiyetlerle azalır.³⁹⁸
- İshak b. Rahuye, iman artar ve azalır.³⁹⁹
- Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?])⁴⁰⁰, Meymun b. Mihran (ö.116/734), Ata', Ömer b. Abdulaziz, Katade, Fudayl b. Iyaz, İbn Ebû Müleyke (ö. 117/735), İbn Cüreyc; iman, artar ve azalır.⁴⁰¹
- Ya'la b. Ubeyd, oruç tutup, namaz kılan, salih ameller yapan bir kimsenin hırsızlık ve zina gibi eylemler yapandan daha fazla imanı vardır.⁴⁰²

³⁹³ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 105.

³⁹⁴ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 106.

³⁹⁵ İbn Ebi Ya'la, "Kitâbu'l-itikâdi Ahmed b. Hanbel", 2/301.

³⁹⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbu'l-Îmân", 278, 283.

³⁹⁷ Adî b. Müsafir, *İ'tikadu ehli's-sünne ve'l-cemaati*, thk. Muhammed Abdulmecid es-Selefi, Tahsin İbrahim, 1. Baskı (Mektebetu'l-Gurabai'l-eseri, 1419), 248.; Ahmed b. Müşerref, *Akidetü's-selef mukaddime ibn Ebi Zi'd el-Kayrevânî li kitabihî er-resâil*, 29. ; Hüsam b. Muhammed Seyf, *Kitabu'l-usuli'l-mücerredeti ala tertîbi'l-kasideti'l-mücevvedeti "Şerhu kasideti'l-hâiyye li İbni Ebi Davud"*, 65.; Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Mutemed*, 189.; İbn Kudâme, *Lüm'atü'l-i'tikâdi'l-hâdi ilâ sebîli'r-reşâd*, 98.; Ebu Bekr Abdullah b. Ebû Davud süleyman b el-Eş'as es-Sicistanî, *Şerhu'l-manzûmeti'l-hâiyye fi akideti ehli's-sünne ve'l-cemaati li'l-imam ebi Bekr Abdillâh b. ebi Davud es-Sicistani*, 190.; İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, 15/41.; İbn ebi Ya'la, "Risaletü Abdûs ani'l-imam Ahmed", 1/243.; el-Berberhari, *Şerhu's-sünne*, 75.; İbn Ebi Ya'la, "Kitabu's-Sünne (Şerhu kitâbi's-Sünne)", 2/20.; İbn ebi Ya'la, "Manzume fi'l-akideti", 2/ 54.; İbn ebi Ya'la, "Kitâbu'l-itikâdi Ahmed b. Hanbel", 2/302.; Ebû'l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî, *et-Tebîru fi usuli'd-din*, 36.

³⁹⁸ Ebû Davud, *Mesâilü'l-Îmâm Ahmed*, 324.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-Îmâm Ahmed.*, 3/ 60.; el-Mervezî, *Mesâilü'l-imam Ahmed b. Hanbel*, 2/156.; İbn ebi Ya'la, "Kitâbu'l-itikâdi Ahmed b. Hanbel", 2/301.

³⁹⁹ el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/582.

⁴⁰⁰ Çalışmamızın ikinci bölümü "*İman- İslam'ın Kapsamı ve Namaz Bahsi*" başlığı altında 358 numaralı dipnotta hakkında bilgi verilmiştir.

⁴⁰¹ Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 777.

⁴⁰² el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/590.

- el-Evzaî, iman, artar ve azalır.⁴⁰³
- Veki', iman, artar ve azalır.⁴⁰⁴
- Süfyan es-Sevri, İbn Cüreyc, Ma'mer, Süfyan b. Uyeyne, iman artar; azalır.⁴⁰⁵
- Cerîr b. Abdülhamîd ed-Dabbî (ö.188/804), iman; artar ve azalır.⁴⁰⁶
- İmam Şafîî, iman; artar ve azalır.⁴⁰⁷
- el-Humeydi, iman; artar ve azalır.⁴⁰⁸
- İmam Harb b. İsmail el-Kirmânî, İman, artar ve azalır.⁴⁰⁹
- el-Malâtî, iman amel ve ilimle artar; amel ve ilimle eksilir.⁴¹⁰
- İbn Mende'ye göre kullar kalplerinde Allahu Tealayı yüceltmeleri, O'na saygı duyup açık veya gizli halleri hakkında Allah'ın gözetimine ve günahları terk etmelerine göre derecelenirler. Kulların bu şekilde birbirleri arasında derecelenmeleri sebebiyle imanın artıp azaldığı söylenmiştir.⁴¹¹

3.4.3. Artma-Azalmanın Şekli

İmanda artma-azalmanın şekli birbirleriyle ilişkili olan iki boyutta ele alınmaktadır.

3.4.3.1. Kemmiyet Açısından Artma-Azalma

Burada iki husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki imanda artma anlayışının genel anlamda inanılacak şeylerin sayısının artması olarak algılanmasıyken diğeri hem artma hem de azalma ile ilgili olup meselenin daha amele yönelik uygulamalar kısmıyla alakalıdır.

⁴⁰³ el-Acurri, *eş-Şeria*, 1/ 272.

⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/73.

⁴⁰⁵ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/813.; el-Acurri, *eş-Şeria*, 1/ 288.; es-Sabuni, *Akîdetü's-selef ve ashabi'l-hadis*, 270.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/73.; Ebu Salih Şuayb b. Harb el-Medâinî, mümlî: Süfyan es-Sevrî, *es-Sünne li'l-imam Süfyan es-Sevrî*, 12. ;es-Sevrî, "İ'tikâdu Ebî Abdillâh Süfyan b. Saîd es- Sevrî", 1/ 145.; Süfyan b. Uyeyne'ye göre bir kişi ahkam ayetleri nazil olduktan sonra bunlardan herhangi birini tembellik veya özensizlik sebebiyle terk edecek olursa kişiyi bu konu da terbiye etmeye çalışılır. Bununla birlikte bu kişinin imanının nakıs olacağını ifade etmiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/222.

⁴⁰⁶ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/75.

⁴⁰⁷ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 135.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/102.

⁴⁰⁸ el-Humeydi, "Usulu's-sünne", 2/359.

⁴⁰⁹ el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 27.

⁴¹⁰ el-Malâtî, *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*, 46.

⁴¹¹ İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/300.

Dahhâk b. Müzâhim, Süfyan b. Uyeyne, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve el-Acurri'nin de aktardığına göre Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderilmesiyle başlayan süreçte kelime-i şahadet ve kelime-i tevhid ile başlayan dönemin namazın farz kılınması, hicretin emredilmesi, Medine de orucun sonra zekât, cihat ve hac gibi ibadetlerin tedricen emredilmesi bu anlayışa dayanak oluşturmaktadır. Böylece sürecin içinde iman edilip amel edilmesi gereken şeyler artmıştır. Dolayısıyla "La ilahe illallah" diyenin cennete gideceğini aktaran rivayetteki müjdenin bu farzlar emredilmeden önce geçerli olduğu her emredilen ameli, inananların tasdik etmesiyle onların Allah'ın bir diğer ameli ekleyip artırdığı ifade edilmiştir.⁴¹²

Ebû Ubeyd, "*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim.*"⁴¹³ ayetiyle alakalı burada yer alan "ikmâl" lafzını "itmam" olarak kullanmıştır. İtmam anlamında kullandığı için bu ayet nazil olmadan önce vefat eden sahabîlerin imanlarının nakıs olduğunu, kıyamet günü de eksik imanla haşrolacaklarını ve peygamberin eksik bir dine çağırıldığını ima etmekle imam Mâtürîdî (ö.333/944) tarafından tenkit edilmiştir.⁴¹⁴

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız üzere imanda kemmiyet itibariyle artma Hz. Peygamber'in henüz daha hayattayken hükümlerin tedrici bir şekilde nazil olması şeklinde anlaşıldığı gibi daha fazla amel yapma olarak da anlaşılmıştır. İlki Hz. Peygamber'in vefat etmesi, dolayısıyla dinin tamamlanması ile son bulmuşken ikincisi amelleri yapıp yapmamaya bağlı olduğu için hem azalmayı hem de artmayı kabul etmektedir. Öyle ki büyük haseneler yapan, durmadan namaz kılan veya büyük günahları işleyip namazı terk eden kişinin bir olamayacağı üzerinden bu konuda Mürcie'yi tenkit etmektedirler.⁴¹⁵ Artma-azalmanın bu yönü keyfiyet bakımından

⁴¹²el-Acurri, *eş-Şeria*, 1/ 246-249.; İbn Batta, *el-İbane*, 2/5/630; 2/7/896.;Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbu'l-İmân", 248, 250, 251.; Pessagno, "*The kitab al-iman of Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam: A study of the Muslim struggle for a definition of faith*", 153, 154.

⁴¹³ el-Mâide 5/3.

⁴¹⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Mehmet Boynukalın ve müracaa Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 4/150,151.; Ali Rıza Gül, "Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'da Kullandığı Veri Kaynaklarına Ahkâm Ayetleri Ekseninde Bir Yaklaşım", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015), 32. Ebû Ubeyd üzerinden çalışmamızın son bölümünde Buhârî'nin eserinin "Kitâbü'l-İmân" bölümü otuz üçüncü bâb başlığındaki imanın artıp azalması hakkındaki kanaatini dile getirirken bu konuya bir kez daha temas edilecektir. Bkz. Çalışmamızın üçüncü bölümü "*İmanda Artma- Azalma*" başlığı.

⁴¹⁵ el-Malâti, *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*, 154.

artma-azalmayı besleyen taraf olma özelliğini göstermektedir. Ancak burada imanın artması ya da azalmasına konu olmayan tek ibadet namazdır. Onu ihmal edeni direkt tekfir eden alimler bulunmaktadır. Amel ile ilgisi bulunan artma-azalmanın iyi amellere yönelme(me) veya günah eylemleri yapma(ma) üzerinden ayet veya rivayetlerde bahsi geçen sayısal ifadeleri olduğu gibi anlama şeklinde ortaya koyulduğu görülmektedir. Örneğin “*Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar.*”⁴¹⁶ ayeti bu bağlamda değerlendirilerek Mürcie’yi büyük günah üzerinden imanın artması-azalması konusunda tenkit etmişlerdir. el-Malâtî, bu ayetten yola çıkarak bir dirhem tasadduk edenin on haseneye, bununla birlikte bir dirhem çalanın bir dirhem kadar günaha sahip olacağını ifade etmektedir. Onun ifadelerine yer verelim. Buna göre on dirhem çalanın on dirhem kadar günahı olmaktadır. Bu kişi hırsızlık sonucu elde ettiği bu paradan bir dirhem tasadduk etse dokuz hasene (normal şartlarda helalinden elde ettiği zaman kazanması gereken on haseneden, bu bir dirhem hırsızlık sonucu getirdiği bir dirhem kadar günahın çıkartılmış hali) ve geriye kalan çalma sonucu elde edilmiş dokuz dirhem kadar günahı kalmaktadır. Bu sonuçtan (dokuz dirhem kadar günah ve dokuz hasene) yola çıkarak el-Malâtî, Mürcie’nin şayet hırsızlığın kişinin ecini boşa çıkaracağını (dokuz dirhem günahattan dokuz hasenenin birbirini nötrlediğini) ifade ederse görüşlerini terk etmiş olacaklarını, hırsızlıktan da olsa verdiği tasaddukun kişiye faydası olduğunu iddia ederlerse hırsızlık günahını işleyene ceza verileceğini belirten ayetlere karşı gelmiş olacaklarını belirtmektedir.⁴¹⁷ Ebu Ubeyd, bir kişinin malının miktarının bin dirhem olduğu ilan edilse sonra bu malın yüz dirhem arttığı dile getirilse insanların bundan bin dirhem üzerine yüz dirhem eklenmesi ile malın bin yüz dirhem olmasından başka bir şey anlamayacaklarını imanda artmanın da bu örnekteki gibi olduğunu izah etmekte ve örneğin bin dirhem borç alan bir şahsın sonrasında bu paranın yüz dirhemi şu şey, iki yüz dirhemi bu şey için diye ayrı ayrı açıklamasının (bu ifadesi imanın şubelerini çağrıştırmaktadır.) artma değil, borcun topluca ve teferruatıyla açıklanması denilebileceğini yine aynı kişi total borç miktarını ifade etmeden borçlu olduğunu

⁴¹⁶ el-En’âm 6/ 160.

⁴¹⁷ el-Malâtî, *et-Tenbih ve ’r-red ala ehli ’l-ehva ve ’l-bida’*, 46.

birkaç kez tekrar etse (bu ifadesi tek başına ikrarı çağrıştırmaktadır.) bununda artma olarak değerlendirilemeyeceğini bu yaptığı şeyin borcun tekrar edilmesi ve yeniden hatırlatılmasından ibaret olduğunu ifade etmektedir.⁴¹⁸

İmanın artma-azalmasıyla ilgili kaynaklarda yer alan bilgiler şöyledir;

- Allah'ı zikretmek, O'na hamedip O'nu noksanlıklardan tenzih etmek imanın artmasıdır. O'nu unutmak ve O'ndan gafil kalmak imanın azalmasıdır.⁴¹⁹
- İyilik ve takva imanı artırırken fiske ve fücür onu azaltmaktadır.⁴²⁰
- İmanın artması taatleri yapmakla; azalması ise bunları terk edip masiyetleri işlemekle olmaktadır.⁴²¹
- Urve b. Zubeir (ö. 94/713)'e göre, "Kişinin güvenilirliği eksildikçe iman da eksilir."⁴²²
- Ahmed b. Hanbel'e göre bir kişi, zina ederse, içki içerse iman azalır.⁴²³ Yani ona göre iman artması da azalması da amelle olur. Ameli terk eden kişinin iman azalır.⁴²⁴
- el-Müzeni'de imanda derecelenmeyi savunduğu ifadesinde bazı insanların diğer insanlardan daha çok salih amel işlediğini belirtmesiyle artma-azalmanın bu yönüne işaret etmiş olmaktadır.⁴²⁵

3.4.3.2. Keyfiyet Açısından Artma-Azalma

Yukarıda iman artması bağlamını ele aldığımız kısımda değindiğimiz üzere burada keyfiyet açısından artma-azalmayı daha çok kalbin marifet ve yakini boyutunda ve amelleri yapıp yapmamaya bağlı olarak düşünmeliyiz. Üçüncü bölümümüzde *Kütüb-i Sitte* rivayetleri ile ele alacağımız bu başlıkta örnekler üzerinden daha net anlaşılır hale gelecektir. Bununla birlikte burada imanda keyfiyet bakımından

⁴¹⁸ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbu'l-İmân", 268, 269.

⁴¹⁹ el-Acurri, *eş-Şeria*, 1/ 261.; es-Sabuni, *Akide'tü's-selef ve ashabi'l-hadis*, 266.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 63.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/75.; İbn Receb, *Fethu'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/ 13.

⁴²⁰ Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 2/264.

⁴²¹ Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 1/405.; İbn Ebi Hasen b. Ahmed b. Abdullah İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, thk. Ebu Abdullah Adil b. Abdullah Al Hamdan, 2. Baskı, 1436, 204.; Takıyüddin Ebû Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi'l-i'tikad*, 181.

⁴²² İbn Batta, *el-İbane*, 2/7/852.

⁴²³ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 63.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/72.

⁴²⁴ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 90.

⁴²⁵ Ebû İbrâhîm İsmâil b. Yahyâ b. İsmâil el-Müzenî el-Mısırî, "Risâle fi's-Sünne", 2/167.

artmanın salih amelleri yapmak, günah eylemlerden uzak durmak ile mümkün olduğunu, azalmanın ise salih amellerden uzaklaşıp günah eylemlere dalmakla meydana geldiği ifade edebiliriz. Bu minvaldeki artış suyun tohumu yeşertmesi gibi kalpteki tasdik ve imanın tazelenmesi şeklinde betimlenmiştir.⁴²⁶ Ayrıca iman burada kalpteki beyaz bir noktaya benzetilmiştir. İman arttıkça (iyi ameller vasıtasıyla) kalpteki bu beyaz noktanın beyazlığı artmakta, kemale ulaştığında ise kalbin tamamı beyaz olmaktadır. Nifak ise kalpte siyah bir nokta meydana getirmektedir. Nifak kemal noktasına ulaştığında kalp simsiyah olmaktadır.⁴²⁷ Söz konusu bu benzetim daha önce ifade etmeye çalıştığımız kemmiyet bakımından artma veya azalmanın keyfiyet bakımından artma-azalmayı etkilemesinin güzel bir örneğidir.

3.4.4. Artma-Azalma İmanda mı İslam'da mı Olur?

Şimdi burada İslam ile imanı birbirinden ayıranlara göre İslam, imanın aslıdır. Kelime-i şehadet ve kelime-i tevhitten ibarettir. İman ise tüm amelleri içermektedir. İnsanlar arasında imanın aslı açısından artma-azalma olmaz.⁴²⁸ Çünkü İslam üzerinde (bu iki kelime üzerinde) bir artma-azalma mevzu bahis olsa bu kişinin İslam dairesinden direkt çıkmasına sebebiyet verecektir. Dolayısıyla İslam'da artma ve azalma zahiri anlamda teknik olarak meydana gelmez. Zira böyle birşeyin olması iman açısından şüpheye delalet edeceğinden kişiyi küfre sokmaktadır. Nitekim el-Acurrî'de artma ve azalmanın imanda olacağını belirtmiştir.⁴²⁹ İman ile İslam'ın özdeş olduğunu düşünenlere göre ise hem İslam'da hem de imanda artma ve azalma görülebilmektedir.⁴³⁰ Burada şunu ifade etmek gerekir ki her iki görüş sahibine göre de İslam'da inanmanın kuvveti bakımından bir artma-azalma olabilir; ancak düz bir anlatımla söz konusu iki kelimenin sayısal artması veya azalması kabul edilir bir durum olmamaktadır.

3.4.5. Artma- Azalmanın Alt ve Üst Sınırları

İmanda artma ve azalmanın varlığını kabul edenlere göre bu artmanın ucu açıktır. Dolayısıyla bir bitim noktası yoktur. Nitekim kişinin amellerin hepsini

⁴²⁶ İbn Receb, *Fethu'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, 1/ 13.

⁴²⁷ el-Malâtî, *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*, 155.

⁴²⁸ İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/303.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 112.

⁴²⁹ el-Acurrî, *eş-Şeria*, 1/ 265.

⁴³⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 140.

yapabilmesi veyahut yaptığı farz edilse bile bunda Allah'ın dilediği şekilde muvaffakiyet elde etmesi mümkün değildir. Çünkü arzulanen kemâl noktaya sıradan bir beşerin ulaşması adeta imkansızdır. Bundan dolayıdır ki meselenin bu yönü daha sonra izah edeceğimiz istisna bahsinin ortaya çıkmasına neden olan etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şimdi burada konuyla ilgili Ehl-i Hadîs alimlerinden bir kısmının görüşlerine yer verelim.

el-Evzâî, Malik b. Enes ve Saîd b. Abdülazîz'e göre; imandaki artma için bir bitim noktası yoktur. Odaki artma ebedidir. Bu sebeple imanının kâmil olduğunu iddia eden kimsenin görüşü hoş karşılanmamaktadır.⁴³¹

İshak b. Rahuye'ye bir kişinin imanının kâmil noktaya ulaşıp ulaşamayacağı sorulmuş, o da tüm taatlerin imandan olması sebebiyle kâmil noktaya ulaşamayacağını söylemiştir. Ancak bu durumdan istisna olan grubun, küçük günahlarının dahi Allah tarafından affedildiğini belirttiği peygamberler ile peygamberlerin işaret ettiği kimseler olduğunu ifade etmiştir.⁴³² Dolayısıyla İshak b. Rahuye'nin belirttiği üzere sıradan bir insanın imanının kamilliği yolunda varabileceği nihai bir nokta yoktur. İmanın kemal noktaya ulaşması mümkün değildir.

Süfyan b. Uyeyne, “iman; artar ve azalır.” deyince kardeşi İbrahim b. Uyeyne ona “Ey Ebu Muhammed! ‘İman, artar ve azalır.’ deme!” demiştir. Bunun üzerine Süfyan b. Uyeyne öfkelenmiş: “Sus kardeşim! Bilakis, iman azalır. Hatta öyle bir azalır ki geriye ondan hiçbir şey kalmaz.”⁴³³ demiştir. Yine İshak b. Rahuye'de iman artıp azalabileceğini belirttikten sonra “İman öyle bir azalır ki geriye ondan hiçbir şey kalmaz.”⁴³⁴ demiştir. Bu iki rivayetten de anlaşılacağı üzere imandaki artış noktasında bir son nokta yokken imanda azalmaya giden yönde geriye imandan hiçbir şeyin kalmadığı bir sıfır noktası bulunmaktadır.

3.5. İmanda Tefâdul (Derece)

Amellerin imandan olması, iman artıp azalması anlayışı ve iman-İslam ayrımı herkesin imanının seviyesinin birbirinden farklı olması gerektiği anlayışını

⁴³¹ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/82.

⁴³² el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/569.

⁴³³ İbn Batta, *el-İbane*, 2/7/855.; el-Humeydi, “Usulu's-sünne”, 2/360.

⁴³⁴ el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/ 582.

doğurmuştur. Bu nedenle Ehl-i Hadîs, “İmanımız Cebrailin, Mikailin vs. imanı gibidir.” diyen Mürchie’ye karşı çıkmışlardır.⁴³⁵

Mükelleflerinin hepsinin herhangi bir melekle, peygamberle, şehitle veya siddıklardan bir kimse ile iman bakımından eşit olmayıp bilakis onların imanlarında artma ve eksilme de etkili olan zahiri ve batını taatlerindeki konumları sebebiyle aralarında derecelenme olduğu savunulmuştur.⁴³⁶

Bu konuda onların görüşlerini şöyle belirtebiliriz:

- Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydillâh b. Ebî Müleyke Züheyr et-Teymî el-Mekkî (ö. 117/735); “Nebi’nin ashâbından otuz kişiye yetiştim. Onların hepsi kendileri hakkında nifaktan korkuyorlardı. Onların hiçbiri Cebrail ve Mikail’in imanına sahip olduğunu söylemiyorlardı.”⁴³⁷
- Ahmed b. Hanbel; “Haccac b. Yusuf (ö. 95/714) iman bakımından Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)’in imanına denk değildir.”⁴³⁸
- Veki’, “Haccac b. Yusuf’un imanının Ebû Bekir ve Ömer (ö. 23/644)’in imanı gibi olduğunu söyleyeni görüyor musun?!”⁴³⁹
- Abdullah b. el-Mübarek; “imanda derecelenme vardır.”⁴⁴⁰
- el-Müzeni; “İnsanlar arasında iman bakımından derecelenme vardır.”⁴⁴¹
- İbn Hacer’in aktardığına göre Ebu’z-Zinâd b. Sirâc (ö.??/??), bir kişide kendi nefesine karşı insafî olma, selâmı yaygınlaştırma ve darlık anında infakta bulunma özelliklerinin üçü birden bulunduğu bu kişinin kâmil bir imana sahip olacağını belirtmiştir. Ebu’z-Zinâd b. Sirâc’ın imanın medarı (üzerinde dönüp dolaştığı şeyler) olduğunu söylediği bu üç özellikle kişinin iman bakımından kemâl noktaya ulaşacağını ifade etmesi esasen onun bir yönüyle

⁴³⁵ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/145.; el-Kirmânî, *Mu’tekad*, 31.; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu’l-İmân”, 264, 265.

⁴³⁶ Ebu’l-Kasım Kıvâmu’s-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani’l-mehacce*, 1/406. ;Hüsam b. Muhammed Seyf, *Kitabu’l-usuli’l-mücerredeti ala tertîbi’l-kasideti’l-mücevvedeti* “*Şerhu kasideti’l-hâiyye li İbni Ebi Davud*”, 66.; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu’l-İmân”, 258, 259.

⁴³⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/234.

⁴³⁸ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed.*, 3/ 257.; el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/588.

⁴³⁹ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/73.

⁴⁴⁰ İbn Batta, *el-İbane*, 2/6/812.

⁴⁴¹ Ebû İbrâhîm İsmâil b. Yahyâ b. İsmâil el-Müzeni el-Mısırî, “Risâle fi’s-Sünne”, 2/167.

imanda derecelenmeye, kiminin iman bakımından kiminden üstün veya aşağıda olacağı şeklinde bir kanaat sahibi olduğunu da göstermektedir.⁴⁴²

- “İmanım Meryem b. İmrân’ın imanı gibidir.” diyen kimse yalan söylemiştir.⁴⁴³
- “İçki içen kişilerin imanının Cebrail ve Mikail’in imanı gibi olduğunu iddia ediyorlar!”⁴⁴⁴
- “İmanım meleklerin Nebilerin imanı gibidir.” diyen kimsenin görüşü âlimlerin yolundan değildir.⁴⁴⁵
- İmanda derecelenme vardır. Peygamberlerden bile kimisi kimisinden üstündür.⁴⁴⁶
- İman, İslam’dan daha kamildir.⁴⁴⁷ Dolayısıyla iman sahibi olan mümin, İslam sahibi olan müslümandan tefâdul açısından daha üst konumdadır; kamildir.

Tüm bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ehl-i Hadîs arasında imanda derecelenme konusunda bir ittifak bulunmaktadır. Bu anlayışa göre imandan kabul edilen “amel” imanda derecelenme de etkili olmaktadır. İmanda artma- azalma konusunda da ele aldığımız üzere daha fazla amel yap(ma)mak veya günahlardan uzak dur(ma)mak netice itibariyle kişiler arası derecelerin oluşmasına imkan sağlamaktadır.

3.6. İmanda İstisna

Amellerin imana dahil olması ile ortaya çıkan meselelerden bir diğeri imanda istisnadır. İstisna, kişinin “Ben müminim” demesi yerine “Ben inşallah müminim” demesidir. Temelde amelin kemaline ve iman-İslam farklılığı meselesine dayanan bu konuyla Ehl-i Hadîs, imanın tanımına verdikleri önem kadar ilgilenmişler, bu mevzuyu Ehl-i Hadîs’in şiarı olarak nitelendirmişlerdir. İmanda istisna⁴⁴⁸ alimlerin eski bir sünneti olarak kabul edilmiştir.⁴⁴⁹ İstisna konusuna verilen önemin sebebi bu

⁴⁴² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/179.

⁴⁴³ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/143.

⁴⁴⁴ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed.*, 3/ 269.

⁴⁴⁵ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/142.

⁴⁴⁶ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/134.

⁴⁴⁷ Ebû’l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî, *et-Tebşira fi usuli’d-din*, 40.

⁴⁴⁸ Araştırmamızı nihayete erdirdiğimiz sırada Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı’nda Doç. Dr. Mehmet İlhan danışmanlığında Faruk Kartal tarafından Ehl-i Hadîs’in önem attığı istisna konusunun “İmanda İstisna” başlıklı bir yüksek lisans tezi olarak çalışılmaya başlandığı ve henüz nihayete erdirilmediği görülmüştür.

⁴⁴⁹ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed.*, 3/ 9.; Takıyüddin Ebû Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi’l-i’tikad*, 183.

hususlu Ehl-i Hadîs'in tanımladığı haliyle kabul eden bir kimsenin esasen otomatikman imanın tanımı, artma-azalması, imanda tefâdul konularını da onlar gibi kabul etmiş olacağı olmalıdır. Zira bu yönleriyle istisna, kapsamı geniş bir konudur.

İrcâ fikrinin istisna ile başladığını⁴⁵⁰ dile getirirken de esasen bu hususa dikkat çekmiş olmalıdırlar. Genelde Ehl-i Hadîs'e özelde ise bu grup içinde iman-İslam arasındaki farklılığı savunanlara göre istisna İslam'da değil; imanda (amelde) olmaktadır.⁴⁵¹ İman ile İslam'ın özdeş olduğunu savunanlara göre ise istisna da hem iman hem de İslam için geçerli olmaktadır.⁴⁵²

İman ile İslam'ın özdeş olmadığını söyleyerek istisnanın sadece imanda olduğunu belirtenlere göre, bir kişi mümin ismini ancak tüm taatleri, vacipleri (farzları) yerine getirip yasaklardan kaçındığında elde edebilir. Müslüman ismini kazanmaya gelince kişinin kelime-i şehadet ve kelime-i tevhidi getirip namaz kılması yeterli olmaktadır. Bu da onlar için kişinin tasdik ve ikrar açısından değil amel bakımından istisnada bulunması gerektiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bir kimsenin "Ben müslümanım" demesinde hiçbir sakınca yoktur. Yani demek oluyor ki kişinin "Ben inşallah müslümanım" demesine gerek yoktur.⁴⁵³ Böylelikle kişi imanın aslına nispetle istisnayı terk ettiğinde kendisinin kafir olmayıp müslüman olduğunu beyan etmiş olur.⁴⁵⁴ Nitekim Ahmed b. Hanbel'e iman ile İslam arasındaki fark sorulduğunda "inşallah müminim" dediğini ama istisnada bulunmadan "müslümanım" şeklinde cevap verdiği rivayet edilmiştir. Böylelikle o, hem İslam ile iman arasında ayırım yaptığını hem de istisnanın İslam için değil iman da söz konusu olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁵⁵ Kadı Ebu Ya'la'ya göre de "Bir kimse, 'Ben gerçekten müminim' dememeli; 'Ben inşallah müminim' demelidir."⁴⁵⁶ O halde istisnanın imanda geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte hadisçiler imanda istisna meselesinde küçük

⁴⁵⁰ el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/598.; İbn Batta, *el-İbane*, 2/7/871.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 248.

⁴⁵¹ İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, 207,208 Dipnot.; el-Hallal, *es-Sünne*, 2/4-5/11.; Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 100.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 121.

⁴⁵² Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 140.; Âlu Hamdân, *el-Câmi'u fi Kütübi'l-İmâni ve'r- Reddi ale'l-Mürchie*, 1/ 241.

⁴⁵³ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 428, 441 Dipnot 1.

⁴⁵⁴ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 122.

⁴⁵⁵ İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, 1/311.

⁴⁵⁶ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Mutemed*, 190.

çapta ayrılmışlardır. “Ben inşallah müminim” denilip denilmeyeceği hususunda iki görüş vardır.

Bunlardan ilkinine göre “Ben inşallah mü minim” demekle “Ben müminim” demek arasında fark yoktur. Bu yönüyle istisnayı kabul etmeyen Mürcie mensuplarına yaptıkları tenkidin bir benzerini içlerinde bu görüşe sahip olanlara da yöneltmeleri gerektiği akla gelmektedir. Ebu Amr el-Evzâî, Malik b. Enes, Saîd b. Abdilaziz kişinin “Ben inşallah müminim” demesine de izin vermişlerdir.⁴⁵⁷ el- Evzâî; istisnayı terk etmekle terk etmemenin birbirine eşit olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁸ Bu konuda Ebu Ubeyd’ de el-Evzâî’yi takip etmektedir. O ayrıca istisnayı kabul etmeyen fukaha ile bu görüşte olanların arasını ayırır ve fukahanın hiçbir şekilde istisnayı kabul etmediğini bununla birlikte kendilerinin ve takip ettiği selef alimlerin istisnayı kullanmadan “Ben müminim.” ifadesini dile getirirken kalplerinde taşıdıkları niyetin cennetlik olduklarını iddia etme veya imanlarından şüphe duyma duygularından uzak olması ile fukahadan ayrıldıklarını dile getirmektedir.⁴⁵⁹ Diğerine gelince bunlar “Ben inşallah müminim” denilmesinin muhakkak gerekli olduğunu belirtenlerdir.⁴⁶⁰ İbn Şubrûme (ö. 144/761), el-A’meş (ö. 148/765), Mansur b. el-Mutemir (ö. 132/750), Muğire b. Mıksem ed-Dabbî, Leys b. Ebi Selim, Ata b. es-Sâib (ö. 136/753), İsmail b. es-Saib, İsmail b. Ebî Hâlid, Umare b. el-Ka’ka’, el A’la’ b. Müseyyeb, Süfyan es-Sevrî,⁴⁶¹ Ebu Yahya “ Biz inşallah müminiz” demişler ve istisnada bulunmayan kimseyi ayıplamışlardır.⁴⁶² Yine Abdullah b. Mesud (ö. 32/652-53), Alkame b. Kays (ö. 62/682), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Ebu Vail Şakîk b. Seleme (ö. 82/701), Mesruk b. Ecda’ (ö. 63/683 [?]), Fudayl b. Iyaz, İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714)⁴⁶³, Hamza b. Habîb (ö.133/750), Yezîd b. Ebi Ziyad, Abdullah b. el-Mübarek⁴⁶⁴ imanda istisnayı kabul eden alimlerdendir.

⁴⁵⁷ İbn Batta, *el-İbane*, Mukaddime 1/6/142, 2/7/873.; Bununla birlikte el-Evzai, Malik b. Enes’in ve Saîd b. Abdülazîz’in “ Ben müminim.” denilmesini kerih gördüklerine dair rivayette bulunmaktadır. er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed.*, 3/ 246.; Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/89.

⁴⁵⁸ el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/598.;er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed.*, 3/ 248.; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu’l-İmân”, 262.

⁴⁵⁹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu’l-İmân”, 263, 264.

⁴⁶⁰ Takıyüddin Ebû Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi’l-i’tikad*, 183.; İbn Benna, *er-Red ala’l-mübtedia*, 206.

⁴⁶¹ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 73.

⁴⁶² İbn Batta, *el-İbane*, 2/7/874.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 84.

⁴⁶³ Takıyüddin Ebû Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi’l-i’tikad*, 183.

⁴⁶⁴ Takıyüddin Ebû Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi’l-i’tikad*, 183 Dipnot 4.

Konuyla ilgili bazı alimlerin görüşlerini şöyle sıralayabiliriz.

- Hasan-ı Basrî'ye “Sen mümin misin?” diye sorduğunda “İnşallah” demiştir.⁴⁶⁵ Süfyan b. Uyeyne de “İman azalır.” diyen bir kimsenin imanda istisnayı kabul etmesi ve şüphe içinde olmaması durumunda kınanmayacağını belirtmiştir.⁴⁶⁶
- Süfyan es-Sevrî, Ehl-i Sünnet’ in nefislerini tezkiye etmekten korkarak iman, söz ve amel olduğunu söylediklerini belirtmiştir.⁴⁶⁷
- Cerîr b. Abdülhamîd ed-Dabbî (ö.188/804)’ye mümin olup olmadığı sorulduğunda “İnşallah müminim” demiştir.⁴⁶⁸
- Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), mümin olduğunu söyleyen kimsenin Mürcîî olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁹
- el-Hüseyin b. Mansur (ö.238/852), Ahmed b. Hanbel’in kendilerinden önce yaşamış ilim ehlinde alimlerden istisna hakkında herhangi bir şey söylememiş olan kimseler için hiçbir şey söylenmemesini telkin ettiğini ifade etmiştir.⁴⁷⁰
- Yine bir başka rivayette, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in babası Ahmed b. Hanbel’e iman, söz ve ameldir; artar ve azalır dediği halde istisna da bulunmayan bir kimsenin Mürcîî olup olmadığını sorduğunda Ahmed b. Hanbel’in “Mürcîî olmadığını umuyorum.”⁴⁷¹ demiştir. Belki yukarıda istisnanın önemine binaen ifade etmeye çalıştığımız hususlar ışığında onun bu görüşü, böyle bir tavır içinde olan kişinin diline yansımaya da istisnayı kabul ettiğini düşündüğü şeklinde yorumlanabilir.

Onların istisnayı gerekli görmelerinin birkaç sebebi vardır. Bunlar;

- a) Kişilerin nefislerini tezkiye etmekten korkmaları⁴⁷²(Meselenin takva boyutu)

⁴⁶⁵ Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 783.

⁴⁶⁶ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 73.

⁴⁶⁷ el-Acurri, *eş-Şeria*, 3/ 584.

⁴⁶⁸ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 75.

⁴⁶⁹ Ebû Hafs Ömer b Ahmed b Osman el-Bağdadi İbn Şahin, *Şerhu mezahibi ehli's-sünne ve ma'rifeti şerâi'i'd-din ve't-temessüki bi's-sünen*, thk. Adil b. Muhammed, 1. Baskı (Kahire : Müessesetu Kurtuba, 1415), 27.

⁴⁷⁰ el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 122.

⁴⁷¹ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 72.;Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 2/ 482.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 244.

⁴⁷² Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu'l-İmân”, 262. ;Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 441 Dipnot 1, 442 Dipnot 2.

b) Amelleri konusunda ihtiyatlı olmaya çalışmaları, kendilerine farz olan amelleri yerine getirip getirmediikleri noktasındaki bilgisizlikleridir.⁴⁷³ Buna göre, hiçbir kimsenin amelinin Allah katında kabul veya reddedildiğine dair kat’i bir bilgisi yoktur. Amelinin kemal noktasında olduğu konusunda kat’i bir bilgisi olmaması sebebiyle “Ben müminim” şeklinde bir ifadede bulunması hatalı bir davranış olur.⁴⁷⁴ İmanda istisnanın olmaması demek kişinin amelini Allah’ın kabul edeceğine ve bundan O’nun razı olacağına inanıp bu amellerle kendisini cennete sokacağına kesin bir şekilde inanma anlamına gelir. Ancak durum böyle değildir. İnsan böyle bir konuda kesin bir bilgiye sahip değildir.⁴⁷⁵ Nitekim Süfyan es-Sevrî ve Abdullah b. el-Mübarek, bu çerçevede ele alınan kişilerin kendileri nezdinde dünya hayatında miras ve diğer ahkam konularının tatbik edilebilmesi için mümin olarak kabul edildiğini; ancak bu kişilerin Allah katındaki durumlarının ve hangi din üzereyken vefat ettiklerinin bilinemeyeceğini beyan etmiştir.⁴⁷⁶ Burada söz konusu iki alimin “vefat anındaki durumu” ifade eden görüşü muvâfât teorisine benzerlik arz etmektedir. Bununla birlikte bu ifadelerini yaptıkları burada belirtmeye çalıştığımız üzere daha çok amellerin Allah katında kabul edilmeme ihtimali sebebiyle cennete girme hakkı elinde olmama durumu üzerinden belki iman dairesi dışında kabul edilme olasılığının her daim olması bakımından anlarsak daha isabetli olacak gibidir. Zira Süfyan es-Sevrî’nin imanda istisnada bulunmasının arka planı olarak muvâfât nazariyesine dayanmadığı belirtilmiştir.⁴⁷⁷

c) Muvâfât nazariyesine inanmanın tabii bir sonucu olarak imanda istisna gerekir. Çünkü muteber olan iman, kişinin onunla öldüğü zaman yani son nefesini

⁴⁷³ Ebû Ya’la el-Ferra, *el-İman*, 441 Dipnot 1.

⁴⁷⁴ İbn Batta, *el-İbane*, Mukaddime 1/6/140, 2/7/783.; Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 781.; el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/597.

⁴⁷⁵ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/137.

⁴⁷⁶ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 73.; Ubeydullah Muhammed İbn Batta el-Ukberî, *el-İbânetü’s-sugrâ*, 198.; Watt, “Fiilî bir tavır olarak bu, hemen hemen Ebû Hanîfe’nin tavrı ile aynıdır.” diyerek Süfyan’a ait bu ifadeyi Ehl-i Hadîs ile Hanefîlerden oluşan Sünniliğin bu iki kanadının zamanla birbirine yakın geliştiğini ifade etmektedir. Bkz. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Beşinci Baskı, (İzmir: İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 185.

⁴⁷⁷ Zübeyir Bulut, “Kelâm’da ‘İman’da İstisnâ’ Tartışmaları”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 1-2 (2009), 209.

verdiğinde mümin olarak öldüğü imandır. Ancak insan mümin olarak mı kafir olarak mı öleceğini bilemez. Dolayısıyla buradaki istisna daha çok gelecek hakkındadır. Bu yönüyle kaderle ilişkilidir. Onların istisnaları şüpheye dayalıdır. “Müminim inşaallah” sözleri Allah’ın izniyle bu hal üzere öleceğim demektir. Bu görüş Ahmed b. Hanbel, Malik b. Enes ve Şafii’nin görüşlerine sahip Ashâbü’l- hadîs’ten müteahhirunların görüşleridir.⁴⁷⁸

Ashâbü’l- hadîs, dışında Kellâbiye, Ebu’l-Hasen el-Eş’ârî de bu görüşe (muvâfât)⁴⁷⁹ sahiptir. Bu görüşün Ashâbü’l- hadîs’ten mensuplarının olduğunu söyleyen İbn Teymiyye’dir. Ancak ilgili görüşün Ashâbü’l-hadîs’e nispetinin doğru olmadığını söyleyenlerde vardır.⁴⁸⁰ Nitekim yine İbn Teymiyye’ye göre müteahhirun kelimeleri istisnanın hakiki manasını kavrayamamıştır. İstisnayı muvâfât olarak kabul etmişlerdir. Böylelikle de bu anlayışı sefefe nispet etmişlerdir. İstisna ile muvâfât arasındaki ilişki muvâfât nazariyesine inanmanın doğal bir sonucu olarak istisna ibaresinin söylenmesinin zorunlu olmasıdır. Bu ikisi arasında sarsılmaz bir birliktelik yoktur. Muvâfâta inanan istisnayı kabul edebiliyorken istisnaya inanan muvâfâtı kabul etmeyebilir. Nitekim İbn Teymiyye’de muvâfât nazariyesini kabul etmemektedir. İlk neslin (selef), istisnadan anladığı şey tüm amelleri Allah’ın muradını kazanacak şekilde layıkıyla yapıp yapmamaya yönelik bir tevazu sebebiyledir. Onlar bu inançları ile Allah’ın razı olacağı imanı başaramayacaklarını göstermek istemişlerdir.⁴⁸¹

Dolayısıyla burada istisna, imandan şüphe duyma anlamında değil, yakîn üzere olduğu kabul edilmiştir.⁴⁸² Çünkü iman hakkındaki şüphe, imanı giderir; bu sözü

⁴⁷⁸ Nitekim eserinde konuyla alakalı bir başlık açıp meseleyi savunan Kadı Ebu Ya’la el-Ferra bu kişilerden sayılabilir. Tefvik Yücedoğru, “Bir Kelam Teorisi: Muvâfât”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 171.; Ebû Ya’la el-Ferra, *el-İman*, 451-456.

⁴⁷⁹ “İbn Küllâb’ın anladığı ve Ehl-i Sünnet içinde meşruiyet kazandırdığı muvâfât anlayışı Eş’ârî’nin de naklettiği gibi son nefesini teslim eden kişinin o anına itibar edilerek Allah nezdinde kazanacağı makama endeksli bir izah tarzıdır.” Yücedoğru, “Bir Kelam Teorisi: Muvâfât”, 166.; Ebû’l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî, *et-Tefsîrâ fi usulî’ d-din*, 46 Dipnot 2.

⁴⁸⁰ Ebû Ya’la el-Ferra, *el-İman*, 443 Dipnot 2.

⁴⁸¹ Kohlberg, “İslam Kelamında Muvâfât Nazariyeleri”, 404, 405.

⁴⁸² Ubeydullah Muhammed İbn Batta el-Ukberi, *el-İbânetü’s-sugrâ*, 197.; Takıyüddin Ebi Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi’l-i’tikad*, 185 Dipnot 4.

söyleyeni küfre sokar.⁴⁸³ Halbuki burada kişiler imansız oldukları şeklinde değil iman dairesi içerisinde oldukları halde “Acaba Allah’ın benden yapmamı murat ettiği amelleri tam anlamıyla yerine yetirebildim mi?” endişesi söz konusudur. Bu sebeple imanda istisnayı kabul eden Süfyan b. Uyeyne, “Ben imanımdan şüphelenmiyorum”⁴⁸⁴; Ebu Bekir b. Esrem (ö.273/886)’de, “İstisna şüphe manasında değildir.” demiştir.⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel’e de istisna hakkında sorulduğunda “İstisna, şüphe ve endişe olmaksızın amel için vardır.” demiştir.⁴⁸⁶ Onun bu sözü doğrultusunda kişinin, “İnşallah namazımı kıldım.”,⁴⁸⁷“Allah kabul ederse orucumuzu tuttuk.” demesi yine günlük dualarda “ Allah’ım orucumuzu, zekatımızı, haccımızı kabul et!” diye dua edilmesi gibi müslümanların adeti, sünneti kabul edilen söz konusu uygulamalar bu bağlamda değerlendirilebilir.⁴⁸⁸

SEN MÜMİN MİSİN?	
DOĞRU OLAN CEVAPLAR	BİDAT OLAN CEVAPLAR
İnşallah müminim ⁴⁸⁹ Evet, inşallah, ⁴⁹⁰ İnşallah ⁴⁹¹	Ben gerçekten müminim ⁴⁹²
Ümit ediyorum ki müminim ⁴⁹³	Ben müminim ⁴⁹⁴

⁴⁸³ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/137,143.; Takıyüddin Ebû Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi'l-i'tikad*, 183.; Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 442.; Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 1/408,409.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 237, 238.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 117.

⁴⁸⁴ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 236.

⁴⁸⁵ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 256.

⁴⁸⁶ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 247.

⁴⁸⁷ Ebû'l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî, *et-Tefsira fi usuli'd-din*, 48.

⁴⁸⁸ İbn Batta, *el-İbane*, 2/7/872,873.

⁴⁸⁹ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 9.; Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 100, 428.; İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, 206.

⁴⁹⁰ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 241.; Takıyüddin Ebû Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi'l-i'tikad*, 183.

⁴⁹¹ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 240.

⁴⁹² Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 441.; İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, 206 Dipnot 1.; Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 1/408,409.

⁴⁹³ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 9, 237, 241.; İbn Batta, *el-İbane*, 1/6/140, 2/7/879. Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 1/408,409.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 77,86.

⁴⁹⁴ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/142.

Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettim. ⁴⁹⁵	Elbette müminim ⁴⁹⁶
İnşallah ve ümit ediyorum ki müminim ⁴⁹⁷	Allah nezdinde müminim ⁴⁹⁸
“İmanımdan şüphe duymuyorum ancak senin bu sorun bidat, Allah katındaki durumumuzu bilemeyiz.” ⁴⁹⁹	Ben kâmil bir imana sahibim Ben kâmil bir müminim. ⁵⁰⁰
La ilahe illallah ⁵⁰¹	

Tablo 2.2: Sen mümin misin? Sorusuna Verilen Cevaplar.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Ehl-i Hadîs tarafından “Sen mümin misin?” sorusu, Mürcie tarafından ihdas edilmiş bir bidat olarak görülmüştür.⁵⁰² Bununla birlikte söz konusu soruyu soran kimse bidatçı, bu soruya cevap verilmesi ise kerih görülmüştür.⁵⁰³ Zira, sahabe ve tabiin, bir kişinin bir başkasına “Sen mümin misin?” şeklinde soru sormasını kerih görmüşlerdir.⁵⁰⁴ Örneğin yine bir örnek vermek gerekirse İbrahim en-Nehai'ye bir adam “Sen mümin misin?” diye sorunca İbrahim en-Nehai, “İmanımdan şüphelenmiyorum. Muhakkak ki senin bu soru bidattır.” şeklinde cevap vermiştir.⁵⁰⁵ Bu soruya yukarıdaki tabloda görüleceği üzere “Ben

⁴⁹⁵ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 9, 237, 239, 240, 241.; İbn Batta, *el-İbane*, Mukaddime 1/6/140, 2/7/877,878.; Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Huce fi beyani'l-mehacce*, 1/408,409.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 78.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 124.; “Sen mümin misin?” sorusuna verilebilecek cevaplar arasında yer alabileceği söylenen bu ifade yer alan “Âmentü billâhi / Allah'a iman ettim.” ifadesine yönelik bir eleştiri bulunmaktadır. Bu eleştiriye göre “Âmentü billahi” ifadesi ile “ Ben gerçekten müminim.” cümlesi arasında fark yoktur. Bu iki ifade birbirine eşittir. Dolayısıyla “Âmentü” demek, “İman ettim, ben müminim.” demektir. Böyle diyen bir kimsede Allah'ın mümin olana cenneti vaad etmesi sebebiyle cennette olacağını söylemiş olmaktadır. el-Mervezi, *Ta'zîmu kadri's-salât.*, 2/ 569.; el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 29.

⁴⁹⁶ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/142.

⁴⁹⁷ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 241.; el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 29.

⁴⁹⁸ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/142,145.; Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Huce fi beyani'l-mehacce*, 1/408,409.

⁴⁹⁹ İbn Batta, *el-İbane*, Mukaddime 2/6/141.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 124.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 237, 240.

⁵⁰⁰ İbn Batta, *el-İbane*, Mukaddime 2/6/145.; Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 795.

⁵⁰¹ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 239.; İbn Batta, *el-İbane*, 2/7/880.; Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 77.

⁵⁰² Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 78.

⁵⁰³ İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, 207,208 Dipnot.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 236.; Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 443 Dipnot 1.; İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/142.; el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/601,602.

⁵⁰⁴ İbn Batta, *el-İbane*, mukaddime 1/6/140.

⁵⁰⁵ Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 85,86. ; Özellikle ircâ hakkında konuşan ilk kişi olarak ismi kaynaklarda geçen Hammad b. Ebi Süleyman'ın hocası olan İbrahim en-Nehai'nin imanda istisnayı kabul etmesi ve mevaliden biri olan aynı zamanda Kufe kadısı olup “İman, artar ve azalır.” dediği halde daha sonra İbnü'l-Eş'as isyanına katılan Saîd b. Cübeyr'in durumunu ele alalım. Esasen hem İbrahim en-Nehai'nin hem de Saîd'in beyan ettikleri bu görüşleriyle iman-amel birlikteliğini kabul ettikleri söylenebilir. Bununla birlikte söz konusu durum kafa karışıklığına sebep

inşallah müminim” vb. ifadelerle cevap verilmesi istenmiştir. Kişinin böyle bir soruya “Ben müminim” veya “Ben gerçekten müminim” gibi ifadelerle cevap vermesi imanının kemale erdiği fikrine sahip olup cennette olduğunu iddia etmesi şeklinde yorumlanmıştır. Buradan hareketle de hakkında bilgisi olmadığı bir konuda kanaat bildirmesi sebebiyle kınanmıştır.⁵⁰⁶ Esasen böyle bir kimsenin münafık olduğunu belirtenler de olmuştur.⁵⁰⁷ Burada dikkat çeken bir diğer husus ise doğru kabul edilen cevaplarda “Allah’a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettim.” ve “La ilahe illallah” ifadelerinin yer almasıdır. Bu cevaplar ikrar ve tasdik mahiyetindedir. Soruda yer alan “mümin” kelimesinden hareketle bu cevaplar âdeta “iman”ı amelsiz olarak tanımlar niteliktedir. Bununla birlikte Ehl-i Hadîs tarafından bu soruya verilen cevaplar daha önce de ifade ettiğimiz gibi kişinin kâmil bir imana sahip olmadığı bununla birlikte mümin, münafık ve kafirden oluşan inanca dair üç kümeden münafık ve kafire dahil olmadığını dolayısıyla imana girdiği böylelikle de sadece dünya hükümleri açısından “mümin” olarak isimlendirildiği şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁰⁸

3.7. Büyük Günah

Ehl-i Hadîs’in büyük günahların mahiyeti daha doğrusu sayısı hakkında bir ittifakı yoktur. Nitekim örneğin Abd b. Humeyd (ö.249/863-64)’in İbn Abbas’ın mevlâsı Şu’be’den *Kitâbü’l-Îmân* adlı eserinde naklettiği bir rivayetinde Hz. Peygamber’in sarhoşluk verici içecekleri, zinayı ve namazın terkini kebirden saydığı

olmamalıdır. Elimizde yer alan bir bilgiye göre Hammad b. Ebi Süleyman’a benimsediği ircâ fikrinden dolayı -hocası- İbrahim en-Nehai döneminde böyle fikirlerin olmadığı söylenerek tenkit edilmesi ve imanla birlikte hiçbir günahın zarar vermeyeceği şeklinde ameli imandan soyutlayan bir iman anlayışının ortaya çıkmasıyla bu düşünceye sahip olanların “bidata tabi” olan Mürcie olarak değerlendirilip “muhalif grup” telakki edilmeye başlanması en azından İbrahim en-Nehai’nin vefatına kadar Kufe’de genel hakim olan havanın iman-amel birlikteliği ve büyük günah işleyen kimselerin durumunu Allah’a havale etme şeklinde olduğu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Saîd b. Cübeyr ve İbrahim en-Nehai özelinde bahsettiğimiz bu durumun henüz Ehl-i Hadîs ve Mürcie’nin teşekkülünü tamamlamadığı bir dönem de vuku bulduğunu; Zerr b. Abdullah veya Hammad b. Ebi Süleyman özelinde ise iman tartışmalarının hicri birinci asrın sonu ikinci asrın başında ortaya çıkmaya başladığını ifade edebiliriz. Bununla birlikte daha sonraki süreçte Ehl-i Hadîs’in kendilerine ait kaynaklarda özellikle -ileride ehl-i rey’in önemli bir hocası olarak görülecek- İbrahim en-Nehai’nin iman hakkında kendilerini destekleyen ifadelerine yer vermeleri, fikirlerinin doğruluğuna meşruiyet kazandırma, sağlam bir dayanak oluşturma amacı olarak yorumlanabilir.*ez-Zehbi, Siyer, 5/235.; M. Mahfuz Söylemez, Bedevilikten Hadariliğe Kufe.* (Ankara : Ankara Okulu, 2015), 340.; Oğuzhan Yıldız, *Tirmizi’nin Cami’inde fikhü’l-hadis ve fakih muhaddisler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 112.

⁵⁰⁶er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed.*, 3/240.;İbn Benna, *er-Red ala’l-mübtedia*, 209.; el-Ahmedî, *el-Mesâil*, 119.

⁵⁰⁷Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 795.; el-Hallal, *es-Sünne*, 1/1-3/568.

⁵⁰⁸Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbü’l-Îmân”, 262, 263.

bildirilmektedir.⁵⁰⁹ Bununla birlikte genel olarak şirk, sihir, adam öldürme, yetim malı, faiz yeme, savaş meydanından kaçmak, iffetli kadınlara iftira atmak büyük günah olarak görülen başlıca yedi ana günahı oluşturmaktadır.⁵¹⁰ Tüm bu ifade edilenlere ek olarak esasen onların günahlara olan bakış açılarını en azından küçük günah işleyeninin durumu, büyük günah işleyeninin durumu ve namazın terki şeklinde kabaca üçe ayırabiliriz. Ehl-i Hadîs, bir kimseyi –Allah’ı inkar etmesi ve namazı terk etmesi hariç- küçük veya büyük günah sebebiyle tekfir etmez. Bu noktada Hâricîlerden ayrılmaktadırlar.⁵¹¹

Aşağıdaki açıklamalarda da görüleceği üzere mesele iman içerisinde amelin taşıdığı öneme ek olarak iman-İslam arasındaki daha önce izah etmeye çalıştığımız ilişkiye dayanmaktadır. Ehl-i şirk ve namazı terk etme eylemleri dışında işlenen büyük günahlar konusunda özellikle “tövbe” konusu üzerinden masiyetlerin imana zarar vermeyeceğini dile getiren Mürcie’yi tenkit etmektedir. Onlar “tövbe etmenin” amelin imandan olmasının bir neticesi olduğunu düşünmektedirler. Bundan dolayı Mürcie’ye “Kişi masiyetinden dolayı tövbe etmeli midir?” sorusunu yöneltmektedirler. Mürcie bu soruya “Evet” cevabını verirse masiyetlerin imana zarar vermeyeceğine yönelik ifadeleri ile çeliştiklerini, “Hayır” cevabını verdikleri takdirde ise İslam dininden ve cemaatten çıkacaklarını iddia etmektedirler.⁵¹² Hadisçilerin büyük günah konusunda iman-İslam arasındaki ilişkide ise bu ikisinin aynılığı veya farklılığı hakkında durdukları noktaya göre masiyet işleyen bir kişi ya imandan çıkar; ancak İslam’da kalır ya da iman ve İslam’ın ikisinden de çıkmaz; ancak imanının hakikatini kaybetmektedir. Şimdi bu konuyu detaylandıralım.

⁵⁰⁹ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*. (Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1432/2011), 2/5/502.

⁵¹⁰ ez-Zehebî, *Kitâbü'l-Kebâir ve tebyinü'l-meharim*, 35-37.

⁵¹¹ İbn Şahin, “Mes’eletü'l-i’tikâdi li Ömer b. Ahmed”, 15,16.; es-Sabuni, *Akidetü's-selef ve ashabi'l-hadis*, 276.

⁵¹² el-Malâtî, *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*, 45.

3.7.1. Küçük Günah İşleyenlerin Durumu

Namazı terk etme hariç büyük günahlar dışında kalan küçük günahları işleyen kimsede bütünüyle iman ismi kalır. Ancak bu kişi imanı eksik mümindir. İşlediği günah kadar imandan eksilir.⁵¹³

3.7.2. Büyük Günah İşleyenin Durumu

Ahmed b. Hanbel'e göre namaz hariç zina, hırsızlık gibi büyük bir günahı işleyen kimse, gömleğin insan vücudundan çıkması gibi imandan çıkar; ancak İslam da kalır. Şirk günahını işlemedikçe İslam'dan çıkmaz.⁵¹⁴ Günahı sebebiyle fâsıktır.⁵¹⁵ Şayet tövbe ederse imanı ona geri döner.⁵¹⁶ Allah böyle bir kimseyi dilerse affeder dilerse cezalandırır.⁵¹⁷ Dolayısıyla zinakâr kişinin zina ettiği sırada mümin olarak zina etmeyeceğini bildiren hadislerle ilgili iman ve İslam arası ayıran veya ayırmayan hadisçiler bu rivayette zikredilen günah eylemleri yapan kişileri tekfir etmemektedirler.⁵¹⁸ Bu konu ile ilgili olarak Ahmed b. Hanbel'in ismine yer verince Mihne döneminde yaşanan hadiselerde Ehl-i Hadîs için bayraklaşması sebebiyle halku'l-Kur'an hakkında bu konuyla ilgili olarak ne düşündüğünü zikretmek istemekteyiz. Bilindiği üzere rey taraftarı kişilerce hicri ikinci asrın ilk yarısında ortaya çıkan "halku'l-Kur'an" bir iman ilkesi olarak değerlendirilmeye başlanmıştı.⁵¹⁹ Mihne döneminde halife Me'mun (ö. 218/833)'un dinî görüşlerine katılmadığı için hapse atılan Ahmed b. Hanbel, Me'mun'un ölümü üzerine yönetime geçen Mu'tasım (ö. 227/842)'ın huzuruna getirilmiştir. Mu'tasım'ın huzurundayken Ahmed b. Hanbel, ona hitaben "Ey müminlerin emîri! Amcanın oğlu Rasulullah (insanları) neye davet etti?" diye sormuştur. Bunun üzerine Mu'tasım, "Allah'tan başka ilah bulunmadığına şahadet etmeye davet etti." diye cevap vermiştir. Ahmed b. Hanbel'de hemen akabinde kendisinin de Allah'tan başka ilah bulunmadığına şahadet ettiğini söylemiştir.

⁵¹³İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, 202 Dipnot 2.; Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Mutemed*, 188.; Ebû'l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî, *et-Tebîrâ fî usulî'd-din*, 44.; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbu'l-İmân", 284, 285.; Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısırî, "Risâle fî's-Sünne", 2/167.

⁵¹⁴İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, 202 Dipnot 2.; Ubeydullah Muhammed İbn Batta el-Ukberi, *el-İbânetü's-sugrâ*, 201.

⁵¹⁵İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, 201.; Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Şerhu'l-manzûmeti'l-hâiyye fî akidetü ehli's-sünne ve'l-cemaati li'l-imam ebi Bekr Abdillâh b. ebi Davud es-Sicistani*, 181.

⁵¹⁶İbn Benna, *er-Red ala'l-mübtedia*, 202 Dipnot 2.

⁵¹⁷Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr, *el-intisâr*, 3/ 801.; er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 40.

⁵¹⁸ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbu'l-İmân", 283.

⁵¹⁹ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 149.

Konumuz açısından önemli olan kısım daha ziyade diyalogun bundan sonraki devamıdır. Ahmed b. Hanbel, şhadetten sonra Mu ‘tasım’a İbn Abbas (ö. 68/687-88)’ın naklettiği Abdulkays heyetiyle alakalı rivayeti nakletmiştir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber onlara imanın Allah’tan başka ilah olmadığına ve kendisinin Allah’ın rasulu olduğuna şhadet etmeleri, namazı ikame etmeleri, zekâtı vermeleri, oruç tutmalarını ve humusu vermeleri olduğunu buyurmuştur.⁵²⁰ Rivayeti Mu ‘tasım’ın huzurunda naklettikten sonra Ahmed b. Hanbel “İşte Rasulullah’ın davet ettiği şey budur.” demiştir. O bununla halku’l-Kur’an meselesiyle alakalı Hz. Peygamber’in bu rivayetteki iman tanımında bir bilginin bulunmamasından yola çıkarak bu konudaki görüşü sebebiyle iman sahibi olan bir kimsenin baskı görmesinin, dahası bu meselenin tekfir sebebi olarak kullanılmasının anlamsızlığına işaret etmiştir.⁵²¹ Süfyan b. Uyeyne’ye göre bir kişi ahkam ayetleri nazil olduktan sonra bunlardan herhangi birini inkâr ederek terk ederse kâfir olur.⁵²² Dahhak b. Müzahim, “Bana bir kişinin şirkten dolayı tevbe etmesi mümini öldürmesinden dolayı tevbe etmesinden daha sevimidir. Mümini öldüren kimsenin tövbesi kabul edilmez” demiştir.⁵²³ Bununla birlikte müslüman bir kimsenin din kardeşine “Sen benim düşmanımsın.” demesiyle ikisinden birinin İslam’dan çıkacağı da rivayet edilmiştir.⁵²⁴ Ehl-i Hadîsin ehl-i kible hakkındaki görüşleri ise şöyledir;

- Ehl-i kible den hiçbir kimse günahları sebebiyle tekfir edilmez.⁵²⁵

⁵²⁰ Buhârî, “İmân”, 40.

⁵²¹ Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 8. Baskı (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1410/1990), 10/332,333.; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, 2. Baskı (Riyad: Dâru'l-Hani, 1422), 1/71,72.; Mehmet Fatih Birgül, “İlm-i Kelâm Doğuşu ve Doğası Hakkında Felsefî Bir Tahlil”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (Eylül 2014), 23,24.

⁵²² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/222.

⁵²³ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 166, 167.

⁵²⁴ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 157.

⁵²⁵ İbn Şahin, “Mes’eletü'l-i'tikâdi li Ömer b. Ahmed”, 15,16.;er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed*, 3/ 12, 32, 33.; Ebu Bekr Abdullah b. Ebû Davud süleyman b el-Eş'as es-Sicistanî, *Şerhu'l-manzûmeti'l-hâiyye fî akidetü ehli'sünne ve'l-cemaati li'l-imam ebi Bekr Abdillâh b. ebi Davud es-Sicistani*, 180.;İbn Ebi Ya'la, “Kitâbu's-Sünne (Şerhu kitâbi's-Sünne)”, 2/23.; İbn Ebû Ya'la, “Kitâbu'l-itikâdi Ahmed b. Hanbel (Kitâbu'l-İtikâdi'l-mervâ ani'l-imam Ahmed b. Hanbel)”, 2/303.; el-Acurri, *eş-Şeria*, 3/ 584.;el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 41. Harb b. İsmail el-Kirmânî'nin eseri hakkındaki bilgimiz geçmişte, sünne geleneğine ait eserler başlığında eseri zikrederken ifade etmeye çalıştığımız üzere sadece adı ve içeriği ile alakalı başka müelliflerin yorumundan ibarettir. Bugün ise söz konusu eserin tahkikli neşri bulunmaktadır. Bu bağlamda çeşitli konularda yapılan önceki çalışmalar, eserin matbu haline ulaşabilme şansını yakalayamamıştır. Hansu, *Mutezile ve Hadis* adlı eserinde Mutezilî alim, Ebu'l- Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî (ö. 319/ 931)'nin söz konusu esere “Nakdu's-Sircânî” adlı bir (Belhî eserinin Harb'e yönelik bir reddiye olduğuna dair bir ifade kullanmasa da)

- Ehl-i kiblede bir kimse kebiresi sebebiyle cehennemde olacağı hakkında şahitlik edilemez.⁵²⁶
- Ehl-i kiblede hiçbir kimseyi kötü ameli sebebiyle imandan çıkarılmaz.⁵²⁷
- Ehl-i kiblede muvahhit olarak ölen bir kimsenin ister büyük ister küçük günahı sebebiyle -cenaze- namazı terk edilmez;⁵²⁸ böyle bir kimsenin -cenaze- namazı kılınır ve Allah'tan kendisi için bağışlanma dilenir.⁵²⁹
- Süfyan es-Sevri, Kim namazını kibleye doğru kılıyorsa bizim nezdimizde mümindir.⁵³⁰

reddiye yazdığını ve Yâkût Hamevî'nin Harb'ın kible ehlinde olan fırkaları tekfir ettiğini söylediğini nakletmektedir. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 210, 211. Eserin bugün için matbu olmasının getirdiği imkanla esasen ifade ettiğimiz üzere Harb b. İsmail el-Kirmânî'nin ehl-i kibleyi tekfir etmediği bununla birlikte kendileri ile ilgili hadis bulunan veya sahibini küfre götüren İslam dışı bidatlara sahip olanları (bu mezheplerin aşırı uçları ifade edilebilir.) bu konunun dışında tuttuğu tespit edilmiştir. Bu anlamda örneğin o, Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia ettiği için Cehmiyye'yi tekfir etmektedir. el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 73, 77, 110.

⁵²⁶ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 11.; Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Hucce fi beyani'l-mehacce*, 2/269.; Ebû İbrâhîm İsmâil b. Yahyâ b. İsmâil el-Müzenî el-Mısrî, "Risâle fî's-Sünne", 2/167.; el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 36.

⁵²⁷ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 12.

⁵²⁸ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 35, 42.

⁵²⁹ İbn ebi Ya'la, "Risaletü Abdûs ani'l-imam Ahmed", 1/246.; İbn Kuteybe, "İtikadu Kuteybe b. Saîd", ;Önceki dipnotta Harb b. İsmail'in ehl-i kiblenin tekfir edilmeyeceği görüşünü açıklarken ifade ettiklerimize ek olarak Harb, (kendi şahsî yorumu ve tercihi olarak) ehl-i bidatın arkasında namaz kılmayı ve onlardan biri öldüğü zamanda cenaze namazını kılmayı hoş görmediğini ifade etmektedir. el-Kirmânî, *Mu'tekad*, 43. Yine Süfyan es-Sevrî'de sadece Cuma ve bayram namazlarında ister sâlih (berr) isterse de fâcîr olsun arkasında namaz kılmaya yetişilebilen (her inananın) arkasında namaz kılınabileceğini; ancak diğer namazlarda Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatten olduğu bilinen kişilerin arkasında namaz kılınması gerektiğini ifade etmektedir. Ebu Salih Şuayb b. Harb el-Medâinî, mümlî: Süfyan es-Sevrî, *es-Sünne li'l-imam Süfyan es-Sevrî*, 53.; es-Sevrî, "İtikâdu Ebî Abdillâh Süfyan b. Saîd es-Sevrî", 1/ 146.; Buhârî'de "*Halku ef'ali'l-ibad*" adlı eserinde kendisi için Cehmî veya Rafizî birisinin arkasında namaz kılmanın Yahudî veya Hristiyan bir kimse arkasında namaz kılmakla aynı şey olduğunu ifade etmektedir. O, onlara selam verilmeyeceğini, hastalarının ziyaret edilmeyeceğini, onlarla nikah yapılamayacağını, şahitliklerinin kabul edilmeyeceğini ve kestiklerinin yenmeyeceğini belirtmektedir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Halku Ef'ali'l-İbâd ve'r-Reddu ale'l Cehmiyyeti ve Ashâbi't-Ta'til.*, thk. Fehd b. Süleymân el-Fehid (Riyad: Dâru'l-Atlasî'l-Hadrâ, 1425/ 2005), 2/33.; Süfyan b. Uyeyne, Rafizînin, Cehmînin, Kaderînin ve Mürcî'nin arkasında namaz kılınmamasını emretmektedir. el-Lâlekâî, *Şerhu Usuli i'tikad*, 1/ 646.; Benzer açıklamalar imam Malik'ten de nakledilmektedir. Buna göre o, İbaziyye mezhebine mensup kişilerin arkasında namaz kılınmayacağını, ölenlerinin cenaze namazının kılınmayacağını, cenazelerinin takip edilmeyeceğini, hastalarının ziyaret edilmeyeceğini belirtmiş hatta onlarla aynı yerde ikamet etmemenin kendisine daha sevimli olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Âlu Hamdân, "İtikadu Malik b. Enes", 179.; Yine Kuteybe b. Saîd'in "Kaderî'nin, Rafizînin veya Cehmînin arkasında namaz kılınmaz." dediği nakledilmektedir. Bkz. Kuteybe b. Saîd, "İtikadu Kuteybe b. Saîd", 317.

⁵³⁰ er-Rabât v.dğr., *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed.*, 3/ 50.

3.7.3. Namazın Terki Durumu

İman-İslam ilişkisini ele aldığımız bölümde namazın önemine binaen ele aldığımız konuyu, tekrara girmemek amacıyla özetle ifade etmek ile yetiniyoruz.

Ehl-i Hadîs namaza son derece önem vermiştir. Adeta kelime-i şahadet ve kelime-i tevhitten sonra İslam'a girişte bir şart gibi telakki edilir olmuştur. Nitekim, namaz kılmayan, namazda gevşek olan veya namazı bilerek terk eden kişiler mürted olarak değerlendirilmiştir. Herhangi bir ibadette eksiklik gibi tavırlar imanın azalmasına neden oluyorken söz gelimi bir namaz vaktinin bilerek veya bilmeyerek kaçırılması imanda azalmaya değil, direkt iman ve İslam'dan çıkmaya sebebiyet vermektedir.

Büyük günah meselesi ile ilgili açıklama yaptıktan sonra özetle şunu ifade edebiliriz. Ehl-i hadîs arasında “imandan çıkma”nın farklı değerlendirildiğini belirtebiliriz. Buna göre iman ile İslam'ın özdeşliğini savunanlara göre büyük günah sebebiyle “imandan çıkma”, imanın hakikatının ve ihlasının kaldırılmasıdır. Böyle bir kişi mümin ve İslam ismini kaybetmez.⁵³¹ Günahı sebebiyle “fasık mümin” olarak isimlendirilir.⁵³² Bununla birlikte iman ve İslam'ın özdeş olmadığını söyleyenlere göre büyük günah kişiyi kamil imandan çıkarır, kişinin imanında eksiklik meydana gelir; ama İslam'dan çıkmaz. Dördüncü asırda sünnî kelamın oluşmasıyla birlikte iman konuları Sem'iyât ile ilgili bölümlerin “el-Esma ve'l-Ahkam” adı altında ele alınmaya başlanmıştır. el-Esma adı altında mükelleflerin dahil olabileceği çeşitli isimler, el-Ahkam kısmında ise bu isimlere göre hükümler ele alınmıştır. Bu konuya yer verenlerin eserlerinde Mürcie'nin görüşlerinin etkisi görülmektedir. Dolayısıyla zamanla Mürcie, fiziken yok olsa da fikren sünnî kelamın içinde varlığını devam ettirmiştir. Öte taraftan iman tartışmaları ile ilk gündeme gelen daha önce ifade ettiğimiz üzere Hâricîlerdir. Hâricîlere ilk tepkiyi veren ise Mürcie'dir. Zamanla Ashâbü'l-hadîs, Hâricîlerin yerine geçerek Mürcie'nin karşısında yer almıştır. Bu anlamda sonraki süreçte Hâricîlerin yerine Ashâbü'l-hadîs'in ön plana çıktığı ifade edilebilir. Neticede Mürciî fikirler yeni bir düşünce sistemi içinde eridiği halde ve teoride Ashâbü'l- hadîs'in görüşleri hakim olsa da onlar pratikte imanı Allah katında

⁵³¹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu'l-İmân”, 281.

⁵³² Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 105.

ve insanlar nezdinde diyerek ikiye ayırıp iman-amel birlikteliğini Allah nezdindeki imana hasrederek kullar nezdinde hukukî muameleler için ikrarı yeterli görmek ve “ehl-i kible tekfir edilmez.” anlayışını dile getirmek ile Mürciî mantığa uymuşlardır. Dünyada ahkamı uygulayabilmek için “La ilahe illallah” kelimesinin söylenmesini yeterli görmüşlerdir. Nitekim Ehl-i Hadîs içerisinde iman ile İslam’ın özdeşliğini savunanların, imanı amel olarak tanımlamalarının bir neticesi olarak -iman ile İslam’ın özdeşliğini savunmayanların büyük günah işlenmesi nedeniyle kişiyi iman dairesinden çıkardıkları gibi- kişiyi iman ve İslam dairesinden çıkarmaları beklenirken durum uygulama da böyle olmamıştır. Yine örneğin bu durum Mu‘tezile için de böyle olmuştur. Onlar da büyük günah sahibini mümin olarak tanımlamazlarken dünyevî uygulamalarda müslüman muamelesi yapmışlardır. Bu durum da Mürcie’nin teoride olmasa da pratikte varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.⁵³³

3.8. İmanın Şubeleri

İmanın şubeleri vardır. Bunun sayısı hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden yola çıkarak imanın şubelerinin sayısı ile ilgili bahsi geçen sayısal değerlere uygun düşecek şekilde amelleri sıralamaya çalıştıkları müstakil veya farklı konularda yazıldığı halde böyle bir listeye yer veren gayr-ı müstakil eserler bulunmaktadır. Bu konudaki eserlere örnekleri bölüm başında hazırladığımız listede yer verdik. İmanın şubeleri ile ilgili bir rivayette imanın yetmiş küsur bir başka rivayette altmış küsur şubesinin olduğu zikredilmiştir. Sayısı net belli olmamakla birlikte bunların en faziletlisinin “La ilahe illallah”ı zikretmek en aşağısının ise yoldan eza veren şeyi kaldırmak olduğu zikredilmiştir.⁵³⁴ Ebû Ubeyd konu ile ilgili olarak imanın yetmiş küsur şubesinin olduğunu bildiren hadisin Rasulullah’ın en son iman tanımını olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁵

İmanın şubeleri ile ilgili var olan listelerde çeşitli ibadetler yer almaktadır. Hatîb el-Bağdadi (ö. 463/1071)’nin “Bu zamanda bidatların ortaya çıkması sebebiyle hadis talep etmek nafil ibadetlerden daha faziletlidir.” şeklindeki ifadesinden de

⁵³³ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 103, 104, 111.; Pessagno, “*The kitab al-iman of Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam: A study of the Muslim struggle for a definition of faith*”, 15, 16.

⁵³⁴ Takıyüddin Ebû Muhammed Abdulgani, *el-İktisâd fi’l-i’tikad*, 182.;er-Rabât v.dğr., *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed.*, 3/ 87.

⁵³⁵ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “*Kitâbu’l-İmân*”, 254.

anlaşılacağı üzere bidatların ortaya çıkmasıyla hadis tahdisi nafîle namazdan, hadis kitabeti de nafîle oruçtan daha faziletli kabul edilmiştir. Hatta konuyla alakalı olarak Süfyan es-Sevrî'nin “Ameller içinde ilim ve hadis talebinden daha faziletli olanını bilmiyoruz.” görüşüde değişen şartlar içinde hadis kitabeti, kıraatı, öğrenimi gibi faaliyetlerin ameller açısından elde ettiği itibarı göstermektedir.⁵³⁶

3.9. İman Mahluk mudur?

Mihne olayı ve burada ön plana çıkan “Kur'an mahluk mudur?” tartışmasının, iman meselelerini etkilediği söylenebilir. Örneğin Kadı Ebu Ya'la bu konuyla alakalı olarak iman mahluk olup olmadığı konusu hakkında tartışmanın, Allah'ın kelamı, sıfatları ve isimleri hakkında, bunların mahluk olduğu şeklinde bir vehme düşülebileceği sebebiyle uygun olmadığını ifade etmiştir. Hanbeli alimlerden Ebu İshak İbrahim b. Ahmed (ö. 369/979)⁵³⁷, imanın mahluk olmadığını söyleyen bir kişinin kulların fiillerinin kadîm olduğu şeklinde bir vehme düşeceğini ifade etmiş, kendisine bu konu hakkında soru sorulduğunda imanı Allah için ve kullar için olmak üzere ikiye ayırmıştır. Burada onun, Allah için imandan kastettiği Allah'ın “el-Mü'min” ismidir. Ebu İshak İbrahim, el-Mü'min isminin Allah'ın zatının tasdiki olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte o, “el-Mü'min” ve “Müminun (Müminler)” lafızlarının Kur'an'da -lafız olarak- geçmeleri itibarıyla Allah'ın kelamı olduğunu bundan dolayı nasıl ki Allah'ın ilmi, kudreti, işitmesi, görmesi ve iradesi mahluk değil, el-Mü'min, Mü'minun ve bu iki kavramın kökü olan “iman” kavramının da lafız itibarıyla Allah'ın kelamı olup mahluk olmadığını ifade etmiştir. Ancak Ebu İshak, iman kelimesinin kula izafe edildiğinde yani bir kulun imanından bahsedildiğinde bunun mahluk olarak kabul edilip edilemeyeceği açısından iki yönünün bulunduğunu belirtmiştir. Buna göre söz ve amelden oluşan imanın, Kur'an'ı tilavet etmek, Allah'ın birliğini zikretmek ve O'nu yüceltmek gibi söze dönük yönü mahluk değildir. Ancak imanın fiile dönük yönü hakkında iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilkinde göre taatlerin içine söz de girmektedir. Bu sebeple taatler mahluk değildir. Diğerlerine göre ise taatlerden oluşan iman mahluktur. Çünkü bu fiiller bazen bulunur; bazen yok olur. Yokluğu mümkün olan bir şey, kadîm olamaz. Dolayısıyla yokluğu düşünülemez.

⁵³⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashabi'l-hadis*, 84-86,112,113,127.;İbn Abdilber, *el-Intikâ*, 138.

⁵³⁷ ez-Zehebi, *Siyer*, 16/292.

olan Kur'an tilavetinin durumu (imanın söz yönü) burada söz konusu değildir. Ayrıca boğaz kalınlığı, inceliği gibi hususlar açısından kişiden kişiye değişen farklı tilavetler vardır. Ahmed b. Hanbel'e imanın mahluk olup olmadığı sorulmuş, o da "Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur."⁵³⁸ ayetini okumuş ve soruyu soran muhatabına okuduğu bu ayetin mahluk olup olmadığını sormuştur. Muhatabı da mahluk olmadığını ifade etmiştir.⁵³⁹ Dolayısıyla imam Ahmed b. Hanbel, "İman mahluk mudur?" tartışmasını "Kur'an mahluk mudur?" tartışmasıyla aynı bağlamda ele almıştır. Yine Ahmed b. Hanbel'e imanın mahluk olup olmadığı sorulduğunda imanın mahluk olduğunu söyleyen kimsenin, böyle bir ifadesinin Kur'an'a yönelik îhâm (şüphe, tereddüt) ve ta'rize sebebiyet vereceği için küfre gireceğini; ancak mahluk olmadığını söyleyen bir kimsenin ise yoldan eza veren şeyi kaldırmanın ve bedenini azalarıyla gerçekleştirilen amelin mahluk olmadığı şeklinde îhâm ve ta'rize yol açacağı için mübtedî' olduğunu beyan etmiştir.⁵⁴⁰ Bunlar sonradan yaratılmışlar (muhtes) yani mahluktur.⁵⁴¹ Biz daha çok Mürcie ile olan etkileşimle ilgili olan iman tartışmalarına yer verdiğimiz için bu konuyu bu kadar zikretmekle yetiniyoruz.⁵⁴²

4. Hadisçilerin İman ile İlgili Meselelerdeki Görüşlerinin Diğer İtikâdi Mezheplerle Mukayesesi

Bu ve önceki bölümde ifade ettiğimiz tüm açıklamalara binaen Ehl-i Hadîs ile diğer itikâdi mezheplerin iman görüşleri açısından mukayese etmek istiyoruz. Hâricîlerle ortak bir iman tanımı ve iman- İslam ilişkisine sahip olan Ehl-i Hadîs, büyük günah işleyen kimsenin durumu konusunda ayrılmaktadır. Ehl-i Hadîs'e göre küfür ve namaz kılmama durumu hariç büyük günah işleyen kimse tekfir edilmezken Hâricîlere göre günah işleyen kimse kafirdir. Cehennemde ebedî olarak kalacaktır. Dolayısıyla onların görüşüne göre ehl-i kible tekfir edilebilmektedir.

⁵³⁸ el-Bakara 2/255.

⁵³⁹ el-Mervezî, *Mesâilu'l-imam Ahmed b. Hanbel*, 2/162.

⁵⁴⁰ İbn Ebû Ya'la, "Kitâbu'l-itikâdi Ahmed b. Hanbel (Kitâbu'l-İtikâdi'l-mervâ ani'l-imam Ahmed b. Hanbel)", 2/301.

⁵⁴¹ Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Mutemed*, 191,192.

⁵⁴² Ebû Ya'la el-Ferra, *el-İman*, 450, 460 Dipnot 2.; Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâil b. Muhammed, *el-Huce fi beyani'l-mehacce*, 2/263. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Hikmet Yağlı Mavil, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku'l-îmân Tartışması", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2019), 437-468.; Âlu Hamdân, *el-Câmi'u fi Kütübi'l-Îmâni ve'r- Reddi ale'l-Mürchie*, 1/ 301-308.

İman-İslam aynılığı konusunda Ehl-i Hadîs'ten bazı görüşlerle ortak görüşe sahip olan Mürcie mezhebi, iman ile ilgili diğer meselelerde Ehl-i Hadîs'ten ayrılmaktadır. Yine büyük günah işleyen kimseyi tekfir etmemeleri konusunda Ehl-i Hadîs'i etkilemiştir.⁵⁴³ Bununla birlikte bütünüyle aynı fikirde değillerdir. Nitekim hadisçiler nezdinde şirkin dışında namaz adeta bir kırmızı çizgidir. Namazın terki bir çeşit küfür olarak telakki edilmektedir.

Mu'tezile ile Ehl-i Hadîs arasında iman-amel, iman-İslam ilişkisi, imanın artması- azalması, imanda istisnanın varlığı ve imanın şubeleri konusunda birbirine benzerken büyük günah işleyeninin durumu ve imanın tanımı ile birbirlerinden ayrılmaktadır. Mu'tezile, Ehl-i Hadîs'in genel anlamda söz ve amel olarak tanımladığı iman tanımına inanç/ bilgiyi de eklemektedir. Mu'tezile, ameli imanın sıhhat şartı olarak görürken selefin kemâl şartı görmesi sebebiyle selefin yolunu takip eden Ehl-i Hadîs ile Mu'tezile birbirinden ayrılmaktadır. Yine Mu'tezile, el-menzile beyne'l-menžiteyn anlayışı sebebiyle büyük günah işleyen kimsenin ne kafir ne de mümin olduğunu bu ikisi arasında bir yer olarak fasık olduğunu ve tövbe etmezse ebedî cehennemde olacağını söyleyerek Ehl-i Hadîs'ten ayrılmaktadır.

İmanın tanımı, iman-amel, iman-İslam ilişkisi, imanda artma-azalma konularıyla büyük günah meselesinde Ehl-i Hadîs'le benzer görüşlere sahip olan Şîa, takiyyesi olmayanın imanının olmayacağı, imamete inanmayanın ise imanının kâmil olmayacağı görüşlerini "iman" anlayışlarına eklemeleri suretiyle Ehl-i Hadîs'ten ayrılmaktadırlar.

Eş'ârîler, büyük günah, imanda tefâdul (derece), imanda artma- azalma ve iman- İslam ilişkisinde, küçük nüanslar olmasına karşın Ehl-i Hadîs'le benzer görüşlere sahip olsalar da imanın tanımını "tasdik" olarak yapmaları, amelleri imana dahil etmemeleri hususlarında Ehl-i Hadîs'ten ayrılmaktadırlar. Bununla birlikte Eş'ârî mezhebini ele aldığımız bölümde değindiğimiz üzere el-Eş'a'rî'nin her ne kadar

⁵⁴³ Anadolu İlahiyat Akademisi, "Prof.Dr. Sönmez KUTLU 'Mürcie'nin Teşekkülü,Görüşleri,Yayıllığı ve İslam Düşüncesine Katkıları'", 01:09:50-01:10:03. Yine Kutlu çalışmasında Ehl-i Hadîs ile ilgili olarak "iman nazariyelerini Mürcie'nin iman anlayışının sistematik reddi (a-simetriği) şeklinde kurmalarına rağmen, pratikte Mürcie'nin görüşleri doğrultusunda hareket etmişlerdir." tespitinde bulunmaktadır. Bkz. Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı*, 227.; Pessagno, *The kitab al-iman of Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam: A study of the Muslim struggle for a definition of faith*, 15, 16.; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 185, 186.

sonrasında bir güncelleme yapsa da ilk olarak el-ibane adlı eserinde Ehl-i Hadîs'in iman tanımını benimsemesi ve Ahmed b. Hanbel'in yolundan gittiğini belirtmesi Ehl-i Hadîs'in sistematik Ehl-i Sünnet' i etkilediğini ve Kırbaçoğlu'nun ifadesi ile “*Ehl-i Sünnet'in kurucu ataları*” olduğunu göstermektedir.⁵⁴⁴Mürchie'de olduğu gibi Ehl-i Hadîs iman-İslam ilişkisi hususu hariç iman ile ilgili diğer konularda Mâtürîdiyye mezhebinden ayrılmaktadır.

Son olarak Ehl-i Hadîs'in kendi içerisinde değerlendirmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz. İman tanımları kabul edilebilir açıdan ifadesel farklılıklar içerse de tüm tanımlarda ortak olan “amel” ifadesidir. Buradan hareketle Ehl-i Hadîs içerisinde amelin imana dahil olmadığını söylemeyen bulunmadığını belirtebiliriz. Öyle ki “imansız amel, amelsiz de iman olmaz.” sözü ortak bir slogan gibidir. İman-İslam konusunda farklı iki kanaat bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre iman ile İslam özdeş iki kavramdır. Diğerine göre bu iki kavram arasında umum- husus ilişkisine dayalı bir fark vardır. Bu ilişki büyük günah işleyen durumu ve ismini de etkilemiştir. Buna göre iman ve İslam'ın özdeşliğini savunanlar açısından büyük günah imanın hakikatini giderirken kişiden (fasık) mümin ismi düşürmez. İman ve İslam'ın özdeş olmadığını düşünenlere göre kişi kâmil imandan çıkar, imanı azalır; ama İslam dairesinde kalmaya devam etmektedir. İman-İslam farklılığını savunan alimler, büyük günah işleyen inanana verilebilecek isimlerde ihtilaf etselerde bu kişiye “mümin” ismini vermeme de ittifak etmişlerdir.⁵⁴⁵ İmanın arttığını söyledikten sonra “azalmaz.” diyenler veya azalması hakkında tevakkuf edenler ile imanın artacağını ve azalacağını söyleyenler olmak üzere imanda artma- azalma konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. İmanda tefâdul (derecelenme) konusunda Ehl-i Hadîs aynı fikri paylaşmaktadır. Buna göre imanda derecelenme vardır. Hiç kimse kendi imanı ile Mikâil veya Cebrâil'in imanının aynı olduğunu söyleyemez. İmanda istisna hem iman- İslam özdeşliğini hem de iman-İslam farklılığını savunanlara göre gereklidir. Bu durumun bir istisnası olarak el-Evzâî

⁵⁴⁴ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Salih b. Makbel b. Abdullah el-Useymî, Birinci Baskı (Riyad: Medarü'l-Müslim li'n-Neşr, 1432), 201, 231, 239.Söz konusu bu eser Türkçe'ye Ramazan Biçer tarafından tercüme edilmiştir. Bu tercüme de eserin orijinal metninde bulunan iman söz ve amel olduğuna dair tanım, imanın ikrar olduğu şeklinde tercüme edilmiştir. Bkz. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne ve Usûlü Ehl-i Sünnet*, trc. Ramazan Biçer, Birinci Baskı (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 29.; Ashâbü'l-hadîs'in Ehl-i Sünnet'in kurucu atası olduğuna dair yorumlar için bkz. M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, 7, 12.

⁵⁴⁵ İbn Teymiyye, *Mecmuu fetava*, 7/ 241.

gibi bazı alimler, “Ben inşallah müminim.” demek ile “Ben müminim.” demek arasında bir fark görmediğini belirterek istisnayı terk etmekle terk etmemenin birbirine eşit olduğunu söylemiştir. Bu görüşleriyle genel anlamda Ehl-i Hadîs’in Mürcie’ye istisna konusunda yönelttiği eleştiriyi onlara da yöneltmiş olabileceği düşünülse de bu alimler kendilerini dil ile söylemedikleri istisnayı esasen kalp ile niyetlerinde taşıdıklarını belirterek bertaraf etmeye çalıştıkları ifade edilebilir. Ehl-i Hadîs arasında büyük günahların neler olduğu hususunda fikir birliği bulunmamaktadır. Bununla birlikte Allah’a şirk koşmanın dinden çıkararak büyük günah olduğu hususunda ittifak halindedirler. Büyük bir önem attıkları namaz konusunda kasten terk eden bir kimse hakkında fukahanın farklı hükümleri bulunmaktadır. Ehl-i Hadîs’e ait akaid kitaplarında ise uyarılar neticesinde bu konuda inatçı olanın tekfir edilmesi söz konusu edilmektedir. Ehl-i kiblede hiçbir kimsenin tekfir edilmeyeceği konusunda hem fikirdirler. Ehl-i bidattan birinin arkasında namaz kılınıp kılınmayacağı veya böyle bir kimsenin cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı konusunda ise farklı görüşleri bulunmaktadır. İmanın şubelerini kabul etmede ortak fikre sahiptirler. Ehl-i Hadîs arasında yukarıda zikretmeye çalıştığımız birkaç hususta farklı düşünce de olmaları esasen Ehl-i Hadîs’in örneğin Mu‘tezile’nin el-menzile ilkesi, Mürcie’nin iman-amel ayrımı fikri⁵⁴⁶ veya Şîa’nın takiyye görüşü gibi genel anlamda belli bir ilkeye dayanıp rivayetleri bu ilkelerin ışığında tevil etmenin⁵⁴⁷ sonucunda görüşlerini ortaya koymak yerine tartışageldikleri konularda doğrudan rivayetleri esas almalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bazen rivayetlerde yer alan farklı lafızlar aralarında farklı görüşlerin ortaya çıkmasını etkilemiş olmaktadır. Nitekim bunun en basit örneği bir sonraki bölümde de yer vereceğimiz iman-İslam ilişkisi ile ilgili görüşleridir.

DEĞERLENDİRME

Ehl-i Hadîs, itikadi konularda haber-i vahidi delil olarak kabul eden, rivayetleri tevil etmeden zahirî manalarıyla ele alan, Kur’an, sünnet veya âsâra sıkı sıkıya bağlı

⁵⁴⁶ Kutlu’nun tespitine göre Mürcie Cibrîl hadisinin, İslam’ın ve imanın ayrı şeyler olduğu dolayısıyla bu durumun amellerin imandan kabul edilmesine imkan sağlayan rivayeti (ma’l-İslam?/ İslam nedir?) yerine iman ile İslam’ın özdeşliği üzerinden amellerin imandan olmadığı görüşünü savunmaya imkan sunan rivayeti (ma şeraiü’l-İslam/ İslam’ın farzları veya ilkeleri nedir?) tercih etmişlerdir. Bkz. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 139.

⁵⁴⁷ Mu‘tezile’nin usûl-i hamsesini hadisleri dikkate alırken nasıl değerlendirdiği ile ilgili olarak bkz. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 252.; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 200.

olan sistemin adıdır. Kendilerini Ehl-i Sünnet' in yegâne temsilcisi ve kurtuluşa eren fırka olarak kabul eden Ehl-i Hadîs, dönemin olayları arasında teşekkül eden yeni fikirlerin ortaya çıkardığı hadise ve hadisçilere muhalefet ortamında Kur'an'a ve hadislerle inşa edilmiş,⁵⁴⁸ reye dayalı fikirlerden arındırılmış iman anlayışını çeşitli eserlerle ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu konuda elimize ulaşan ilk müstakil eser ise Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/ 838) *Kitâbü'l-Îmân* adlı eseridir.

Ehl-i Sünnet akaidinin gelişimi dikkate alındığında hicri birinci asır ile Mihne hadisesinin olduğu üçüncü asrın başları ile üçüncü asırdan dördüncü asra geçen zaman ve genel anlamda dördüncü asırdan sonraki süreç belli gelişimlere sahne olmuştur. Mihne'ye kadar ki süreçte eserlerin özellikle bazı risalelerin ağırlıklı Kur'an ayetinden veya sadece rivayetleri nakletmekten ibaret bir yapısı varken Mihne sonrası Ahmed b. Hanbel'e vurgu yapılmaya, onun görüşlerine ağırlık veren (Hanbelî itikadı) eserler meydana gelmiştir.⁵⁴⁹ Bu döneme ait eserlerin bir kısmında müellifler bâb başlıkları açmak suretiyle bazen kendi görüşlerini yansıtacak başlıklar bazen farklı konularda gelen rivayetleri birbirinden ayıran bir ayraç görevinden öteye geçmeyen hükümsüz başlıklar bazen ise yer yer hüküm yer yer ilgili hadis veya Kur'an ayetinden çıkarılan genel hüviyetli başlıkların yer aldığı karma bir yapıda eserler meydana getirmiştir. Dördüncü asırdan itibaren Ehl-i Sünnet kelamı gelişmeye başlamış, özellikle Eş'ârîyye'nin gelişimiyle müellifler tarafından, bir dönem Eş'ârîliğe bağlılığını bildirdikleri bununla birlikte selef çizgisinde eserlerin kaleme alındığı adeta geçiş dönemi eserleri meydana gelmiştir.

İman tanımlarında “söz ve amel”, “söz, amel ve niyet”, “söz, amel, niyet ve sünnete uygunluk” ve az da olsa bu tanımlara marifetin eklendiği tanımlamalar yapılmaktadır. İfade sel farklılıklar olmakla birlikte tüm bu tanımlar Ehl-i Hadîs tarafından kabul edilen iman tanımlarıdır. Tüm tanımlarda ortak olarak kullanılan “amel” kavramından da anlaşılabilceği üzere Ehl-i Hadîs arasında imanın amelle ilişkili olduğu ortak bir görüş olarak kabul edilmektedir. İman-İslam ilişkisi hakkında

⁵⁴⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashabi'l-hadis*, 9.

⁵⁴⁹ Nitekim Mihne hadisesi Ehl-i Hadîs için bir kırılma noktası olmuştur. Bu olayla birlikte Ehl-i Hadîs'in siyasî-dinî önderi Ahmed b. Hanbel olmuştur. Dönemin tartışma konusu halku'l-Kur'an meselesinde onun gibi düşünenler ve düşünmeyenler şeklinde Ehl-i hadîs ikiye bölünmüş, Ahmed b. Hanbel tarafından dışlanmış. Muhyettin İğde, “Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Selefliliğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme”, *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* V/1-2 (2015), 93.

farklı iki görüş bulunmaktadır. İlk görüşe göre imanla İslam aynı anlamda olan iki kavram olduğu için mümine müslim, müslime de mümin denilebilmektedir. İkinci görüşe göre ise iman ile İslam özdeş iki kavram değildir. Her mümin müslümandır; her müslüman mümin olmayabilir. İmanın artar ve azalır diyenlerle birlikte imanın artacağı hakkında fikir beyan ettiği halde azalması hakkında hiçbir şey demeyen veya azalmayacağını söyleyenler bulunmaktadır. Bu ikinci görüşün “azalma” konusundaki temkinli tavrının sebebi, Kur’an’da imanın artması hakkında delillerin bulunmasına rağmen azalması hakkında ifadelerin yer almamasından veya günahlardan dolayı inananları tekfir eden Hâricîlere benzeme endişesinden kaynaklanmaktadır. Artma-azalma hem kemmiyet hem de keyfiyet itibarıyla olabilir. Üstelik azalma konusunda bir bitim noktası olmasına rağmen artmanın üst bir sınırı bulunmamaktadır. İman ile İslam’ın özdeş olduğunu ve olmadığını belirten her iki görüşe göre de imanda istisna vardır. Bunun sebebi noktasında farklı gerekçeler öne sürülmüştür. Bu gerekçelerden en yaygın olanı arka planında tevazu ve takva anlayışı içeren yapılan amellerin Allah katında O’nun muradına uygun olarak yapılıp yapılmadığına dair endişe içinde olmaktır. İmanda istisna ile ilgili soru sorulduğunda bu sorulara verilmesi gereken cevapların neler olduğu tespit edilmiştir. Büyük günahların sayısı hakkında net bir sayı söz konusu değildir. Mihne döneminin etkisiyle halku’l-Kur’an’ın imanî bir ilke haline getirilmeye çalışılmasına tepki göstermektedirler. Bu dönem, iman hakkında tartışma konusuna “imanın yaratılması” meselesi eklenmiştir. Ehl-i kible tekfir edilmez. Bidat ehlinin birinin arkasında namaz kılmama konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bununla birlikte genel olarak ehl-i bidatın arkasında namaz kılmaya hoş bakmamaktadırlar. Bu konuda özellikle Cehmiyye’ye karşı bir tavır bulunmaktadır. İmanın şubelerinin varlığı kabul edilmektedir. Bunun sayısı ve tasnifi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.

	Ehl-i Hadîs	Hâricîler	Mürchie	Mu'tezile	Şîa	Eş'ârîyye	Mâtürîdiyye
İmanın Tanımı	Söz ve ameldir. (İlave: Niyet/ sünnete bağlılık/ marifet)	Söz ve ameldir.	Dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir.	Amel, söz ve inançtır.	Dil ile ikrar, kalple söz ve rükünleriyle ibadettir.	Kalple tasdik etmektir.	Dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir.
İman-Amel İlişkisi	Amel, imanın ayrılmaz bir parçasıdır.	Amel, imandandır.	Ameller imana dahil değildir.	Amel, imandandır.	Amel, imandandır.	Ameller, imana dahil değildir.	Ameller imana dahil değildir.
İman-İslam İlişkisi	-Mümine, müslim; müslime mümin denilebilir. - Her mümin Müslümandır; her Müslüman mümin olmayabilir.	İman ile İslam aynı şeylerdir.	İman ile İslam aynı şeylerdir.	Lugat itibarıyla aynı şeylerdir.	İslam ile iman farklı şeylerdir. İslam, imanı kapsar; ancak iman, İslam'ı kapsamaz.	İman ile İslam aynı şeylerdir.	İman ile İslam aynı şeylerdir.
İmanda Artma-Azalma	-İman, artar; azalır. -İman artar; azalmaz. -İman artar; azalması hakkında tevakkuf edilir.		Yoktur.	İman, artar; azalır.	İman, artar; azalır.	İman, taatlerle artar; günahlarla azalır. Azalma bilgi düzeyinde olur. İmanın mahiyeti artmaz, eksilmez.	Yoktur.
İmanda Derece	Vardır.		Yoktur.	Vardır.		Vardır.	Yoktur.
İmanda İstisnâ	Vardır		Yoktur.	Yoktur. / Vardır.		Yoktur. / Vardır.	Yoktur.
Büyük Günah	Şirk ve namaz kılmama hariç ehl-i kible tekfir edilemez.	Ehl-i kible tekfir edilebilir. Büyük günah işleyen kafirdir. Ebediyen cehennemdedir.	Durumu Allah'a kalmıştır. Dilerse affeder, dilerse cezalandırır. Fasıktır.	el-Menzile beyne'l-menziletayn	Büyük günahı işleyen imandan çıkar, İslam'dan çıkmaz. Tövbe ederse iman dairesine geri döner. Takiyyesi olmayanın imanı yoktur.	Ehl-i kible günahı sebebiyle tekfir edilmez. Büyük günahı sebebiyle fasık olur.	Şirk hariç imandan çıkmaz. Tövbe etmeden ölürse durumu Allah'a kalmıştır.
İmanın Şubeleri	Vardır.		Yoktur.	Vardır.			Yoktur.

Tablo 2.3: İman Konusunda İtikadî Mezheplerin Mukayesesi.

HADİŞÇİLER		İman, amel olarak telakki edildiği için asıl olan tasdiki destekleyecek küçüğe olsa bir amelin (fer) ortaya konulması (örneğin: Namaz) gerekir. Salih amel arttıkça iman ve Allah'ın takdir ettiği ölçüde sevap dairesi de genişler. Masiyetler imanı azaltır. Kişi masiyeti sebebiyle imandan çıkar, İslam'da kalır veya iman hakikatını kaybederek fasık olur. Tövbe ederse tekrar iman dairesine dönebilir. Günahı sebebiyle cehenneme girebilir veya Allah'ın lütfü yahut şefaât ile cennete gidebilir.
MÜRÇİE		Salih ameller, (Allah'ın dilemesi ile) sadece sevabı arttırabilir. Amelin imanın zatı ve keyfiyetine bir etkisi yoktur. Şirk kişiyi İslam dairesinden çıkarır. Diğer günahların karşılığı Allah'a havale edilir. Günahından dolayı kişinin cennetlik/ cehennemlik olduğu söylenemez. Ehl-i kiblenin tekfir edilmeyeceği anlayışlarıyla hem hadisçileri hem de sünnî anlayışı etkilemiştir.
EHL-İ SÜNNET		İman, tasdik ve ikrardır. Amel, iman sonucudur. Bizatihi iman değildir. Bununla birlikte aralarında yadsınamaz bir ilişki vardır. Salih ameller ve masiyetler imanın zatını değil, keyfiyetini etkiler. Cam fanus içerisinde bulunan iman nuru, kandil lambasındaki gaz miktarı (salih amel) arttıkça artar, azaldıkça (masiyetler arttıkça) azalır. Fanusun (imanın) zatında ise bir değişiklik olmaz. İmanın keyfiyetinde artma-azalma anlayışında hadisçilerden, imanın zatında bir değişikliğin olmadığı anlayışından Mürçie'den etkilenmiştir.

Tablo 2. 4: İman- Salih Amel- Masiyet İlişkisinin İmanda Artma- Azalma Üzerinde Hadisçi- Mürçî ve Sünnî Anlayış Yorumları.

Yukarıda, iman-amel anlayışlarının imanda artma-azalma konusuna ve mezheplerin birbirine etkisi gösterilmeye çalışılmıştır.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰Metin Yurdagür, “Ehl-i Kible”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/ 515, 516.; Kutlu, “Mürçie”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 32/ 43, 44.; Çağfer Karadaş, “Sevap”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/ 581, 582.; Yusuf Şevki Yavuz, “Tekfir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 352.; Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürçî Râvîler.*, 63, 143, 144.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜTÜB-İ SİTTE'DE İMAN BÖLÜMLERİNİN İNCELENMESİ

1. Kütüb-i Sitte'de İman Konusunun Ele Alınış Şekli

1.1. Müstakil Bir Kitap İçinde Yer Verenler

Tam adıyla imam Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), sadece sahih hadisleri toplamayı amaçlamamış “döneminde tartışılan ilmî ve fikrî konularla yakından ilgilenmiş, eserler yazmış ve meselelerde selef akidesini ortaya koymaya çalışmıştır.”⁵⁵¹ Böylece Ehl-i Hadîs'ten (hadis taraftarlarından) biri olan Buhârî⁵⁵², itikadî konulara temas ederek hadisçiliğinin yanı sıra kelamcı yönünün olduğunu da göstermiştir.⁵⁵³ Onun *el-Câmi 'u's-sahîh* adlı eseri, hadis edebiyatında ale'l-ebvâb olarak bilinen ve hadislerin musannifin belirlediği konu başlıklarına göre tasnif edildiği türün örneklerinden biridir. Buhârî sosyal, siyasî, kelimî ve fikhî konularla ilgili düşüncelerini işte bu söz konusu bâb başlıklarına az çok yansıtmıştır. “Nitekim onun hakkında ‘fikhu'l-Buhârî fî terâcimihî= Buhârî'nin görüşü onun bâb başlıklarındadır.’ ifadesi darb-ı mesel haline gelmiştir.”⁵⁵⁴ Dolayısıyla eserinde müstakil bir kitap başlığında yer verdiği iman konusunu, *Sahîh*'inin ilk kitabı olarak ele almış ve iman hakkındaki görüşlerini bu kitapta bâb

⁵⁵¹ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 319, 320, 353, 373.

⁵⁵² Kutlu, eserinin “Ek I: Hadis Taraftarları” bölümünde ülke ve şehirlere göre tespit edebildiği hadis taraftarlarının ismini zikretmektedir. Buhârî'nin ismi de bu listede “Horasan ve Mâverâunnehir” başlığı altında yer almaktadır. Bkz. Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı*, 231.

⁵⁵³ Mustafa Ertürk, “İmâm Buhârî'nin Siyâset Anlayışı: ‘Yöneten-Yönetilen İlişkisi’ -el-Câmi'u's-Sahîh'deki Bâb Başlıkları ve Buhârî'nin Bireysel Tavrı Çerçevesinde-”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 1/1 (2001), 8.

⁵⁵⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-Sari*, 1/22.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/506. Fuat Sezgin, Buhârî'nin bâbları meydana getirirken daha önce mevcut olan musannefâtın bâb başlıklarından istifade ettiğini belirtmiştir. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 5. Baskı (Ankara: Otto, 2017), 116. Ancak İbn Hacer'in görüşü bu yönde değildir. Buhârî'nin bâb başlıkları ile ilgili görüşü Sezgin'ninkine benzer görüş sahibi olan el-Kirmânî (ö.786/1384), Buhârî'nin kendinden önceki hocalarının musannefâtındaki bâb başlıklarını taklit ettiği şeklindeki iddiası İbn Hacer tarafından çürütülmeye çalışılmıştır. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/314. Yine Buhârî'nin eserinde yer alan bâb başlıkları bizatihi ona ait olduğu kabul edildiği için olsa gerekir ki bu bâb başlıklarına yönelik pek çok eser bulunmaktadır. Ertürk, “İmâm Buhârî'nin Siyâset Anlayışı: ‘Yöneten-Yönetilen İlişkisi’”, 9,10. Bkz. Enes Kaynar, *Buhârî'nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016). Neticede Buhârî ister kendinden önceki yazılı musannefâtı örnek almış olsun isterse de bizatihi kendisi hiçbir kimsenin tesiri altında kalmadan bâb başlıklarını oluşturmuş olsun bâb başlıklarına iman ile ilgili yansıttığı ifadeler hem onun zihin dünyasının hem de döneminde takip ettiği çizginin bir tercihi olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir.

başlıklarında yansıtmıştır.⁵⁵⁵ Talât Koçyiğit'te, Buhârî'nin eserinde iman kitabı gibi bir bölümün olmasını İslam dinini, bidat olarak değerlendiren mezheplerin taallukundan kurtarmak için olduğunu belirtmiştir.⁵⁵⁶ Nitekim onun iman konusundaki tavrı hadis rivayeti meselesine de yansımış, kendi ifadesi ile “Hepsi Ashâbü'l-hadîs'ten olan bin seksen kişiden hadis yazdım. İmanın söz ve amel olduğunu söyleyenden başkasından hadis yazmadım.”⁵⁵⁷ demiştir. Yine Mürciî olmakla itham ettiği Ebu Hanife ile ilgili eserinde “bazı insanlar dediler ki” şeklinde dolaylı olarak bahsetmesi de dikkat çekicidir. Söz konusu durum bir doktora çalışmasında da incelenmiştir.⁵⁵⁸ Eserinin son bölümlerine doğru yer verdiği “Ahbâru'l-âhâd” bölümü⁵⁵⁹ ile iman meselesi gibi itikâdî konularda haber-i vâhidin delil olarak

⁵⁵⁵ “Sahîh” in en başında bulunan “bedü'l-vahiy” bölümü esere bir mukaddime niteliğinde kabul edilmiştir. Bu sebeple de Buhârî tarafından “Kitâb” kelimesi ile değil “Bâb” kelimesi ile başladığı belirtilmiştir. Şu halde onun nezdinde iman bölümü eserin ilk kitabı olarak değerlendirilebilir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/100.; Karş. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 381. Burada bir not olarak her ne kadar yukarıda iman bölümünün “Sahîh” in ilk kitabı olduğunu belirtmiş olsak da hem İbn Hacer tarafından Fethu'l-bârî adlı şerhte hem de çalışmada esas aldığımız “Sahîh” in baskısının da iman kitabının “Sahîh” in ikinci kitabı olarak numaralandırılmış olduğunu ve bunu esas aldığımızı ifade etmek isteriz.

⁵⁵⁶ Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977), 230.; Koçyiğit, *Hadislerin Işığında İman, İbadet, Ahlak*, 20.

⁵⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-Sari*, 2/529.; ez-Zehebî, *Siyer*, 12/395. Her ne kadar Buhârî'nin bu ifadesi ile Mürci'e'yi kastettiğini böylece Mürciî ravilerden rivayette bulunmamış olabileceği düşünülse de vaka böyle değildir. Konu hakkında yapılan bir akademik çalışmaya göre Buhârî, ister kendisi isterse de bir başka münekkit alim tarafından ircâ ile nitelendirilmiş olsun Mürciî ravilerden nakilde bulunmuştur. Söz konusu çalışmaya göre Buhârî kriterlerine uygun Mürciî bir raviden mezhebinin propagandisti olmaması sebebiyle diğer başkalarından ise mütâbî veya talik olarak nakilde bulunmuştur. Kendisi tarafından ircâ ile itham edilen diğer bazı ravilerden ise sahihinde nakilde bulunmamış, bununla birlikte *el-Edebü'l-Müfred* adlı eserinde nakilde bulunmuştur. Yine Buhârî, Ebu Hanife'yi Mürciîlikle itham etmiş ve ondan nakilde bulunmamıştır. Mustafa Taş, *Buhârî'nin cerh-ta'dil metodu* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 124-134.; Mürciîlikle itham edilmiş raviler hakkında detaylı bilgi için bkz. Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciî Râvîler.*, 66-121. Başka bir akademik çalışmada Mürciî olarak nitelendirilen ravilerin Buhârî'nin “Sahîh” inin hangi kitaplarında geçtiğine yer verilmiştir. Bu kitap bölümlerinden biri de “Kitâbü'l-İmân”dır. Bkz. Zehra Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 100 Dipnot 543. Buhârî'nin “Kitâbü'l- İmân” da yer verdiği Mürciî ravi, “İmân”, 33'te yer alan Kays b. Müslim (ö. 120/ 737)dir. İrcâyı savunmakla birlikte sika olarak değerlendirilen Kays'tan Müslim, İbn Mace, Ebû Davûd, Tirmizî ve Nesâî'de nakilde bulunmuştur. İbn Hacer, *Tehzibü't-tehzib.*, 3/ 452.; Karş. bkz. Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciî Râvîler.*, 96.

⁵⁵⁸ H. Hilmi Merttürkmen, *Buhari'nin Ebu Hanife'ye itirazları ve aralarındaki ihtilaflar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976).; Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 282-284. Benzer açıklamalar için bkz. Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı*, 43, 45, 205, 206.

⁵⁵⁹ *Sahîh*'in doksan beşinci kitabı olarak yer almaktadır. Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, 4/ 353-357. İlgili bölümün kendinden önceki veya sonraki kitaplara ait bâblardan mı oluştuğu veya müstakil bir “kitâb” bölümümü olduğu hakkındaki tartışma için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 23/ 455. Karş. Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (Ankara: Diyanet

kullanılabileceğini kabul ettiğini göstererek bu konuyla ilgili farklı mezheplerden gelebilecek tenkitlerin önünü kapatmıştır.⁵⁶⁰ Konuyu sadece teorik planda bırakmamış, ayrıca iman bölümünde bâb başlıklarında yer yer ayet zikretmekle hadisi Kur'an'dan bir ayetle destekleyerek rivayetlerin ahad haber olmaktan çıktığını bunları inkar eden kişinin Kur'an'a ve sünnete muhalefet ettiğini göstermiştir.⁵⁶¹ Nitekim bu bağlamda onun "Ahbâru'l-âhâd" bölümünden hemen sonra "Kitâbu'l-i'tisâm bi'l-kitab ve's-sünne"⁵⁶² ye yer vermesi dikkat çekicidir. Buhârî kitaba ve sünnete bağlılığı ifade eden bu kitapla Ehl-i Hadîs'in altını çizdiği fikhî ve itikadî bilginin yegane kaynağı olan iki hususun kendisi için de ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.

Kütüb-i Sitte'nin ikinci kitabı olan *Sahîh*'in sahibi Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875)⁵⁶³ de Ehl-i Hadîs'tendir.⁵⁶⁴

"Muslim, kitabını ikamet ettiği yerde kaynaklarının yanı başında ve şeyhlerinin hayatta bulunduğu bir sırada meydana getirmişti. Hadislerin arasında başka söz serdinden kaçınıyor, kitabın üslûbuna, siyakına gayret gösteriyor, Buhârî gibi muhtelif bablarda hadisleri parçalamaya mecbur kalacak şekilde ahkâm istinbatına çalışmıyor; muhtelif hadis zincirlerini bir yerde toplayabiliyor."⁵⁶⁵

Sezgin'in yukarıda ifade ettiği üzere Müslim eserinde kendi görüşünü açıkça ortaya koymaktan çekinmiştir. Eserinde yer alan bâb başlıkları da kendisine değil, imam Nevevî'ye aittir.⁵⁶⁶ Bunun sebebi olarak eseri ihtisar etmek⁵⁶⁷, Nisabur'daki atmosfer veya daha başka sebepler olduğu fikirleri ortaya atılmıştır. "O, eserinde kendinden öncekilerin geleneğini sürdürmüştür; Mürcie'nin fikirlerini reddetmek için "Kitâbü'l-Îmân" adını taşıyan bir başlık koyarak onların görüşlerine muhalif hadisleri

İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 171.; Şule Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 66.

⁵⁶⁰ Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, 94-96, 115-120.

⁵⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 24/ 233.

⁵⁶² Eserin doksan altıncı kitabı olarak yer almaktadır. Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, 4/ 358-377.

⁵⁶³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 87.

⁵⁶⁴ Kutlu, eserinin "Ek I: Hadis Taraftarları" bölümünde ülke ve şehirlere göre tespit edebildiği hadis taraftarlarının ismini zikretmektedir. Müslim'in ismi de bu listede "Horasan ve Mâverâünnehir" başlığı altında yer almaktadır. Bkz. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 231.

⁵⁶⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 212.

⁵⁶⁶ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 89.

⁵⁶⁷ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 88.

toplamaştır.”⁵⁶⁸ Dolayısıyla Müslim’de iman konusunu müstakil bir bölüm olarak eserinin ilk kitabı olarak ele almıştır. Eserinin ilgili bölümünde açık bir şekilde sadece tek bir rivayette Hâricîlerin adı zikredilmiş ve görüşlerinin doğru olmadığına vurgu yapılmıştır. O, burada üç yüz seksen hadise yer vermiş; Nevevî tarafından da ilgili bölümde doksan altı bâb başlığı açılmıştır.⁵⁶⁹

Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/ 892)’nin⁵⁷⁰ *Kütüb-i Sitte*’ye dahil olan eseri için “Cami” ismini seçtiği belirtilmiştir.⁵⁷¹ Musannif, eserinin ismindeki “el-Câmi” kelimesiyle hadislerde yer alan bütün temel meseleleri ele almayı amaçladığını anlatmak istemiştir.⁵⁷² Dolayısıyla eser her ne kadar sünenlerde olduğu gibi taharetle ilgili bir bölümle başlamış ve daha çok fıkıh ağırlıklı olsa da⁵⁷³ itikadî konular özellikle de konumuz gereği iman meselesinin eserde yer alıyor olması normal karşılanmalıdır. Ehl-i Hadîs’ten kabul edilen Tirmizî,⁵⁷⁴ iman ile ilgili konularda Mürcie’yi hedef almaktadır. Nitekim eserinin iman bölümünde bir hadisi zikrettikten sonra Medine fukahâsından kabul edilen Ebû Mus ‘ab el-Medenî (ö. 242/ 857)’nin⁵⁷⁵ “Kim ‘İman sözdür.’ derse tövbe etmeye çağrılır. Şayet tövbe ederse bu kabul edilir; etmezse boynu vurulur.”⁵⁷⁶ ifadelerine yer vererek dolaylı olarak Mürcie’nin amelleri imana dahil etmeyen görüşlerini tenkit etmektedir. Yine eserinin “Ebvâbü’l- Kader” bölümünde “Kaderiyye” bâb başlığı altında Mürcie’nin İslâm’dan payının bulunmadığını ifade eden rivayete yer vermektedir.⁵⁷⁷ Diğer musanniflerden farklı olarak bölüm başlıklarına “kitâb” demek yerine “ebvâb” ismini

⁵⁶⁸ Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 199.

⁵⁶⁹ Müslim b. Haccac, Ebû’l-Hüseyn el-Kureyşî en-Nisabûri, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, 1.Baskı (Kahire: Dâru İhyai’l-Kütübî’l-Arabiyye, İsa el-Babi el-Halebi, 1412/1991), 1/36-202.; “İmân”, 320.

⁵⁷⁰ M. Yaşar Kandemir, “Tirmizî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/ 202-204.

⁵⁷¹ Abdulfettâh Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi’s- Sahîhayn ve’smi Câmi’i’t-Tirmizî*, 53, 57.; Erdinç Ahatlı - Selvi Raif Murad, “Sünen-i Tirmizî’de ‘Hüve Hadîsü Fülân’ Kavramı Üzerine”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 19/35 (Haziran 2017), 3.

⁵⁷² Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 175.

⁵⁷³ İsmail Lütfî Çakan, “el-Câmiu’s-sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/ 129-132.

⁵⁷⁴ Kutlu, eserinin “Ek I: Hadis Taraftarları” bölümünde ülke ve şehirlere göre tespit edebildiği hadis taraftarlarının ismini zikretmektedir. Tirmizî’nin ismi de bu listede “Horasan ve Mâverâünnehir” başlığı altında yer almaktadır. Bkz. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 232.

⁵⁷⁵ ez-Zehabî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 2/ 482-484.; Ebû’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Tabakâtu’l-Huffâz*, Birinci Baskı (Beirut: Darül-kütüb’il-ilmîyye, 1403), 212.

⁵⁷⁶ Tirmizî, “İmân”, 9. (No. 2622.)

⁵⁷⁷ Tirmizî, “Kader”, 13.

vermiştir. Dolayısıyla iman konusu “Kitâbü’l- İmân” başlığı altında değil “Ebvâbü’l- İmân” başlığı altında eserin otuz sekizinci bölümü olarak⁵⁷⁸ ele alınmaktadır. Bölüm başlığının hemen altında “an rasulillah sallallahu aleyhi ve sellem” ifadesi yer almaktadır. Bununla burada yer alan rivayetlerin rasulullahtan nakledildiğine (merfu) vurgu yapmaktadır. Tirmizî eserini ale’l- ebvâb bir tarzda tasnif etmiştir. İman bölümünde toplam on sekiz bâb yer almaktadır. Bu bâb ve içeriğinde yer alan rivayetlerin konumuzla ilgili olanlarının sayısı on altı tanedir. Bu on altı tane bâbın sekizinin bâb başlığı hadis metninden seçilmiştir. Diğer beş bâb başlığı ise hüküm içermeyen genel niteliktedir. Bununla birlikte beşinci ve altıncı bâb başlıkları iman konusunda Tirmizî’nin görüşünü ortaya koyar niteliktedir. Buna göre beşinci bâb başlığı farzlar üzerinden amelin imana dahil olduğuna vurgu yaparken altıncı bâb başlığı imanın artıp azalacağına işarette bulunmaktadır. Tirmizî bazı rivayetlerde rivayeti naklettikten sonra bazen fukaha üzerinden bazen “ehl-i ilim”⁵⁷⁹ tabiriyle yapılan değerlendirmeleri naklederek dolaylı olarak görüşünü ortaya koymaktadır.⁵⁸⁰ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915) hakkında her ne kadar Şîilikle ilgili ithamlar bulunsada yapılan araştırmalar bu ithamların doğru olmadığını göstermiştir. İddialara rağmen sünnî muhaddis ve ilim adamları tarafından otorite isimlerden kabul edilen Nesâî,⁵⁸¹ Ehl-i hadîstendir.⁵⁸² *Kütüb-i Sitte*’den kabul edilen *Sünen* adlı eserinin kırk sekizinci bölümü “el-İmân ve Şerâ’i’uhû”dur. Bu bölümde otuz üç bâba yer vermektedir. Bunlardan biri ayet içerikli dört tanesi ise iman

⁵⁷⁸ Tirmizî’nin eserinin elimizdeki baskısında esasen “Ebvâb” şeklinde başlayan bölümleri saydığımızda iman bölümü kırk ikinci bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserin bu baskısında bölüm başlıklarına ait numaralandırma bulunmamakla birlikte bölüm içerisinde yer alan bâb başlıkları numaralandırılmıştır. Bu bölümlerden iman bölümüne kadar olanlardan dört tanesinin durumu farklıdır. Buna göre “*Ebvâbu’l- İydeyn*” ile “*Ebvâbu’s- Sefer*” Cuma bölümünün, “*Ebvâbu’l- Et’ime*” ve “*Ebvâbu’l- Ahkam ve’l-Fevâid*” ise av bölümünün devamı niteliğindedir. Nitekim, bu dört bölüm içerisinde yer alan bâb başlıklarına ait numaralar bahsettiğimiz bölümlerde yer alan bâb numaralarının devamı şeklindedir. Böylelikle yapılan sayımda “Ebvâbu’l-İmân”, eserin otuz sekizinci bölümü olmaktadır.

⁵⁷⁹ Kırbasoğlu çalışmasında bu kavramın içeriğini ele almakta ve Tirmizî’nin söz konusu ehlu’l- ilim ile kastettiğinin ehlu’l- hadis olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, 37.

⁵⁸⁰ Tirmizî, “İmân”, 9, 11, 17. (No. 2622, 2626, 2638.)

⁵⁸¹ Veli Aba, “Nesâî’nin (ö. 303/915) Şîilikle İthamı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2018)/ 167-191.; M. Yaşar Kandemir, “Nesâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 563, 564.

⁵⁸² Kutlu, eserinin “Ek I: Hadis Taraftarları” bölümünde ülke ve şehirlere göre tespit edebildiği hadis taraftarlarının ismini zikretmektedir. Nesâî’nin ismi de bu listede “Horasan ve Mâverâünnehir” başlığı altında yer almaktadır. Bkz. Kutlu, *Selefilik’in Fikrî Arka Planı*, 232.

meseleleri ile ilgili doğrudan alakalıdır. Buna göre yedinci bâb başlığı Hucurat suresi on dördüncü ayetyiken, on altıncı ve yirmi yedinci bâblar imanın şubeleri, on yedinci bâb başlığı imanda tefâdul ve on sekizinci bâb başlığı ise imanda artma konusu ile ilgilidir. Diğer bâb başlıkları ise genel nitelikte olup daha çok rivayetler arasındaki kelime farklılıklarına işaret eden niteliktedirler. Nesâî, iman bölümünde bâb başlığı altında sadece rivayeti zikretmekle yetinmektedir.⁵⁸³ Tirmizî’de olduğu alimlerin görüşlerine veya kendi değerlendirmelerine yer vermemektedir.⁵⁸⁴ Bu yönüyle tarzı Müslim’e benzemektedir. Bununla birlikte Müslim’den farklı olarak kendisine ait olan bâb başlıkları, az da olsa bu konu da bizi yönlendirir niteliktedir.

1.2. Mukaddime ve Sünne Bölümlerinin Bâbları Altında Yer Verenler

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî bn Mâce Kütüb-i Sitte’nin altıncı kitabı olarak kabul edilen es-Sünen’in sahibidir. İbn Mâce, hicri 273 (m. 887) yılında vefat etmiştir.⁵⁸⁵ Ehl-i Hadîs’tendir.⁵⁸⁶ İbn Mâce, *es-Sünen* adlı eserine bir mukaddime ile başlamıştır. İbn Mâce “Mukaddime”sinin ilk bâbı “Bâbu ittibâi sünneti Rasulillah (s.a.v.)” şeklindedir.⁵⁸⁷ Burada Kur’an-sünnet birlikteliğine vurgu yapan rivayetleri aktarmaktadır. Yine mukaddimesinde hulefâ-yi râşidînün sünnetine ittibâ etmek ile ilgili bir bâba⁵⁸⁸ da yer vermektedir. Bağlanması gereken bu hususlardan sonra da bidatlara karşı temkinli olunması, rey ve kıyastan kaçınmanın gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁸⁹ Onun zihin şemasının bir yansıması olan bu düzeni Ehl-i Hadîs’in

⁵⁸³ Nesâî, *Sünen*, 7/ 515-565.

⁵⁸⁴ Benzer bir tespit için bkz. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 170. Kutlu ilgili yerde Nesâî’nin hicri 303 olan vefat yılını bir tashih hatası olarak olsa gerek hicri 309 olarak zikretmiştir.

⁵⁸⁵ Sönmez Kutlu hadis taraftarlarının ismini zikrettiği listesinde İbn Mâce’nin vefat yılını hicri 275 olarak belirtmiştir. Bkz. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 232. Bununla birlikte Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nin ilgili maddesinde İbn Mâce’nin hicri 275 yılında vefat ettiğine dair rivayetin doğru olmadığı belirtilmektedir. M. Yaşar Kandemir, “İbn Mâce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/161.

⁵⁸⁶ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Kelam’a Giriş (el-Muhassal)*, 25. Karş. Musa Erkaya, *İbn Mâce’nin Hadîs Kültüründeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 43.; H. Musa Bağcı, “İbn Mâce’nin es-Sünen Adlı Eserinin Mukaddime’sinin Tahlili”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Nisan 2010), 18. Ayrıca Kutlu, eserinin “Ek I: Hadis Taraftarları” bölümünde ülke ve şehirlere göre tespit edebildiği hadis taraftarlarının ismini zikretmektedir. İbn Mâce’nin ismi de bu listede “Horasan ve Mâverâünnehir” başlığı altında yer almaktadır. Bkz. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 232.

⁵⁸⁷ İbn Mâce, *es-Sünen*, 1/ 41-49.

⁵⁸⁸ İbn Mâce, “Mukaddime”, 6. (1/71- 73.)

⁵⁸⁹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 7, 8. (1/ 73- 82.)

bir şiarı olan Kur'an ve hadise veya asara bağlılığı göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Tüm bu sıralama adeta dokuzuncu sırada yer alan iman bölümüne bir hazırlık mahiyetindedir. "Mukaddime"sinin dokuzuncu bâbı, "İman Bâbı" başlıklıdır. Bu tek bâb başlığı altında mezhepler arasında imanla alakalı tartışıla gelen konularla ilgili olan on dokuz rivayeti ele almaktadır. İbn Mâce bu bâb başlığı altında yer verdiği Mürcie ve Kaderiye'nin İslam'dan payının (nasibinin) olmadığına dair rivayetler söz konusu tartışmalarda muhatabının kimler olduğunu göstermektedir.⁵⁹⁰ "Mukaddime"nin on ikinci bâbı tekfir söylemleriyle tanınan Hâricîlere, on üçüncü bâbı ise imanı marifet olarak tanımlayan Cehmiyye'ye yöneliktir. Bununla birlikte her iki bâb başlığı altında da iman ile ilgili rivayetlere yer vermemektedir.

Tam adıyla Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889)⁵⁹¹, Ehl-i Hadîs'tendir.⁵⁹² Ebû Dâvud, bâb başlıklarını Buhârî gibi belirli bir görüş ortaya koyacak şekilde oluşturmamıştır. Bununla birlikte Mekkelilere yazmış olduğu risalesinde⁵⁹³ Kur'an-ı Kerîm'den sonra insanların öğrenimine ihtiyaç duyacakları kitabın kendi tasnif ettiği rivayetlere dayalı fıkıh kitabı olan hadis kitabının olduğunu söylemektedir.⁵⁹⁴ İfade ettiği bu Kur'an-sünnet birlikteliği tipik Ehl-i Hadîs bakış açısıdır. Nitekim ez-Zehebî'de onun selef düşüncesine sahip olduğunu⁵⁹⁵ ve *Sünen*'i Ehl-i Hadîs'in bayraklaşan ismi Ahmed b. Hanbel'e arzettiğini, onunda *Sünen*'i beğendiğini aktarmaktadır.⁵⁹⁶ *Sünen* türü eserlerde genel bir kabul olarak ahkama dair rivayetler olsa da bazı sünenlerde câmi' türlerinin içeriğine benzer konular yine bazısında da merfu rivayetlerin dışında fazla miktarda mevkuף ve maktu'

⁵⁹⁰ İbn Mâce, "Mukaddime", 9 (No. 62, 73).

⁵⁹¹ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/ 119, 120.

⁵⁹² Kutlu, eserinin "Ek I: Hadis Taraftarları" bölümünde ülke ve şehirlere göre tespit edebildiği hadis taraftarlarının ismini zikretmektedir. Ebû Dâvud'un ismi de bu listede "Horasan ve Mâverâünnehir" başlığı altında yer almaktadır. Bkz. Kutlu, *Selefiğin Fikrî Arka Planı*, 231, 232.

⁵⁹³ Ebû Dâvud'un risalesi "Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihi" başlığı ile Abdulfettah Ebu Gudde'nin hazırlayıp derlediği "Selâsu resâil" adlı eserinde de yer almaktadır. Bkz. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, "Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihi", *Selâsu resail fî ilmi mustalahi'l-hadis*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1426/ 2005), 29-54. Risâlenin Türkçe tercümesi için ise bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 109-113.

⁵⁹⁴ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, "Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihi", 46.

⁵⁹⁵ ez-Zehebî, *Siyer*, 13/215. Karşılaştırma için bkz. Lütfü İmamoğlu, *Ebû Dâvud ve Süneni* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 47.

⁵⁹⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, 13/209.

rivayetler yer alabilmektedir.⁵⁹⁷ Nitekim Ebû Dâvud'un Mekkelilere yazmış olduğu risâlesinde *Sünen*' ine sadece ahkam hadislerini aldığı züht ve amellerin faziletleri ile fezail konularına dair rivayetleri almadığını beyan etmektedir. Onun bu beyanı da geçmişteki "sünen" kavramının kullanımda ahkamın dışındaki konuları da içerisine alabilen bir manaya delalet ettiğini göstermektedir. Çünkü şayet "sünen" demek onun kendi döneminde "sadece ahkam" demek olsaydı neyi almadığını izah etmesi gerekmezdi. Ebu Dâvud, risâlesinde her ne kadar *Sünen*' ine ahkam dışında bir rivayet almadığını ifade etse de yapmayı arzuladığı şeyle gerçekte meydana getirdiği şey aynı olmamıştır. *Sünen*' in içerisinde bir bölüm olarak yer alan ve konumuz itibarıyla büyük bir öneme sahip olan "Kitâbu's-Sünne" bu durumun delillerindedir.⁵⁹⁸ Ebû Dâvud, iman ile ilgili konulara *Sünen*' inin "Kitâbu's-Sünne" bölümünde yer vermiştir. Burada on beş numaralı bâb başlığında açıkça Mürciî iman anlayışının reddini beyan etmiştir.⁵⁹⁹ Eserinde yer verdiği bâb başlıkları altında eserinin hacmini arttırmamak için çok fazla rivayete yer vermemiştir.⁶⁰⁰

1.3. Kütüb-i Sitte'nin Diğer Bölümlerinin Bâbları Altında Yer Verenler

Buhârî'nin *Sahîh*'inin "Kitâbu'l-Îmân" haricindeki bölümlerini incelemeye çalıştığımızda esasen iman bölümündeki rivayetlerin Buhârî'nin taktî' usulü gereği diğer bölümlerde de kullanıldığını, bu bölümlerde kullanılan imanla ilgili meselelere işaret eden diğer rivayetlerin ise onun tarafından farklı bağlamlarda kullandığı görülmüştür. Çalışmamız açısından daha çok musanniflerin görüşlerini elde etmeye çalıştığımız için özellikle bu konuda Buhârî'nin bâb başlıklarına bakmamız gerektiğinden onun da söz konusu rivayetleri konumuzla alakalı bâb başlıkları altında zikretmediği için bu tarz rivayetleri değerlendirmeye almadık. Bu meseleyi izah ettikten sonra şunu ifade edebiliriz: "Cennete giremez.", "Cehennemliktir.",

⁵⁹⁷ Sa'd b. Abdullah Âl-i Humejd, *Menâhicu'l-muhaddisîn*, Birinci Baskı (Riyad: Daru Ulumi's-Sünne, 1420), 68.

⁵⁹⁸ Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, "Risâletü'l-Îmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihi", 54 Dipnot 1.;Klasik Metin Okumaları, "Risâletü Ebî Dâvûd ilâ Ehli Mekke fî Vasfî Sünenihi -04- M. Fatih Kaya - 14.10.2017", *You Tube*, (2017), 1:37:15-1:44:51.

⁵⁹⁹ Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenu Ebi Davud*, thk. Şuayb el-Arnaut v.dğr., Birinci Baskı (Şam: Dâru'r-risaleti'l-alemiyye, 1430), 7/66. "Sünne", 15.

⁶⁰⁰ Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, "Risâletü'l-Îmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihi", 31, 32.

“lanetlenmiştir.” ve “Mekruhtur.” gibi ifadelerin yer aldığı rivayetlerin etkisiyle de diğer bölümlerde iman ile ilgili meselelerden ağırlıklı olarak büyük günah meselesinin ele alındığı ifade edilebilir. Bunun dışında dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus ise imanda istisna konusudur. Buhârî eserinin rikak ve kader bölümlerinde amellerin son nefese göre değerlendirileceğini ifade etmiştir. Böylelikle insanın son nefesindeki amellere itibar edileceği üzerinden aşağıda ilgili başlık altında daha detaylı ele alacağımız üzere Muvâfât nazariyesinden kaynaklı imanda istisna da bulunduğu ifade edilebilir. Özellikle bu nazariyenin “kader” ile ilgili ilişkisini düşünecek olursak Buhârî’nin böyle bir rivayeti “Kitâbü’l-Kader” de zikretmesi de bunu destekler niteliktedir.

Müslim’in teknik anlamda hadisçiliğe önem vermesi ve bâb başlıklarının da kendisine ait olmaması sebebiyle esasen iman konusunu eserinde ele alırken zihni arka planını çözümlenmek oldukça güçtür. O, iman konusunu başlı başına bir bölüm olarak ele almıştır. Eserinin diğer bölümleri ise daha çok müstehap, haram, helal veya nehyedilen amellerle ilgilidir. Bu bağlam da söz konusu bölümlerdeki rivayetler, iman meseleleri içerisinde değerlendirmeye aldığımız sekiz başlıktan daha çok günah konusunda yoğunlaştığı ifade edilebilir. Bu konuda öne çıkan üç bölüm ise taharet, namaz ve zekattır.

İbn Mâce’nin eserinin “Mukaddime” dışında yer alan bölümleri üzerinde yaptığımız inceleme de iman konusu çalışmamızda hedeflediğimiz düzeyde sadece “Mukaddime” bölümünde ele alındığı görülmüştür. Bununla birlikte diğer bölümlerde ele alınanlar daha ziyade büyük günah, terhib ve terhib niteliğinde olduğu bu tarz rivayetlerin ise ağırlıklı olarak fiten, züht ve edeb bölümlerinde olduğu ifade edilebilir. Özellikle ifade etmemiz gereken bir husus bulunmaktadır. İbn Mâce, iman ile ilgili meselelere genel olarak “Mukaddime” de yer vermesine rağmen imanda istisna konusuna “Mukaddime” de yer vermemektedir. Bu konuya *Sünen*’in “Kitâbu’z-Züht” bölümünün yirminci bâbında değinmiştir. Burada yer alan rivayet tam da önceki bölümde ifade etmeye çalıştığımız şekliyle Muvâfât nazariyesinden ve kişinin imanından şüphe duyması anlamından farklı, sadece amelin Allah nezdinde kabul edilip edilmediğine yönelik endişe içermesiyle Ehl-i Hadîs’in görüşüne uygundur.

Ebû Dâvud’un *Sünen*’inin “Sünne” bölümü dışında çalışmamızda esas aldığımız çerçevede iman konusunu ele alıp almadığına dair okumalarımızda esasen

Ebû Dâvud'un konuyu derli toplu bir şekilde sadece *Sünne* de ele aldığını ifade edebiliriz. Diğer bölümlerde yer alan bâb başlıkları ve bu başlıklar altında zikredilen rivayetler eserin "Sünen" türü olmasıyla ilişkili olarak daha ziyade büyük ve küçük günahların çerçevesi ile ilgilidir. Bu bağlamda haram veya mekruha yönelik rivayetler, Hz. Peygamber'in nehyettiği hususlar aktarılmaktadır. Tüm bunlar bazen terğib ve terhîb üslubu içinde nakledilmektedir. Sünen'in bu konuda öne çıkan kitapları taharet, namaz ve tıp kitabıdır.

Tirmizî'de "Ebvâbü'l-Îmân" bölümü dışında iman konusu derli toplu bir şekilde ele alınmamıştır. İman meselelerinden büyük günah daha yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bu bağlamda öne çıkan bölümler taharet ve namazdır. İmanda istisna konusunda Tirmizî'nin muvâfat nazariyesindeki anlayışa sahip olduğu ifade edilebilir. Nitekim "Ebvâbü'l-Kader" bölümünün dördüncü bâbının başlığı "Amellerin hâtimelere bağlı olması hakkında" şeklindedir. Burada Tirmizî ana rahmine üfleyen melek ile kulların cehennemlik veya cennetlik olduğunun belirlendiğini ve ölüm anında kişinin bu tayin edilen kaderin son andaki amelinin etkisiyle vuku bulacağını, kulun cennetlikse cennete, cehennemlikse cehenneme gideceği bilgisini veren rivayeti aktarmaktadır.

Nesâî'nin eserinin iman bölümünün dışındaki bölümlerinde yaptığımız okuma da diğer musanniflerde olduğu gibi ağırlık büyük günah meselesine ayrılmıştır. Bu konunun en çok işlendiği bölümlere örnek olarak "Taharet" ve "Kan dökmenin haram olması" kitapları verilebilir. Eserin sünen türü olması ve Nesâî'nin bâb başlıkları kullanmasına rağmen teknik hadisçiliğe önem vermesinin de etkisiyle bu bölümlerde büyük günah konusu, itikadî tartışmalardan uzak daha çok neler olduğu ile ilgili toplu veya tekli örnekleri içeren niteliktedir. Eserde "caizdir." veya "yasaktır." gibi bâb başlıkları bulunmakta haramlara ve nehiylere vurgu yapılmaktadır. Terğib ve terhîb bağlamının da rivayetler yer almaktadır. Bu bağlamda bazı küçük amellere büyük bir mükafat olarak cennetin vaat edildiği veya geçmiş günahların bağışlanmasını sağlayabileceğinin ifade edildiği rivayetler nakledilmektedir. Kıyamette ilk sorguya çekilecek olunan amelin namaz olduğu, helak edici yedi büyük günahın en büyükleri veya büyük günah olarak değerlendirilen eylemlerin neler olduğunu aktaran rivayetler yer almaktadır. Esasen tüm bunlar aşağı yukarı *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserlerinde de yer alan ve genel itibariyle benzerlerinin Nesâî'nin eserinin iman bölümünde zaten

bulunan rivayetlerdir. Onun iman bölümünde olmayıp diğer bölümlerinde olan konumuzla ilgili dikkat çeken bir bâb başlığı veya rivayet (örneğin imanda istisna konusuna dair) bulunmamaktadır.

2. İman Meseleleri ile İlgili Hadislere Örnekler

Kütüb-i Sitte de yer alan söz konusu rivayetleri imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, iman-İslam ilişkisi, imanda artma- azalma, imanda tefâdul, imanda istisna, büyük günah ve imanın şubeleri olmak üzere sekiz başlıkta kategorilendirdik. İlgili rivayetleri bir önceki bölümümüz olan Ehl-i Hadîs'in iman anlayışı ve musanniflerin bâb başlıkları veya kendi yorumları ışığında değerlendirmeye çalışacağız.⁶⁰¹

2.1. İmanın Tanımı

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ»

وَهُوَ قَوْلٌ وَفِعْلٌ (...) وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ: «إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ، وَشَرَائِعَ،

وَخُدُودًا، وَسُنَنًا (...)»

“Nebî (s.a.v.)’in *‘İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir.*’ buyruğunun (beyanı) bâbı: ‘İmân, söz ve fiil (amel)dir (...) Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Adî’ye imânın farzları, şeraî’î, sınırları ve sünnetler (...) olduğunu yazdı. (...)’⁶⁰²

Ehl-i Hadîs’in genellikle rey bildirmekten çekinerek görüşlerini ayet veya âsâr üzerinden bina etmeye çalışması bilinen bir husustur. İmam Buhârî’nin *el-Câmi ‘u’s-sahîh* adlı eserinde bu usulü devam ettirse de bazı bâb başlıklarında kendi ifadeleri ile “imân”ın neliği hakkında görüşünü beyan etmiştir. Buhârî, “Kitâbü’l- İmân” ın ilk bâbında imânın söz ve fiil olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰³ O, bu tanımıyla Ehl-i Hadîs’in

⁶⁰¹ Konuyu ele alırken rivayetleri hadis usulünün prensipleri açısından incelemeyeceğimizi ve her başlık altında ele alacağımız rivayetleri isnadsız, metinleri ise uzunluğuna bağlı olarak ya tamamını ya da sadece ilgili kısmını vermek suretiyle nakledeceğimizi ve ilk defa ele aldığımız hadis metnine içerik açısından benzer, başka bir kaynaktan geçen rivayete yer vermek istediğimizde metnin tekrar yazılmayarak önce zikredilen içeriğe atıfta bulunacağımızı ifade etmek isteriz. İlgili hadislerin sened veya metin tenkidine yönelik yapılan çalışmalardan bir kısmı için bkz. Çalışmamızın “Giriş” bölümü “Araştırmanın Yöntemi ve Sonuçları” başlığı altındaki dört numaralı dipnotumuzda bu konudaki çalışmalara örnekler verilmektedir.

⁶⁰² Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh*, 1/19. “İmân”, 1.

⁶⁰³ Buhârî, “İmân”, 1

iman tanımını yapmıştır. İbn Hacer, burada sözden kastedilenin, kelime-i şehadeti söylemek; amelden kastedilenin ise kalp ve organların amelinden daha genel olarak itikatlar ve ibadetler olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁴ Buhârî, bu görüşünü desteklemek için Ashâbü'l-hadîs'in eserlerinde yaptığı gibi ele aldığı meselede delil olduğunu düşündüğü ayet ve âsâra yer vermiştir. Bu anlamda Ömer b. Abdülazîz (ö.101/720)'in Adî b. Adî'ye yazdığı mektubun içeriğini nakleden rivayette, onun imanın farzları, şerai'î, sınırları ve sünnetleri olduğu⁶⁰⁵ şeklinde bir ifade de bulunduğunu naklederek söz ve amel olarak tanımladığı imanın kapsamında neler olduğunu hem açıklamış hem de görüşüne delil getirmiş olmaktadır.

بَاب فِي الْإِيمَانِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْإِيمَانُ مَعْرِفَةٌ بِالْقَلْبِ، وَقَوْلٌ بِاللِّسَانِ، وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ»

“İman hakkında bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘İman, kalple bilmek (tasdik), dil ile söylemek (ikrar) ve rükünleriyle ameldir.’ buyurdu.”⁶⁰⁶

Önceki bölümümüz de ifade ettiğimiz üzere Ehl-i Hadîs’e göre iman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve organların amelidir. İbn Mâce *Sünen*'inin mukaddimesinde yer alan dokuzuncu bâbın yukarıdaki altmış beş numaralı hadisinde imanın “kalple bilmek” olduğunu belirtirken -yukarıda yer verdiğimiz- Ehl-i Hadîs'in iman tanımındaki tasdike, “dille söylemek” olduğunu belirtirken tanımda yer alan ikrara ve son olarakta “rükünleriyle amel” olduğunu belirtirkende kişinin davranışlarıyla ortaya koyacağı ameli kastetmiş olmaktadır. İbn Mâce bu rivayete yer vermekle kendisine göre iman tanımının Ehl-i Hadîs'in iman tanımıyla aynı olduğunu ortaya koymaktadır.

⁶⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/101.

⁶⁰⁵ Buhârî, “İmân”, 1

⁶⁰⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 65).

بَابُ: أَدَاءُ الْخُمْسِ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَحْدَهُ» قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامُ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ، وَصِيَامُ رَمَضَانَ، وَأَنْ تُعْطُوا مِنَ الْمَغْنَمِ الْخُمْسَ (...)»

“Humusu ödemenin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Sadece Allah’a iman etmenin ne olduğunu bilir misiniz?’ diye sordu. Onlarda ‘Allah ve rasulu daha iyi bilir.’ dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in O’nun elçisi olduğuna şehadet etmek, namazı ikame etmek, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetin beşte birini (humus) vermektir. (...)’ buyurdu.”⁶⁰⁷

Söz konusu bu rivayet, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî’de geçmektedir. Buhârî’nin eserinin iman bölümünün kırkinci bâbı olan “*Humusu ödemek (ganimetin beşte birini vermek) imandandır.*” başlığı altında yer verdiği rivayette Hz. Peygamber’in Abdulkays heyetine yaptığı iman tanımına göre iman, Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın rasulu olduğuna şehadet etmek, namazı ikâme etmek, zekat vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetin beşte birini vermektir.⁶⁰⁸ Ebû Dâvud’un “İrcânın reddi hakkındaki bâb”ta Tirmizî’nin ise “Farzların imana izafeti hakkında gelen bâb” başlığı altında bize naklettiği bu rivayette dikkat edilecek olunursa Ehl-i Hadîs’in imanın söz ve amel olduğunu belirten iman tanımına işaret bulunmaktadır. Şehadet meselenin söz boyutunu teşkil ederken rivayette zikri geçen namaz, zekât, Ramazan orucu ve humus meselenin amel boyutunu teşkil etmektedir.

Bu tanımın bizim için önemi kritik bir dönemde iman tanımı yapmak için Ahmed b. Hanbel’in bu Abdulkays heyeti rivayetine temas etmesidir. Daha önceki bölümde ele aldığımız olaya göre Ahmed b. Hanbel, Mihne döneminde halku’l-Kur’an konusundaki görüşü sebebiyle tutuklu bir şekilde Mu ‘tasım’ın huzuruna çıktığında

⁶⁰⁷ Buhârî, “İmân”, 40.; Müslim, “İmân”, 23,24,26.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 15 (No. 4677); Tirmizî, “İmân”, 5.; Nesâî, “İmân”, 25.

⁶⁰⁸ Buhârî, “İmân”, 40.

Hz. Peygamber'in Abdulkays heyetine söylediği bu iman tanımına işaret etmiştir. Hz. Peygamber'in yaptığı bu iman tanımında yer almamasından hareketle de halku'l-Kur'an meselesinin iman esaslarından olmadığını ifade etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla da zindana atılmasının anlamsızlığına işaret etmiştir. Mihne döneminde gösterdiği direnç sayesinde Ehl-i Hadîs'in bir sembolü haline gelen Ahmed b. Hanbel'in kendi dönemi içinde bidat olan bir düşünceye karşı iman tanımını Abdulkays heyetiyle ilgili rivayetten seçmesi ve bu seçme usulünün bir benzerini musanniflerinde kullanmış olması dikkat çekicidir.⁶⁰⁹ Bilindiği üzere Buhârî *Sahîh*'ini tamamladığında Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Ashâbü'l-hadîs'in ileri gelen alimlerine kitabını hem hadis ilmi hem de Ashâbü'l-hadîs'in görüşlerine uygun olup olmaması bakımından incelemiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Ashâbü'l-hadîs'in görüşleriyle uyumluluk arz etmeyen eserlere karşı hem tepki göstermiş hem de etrafındakileri bu kitaplara karşı uyarmıştır.⁶¹⁰

بَابُ إِذَا لَمْ يَكُنِ الْإِسْلَامُ عَلَى الْحَقِيقَةِ، وَكَانَ عَلَى الْإِسْتِسْلَامِ أَوْ الْخَوْفِ مِنَ الْقَتْلِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى: {قَالَتْ

الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا} فَإِذَا كَانَ عَلَى الْحَقِيقَةِ، فَهُوَ عَلَى قَوْلِهِ جَلَّ ذِكْرُهُ: {إِنَّ

الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ}

(...) فَوَاللَّهِ إِنِّي لَأَرَاهُ مُؤْمِنًا، فَقَالَ: «أَوْ مُسْلِمًا» (...) فَوَاللَّهِ إِنِّي لَأَرَاهُ مُؤْمِنًا، فَقَالَ: «أَوْ مُسْلِمًا»

«(...)».

“Hakiki manada müslüman olmayıp müslümanlığın istislâm (teslim olma) veya ölümden korkmaya dayanması. Nitekim (konuyla ilgili olarak) Allah’u Teala’nın ‘Bedeviler, ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: ‘Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz (...)’ buyruğu⁶¹¹. Zira müslümanlık hakiki manada

⁶⁰⁹ Bkz. Çalışmamızın birinci bölümü “Mezheplerin İman Anlayışlarının Siyasî Boyutları” ve ikinci bölümü “Büyük Günah İşleyen Durumu” başlıkları altında bu konuya yer verilmiştir.

⁶¹⁰ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 358.

⁶¹¹ el-Hucurât 49/14.

olduğunda Allah’u Teala’nın ‘*Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır (...)*’ buyruğunda⁶¹² olduğu gibi olması hakkındaki bâb: ‘(...) *Vallahi ben onu mümin olarak görüyorum. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘veya müslümandır.’ buyurdu. (...) Vallahi ben onu mümin olarak görüyorum. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘veya müslümandır.’ buyurdu. (...)*’⁶¹³

بَابُ: مِنَ الدِّينِ الْفَرَاؤُ مِنَ الْفِتَنِ

« (...) عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يُوشِكُ

أَنْ يَكُونَ خَيْرَ مَالِ الْمُسْلِمِ عَنَّمْ يَتَّبِعُ بِهَا شَعَفَ الْجِبَالِ وَمَوَاقِعَ الْقَطْرِ، يَفْرُ بِدِينِهِ مِنَ الْفِتَنِ»

“Fitnelerden uzaklaşmanın dinden olduğuna dair bâb: ‘*Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) (ö. 74/693-94), Rasulullah (s.a.v.)’in ‘Müslümanın en hayırlı malının koyun olması yakındır. Dağların tepelerinde ve (yağmur) damlalarının biriktiği yerde onu güder (takip eder.). Böylelikle dinini fitnelerden kaçırmış (korumuş) olur.’ buyurduğunu nakletmiştir.*’⁶¹⁴

Bir başka bâb başlığı olarak on ikinci bâb başlığında Buhârî, “Fitnelerden kaçmak dindedir.” ifadesini kullanmıştır. İbn Hacer, Buhârî’nin iman ile İslâm’ın aynı anlamda olduğunu kabul ettiğini⁶¹⁵, “*Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır.*”⁶¹⁶ ayet-i celîlesinden de hareketle din ile İslâm’ın eş anlamlı olarak kullanıldığını ifade ederek on ikinci bâbta yer alan “din” kavramı ile “iman” kavramının -Buhârî için- aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.⁶¹⁷

Sonuç olarak görüleceği üzere Buhârî, imanın söz ve fiil olduğu görüşündedir. Ona göre “dua”, “İslâm” ve “din” kavramlarının her biri “iman” anlamına gelmektedir. İmanın tanımı ile ilgili görüşünü ortaya koymak için “Kitâbü’l-Îmân”ın birinci, ikinci,

⁶¹² Âl-i İmrân 3/ 19.

⁶¹³ Buhârî, “Îmân”, 19.; Müslim, “Îmân”, 236, 237.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4683.); Nesâî, “Îmân”, 7.

⁶¹⁴ Buhârî, “Îmân”, 12.

⁶¹⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi ilgili başlıkta daha detaylı ele alınacaktır. Bkz. Çalışmamızın ikinci bölümü “*İman- İslam’ın Kapsamı ve Namaz Bahsi*”

⁶¹⁶ Âl-i İmrân 3/19.

⁶¹⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/149. İslam=iman, din=İslam ise din=imandır.

beşinci, on ikinci, on dokuzuncu ve kırkinci olmak üzere altı bâbında ayet veya âsâra yer vermiştir. Bunlardan birinci ve on dokuzuncu bâblarda kendi görüşünü açıkça ortaya koymuştur. Zikrettiğimiz altı bâbta toplamda altı rivayete ve Âl-i İmrân ve el-Hucurât surelerinden olmak üzere toplamda iki ayete yer vermiştir. “Mukaddime”sinde iman bahsine kısa ama veciz bir şekilde yer veren İbn Mâce de Hz. Peygamberden naklettiği tek bir rivayet ile imanın tanımının Ehl-i Hadîs’in iman tanımı gibi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ebû Dâvud, imanın tanımının ne olduğuna dair hüküm bildiren bir bâb başlığına yer vermemektedir. Bununla birlikte Sünne bölümündeki on beş numaralı bâb, iman tartışmaları konusunda genel bir başlık hüviyetindedir. “İrcânın reddi hakkındaki bâb” başlığı altında Abdulkays heyeti rivayeti üzerinden yapılan iman tanımı Ebû Dâvud’un Ehl-i Hadîs’in iman tanımı ile aynı görüşte olduğunu göstermektedir. Buna göre iman, söz ve ameldir. Tirmizî’nin eserinin iman bölümünde yer verdiği bilgilerden hareketle imanı söz ve amel birlikteliği olarak gördüğü ifade edilebilir. Nesâî’nin imanın tanımı hakkındaki görüşünü net bir şekilde ortaya koymamıştır. Bâb başlıkları dışında bizi yönlendirebilecek herhangi bir bilgide bulunmamaktadır. İman meseleleri ile ilgili verdiği bizim de diğer bölüm başlıklarında irdeleneceğimiz bâb başlıklarından yola çıkarak Nesâî içinde imanın söz ve amel olduğunu belirtebiliriz.

2.2. İman-Amel İlişkisi

İman ile amel arasındaki ilişki bu konunun adeta omurgasını oluşturmaktadır. Bu konudan sonra ele aldığımız iman ile ilgili diğer konular esasen iman- amel konusunun bir alt başlığı gibidir. İman-İslam, imanda artma-azalma, imanda tefâdul, imanda istisna, büyük günah ve imanın şubeleri meseleleri pergelin bir ucunun bu konuda olduğu şekilde ele alınmak zorundadır. Dolayısıyla burada daha ziyade öz bir şekilde imanın amelsiz olamayacağını vurgulayan rivayetler seçilmiştir. Öte yandan diğer konuların bu konuyla olan ilişkisi onları ele alırken çok net bir şekilde görülecektir. Örneğin zina işleyenin veya hırsızlık yapanın bunu mümin olarak yapmayacağı gibi büyük günah üzerinde ele aldığımız rivayetler aslında bir anlamda iman- amel ilişkisine dayanan rivayetlerdir. Biz bu durumu iman-İslam açısından da ele alırken bu günah eylemler sebebiyle kişinin küfre düşmediği iman dairesinden çıksa da İslam da kaldığını bununla birlikte imanın nakıs olduğunu belirtirken ayrıca

imanda artma- azalma konusuna da değinmiş olmaktadır. Ancak tüm bu ifade ettiğimiz hususlara geniş bir perspektiften baktığımızda esasen konunun genel anlamda iman- amel ilişkisine dayalı olduğu görülmektedir. Tüm mesele emredilen amelleri yapma(ma)k veya yasaklanan amelleri yapma(ma)ktan kaynaklanan sonuçlar ile ilgilidir.

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ»

(...) وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ: «إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ، وَشَرَائِعَ، وَحُدُودًا،

وَسُنَنًا (...)

“Nebî (s.a.v.)’in ‘İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir.’ buyruğunun (beyanı) bâbı: ‘(...) Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Adî’ye imânın farzları, şerai’î, sınırları ve sünnetleri (...) olduğunu yazdı. (...)’⁶¹⁸

Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh* adlı eserinin “Kitâbü’l- İmân” bölümünün ilk bâbında yer verdiği metinde Ömer b. Abdülazîz (ö.101/720), Adî b. Adî’ye yazdığı mektupta imanın feraizi, şerai’î, sınırları ve sünnetleri olduğunu yazdığını görmekteyiz.⁶¹⁹ Buhârî’nin yer verdiği bu mektup içeriğini bize açıklayan İbn Hacer burada “*feraiz*” ifadesiyle amellerin, “*şerâi’i*” ifadesiyle dinî inançların, “*sınırları*” ile yasakların, “*sünnetleri*”yle de menduplarının kastedildiğini belirtmektedir.⁶²⁰ Dolayısıyla buradan yola çıkarak Buhârî’nin amellerin imandan olduğuna dair görüşünü desteklemek için seleften nakilde bulunmaya çalıştığını görmekteyiz.

⁶¹⁸ Buhârî, “İmân”, 1.

⁶¹⁹ Buhârî, “İmân”, 1.

⁶²⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/103.

بَابُ: عِلَامَةُ الْمُنَافِقِ

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " آيَةُ الْمُنَافِقِ ثَلَاثٌ: إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ، وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ، وَإِذَا أُؤْتِيَ خَانَ "

خَانَ "

“Münafığın alameti hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), ‘Münafığın alameti üçtür: Konuştuğu zaman yalan konuşur. Söz verdiği zaman sözünden döner. Emanete ihanet eder.’ buyurmuştur.”⁶²¹

Buhârî nezdinde amelin kendi içinde üç kısımdan müteşekkil olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar; inançları ve niyetleri içine alan kalbin amelleri, dilin amelleri ve bedeninin amelleridir.⁶²² “Münafığın Alâmeti Bâbı” başlığı altında münafığın alameti olarak konuştuğu zaman yalan söylemek, söz verdiği zaman sözünden dönmek ve emanete hıyanet etmek şeklinde⁶²³ zikredilen üç vasfa yer verilen rivayette bahsi geçen bu üç özellik tam da yukarıda zikrettiğimiz amellerin üç hali olarak değerlendirilmiştir. Buna göre yalan söylemek sözün (dilin ameli), emanete hıyanet fiilin (bedenin ameli) ve sözünde durmama niyetin (kalbin ameli) bozukluğuna delalet etmektedir.⁶²⁴ Müslim, Tirmizî ve Nesâî’de bu konuyla alakalı iki rivayet geçmektedir. Bunlardan biri yukarıda zikrettiğimiz Buhârî’de yer alan rivayetle aynı içeriğe sahipken⁶²⁵ diğeri bu üç vasfa bir dördüncüsü olarak düşmanlık ettiği zaman kişinin haktan uzaklaşıp, haddini aşması da eklenmektedir. Söz konusu rivayet bu haliyle Ebû Dâvud’ ta da geçmektedir. Bu rivayet şöyledir:

⁶²¹ Buhârî, “İmân”, 24.

⁶²² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/114.

⁶²³ Buhârî, “İmân”, 24.

⁶²⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/193.

⁶²⁵ Müslim, “İmân”, 110.; Tirmizî, “İmân”, 14. (No. 2631.); Nesâî, “İmân”, 20. (No. 5065, 5067.)

بَابُ بَيَانِ خِصَالِ الْمُنَافِقِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَ مُنَافِقًا خَالِصًا (...) إِذَا حَدَّثَ

كَذَبَ، وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرَ، وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ، وَإِذَا حَاصِمَ فَجَرَ " (...)

“Münafığın özelliklerinin beyânı hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Dört şey kimde bulunursa hâlis münafık olur. (...) Konuştuğu zaman yalan söyler, ahdedtiği zaman sözünde durmaz, vadettiği zaman vaadinden döner ve düşmanlık ettiği zaman haktan uzaklaşıp, haddini aşar.’ buyurdu.”⁶²⁶

(...) وَقَالَ آيَةُ الْمُنَافِقِ ثَلَاثٌ وَإِنْ صَامَ وَصَلَّى وَزَعَمَ أَنَّهُ مُسْلِمٌ“

“(...) Münafığın alameti üçtür. Oruç tutsa, namaz kılsa ve müslüman olduğunu iddia etse de”⁶²⁷

Yukarıda yer alan rivayetlere göre namaza verilen yüksek değere rağmen tek başına namaz, oruç veya şehadet kişiyi münafık bir kimseye ait bu vasıflara sahipken “münafık” olarak değerlendirilmekten kurtarmaya yetmemektedir.⁶²⁸

Buhârî’ de birkaç rivayetin amelin dil, beden ve kalple ile ilgili olan türevlerinden sadece “marifet”, başka bir müslümanın da iyiliğini “isteme”, “sevgi- sevmeye” eylemi ve “niyet” üzerinden kalbe yönelik vurgu içerdiği görülmektedir. O, kalbe yüklediği bu misyon ile hem iman için dil ile söylemeyi yeterli gören Kerrâmiye’ye hem de Mürcie ’ye karşı tavırlı olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte bu tarz rivayetler sadece Buhârî ’de değil, Müslim, İbn Mâce ve Nesâî’de de yer almaktadır. Bu rivayetleri söyle sıralayabiliriz:

⁶²⁶ Müslim, “İmân”, 106.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4688.); Tirmizî, “İmân”, 14. (No. 2632.); Nesâî, “İmân”, 20. (No. 5064.)

⁶²⁷ Müslim, “İmân”, 109, 110.

⁶²⁸ Müslim, “İmân”, 106-110.

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ»

وَأَنَّ الْمَعْرِفَةَ فِعْلُ الْقَلْبِ لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ}

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Allah’ı en iyi bileniniz benim.’ ifadesi ve Allah’u Teala’nın ‘fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar.’⁶²⁹ ayeti sebebiyle marifetin kalbin fiili olması hakkındaki bâb:⁶³⁰

Buhârî’nin, “Nebî sallallahu aleyhi ve sellem ‘Allah’ı en iyi bileniniz benim.’” ifadesinden hemen sonra “Marifet kalbin amelidir.” cümlesine yer vermesi İbn Hacer nezdinde kalbin fiili olan inancın imana eklenmesi gerektiği şeklinde anlaşılmıştır.⁶³¹ Öyle ki ona göre Buhârî bâbta yer alan ve esasen yemin konusu ile ilgili olan ayete yer verirken Zeyd b. Eslem (ö.136/754)’in ayet tefsirine dayanmıştır. Zeyd bu ayeti tefsir ederken “Kişi ‘Şu fiili yaparsam kafir olayım’ gibi bir yemin etse kalbi buna kesin bir şekilde inanmazsa yemini geçerli olmaz.” demektedir. Böylece Buhârî’nin yemin ile iman arasında böyle bir birliktelik gördüğünü ve kişinin diliyle iman etmesinin kalbiyle de iman etmedikçe yeterli olmayacağını düşündüğünü ifade etmiştir. Ayrıca İbn Hacer onun bu görüşüyle imanın sadece söz olduğunu ifade eden Kerrâmiye’nin görüşüne de karşı çıktığını belirtmiştir.⁶³²

بَابُ: مِنَ الْإِيمَانِ أَنَّ يُحِبُّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ»

“Kişinin kendisi için sevdiği şeyi kardeşi içinde sevmesinin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Hiçbiriniz kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”⁶³³

⁶²⁹ el-Bakara 2/225.

⁶³⁰ Buhârî, “İmân”, 13.

⁶³¹ Buhârî, “İmân”, 13; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/151.

⁶³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/152.

⁶³³ Buhârî, “İmân”, 7.; Müslim, “İmân”, 71, 72.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 66).; Nesâî, “İmân”, 19, 33.

بَابُ فِي الْإِيمَانِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ حَتَّى تُؤْمِنُوا، وَلَا

تُؤْمِنُوا حَتَّى تَحَابُّوا (...)»

“İman hakkında bâb: Rasulullah (s.a.v.), ‘(...) *Nefsimi elinde tutana yemin ederim ki iman edinceye kadar cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe iman etmiş olmazsınız (...)*’ buyurdu.”⁶³⁴

بَابُ: عَلَامَةُ الْإِيمَانِ حُبُّ الْأَنْصَارِ

«(...) آيَةُ الْإِيمَانِ حُبُّ الْأَنْصَارِ، وَآيَةُ النِّفَاقِ بُغْضُ الْأَنْصَارِ»

“İmanın alametinin, ensarı sevmek olması hakkındaki bâb: “*İmanın alameti ensarı sevmektir. Nifakın alameti ensara buğz etmektir.*”⁶³⁵

بَابُ: حُبُّ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ

أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ»

“Rasulullah (s.a.v.)’i sevmenin imandan olması hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), ‘*Nefsimi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki sizden biri beni babasından ve çocuğundan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.*’ buyurdu.”⁶³⁶

⁶³⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No.68).

⁶³⁵ Buhârî, “İmân”, 10.; Nesâî, “İmân”, 19.

⁶³⁶ Buhârî, “İmân”, 8.; Müslim, “İmân”, 70.

(...) قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَالِدِهِ وَالنَّاسِ

أَجْمَعِينَ»

“Rasulullah (s.a.v.)’i sevmenin imandan olması hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), ‘Sizden biri beni babasından, çocuğundan ve tüm insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”⁶³⁷

Buhârî’nin naklettiği bu rivayetin bir benzerini Müslim ve Nesâî’de nakletmektedir. Burada nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber, kendisinin kişiye ehlinden, malından ve tüm insanlardan daha sevgili olması gerektiği belirtilirken bir başka rivayette ise çocuğundan ve babasından daha sevgili olması ifadeleri yer almaktadır.⁶³⁸

بَابُ

(...) أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: ذَاقَ طَعْمَ الْإِيمَانِ، مَنْ رَضِيَ بِاللَّهِ رَبًّا،

وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا، وَمُحَمَّدٍ نَبِيًّا.

“Bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’ı rab, İslam’ı din ve Muhammed’i nebi olarak kabul eden imanın tadını tatmıştır.’ buyurdu.”⁶³⁹

بَابُ: مَا جَاءَ أَنَّ الْأَعْمَالَ بِالنِّيَّةِ وَالْحِسْبَةِ، وَلِكُلِّ امْرِيٍّ مَا نَوَى

فَدَخَلَ فِيهِ الْإِيمَانُ، وَالْوُضُوءُ، وَالصَّلَاةُ، وَالزَّكَاةُ، وَالْحَجُّ، وَالصَّوْمُ، وَالْأَحْكَامُ، وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: {قُلْ كُلُّ

يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ} عَلَىٰ نِيَّتِهِ. «نَفَقَةُ الرَّجُلِ عَلَىٰ أَهْلِهِ يَحْتَسِبُهَا صَدَقَةٌ» وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

«وَلَكِنْ جِهَادٌ وَنِيَّةٌ»

⁶³⁷ Buhârî, “İmân”, 8.; Müslim, “İmân”, 69.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 67).; Nesâî, “İmân”, 19.

⁶³⁸ Müslim, “İmân”, 69, 70.; Nesâî, “İmân”, 19.

⁶³⁹ Tirmizî, “İmân”, 10. (No. 2623.)

“Ameller niyetlere ve sevap kazanma isteğine göredir. Kişi için niyet ettiği vardır. Bunun içerisine iman, abdest, namaz, zekât, hac, oruç ve ahkam konuları da girmektedir. Allah’u Teala şöyle buyurmuştur: *‘De ki: Herkes kendi mizaç ve karakterine göre iş yapar.’*⁶⁴⁰ Yani niyetine göre amelde gerçekleştirir. *‘Kişinin sevabını yalnızca Allah’tan bekleyerek ailesine infakta bulunması sadakadır.’* Nebî (s.a.v.), *‘Ancak cihat ve niyettir.’* buyurması hakkındaki bâb:”⁶⁴¹

Bâb başlığı şer’i amellerin niyetlere göre değerlendirilmeye alınacağını belirtmektedir. Çünkü niyet, Allah için yapılan ameli riya olarak başkası için yapılan amelden ayırmaktadır. Yine niyetle amellerin mertebeleri örneğin mendupla farz birbirinden ayrıldığı gibi ibadetlerle âdetler de birbirinden ayrılmaktadır. İbn Hacer buradan niyetin amel içerisine dahil olma yönünün musannife göre imanın amel olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Çünkü yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız üzere niyetin amelle bu ilişki amelin kalp, dil ve bedensel yönü şeklinde üç durumundan kalp ile ilgili kısma dahil olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁴² Tabii buradan anlamamız gereken bir diğer husus “amel” ile kastedilen rutinlerimizi oluşturan amaçlı veya amaçsız gerçekleştirdiğimiz eylemler olmadığıdır. “Amel” ile kastedilen kişinin gerçekleştirirken halisane bir niyetle içinde Allah rızasını barındıran şer’an bir karşılığı olan eylemlerdir. Bu bağlamda örneğin namazın içerisinden niyet çıkartılacak olsa yapılan eylemler egzersiz, oruçtan niyet çıkartılsa diyet/rejim, hac ibadetinden niyet çıkartılsa turistik bir seyahat haline dönüşmektedir. Bu haliyle de iman açısından bir tesirden söz edemeyiz.

بَابُ: اتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ مِنَ الْإِيمَانِ

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ اتَّبَعَ جَنَازَةَ مُسْلِمٍ، إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا، وَكَانَ مَعَهُ

حَتَّى يُصَلِّيَ عَلَيْهَا وَيُفْرَغَ مِنْ دَفْنِهَا، فَإِنَّهُ يَرْجِعُ مِنَ الْأَجْرِ بِقِيرَاطَيْنِ، كُلُّ قِيرَاطٍ مِثْلُ أُحُدٍ، وَمَنْ صَلَّى

⁶⁴⁰ el-İsrâ 17/84.

⁶⁴¹ Buhârî, “İmân”, 41.

⁶⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/13,288,289.

عَلَيْهَا ثُمَّ رَجَعَ قَبْلَ أَنْ تُدْفَنَ، فَإِنَّهُ يَرْجِعُ بِقِيَرَاطٍ»

“Cenazelerin arkasından gitmenin imandan olması hakkındaki bâb: Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Bir kimse inanarak ve sevabını sadece Allah’tan bekleyerek bir müslümanın cenazesinin arkasından giderse, namazını kılıp defnedilinceye kadar onunla bulunursa iki kırât ecirle geri döner. Her bir kırât Uhud kadardır. Kim cenaze namazını kılar sonra cenaze defnedilmeden önce dönerse o da bir kırât ecirle dönmüş olur’. buyurdu.”⁶⁴³

بَابُ خَوْفِ الْمُؤْمِنِ مِنْ أَنْ يَحْبَطَ عَمَلُهُ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ

وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ التَّيْمِيُّ: «مَا عَرَضْتُ قَوْلِي عَلَى عَمَلِي إِلَّا حَشِيتُ أَنْ أَكُونَ مُكَدِّبًا» وَقَالَ ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ:

"أَدْرَكْتُ ثَلَاثِينَ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كُلُّهُمْ يَخَافُ النِّفَاقَ عَلَى نَفْسِهِ، مَا مِنْهُمْ أَحَدٌ

يَقُولُ: إِنَّهُ عَلَى إِيْمَانِ جِبْرِيلَ وَمِيكَائِيلَ " وَيُذَكِّرُ عَنِ الْحَسَنِ: " مَا خَافَهُ إِلَّا مُؤْمِنٌ وَلَا أَمِنَهُ إِلَّا مُنَافِقٌ. وَمَا

يُخْذَرُ مِنَ الْإِصْرَارِ عَلَى النِّفَاقِ وَالْعِصْيَانِ مِنْ غَيْرِ تَوْبَةٍ، لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {وَمَنْ يُصِرُّوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ

يَعْلَمُونَ}

“Müminin farkında olmadan amelinin boşa gitmesinden (iptalinden) korkması hakkındaki bâb: İbrahim et-Teymî (ö. 92/710-11), ‘Sözlerimle amelimi karşılaştırdığımda yalancı olmaktan korkarım.’ dedi. İbn Ebû Müleyke (ö. 117/735), ‘Nebî (s.a.v.)’in ashâbından otuz kişiye yetiştim. Onların hepsi kendileri hakkında münaflıklıktan korkuyorlardı. Onlardan hiçbiri Cibril’in veya Mikail’in imanı gibi bir imana sahip olduğunu söylemiyordu.’ dedi. el-Hasan’ın, ‘Bu durumdan ancak mümin korkar; sadece münaflık emîn olur.’ dediği rivayet edilmiştir. Allahu Teala’nın ‘Onlar,

⁶⁴³ Buhârî, “İmân”, 35.; Nesâî, “İmân”, 26.

yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.⁶⁴⁴ ayetinden dolayı tövbe etmeden nifak ve isyanda ısrar etmekten sakındırmak.”⁶⁴⁵

Buhârî “Kitâbü'l-Îmân”ın “Müminin farkında olmadan amelinin boşa gitmesinden (iptalinden) korkması” şeklinde olan otuz altıncı bâb başlığı altında İbn Ebû Müleyke (ö. 117/735)’nin sahabeden karşılaştığı otuz kişinin kendileri hakkında münafıklıktan korktuklarına dair ifadesi ile Hasan-ı Basrî (ö.110/728)’nin “*Bundan ancak mümin korkar; sadece münafik emin olur.*” sözüne yer vermektedir.⁶⁴⁶ İbn Hacer, Hasan-ı Basrî’nin bu ifadesiyle müminin korkup münafığın emin olduğu şeyin ne olduğu hakkında var olan görüş farklılığına değindikten sonra -esasen metin ve bâb başlığından hareketle- konteks gereği müminin korktuğu şeyin amelin ihlaslı yapılmaması şüphesinden kaynaklı “nifak” olduğu, münafığın emîn (de olduğu/hissettiği) şeyin ise amelin ihlaslı olup olmadığına dikkat etmediği için kendisini münafik olmaktan uzak hissetmesi şeklinde olduğunu açıklamıştır.⁶⁴⁷ İbn Hacer’in ifadesiyle önceki bâbların pek çoğunda Mürcie ile birlikte ehl-i bidâttan olan diğer kimselerde hedef alınmaktayken bu konu başlığında durum böyle değildir. Buhârî’nin “*Müminin farkında olmadan amelinin boşa gitmesinden korkması*” şeklinde yer verdiği bâb başlığı, hassaten Mürcie’nin itikadı görüşünü reddetmeye yöneliktir.⁶⁴⁸ Önceki bâb ile bu bâb arasında bir ilişki vardır. Bunu şöyle izah edebiliriz: Buhârî’nin otuz altıncı bâb başlığında müminin farkına varmadan amelinin boşa gitmesi üzerinden ifade ettiği durum aslında “*Cenazelerin arkasından gitmek imandandır.*” şeklinde başlıklandırılmış otuz beşinci bâbta zikrettiği durumun devamı niteliğindedir. Biraz açacak olursak otuz beşinci bâbın altında zikredilen cenaze hadisinde kişinin inanarak ve sevabını yalnızca Allah’tan umarak (ihlas) yaptığı amelin ecrini alacağı belirtilmektedir. Rivayeti tersten okuduğumuzda bu, Allah rızasına (ihlas) yönelik bir niyet taşımadan gerçekleştirilen amelin sevap getirmeyeceği anlamına gelmektedir. Otuz altıncı bâb başlığında yer alan “Amelin boşa gideceği (ihbat)” ifadesi, İbn Ebû Müleyke’nin belirttiği “Otuz kadar sahabenin münafıklıktan korkması” ile Hasan-ı Basri’nin ancak münafığın yaptığı amele

⁶⁴⁴ Âl-i İmrân 3/135.

⁶⁴⁵ Buhârî, “Îmân”, 36.

⁶⁴⁶ Buhârî, “Îmân”, 36.

⁶⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/237.

⁶⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/234.

ihlassızlığın bulaşmadığından emin olup münafıklıktan korkmamasına yönelik ifadeleri ise, esasen ilgili ameli gerçekleştirirken taşıdıkları niyetin halis olup olmadığından şüphe duymaları şeklinde anlaşılabilir. Dolayısıyla bâb başlığında yer alan amelin boşa gideceği (ihbat) vurgusu “Halis niyet taşımadan/ Allah rızası olmadan amel gerçekleşmiş bile olsa ondan ecir /sevap elde edilemeyecektir.” şeklinde anlaşılmalıdır. Diyelim ki kişi, halisane bir niyet taşıyarak herhangi bir ameli yapmaya yönelmiş olsun. Bunda muvaffak olamadığında o ameli gerçekleştirdiğinde elde edebileceği sevabı alamamaktadır. Tirmizî’de yer alan münafiğin alameti hakkında geçen sözünde durmamak alametinin detayını anlatan bir rivayete göre de kişi söz verdiği ve sözünü yerine getirmeye niyet ettiği halde getiremediği takdirde günahkar olmamış yani münafiğin taşıdığı söylenen alameti taşımamamış olmaktadır.⁶⁴⁹ Dolayısıyla Buhârî, cenaze rivayetinde aktarılan bu ameli gerçekleştirmeyi amaçlayıp yapamayan kişinin, yaptığı takdirde elde edeceği sevaptan, o hissetmeden mahrum kalacağını aktaran rivayetteki gibi⁶⁵⁰ otuz altıncı bâbta vurgulanmaya çalışıldığı üzere halisane niyet olmadan gerçekleştirilen amelin sevabından da farkına varmadan mahrum kalacağını dolayısıyla gerçekleştirilen amelin boşa gideceğini ifade etmektedir.

Buhârî’nin kurduğu sisteme göre mesele sadece kalple tasdik veya niyet etmek olsaydı halis niyetle yapmayı amaçladığı ancak yapamadığı şeyden de kişinin o ameli yaptığı zaman elde edeceği sevabı alması gerekirdi. Ancak ona göre durum böyle değildir. O, böylelikle de Mürcie’nin “*Ameller imandan değildir.*” ilkesinden yola çıkarak amele verilen ikincil konumu tenkit etmiş olmaktadır. Yine mesele tasdik ve halisane niyetten bağımsız sadece “amel” yapmak olsaydı da kişinin o ameli yaptığı zaman elde edeceği sevabı alması gerekirdi. İşte bu görüşleriyle Buhârî, amel-ihlas (tasdik) ilişkisi üzerinden Mürcie’nin imanın kalple tasdikten ibaret olduğu şeklindeki görüşünü tenkit etmiştir.⁶⁵¹

Müslim’de de bu konuya benzer rivayetler yer almaktadır. Bu rivayetlere göre kalbin ameli olan niyetin kötü bir amel veya iyi bir amel gerçekleştirmeye yönelik eğiliminin farklı değerlendirileceğini göstermektedir. Buna göre kul iyi bir davranışı

⁶⁴⁹ Tirmizî, “İmân”, 14. (No. 2633.)

⁶⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/234.

⁶⁵¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/234,235.

yapmaya niyet eder; ancak bu ameli yapmaya muvaffak olamazsa niyeti kendi lehine tam bir iyilik olarak, şayet bu ameli yaparsa on iyilikten yedi yüz katına kadar haseneler halinde yazılmaktadır. Dolayısıyla (hayırlı) ameli gerçekleştirmekle o ameli sadece “niyet etmek” mertebesinde bırakmak bir tutulmaktadır. Kişi bir kötülük yapmaya niyet eder ve yapmazsa kötü niyeti affedilir, ancak bunu gerçekleştirirse yaptığı kötülük aynıyla yazılmaktadır.⁶⁵²

باب دُعَاؤِكُمْ بِإِيمَانِكُمْ

«...» عَنِ ابْنِ عُمَرَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى

خَمْسٍ: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، وَالْحَجِّ، وَصَوْمِ

رَمَضَانَ "

“‘Duanız imanınızdır.’ Bâbı: *Abdullah b. Ömer (r.anhüma), Rasulullah (s.a.v.)’in, ‘İslam beş şey üzerine bina edildi; Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın rasulu olduğuna şehadet etmek, namazı ikame etmek, zekat vermek, hac, Ramazan orucu.’* buyurduğunu nakletti.”⁶⁵³

İmam Buhârî, iman için verdiği bu genel tanımdan sonra farklı kavramlarla iman kavramı arasında ilişki kurmakta bunları da iman olarak adlandırmaktadır. İkinci bâb başlığı olarak “Duanız imanınızdır.” ifadesini tercih etmiştir. Bu bâb başlığının فُلَّ مَا يَعْزُبُوا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا “De ki: (Ey insanlar!) "Kulluğunuz ve niyazınız olmasa Allah size ne diye değer versin! (Ey inkârcılar!) Siz O’nun dinini yalan saydığınız için bunun günahı artık yakanızı bırakmayacak!" ile ilgili olduğu ifade edilmiştir. İbn Abbas (ö. 68/687-88) (r.a.), bu ayette geçen “niyazınız/duanız olmasa” ifadesini “imanınız olmasa” şeklinde tefsir etmiştir. Dolayısıyla bâb başlığında “dua”dan bahsedildiği halde bâb başlığı altında yer verilen rivayette “dua” ile ilgili bir şeyden bahsedilmeyip tasdik ve amele dönük ifadelerin yer aldığı bir

⁶⁵² Müslim, “İmân”, 201-207.

⁶⁵³ Buhârî, “İmân”, 2.; Müslim, “İmân”, 19-22.; Tirmizî, “İmân”, 3.; Nesâî, “İmân”, 13.

rivayetin nakledilmesi İbn Abbas'ın bu tefsiri ile daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hacer, İbn Abbas'ın bu tefsirini aktararak duanın amel çeşitlerinden biri olması, amelinde imandan bir cüz olmasından hareketle kurulabilecek basit bir mantıkla duanın musannif tarafından iman olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Böylelikle de iman, aslında burada da amel olarak isimlendirilmiş olmaktadır. Bu rivayet belirttiğimiz diğer musanniflerde de geçmektedir. Abdulkays heyeti rivayetinde ifade ettiğimiz gibi söz konusu İslam'ın üzerine bina edildiği beş esasta amelin yalnızca söz olarak ifade edilen kelime-i şهادetten ibaret olmadığını imanın içerisinde amelinde bulunduğunu göstermektedir. İbn Hacer bu rivayet üzerinden cihatın niçin zikredilmediğini tartışmaktadır. Onun görüşüne göre cihat farz-ı kifaye olması, ancak bazı durumlarda bunun farz-ı ayna dönüşmesi sebebiyle zikredilmemiştir.⁶⁵⁴ Rivayette hem imanın tasdik boyutu olan “şهادet” ile bedenle gerçekleştirilen dört ibadete yer verilmiştir. Böylece Buhârî bu açıdan da iman ile amel ilişkisine dikkat çekmiş olmaktadır.

بَابُ: أَدَاءُ الْخُمْسِ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَحْدَهُ» قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «شَهَادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامُ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ، وَصِيَامُ رَمَضَانَ، وَأَنْ تُعْطُوا مِنَ الْمَغْنَمِ الْخُمْسَ (...)»

“Humusu ödemenin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Sadece Allah’a iman etmenin ne olduğunu bilir misiniz?’ diye sordu. Onlarda ‘Allah ve rasulu daha iyi bilir.’ dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in O’nun elçisi olduğuna şهادet etmek, namazı ikame etmek, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetin beşte birini (humus) vermektir. (...)’ buyurdu.”⁶⁵⁵

Bu rivayeti imanın tanımı ile ilgili olan bir önceki başlığımızda incelemeye çalışmıştık. Burada kısaca iman üzerinden yapılan tanımdan hareketle Buhârî,

⁶⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/108.

⁶⁵⁵ Buhârî, “İmân”, 40.; Müslim, “İmân”, 23,24,26.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 15 (No. 4677); Tirmizî, “İmân”, 5.; Nesâî, “İmân”, 25.

Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî 'ye göre tek başına kalbin ameli olan inanç yeterli değildir. Dille inanıldığı söylenen ve kalple iman edilen şeyin bedenî amellerle dışarı vurumu da gerektiğini ifade edebiliriz.

بَابُ فِي الْإِيمَانِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ فَارَقَ الدُّنْيَا عَلَى الْإِحْلَاصِ لِلَّهِ وَخَدَهُ، وَعِبَادَتِهِ لَا

شَرِيكَ لَهُ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ، وَإِتْيَانِ الزَّكَاةِ، مَاتَ وَاللَّهُ عَنْهُ رَاضٍ»

“İman hakkında bâb: Rasulullah (s.a.v.) ‘(...) Kim hiçbir şeyi ortak koşmadan ihlas üzere Allah’ın birliğine inanır, O’na ibadet eder, namazı ikâme eder, zekâtı verir ve bu haliyle dünyadan ayrılırsa, Allah ondan razı olduğu bir halde ölmüş olur.’ buyurdu.”⁶⁵⁶

Yukarıdaki söz konusu rivayet bir önceki rivayetin bir benzeridir. İbn Mâce, bu rivayet ile tek başına dil ile ikrar etmenin yeterli olmadığını amelin de gerekli olduğunu ifade etmiş olmaktadır.

بَابُ: {فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ}

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «أَمَرْتُ أَنْ أُفَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ،

وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ، وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ، فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا

بِحَقِّ الْإِسْلَامِ، وَحَسَابُهُمْ عَلَى اللَّهِ»

“Bâb: ‘Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın.’⁶⁵⁷ Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in O’nun rasulu olduğuna şehadet edinceye, namazı ikame, zekâtı

⁶⁵⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 70).

⁶⁵⁷ et-Tevbe 9/5.

verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Eğer bunu yaparlarsa İslam'ın hakkı hariç kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Hesapları ise Allah'a kalmıştır.' buyurdu.”⁶⁵⁸

İbn Hacer bu hadisin imanın amellere ihtiyaç duymadığı şeklinde bir görüş dile getiren Mürcie 'ye bir reddiye olduğunu söylemektedir.⁶⁵⁹ Dolayısıyla Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Tirmizî ve Nesâî nazarında Mürciî görüşüne karşı imanın amelle ilişkili görüldüğü ifade edilebilir.

Müslim'de imanın amelle entegre halinde olduğunu gösteren başka bir örnek daha geçmektedir. Bu rivayet şöyledir:

بَابُ الْحَثِّ عَلَى إِكْرَامِ الْجَارِ وَالضَّيْفِ، وَلُزُومِ الصَّمْتِ إِلَّا عَنِ الْخَيْرِ وَكَوْنِ ذَلِكَ كُلِّهِ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُفْلِحْ خَيْرًا أَوْ

لِيَصْمُتْ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمِ جَارَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمِ ضَيْفَهُ

“Komşuya ve misafire ikrama teşvik, hayırdan başka şey konuşmamanın gereği ve tüm bunların imandan olması hakkındaki bâb: ‘(...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’a ve ahiret gününe inanan hayır konuşsun yahut sussun! Allah’a ve ahiret gününe iman eden komşusuna ikram etsin! Allah’a ve ahiret gününe inanan misafirine ikram etsin.’ buyurdu.”⁶⁶⁰

Buna göre Hz. Peygamber, Allah’a iman etmiş bir kimsenin bu iman haliyle birlikte ya hayır konuşması yahut susmasını ve hem komşusuna hem de misafirine ikramda bulunmasını/ iyilik etmesini talep etmektedir. Böylelikle iman ve amel birlikteliğine vurgu yapılmıştır.

⁶⁵⁸ Buhârî, “İmân”, 17.; Müslim, “İmân”, 36.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 71, 72.); Tirmizî, “İmân”, 1, 2.; Nesâî, “İmân”, 15.

⁶⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/162.

⁶⁶⁰ Müslim, “İmân”, 74-77.

بَابِ ذِكْرِ أَفْضَلِ الْأَعْمَالِ

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ: أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ»

“Amellerin en faziletlisinin zikri hakkındaki bâb: (...) ‘Rasulullah (s.a.v.)’e, ‘Amellerin en faziletlisi hangisidir?’ diye soruldu. ‘Allah’a ve rasulüne imandır.’” buyurdu.⁶⁶¹

Hangi amelin en efdal olduğu sorusunun yer aldığı bu rivayette cevap, Allah’a ve rasulüne iman etmek şeklinde verilmiştir. Dolayısıyla bu rivayetler amele hem iman denilmiş olmakta hem de amel denilince sadece gözle görülür birtakım faaliyetlerin haricinde kalbin aktif olduğu durumlarında amelden sayıldığı ifade edilmiş olmaktadır.

بَابُ مَنْ قَالَ إِنَّ الْإِيمَانَ هُوَ الْعَمَلُ

لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} وَقَالَ عِدَّةٌ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى:

{فَوَرَبِّكَ لَنْسَأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} عَنْ قَوْلِ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَقَالَ: {لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ

الْعَامِلُونَ}

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ: أَيُّ الْعَمَلِ أَفْضَلُ؟ فَقَالَ: «الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ». قِيلَ: ثُمَّ مَاذَا؟

قَالَ: «الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» قِيلَ: ثُمَّ مَاذَا؟ قَالَ: «حَجُّ مَبْرُورٍ»

“Allah’u Teala’nın ‘İşte bu, yapıp ettiklerinizle girmeyi hak ettiğiniz cennettir.’⁶⁶² ayeti sebebiyle imanın amel olduğu görüşünde olan kimseler hakkındaki bâb: ‘İlim adamlarından bazıları ‘Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı

⁶⁶¹ Nesâî, “İmân”, 1.

⁶⁶² ez-Zuhruf 43/72.

*muḥakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!*⁶⁶³ ayetinin ‘La ilahe illallah’ manasında olduğu görüşündedir. Allah’u Teala, ‘*Amel sahipleri böylesi bir kazanç için çalışmalıdır.*’⁶⁶⁴

Rasulullah (s.a.v.)’e, ‘*En faziletli amel hangisidir?*’ diye soruldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘*Allah ve rasulüne imandır.*’ buyurdu. ‘*Sonra nedir?*’ denildi. ‘*Allah yolunda cihattır.*’ buyurdu. ‘*Sonra nedir?*’ denildi. ‘*Hacc-ı mebrûr.*’ buyurdu.’⁶⁶⁵

“*İmanın amel olduğunu söyleyen kimsenin bâbı*” başlıklı on sekizinci bâb başlığının hemen altında hadis metninden önce “*İşte bu, yapıp ettiklerinizle girmeyi hak ettiğiniz cennettir.*’, Bazı ilim ehli ‘*Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı muḥakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!*’ ayetinde kastedilenin ‘Lâ ilâhe illallah’ olduğunu söylemişlerdir. Yüce Allah ‘*Amel sahipleri böylesi bir kazanç için çalışmalıdır.*’ buyurmuştur.” ifadeleriyle üç ayrı ayete yer vermektedir. Burada Zuhur suresi yetmiş ikinci ayette geçen “yapıp ettikleriniz” ifadesinin tüm amelleri kapsadığı, Hicr suresinin bahsi geçen ayetinde “yaptıklarınız” ifadesinin Buhârî’nin nezdinde dilin ameline hasredildiği son olarak da Sâffât suresi altmış birinci ayetinin genel kapsamlı olduğu ifade edilmiştir. Bâb başlığı altında yer verdiği rivayette ise Allah rasulüne en faziletli amelin ne olduğu⁶⁶⁶ sorulmuş bunun üzerine de Hz. Peygamber, “*Allah’a ve rasulüne imandır.*” buyurmuştur. Bu soru aynı diyalog içerisinde bundan sonra iki defa daha sorulmuştur. İlkinde Hz. Peygamber Allah yolunda cihat etmek olduğunu sonucuda ise hacc-ı mebrûr olduğunu buyurmuştur.⁶⁶⁷ Bu rivayetin bir benzeri de Müslim’de geçmektedir.⁶⁶⁸ İbn Hacer bu rivayetten yola çıkarak en efdal amelin ne olduğu sorusuna cevap olarak verilen Allah ve rasulüne iman etmekten hareketle burada imanın hakikat manası olan tasdik söz konusu olduğunu, itikadın (kalple inanmanın) ve dille söylemenin (nutk) amellerin cümlesinden sayılacağı şeklinde bir açıklama yapmıştır. Bununla birlikte o, cihat ve sonrasında haccın

⁶⁶³ el-Hicr 15/92,93.

⁶⁶⁴ es-Sâffât 37/61.

⁶⁶⁵ Buhârî, “İmân”, 18.; Müslim, “İmân”, 135.

⁶⁶⁶ Alimler, “En efdal amel hangisidir?” sorusuna farklı farklı cevaplar verilmesinin ya muhatapların farklı olduğu şeklinde açıklamışlar ya da bu ifadenin “En efdal amel” şeklinde değilde “En hayırlı amellerdendir?” şeklinde anlaşılması gerektiği şeklinde yorumlamışlardır. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/170.

⁶⁶⁷ Buhârî, “İmân”, 18.

⁶⁶⁸ Müslim, “İmân”, 135.

zikredilmesi ile iman içerisinde -Buhârî nezdinde- imanın tamamlayıcılarından olmaları sebebiyle bedenî amellerin de girdiğini belirtmiştir.⁶⁶⁹

بَابُ بَيَانِ كَوْنِ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ تَعَالَى أَفْضَلَ الْأَعْمَالِ

(...) عَنْ أَبِي ذَرٍّ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَالْجِهَادُ فِي سَبِيلِهِ

“Allah’a iman etmenin amellerin en faziletlisinden olması hakkındaki bâb: Ebû Zer (ö. 32/653) (r.a.), Hz. Peygamber’e ‘Ya Rasulallah! *Amellerin en faziletlisi hangisidir?*’ diye sorduğunu Hz. Peygamber’in de ‘Allah’a iman etmek ve O’nun yolunda cihat etmektir.’ buyurduğunu nakletti.”⁶⁷⁰

بَابُ بَيَانِ كَوْنِ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ تَعَالَى أَفْضَلَ الْأَعْمَالِ

(...) عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الْعَمَلِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «الصَّلَاةُ لَوْ قَتَلَهَا» قَالَ: قُلْتُ تُمْ أَيُّ؟ قَالَ: «بِرُّ الْوَالِدَيْنِ» قَالَ: قُلْتُ: تُمْ أَيُّ؟ قَالَ: «الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ

اللَّهِ»

“Allah’a iman etmenin amellerin en faziletlisinden olması hakkındaki bâb: Abdullah b. Mes’ud, Hz. Peygamber’e ‘Ya Rasulallah! *Amellerin en faziletlisi hangisidir?*’ diye sorduğunu Hz. Peygamber’in de ‘vaktinde namaz kılmak’ buyurduğunu, sonra hangisidir? diye sorduğunu Hz. Peygamber’in de ‘ana-babaya iyilik etmektir.’ buyurduğunu sonra hangisidir? diye sorduğunu ‘Allah yolunda cihat etmektir.’ buyurduğunu nakletti.”⁶⁷¹

Müslim’de yer alan bu rivayette yine Hz. Peygamber’e amellerin en faziletlisinin ne olduğu sorulmakta ve Hz. Peygamber’de iman etmenin ve Allah yolunda cihat etmenin olduğunu buyurmaktadır.⁶⁷² Aynı yerde geçen başka bir rivayete göre Hz. Peygamber, soruyu soran kişiye sırasıyla vaktinde namaz kılmak,

⁶⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/167.

⁶⁷⁰ Müslim, “İmân”, 136.

⁶⁷¹ Müslim, “İmân”, 137.

⁶⁷² Müslim, “İmân”, 136.

ana-babaya iyilik etmek ve Allah yolunda cihat etmek cevabını vermektedir.⁶⁷³ En faziletli amelin hangisi olduğu sorusuna Hz. Peygamber rivayetlerde de görüleceği üzere farklı cevaplar vermiştir. Bu cevapları verirken Hz. Peygamber, karşısındaki kişinin seviyesi, içinde bulunduğu durumu bilen birisi olarak soruyu soran kişiye uygun cevaplar vermiştir. Her muhatap için amellerin önem sırası da doğal olarak değişiklik arz etmekte ve amellerin konumları itibariyle taşıdığı değerler aynı seviyede olmamaktadır.

Buhârî'nin iman bölümlerinde yer alan bu on sekizinci bâb başlığı üzerinden rivayetlerde cennete girmek için asgarî şartlarda birtakım amellerin var olduğunu görmekteyiz. Bu konuya verdiğimiz önem esasen “*Cennete girme*”nin iman etmiş olmanın bir sonucu olarak değerlendirmemizden kaynaklanmaktadır. Nitekim bahsettiğimiz bu mesele ile ilgili olarak Müslim’de geçen rivayetlere değinmekte fayda görmekteyiz.

Bir rivayete göre Hz. Peygamberle konuşmak için gelen bir bedevî O’na bazı sorular sormaktadır. Müslim’de yer alan bu tarz rivayetleri aktaralım.

باب السؤال عن أركان الإسلام

(...) فَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْبَادِيَةِ، فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، أَتَانَا رَسُولُكَ فَرَعَمَ لَنَا أَنَّكَ تَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ أَرْسَلَكَ،

قَالَ: «صَدَقَ» (...) قَالَ: وَرَعَمَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا حَمْسَ صَلَوَاتٍ فِي يَوْمِنَا، وَلَيْلَتِنَا، قَالَ: «صَدَقَ»، قَالَ:

فَبِالَّذِي أَرْسَلَكَ، اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ: «نَعَمْ»، قَالَ: وَرَعَمَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا زَكَاةً فِي أَمْوَالِنَا، قَالَ:

«صَدَقَ»، قَالَ: فَبِالَّذِي أَرْسَلَكَ، اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ: «نَعَمْ»، قَالَ: وَرَعَمَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا صَوْمَ شَهْرٍ

رَمَضَانَ فِي سَنَتِنَا، قَالَ: «صَدَقَ»، قَالَ: فَبِالَّذِي أَرْسَلَكَ، اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ: «نَعَمْ»، قَالَ: وَرَعَمَ

⁶⁷³ Müslim, “Îmân”, 137-140.

رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا حَجَّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا، قَالَ: «صَدَقَ»، قَالَ: ثُمَّ وُلَّى، قَالَ: وَالَّذِي بَعَثَكَ

بِالْحَقِّ، لَا أَزِيدُ عَلَيْهِنَّ، وَلَا أَنْقُصُ مِنْهِنَّ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَعْنُ صَدَقَ لَيْدُخْلَرُ الْجِنَّةَ»

“İslam’ın rükünlerinden sual bâbı: (...) Çöl ahalisinden bir adam geldi. ‘Ya Muhammed! Elçin bize geldi. Bize senin Allah’ın rasulu olduğunu söylediğini ileri sürüyor. Hz. Peygamber ‘Doğru söylemiştir.’ buyurdu. (...) Adam Hz. Peygamber’e ‘Elçin gündüzümüz ve gecemizde bize beş vakit namazın farz olduğunu ileri sürüyor?’ Hz. Peygamber, ‘Doğru söylemiştir.’ buyurdu. Adam, ‘Seni gönderene yemin ediyorum, bunları sana Allah mı emretti?’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Evet’ buyurdu. Adam, ‘Senin elçin mallarımızda üzerimize zekâtın farz olduğunu ileri sürüyor.’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Doğru söylemiştir.’ buyurdu. Adam, ‘Seni gönderene yemin ediyorum, bunları sana Allah mı emretti?’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Evet’ buyurdu. Adam, ‘Senin elçin senemiz içinde Ramazan ayı orucunun üzerimize farz olduğunu ileri sürüyor.’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Doğru söylemiştir.’ buyurdu. Adam, ‘Seni gönderene yemin ediyorum, bunları sana Allah mı emretti?’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Evet’ buyurdu. Adam, ‘Senin elçin yoluna gücü yetene beyti haccetmenin üzerimize farz olduğunu ileri sürdü. Hz. Peygamber, ‘Doğru söylemiştir.’ buyurdu. Adam, ‘Seni hak ile gönderene yemin olsun ki, bu farzlar üzerine bir şey ne arttırır ne de azaltırım.’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Yemin olsun ki eğer doğru söylediyse muhakkak ki cennete girer.’ buyurdu.”⁶⁷⁴

Yukarıdaki rivayetin aynı esasların ele alındığı ancak hikayesi sadece benzer olan bir rivayet Nesâî’de yer almaktadır.⁶⁷⁵

⁶⁷⁴ Müslim, “İmân”, 10.

⁶⁷⁵ Nesâî, “İmân”, 23.

بَابُ بَيَانِ الْإِيمَانِ الَّذِي يُدْخَلُ بِهِ الْجَنَّةَ، وَأَنَّ مَنْ تَمَسَّكَ بِمَا أُمِرَ بِهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ

(...) قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: دُلِّي عَلَى عَمَلٍ أَعْمَلُهُ يُدْنِينِي مِنَ الْجَنَّةِ،

وَيُبَاعِدُنِي مِنَ النَّارِ، قَالَ: «تَعْبُدُ اللَّهَ لَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا، وَتُقِيمُ الصَّلَاةَ، وَتُؤْتِي الزَّكَاةَ، وَتَصِلُ ذَا رَحِمِكَ»

فَلَمَّا أَذْبَرَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنْ تَمَسَّكَ بِمَا أُمِرَ بِهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ»

“Cennete kendisi ile girilecek olan imanın ve emredilen şeylere sıkı sıkıya tutunanların cennete gireceğinin beyanı hakkındaki bâb: (...) Bir adam Nebî (s.a.v.)’ e geldi ve ‘Beni cennete yaklaştıracak ve cehennemden uzaklaştıracak bir ameli bana tavsiye et ki ben de o ameli yapayım.’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Allah’a ona hiçbir şeyi ortak koşmayarak kulluk edersin, namaz kılarırsın, zekâtı verirsin ve sıla-i rahmi gözetirsin.’ buyurdu. Adam dönüp gidince Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Emredilen şeylere sıkı sıkıya tutunursa cennete girer.’ buyurdu.”⁶⁷⁶

Yukarıdaki rivayetin bir benzeri de Tirmizî’de yer almaktadır.⁶⁷⁷

بَابُ بَيَانِ الْإِيمَانِ الَّذِي يُدْخَلُ بِهِ الْجَنَّةَ، وَأَنَّ مَنْ تَمَسَّكَ بِمَا أُمِرَ بِهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ

(...) أَنَّ أَعْرَابِيًّا جَاءَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، دُلِّي عَلَى عَمَلٍ إِذَا عَمَلْتُهُ

دَخَلْتُ الْجَنَّةَ، قَالَ: «تَعْبُدُ اللَّهَ لَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا، وَتُقِيمُ الصَّلَاةَ الْمَكْتُوبَةَ، وَتُؤَدِّي الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ، وَتَصُومُ

رَمَضَانَ»، قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا أَزِيدُ عَلَى هَذَا شَيْئًا أَبَدًا، وَلَا أَنْقُصُ مِنْهُ، فَلَمَّا وُلَّى قَالَ النَّبِيُّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى رَجُلٍ مِنَ أَهْلِ الْجَنَّةِ، فَلْيَنْظُرْ إِلَى هَذَا»

⁶⁷⁶ Müslim, “İmân”, 12-14.

⁶⁷⁷ Tirmizî, “İmân”, 8.

“Cennete kendisi ile girilecek olan imanın ve emredilen şeylere sıkı sıkıya tutunanların cennete gireceğinin beyanı hakkındaki bâb: (...) Bedevînin biri Hz. Peygamber’e geldi ve ‘Yaptığım takdirde cennete gireceğim bir ameli bana tavsiye et!’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Allah’a, O’na hiçbir şeyi ortak koşmadan kulluk edersin, farz kılınmış namazı kıalarsın, farz kılınmış zekâtı verirsin ve Ramazan orucunu tutarsın.’ buyurdu. Bedevî, ‘Nefsimi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki bunun üzerine bir şeyi asla arttırmam; bundan bir şeyi de azaltmam.’ dedi. Bedevî dönüp gittiğinde Nebî (s.a.v.), ‘Cennet ehlinde bir adama bakmak kimi sevindirecekse bu kişiye baksın!’ buyurdu.”⁶⁷⁸

باب الجهاد

(...) سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «أَتَدَبَّ اللَّهُ لِمَنْ يَخْرُجُ فِي سَبِيلِهِ لَا يُجْرِيهِ إِلَّا

الْإِيمَانُ بِي، وَالْجِهَادُ فِي سَبِيلِي، أَنَّهُ ضَامِنٌ حَتَّىٰ أَدْخِلَهُ الْجَنَّةَ بِأَيِّهَا كَانَ، إِمَّا بِقَتْلٍ، وَإِمَّا وَفَاةٍ، أَوْ أَنْ

يُرَدَّهُ إِلَىٰ مَسْكِنِهِ الَّذِي خَرَجَ مِنْهُ، يَنَالُ مَا نَالَ مِنْ أَجْرٍ أَوْ غَنِيمَةٍ»

“Cihat bâbı: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah, kendisine imanı ve yolunda cihat etmek için yola çıkan kişi için öldürülmesi (şehit olması) veya (eceliyle ölmesi) vefat etmesiyle ölmesiyle cennete gireceğine veya ecirden veya ganimetten elde etmek için evinden çıkamı geri (evine) döndüreceğine kefil oldu.’ buyurdu.”⁶⁷⁹

بَابُ بَيَانِ تَحْرِيمِ إِيدَاءِ الْجَارِ

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ لَا يَأْمَنُ جَارَهُ بَوَائِقَهُ»

“Komşuya rahatsızlık vermenin tahrîmi hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Kötülüklerinden komşusunun emin olmadığı kişi cennet’e giremez.’ buyurdu.”⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ Müslim, “İmân”, 15.

⁶⁷⁹ Nesâî, “İmân”, 24.

⁶⁸⁰ Müslim, “İmân”, 73.

بَابُ بَيَانِ الْإِيمَانِ الَّذِي يُدْخِلُ بِهِ الْجَنَّةَ، وَأَنَّ مَنْ تَمَسَّكَ بِمَا أُمِرَ بِهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ

(...) فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَرَأَيْتَ إِذَا صَلَّيْتُ الْمَكْتُوبَةَ، وَحَرَمْتُ الْحَرَامَ، وَأَخْلَلْتُ الْحَلَالَ، أَدْخُلُ الْجَنَّةَ؟

فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «نَعَمْ»

“Cennete kendisi ile girilecek olan imanın ve emredilen şeylere sıkı sıkıya tutunanların cennete gireceğinin beyanı hakkındaki bâb: (...) ‘Ya Rasulallah! Farz kılınmış namazı kılıp haramı haram, helali de helal kabul etmem hakkında görüşün nedir? (Böyle yaptığım takdirde) Cennete girer miyim?’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Evet!’ buyurdu.”⁶⁸¹

Benzer içeriklere sahip olmaları sebebiyle birlikte yer verdiğimiz yukarıda yer alan bu rivayetler, genel olarak İslam’ın beş direği olarak ifade edilen hususlara işaret etmektedir. Rivayetlerde kavı ile amelin birlikteliğine işaret edilmektedir. Buna göre cennete girmek için iki şahadet cümlesini benimsemek ve namaz, oruç, zekât gibi birtakım amelleri yerine getirmek gerekmektedir. İlk rivayette kelime-i şahadet ve kelime-i tevhidi benimsedikten sonra beş vakit namazı kılacağına, zekâtı vereceğine, Ramazan orucunu tutacağına, gücü yettiği takdirde hacca gideceğine dair Hz. Peygamber’e söz veren kişi hakkında Hz. Peygamber, doğru söyleyip sözünü tuttuğu takdirde bu kişinin muhakkak cennete gireceğini müjdelemektedir.⁶⁸² Yine başka bir rivayette bedevînin biri Hz. Peygamber’e kendisini cennete yaklaştıracak ve cehennemden uzaklaştıracak şeyleri kendisine haber vermesini istemektedir. Hz. Peygamber’de Allah’a, O’na hiçbir şeyi ortak koşmadan ibadet etmek, namazı ikâme etmek, zekât vermek ve sıla-i rahime ihsanda bulunmayı,⁶⁸³ Ramazan orucunu tutmayı⁶⁸⁴ zikretmektedir. Başka bir rivayette komşusu kötülüklerinden emîn olmayan kimsenin cennete giremeyeceği nakledilmektedir.⁶⁸⁵ Bir diğer rivayette sorunun gidişatından kelime-i şahadet ve kelime-i tevhidi benimsediğini anladığımız ve Hz.

⁶⁸¹ Müslim, “İmân”, 16-18.

⁶⁸² Müslim, “İmân”, 10.

⁶⁸³ Müslim, “İmân”, 12-14.

⁶⁸⁴ Müslim, “İmân”, 15.

⁶⁸⁵ Müslim, “İmân”, 73.

Peygamber'e farz kılınmış namazı kılıp / Ramazan orucunu tutup haramı haram; helali de helal bilmesi durumunda cennete girip girmeyeceğini soran kişiye Hz. Peygamber "Evet" cevabını vermiştir.⁶⁸⁶ Rivayetlerde de görüleceği üzere "Cennete girme" üzerinden ele aldığımız "İman etmiş olma" açısından tek başına şahadet veya amel yeterli olmamaktadır. Amel ve söz birlikteliği gerekmektedir.

Cennete girme ile ilgili şahadete ek ve asgarî kriter olarak aktarılan birtakım amellere işaret eden bu rivayetlerin aksine kurtuluş açısından sadece şahadeti yeterli gören rivayetlerde aktarılmaktadır. Örneğin Müslim'in *Sahih*'inde geçen bu bağlamdaki rivayetleri aktaralım.

باب الدليل على صحة إسلام من حضره الموت ما لم يشرع في النزع وهو الغرغرة ونسخ جواز الاستغفار للمشركين والدليل على أن من مات على الشرك فهو في أصحاب الجحيم ولا ينقذه من ذلك شيء من

الوسائل

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَمِّهِ عِنْدَ الْمَوْتِ: " قُلْ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، أَشْهَدُ لَكَ بِهَا يَوْمَ

الْقِيَامَةِ، فَأَبَى، " فَأَنْزَلَ اللَّهُ: { إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ }

"Gargara anında can çekişmeye başlamadan ölümün yaklaştığı kimsenin müslümanlığının geçerli olmasına ve müşrikler için istiğfarda bulunmanın caizliğinin neshine delili ve cahîm ashâbından olan şirk üzere ölen kişinin vesilelerden hiçbir şeyin bundan kurtaramayacağını delili hakkında bâb: '(...) Hz. Peygamber (s.a.v.), amcası ölüm döşeğindeyken ona, 'La ilahe illallah 'deki Kıyamet günü senin hakkında lehine şahitlik yapayım.' (buyurdu; ancak amcası) yüz çevirdi. Bunun üzerine Allah, 'Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin.'⁶⁸⁷ ayetini indirdi.'⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ Müslim, "İmân" 16-18.

⁶⁸⁷ el-Kasas 28/56.

⁶⁸⁸ Müslim, "İmân", 39-42.

باب الدليل على أن من مات على التوحيد دخل الجنة قطعا

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ مَاتَ وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، دَخَلَ الْجَنَّةَ»

“Tevhid üzerine ölen kimsenin kat’i olarak cennete gireceğinin delili hakkında bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’tan başka ilah olmadığını bilerek ölen kimse cennete girer.’ buyurdu.”⁶⁸⁹

باب الدليل على أن من مات على التوحيد دخل الجنة قطعا

(...) قَالَ: «فَإِنَّ حَقَّ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ أَنْ يَعْبُدُوا اللَّهَ، وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا، وَحَقَّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ

أَنْ لَا يُعَدِّبَ مَنْ لَا يُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا»

Tevhid üzerine ölen kimsenin kat’i olarak cennete gireceğinin delili hakkında bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’ın kulları üzerindeki hakkı, O’na kulluk etmeleri O’na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır. Kulların Allah azze ve celle üzerindeki hakkı, kendisine hiçbir şeyi ortak koşmayanları cezalandırmamasıdır.’ buyurdu.”⁶⁹⁰

باب جَامِعِ أَوْصَافِ الْإِسْلَامِ

(...) عَنْ سُفْيَانَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ التَّمِيمِيِّ قَالَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ قُلْ لِي فِي الْإِسْلَامِ قَوْلًا لَا أَسْأَلُ

عَنْهُ أَحَدًا بَعْدَكَ (...) قَالَ قُلْ آمَنْتُ بِاللَّهِ فَاسْتَقِمْ»

“İslam’ın vasıflarının toplamını beyan eden bâb: (...) Süfyan b. Abdullah es-Sekafî dedi ki, ‘Ya Rasulallah! Bana İslam hakkında öyle bir söz söyle ki senden sonra onu kimseye sormayayım.’ dedim. (...) Hz. Peygamber, ‘Allah’a iman ettim de! Sonra dosdoğru ol!’ buyurdu.”⁶⁹¹

⁶⁸⁹ Müslim, “İmân”, 43-47, 52-54, 56.

⁶⁹⁰ Müslim, “İmân”, 48-51.; Tirmizî, “İmân”, 18. (No. 2640.)

⁶⁹¹ Müslim, “İmân”, 62.

Tüm bu aktardığımız hususlara rağmen Müslim’de geçen yukarıda yer verdiğimiz birkaç rivayette ise Hz. Peygamber’in kelime-i şehadet ve kelime-i tevhidi dile getiren kimsenin malı ve kanının haram olduğu, Allah’ın bu kişiyi cennetiyle müjdelediği ve Ebû Tâlib hakkında da kelime-i tevhidi zikrettiği takdirde Kıyamet gününde onun lehine şahitlik edeceğini bildirdiği rivayetler yer almaktadır.⁶⁹² Burada meselenin amel yapma boyutu ihmal edilmiş gibi durmaktadır. Ancak daha önceki bölümümüzde “La ilahe illallah” diyen kimsenin cennete gireceğini müjdeleyen hadislerdeki vaadin, farzların nazil olması ve sınırlarının belirlenmesinden önce olduğunun ifade edildiğine dair açıklamalarımızın⁶⁹³ söz konusu durumu aydınlatığı kanaatindeyiz. Tirmizî ‘de yer alan şu rivayeti bu bağlamda inceleyelim.

بَابُ مَا جَاءَ فِيْمَنْ يَمُوتُ وَهُوَ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

(...) سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَنْ شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ،

حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ النَّارَ.

“Allah’tan başka ilah olmadığına şehadet ederek ölen kimse hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın rasulu olduğuna şehadet eden kimseye Allah cehennemi haram kılar.’ buyurdu.”⁶⁹⁴

İmam Tirmizî yukarıdaki rivayeti naklettikten hemen sonra bu hadisi nasıl anlamamız gerektiğine dair açıklama yapmaktadır. Muhtemelen selefe bağlı olduğu için bu geleneğin önemli temsilcilerinin görüşlerini referans kullanarak konu hakkında ne düşündüğünü dolaylı olarak bizlere aktarmaktadır. Burada imam Zührî’ye “La ilahe illallah” diyen kimsenin cennete gireceğini müjdeleyen rivayetin sorulduğu Zührî’inde bu durumun farzların, emirlerin ve yasakların nazil olmasından önce İslam’ın başlangıcında olduğunu ifade ettiği nakledilmektedir. Tirmizî, bu hadisin amelsiz bir şekilde kişinin cennete direkt girebileceğine dair delil niteliğinde olmadığını ilim ehlinden bazı kimselerin bu hadiste nakledilen meseleyi tevhid

⁶⁹² Müslim, “İmân”, 37-47, 52-54, 56.

⁶⁹³ Bkz. Çalışmamızın ikinci bölümü “İman- Amel İlişkisi” ve “Kemmiyet Açısından Artma- Azalma” başlıklarında bu konu ele alınmaktadır.

⁶⁹⁴ Tirmizî, “İmân”, 17.

inancına sahip olanların günahlarının karşılığı olarak cehennemde azap görseler bile önünde sonunda bu kişinin cennete gireceği şeklinde izah ettiklerini de nakletmektedir. Nitekim başka bir hadis şahadet ile amelin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu hadise göre Hz. Peygamber, Allah'ın kullar üzerindeki hakkının kendisine hiçbir şeyi ortak koşmayarak O'na ibadet etmeleri olduğunu belirtmektedir.⁶⁹⁵ Bir başka rivayette ise Hz. Peygamber, "İslam hakkında bana bir söz söyle ki artık senden sonra onu kimseden sormayayım." diyen bir kişiye "Allah'a iman ettim." de sonra dosdoğru ol!" buyurmaktadır.⁶⁹⁶ Şahadetin kurtuluş için yeterli olup olmadığı ve buna amelin etkisi bağlamında ele almamız gereken diğer rivayetler aşağıdaki gibidir.

بَابُ تَحْرِيمِ قَتْلِ الْكَافِرِ بَعْدَ أَنْ قَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

(...) عَنْ أُسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ - وَهَذَا حَدِيثُ ابْنِ أَبِي شَيْبَةَ - قَالَ: بَعَثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَرِيَّةٍ، فَصَبَّحْنَا الْحُرَفَاتِ مِنْ جُهَيْنَةَ، فَأَذْرَكْتُ رَجُلًا فَقَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، فَطَعَنْتُهُ فَوَقَعَ فِي نَفْسِي مِنْ ذَلِكَ، فَذَكَرْتُهُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَقَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَفَتَلْتُهُ؟» قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّمَا فَالَهَا خَوْفًا مِنَ السِّلَاحِ، قَالَ: «أَفَلَا شَفَعْتَ عَنْ قَلْبِهِ حَتَّى تَعْلَمَ أَقَالَهَا أَمْ لَا؟» (...)

"Kafiri 'La ilahe illallah' dedikten sonra öldürmenin haram olması hakkındaki bâb: Üsame b. Zeyd şöyle söyledi: 'Rasulullah (s.a.v.) bizi bir seriyyeye göndermişti. Sabahleyin Cüheyne'den Hurafat'a geldik. Ben bir adama yetiştim ve o 'La ilahe illallah' dedi. Bıçakla onu yaraladım. Bu durum aklıma geldi ve durumu Nebi (s.a.v.)'e anlattım. Rasulullah (s.a.v.), 'La ilahe illallah' dedi ve onu öldürdün mü?' buyurdu. Üsame, 'Ya Rasulallah! O, bunu ancak silahtan korktuğu için söylemiştir dedim.' dedi.

⁶⁹⁵ Müslim, "İmân", 48-51.

⁶⁹⁶ Müslim, "İmân", 62.

Hz. Peygamber, kalbinden söyleyip söylemediğini bilmek için kalbini mi yardım?’ buyurdu.”⁶⁹⁷

بَابُ تَحْرِيمِ قَتْلِ الْكَافِرِ بَعْدَ أَنْ قَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

(...) عَنِ الْمِقْدَادِ بْنِ الْأَسْوَدِ، أَنَّهُ أَحْبَبَهُ أَنَّهُ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ إِنْ لَقِيتُ رَجُلًا مِنَ الْكُفَّارِ

فَقَاتَلْتَنِي، فَضَرَبَ إِحْدَى يَدَيَّ بِالسَّيْفِ فَقَطَعَهَا، ثُمَّ لَأَذَ مِنِّي بِشَجَرَةٍ، فَقَالَ: أَسَلَمْتُ لِلَّهِ، أَفَأَقْتُلُهُ يَا رَسُولَ

اللَّهِ، بَعْدَ أَنْ قَالَهَا؟ قَالَ: رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَقْتُلُهُ» قَالَ: فُقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّهُ قَدْ

قَطَعَ يَدَيَّ، ثُمَّ قَالَ ذَلِكَ بَعْدَ أَنْ قَطَعَهَا، أَفَأَقْتُلُهُ؟ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَقْتُلُهُ فَإِنْ

قَتَلْتَهُ فَإِنَّهُ بِمَنْزِلَتِكَ قَبْلَ أَنْ تَقْتُلَهُ، وَإِنَّكَ بِمَنْزِلَتِهِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ كَلِمَتَهُ الَّتِي قَالَ»

“Kafiri ‘La ilahe illallah’ dedikten sonra öldürmenin haram olması hakkındaki bâb: (...) Mikdâd b. Esved (ö. 33/653), şöyle dediğini haber verdi: ‘Ya Rasulallah! Ben kafirlerden bir adam ile karşılaşırsam benimle savaşsa iki elimden birine vursa ve kesse sonra benden kaçarak bir ağaca sığınsa ve ‘Ben Allah için müslüman oldum.’ dese ya Rasulallah bu sözünden sonra onun hakkında ne buyurursun?’ Hz. Peygamber, ‘Onu öldürme!’ buyurdu. Mikdâd, ‘Dedim ki, ya Rasulallah! O muhakkak benim elimi kesmiştir. Sonra elimi kestikten sonra bu şehadeti söyledi. Onu öldürebilir miyim?’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Onu öldürme! Zira onu öldürürsen o, senin onu öldürmeden önceki konumunda olur. Sen ise onun söylediği şahadet kelimesinden önceki konumundasındır.’ buyurdu.”⁶⁹⁸

Önceki bölümümüzde imanda istisna konusunu ele alırken “Ben inşallah müminim.” denilmesi gerektiği düşüncesinde olan Süfyan es-Sevrî’ye ait bir ifadeye yer vermiştik. Süfyan es-Sevrî, amellerinin Allah katında kabul olup olmayacağını ve nasıl bir din üzere öleceğini bilmeyen kişinin dil ile yaptığı ikrar ve diğer organları ile ortaya

⁶⁹⁷ Müslim, “İmân”, 158-160.

⁶⁹⁸ Müslim, “İmân”, 155-157.

koyduğu farklı amellerin genel yönelimi sebebiyle dünya ahkamı açısından zahiren mümin olduğu kabul edilerek hükümlerde bulunmaları gerektiğini bildirmiştir.⁶⁹⁹ Bu zahire göre hüküm verme ile ilgili olarak Müslim’de geçen ve yukarıda yer verdiğimiz iki rivayete bakabiliriz. Bu rivayetlerden ilkinde göre Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), kafir olan bir adama, o “La ilahe illallah” dedikten sonra bıçağını ona saplamıştır. Durum Hz. Peygamber’e intikal ettiğinde Hz. Peygamber, kelime-i tevhidi getirdiği halde onu niçin öldürdüğünü sormuştur. Üsâme’de bu adamın silahtan korktuğu için böyle söylediğini dile getirmiştir. Hz. Peygamber bunun üzerine “*Onu kalbinden söyleyip söylemediğini bilmen için kalbini mi yardım?*” buyurmuştur.⁷⁰⁰ İkinci rivayet ise Mikdâd b. Esved (ö. 33/653)’in Hz. Peygamber’e varsayım dayalı olarak sorduğu soruya dayanmaktadır. Bu varsayım dayalı soru başlangıçta kafir olan birisinin, kendisinin (Mikdâd b. Esved) elini kesse sonra kelime-i tevhidi ikrar etse bir müslüman olarak bu kişiyi öldürüp öldüremeyeceği şeklindedir. Hz. Peygamber Mikdâd’ın bu sorusuna “La ilahe illallah” demesiyle birlikte bu kişinin artık müslüman olduğu dolayısıyla da onu öldüremeyeceği şayet öldürürse o şahsın tevhid kelimesini söylemesinden evvelki vaziyetine düşmüş olacağı şeklinde olmuştur.⁷⁰¹ Dolayısıyla Süfyan es-Sevrî’nin imanda istisna konusunda ele aldığı zaviyeden bu meseleye baktığımızda burada zikredilenleri kelime-i tevhidin “iman” açısından yeterli olması olarak değil, dünyada geçerli olan ahkamı uygulayabilmek için yeterli bir koşul olarak görmek gerekir.

بَابُ: الصَّلَاةُ مِنَ الْإِيمَانِ

وَقَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: { وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ } يَعْنِي صَلَاتَكُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ

“Namazın imandan olduğu hakkındaki bâb: Allah’u Teala, ‘Allah imanınızı asla zayıf edecek değildir.’⁷⁰² buyurdu. Yani el-Beytteki namazınızı.”⁷⁰³

⁶⁹⁹ Bkz. Çalışmamızın ikinci bölümü, “*İmanda İstisna*” başlığı altında benzer açıklamalara yer verdik.

⁷⁰⁰ Müslim, “İmân”, 158-160.

⁷⁰¹ Müslim, “İmân”, 155-157.

⁷⁰² el-Bakara 2/143.

⁷⁰³ Buhârî, “İmân”, 30.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4680.)

Otuzuncu bâbında Buhârî yukarıda da belirttiğimiz üzere “*Namaz imândandır.*” bâb başlığı altında rivayetten hemen önce el-Bakara suresinin “*Allah imanınızı asla zayi edecek değildir.*” ayetine yer vermektedir. Bunun önemi, Buhârî’nin bu ayeti zikrettikten hemen sonra kendi ifadeleri ile ayette bahsi geçen “*zayi edilmeyecek olan iman*” ile neyin kastedildiğine dair bir açıklama yapmasıdır. Buna göre bu ifade ile kastedilen şey “el-Beytte ki (ikâme ettiğiniz) namazımız.” dır.⁷⁰⁴ İbn Hacer bu denklemden yola çıkarak onun imanın zayi olmamasından anladığı şeyin amellerin yani kible ayeti özelinden el-Beyte yönelerek daha evvel kıldıkları namazın boşuna gitmediğini izah etmeye çalışmaya çalıştığını belirtmektedir.⁷⁰⁵ Böylelikle Buhârî, dinî amelleri iman olarak isimlendirmekte ve bununla da amellerin iman olduğunu kabul etmeyen Mürcie’ ye reddiye sunmaktadır.⁷⁰⁶ Bu durum söz konusu rivayeti bizi aktaran Ebû Dâvud içinde geçerlidir. Her ne kadar Ebû Dâvud bu rivayeti “imanın artması ve azalması hakkında olan” on altıncı bâbta zikretmiş olsa da artma ve azalmanın amel boyutunun da olduğu rivayetinde namaz üzerinden “amel” ile ilgili olması sebebiyle bu rivayetin onun için iman-amel birlikteliğine dayandığına delalet ettiği söylenebilir.

Buhârî’ ye göre imanın amel olduğunu izah eden bir başka örnek verebiliriz. Bunun için eserinin otuz ikinci bâbına bakabiliriz.

بَابُ: أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَدْوَمُهُ

(...) عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ عَلَيْهَا وَعِنْدَهَا امْرَأَةٌ، قَالَ: «مَنْ هَذِهِ؟» قَالَتْ:

فُلَانَةٌ، تَذُكِّرُ مِنْ صَلَاتِهَا، قَالَ: «مَهْ، عَلَيْكُمْ بِمَا تُطِيقُونَ، فَوَاللَّهِ لَا يَمَلُّ اللَّهُ حَتَّى تَمَلُّوا» وَكَانَ أَحَبَّ الدِّينِ

إِلَيْهِ مَا دَامَ عَلَيْهِ صَاحِبُهُ

“Allah katında en sevimli dinin, devamlı olanı olduğuna dair bâb: *Âişe radiyallahu anha* (ö. 58/678)’nin, yanında bir kadın varken Nebi (s.a.v.)’in yanına

⁷⁰⁴ Buhârî, “İmân”, 30.

⁷⁰⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/204.

⁷⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/211.

geldi ve (kadını kasterek) 'Bu kimdir?' diye sordu. Âişe, 'Falancadır. (Dedikten sonra kadının) namazından bahsetti.' Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Bunları söylemeyi bırak! Size güç yetirebildiğiniz (amelleri yapmanız) gerekir. Vallahi Allah siz usanmadıkça usanmaz. 'buyurdu. Rasulullah'a en sevimli gelen din sahibinin devamlı olduğudur.'⁷⁰⁷

O, eserinin otuz ikinci bâb başlığında "Allah katında en sevimli din, devamlı olanıdır." cümlesine yer vermektedir. Bu bâb başlığı altında da Hz. Aişe'nin yanında bulunan ama henüz Hz. Peygamber'in tanımadığı bu sebeple de kim olduğunu sorduğu bir kadın için onun namaz kılışını övdüğü bir rivayeti nakletmektedir.⁷⁰⁸ İbn Hacer, bâb başlığında "devamlı olan din" ifadesi ve hemen altındaki rivayette "namaz kılma" şeklinde bir amelin zikredilmesinden hareketle burada din ile kastedilenin amel olduğunu belirtmiştir. Bu bölümde imanın tanımı hakkında bilgi verirken açıkladığımız üzere Buhârî'ye göre din, iman olarak isimlendirilmektedir. İşte İbn Hacer bu noktadan yola çıkarak musannifin bu bâb başlığı ile kastının imanın amel olduğunu izah etmek olduğunu belirtmektedir.⁷⁰⁹ Ayrıca İbn Hacer, burada güç yetirilemeyecek olan şeyin nehyedildiğini, hadisin esasen namaza özgü olması ile ifadenin genel olduğunu ve dikkate alınması gerekenin de bu olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁰

Sonuç olarak Buhârî, iman-amel arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Yukarıda izah etmeye çalıştığımız üzere ona göre, ameller imandan bir cüzdür. Bu konuda görüşlerini reddettiği ve hedef aldığı kitle Mürcie mezhebidir. Yukarıda konuyu ele alırken yer verdiğimiz "Namaz imandandır."⁷¹¹, "Cenazelerin arkasından gitmek imandandır."⁷¹² gibi bâb başlıklarıyla da iman-amel arasında kurduğu bu ilişkiye dikkat çekmektedir. Ona göre imana konu olan amellerin, kalbe, dile ve bedene olmak üzere üç boyutu bulunmaktadır. O, imanla amel arasındaki bu ilişkiden hareketle meydana getirilen amelden ecir elde edebilmek için ilgili eylemin halisane bir niyetle gerçekleştirilmiş olması şartının bulunduğunu dile getirmektedir. Bu şer'i amellerin

⁷⁰⁷ Buhârî, "İmân", 32.; Nesâî, "İmân", 29.

⁷⁰⁸ Buhârî, "İmân", 32.

⁷⁰⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/216. Din=amel, Din=imân o halde İman= ameldir.

⁷¹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/218.

⁷¹¹ Buhârî, "İmân", 30.

⁷¹² Buhârî, "İmân", 35.

niyetlere göre değerlendirildiği anlamını taşımaktadır. İman-amel arasındaki görüşünü ortaya koymak için “Kitâbü’l- Îmân”ın birinci, ikinci, on üçüncü, on yedinci, on sekizinci, yirmi dördüncü, yirmi dokuzuncu, otuzuncu, otuz ikinci, otuz beşinci, otuz altıncı ve kırk birinci olmak üzere on iki bâbında ayet veya âsâra yer vermiştir. Bunlardan on üçüncü, otuzuncu ve kırk birinci bâblarda kendi görüşünü açıkça ortaya koymuştur. Zikrettiğimiz on iki bâbta toplamda on iki rivayete ve el-Bakara, Âl-İmrân, et-Tevbe, Hicr, el-İsrâ, Sâffât, Zuhuf olmak üzere yedi sureden toplamda sekiz ayete yer vermiştir. Müslim *Sahîh*’inin “Kitâbü’l- Îmân” bölümünde konuyla ilgili ele aldığı rivayetler Müslim’in bir hadisi isnad veya metnindeki küçük farklılıklardan kaynaklı olarak ayrı ayrı zikretmesi sebebiyle bir hayli çok gözükmektedir de genel olarak amelin kalple ilgili boyutu, niyet- amel ilişkisi, en faziletli olan amelin hangisi olduğu, cennete girmek için gerekli ameller ve şehadet- iman ilişkisi üzerinedir. İbn Mâce ’nin es-Sünen ’inin “Mukaddime”sinde yer verdiği iman bâbında yer alan on dokuz rivayetten beşi, iman-amel ilişkisi ile ilgili olarak değerlendirilebilecek rivayetlerdir. Burada yer alan rivayetler amelin üç boyutu olarak ele aldığımız dil, kalp ve beden ile yapılan amellerin birlikteliğine dikkat çekmektedir. Buna göre dil, şehadet kelimesini ikrar edecek ancak bu tek başına yeterli olmamakta aynı zamanda bedenle yerine getirilen birtakım amellerin yapılması gerekmektedir. Kalbin buradaki görevi de tasdik ile beraber daha çok “sevme”, “başkasının da iyiliğini isteme” gibi eylemler üzerine yoğunlaşmaktadır. Ebû Dâvud’un imanın tanımı hakkındaki görüşlerini ortaya koyabilmek için Sünne’ sinin on beşinci bâbında yer verdiği Abdulkays heyeti rivayetini zikrederken onun iman tanımını bu rivayete dayandırmıştı. Bu rivayette dikkat çeken nokta şehadete ek olarak namaz, zekât, Ramazan orucu gibi birtakım amellere de yer verilmesidir. Bu durum imanın amelsiz olamayacağını bize göstermektedir. Bununla birlikte özellikle iman- amel ilişkisi konusunda ele aldığımız imanın artması ve azalması hakkında olan on altıncı bâbta yer alan dört bin altı yüz seksen numaralı rivayette imanın zayı olmasından kastedilenin amel olması yine münafiğin alameti hakkındaki rivayette olduğu gibi bazı günah eylemlerin imana zarar vermesi iman ile amel arasında bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Tirmizî ‘de yer alan on sekiz bâbtan birinci, ikinci, üçüncü, beşinci, sekizinci, onuncu, on dördüncü, on yedinci ve on sekizinci olmak üzere dokuz tanesini iman- amel ilişkisi ile ilgili olarak ele aldık. Bunlardan iman- amel ilişkisi konusunda Tirmizî’nin

görüşünü bize en net bir şekilde aktaran beşinci bâb başlığıdır. İlgili bâb başlığına göre farzlar yani ameller imana izafet edilmektedir. Dolayısıyla Tirmizî’ de amellerin imandan kabul edildiğini ifade edebiliriz. Son olarak Nesâî’de yer alan otuz üç rivayetten birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, on üçüncü, on beşinci, on dokuzuncu, yirminci, yirmi üçüncü, yirmi dördüncü, yirmi beşinci, yirmi altıncı, yirmi dokuzuncu, otuz ikinci ve otuz üçüncü olmak üzere toplam on beş rivayeti iman-amel ilişkisi konusunda ele aldık. Nesâî, âlimlerin görüşlerine referansta bulunmadığı ayrıca kendi birtakım değerlendirmelerde yapmadığı için bu rivayetleri Ehl-i Hadîs’ten olması ve onun fikirleri noktasında elimizdeki tek ipucu olan bâb başlıkları ile belirlemeye çalıştık. Abdulkays heyeti ve İslam’ın beş direk üzerine kurulduğuna dair rivayeti bir kenara koyacak olursak özellikle Sünen’ in birinci bâbında en efdal amel olarak iman görülmektedir. Bu durum Nesâî nazarında amellerin imandan kabul edildiğine dair bir veri sunmaktadır. Ayrıca bizlere böyle bir bilgi veren rivayeti iman bölümünün ilk bâbında kullanıyor olması ameli imandan kabul etmeyen Mürcie’ ye yönelik bir tenkit niteliğinde algılanabilir.

2.3. İman-İslam İlişkisi

Bu konunun ele almamız gereken iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki son dinin çerçevesini çizdiği inançlı kimse olabilmek için gerekli olan İslam dairesinin ne olduğu, ikincisi ise söz konusu bu İslam ile iman arasındaki kavramsal ilişkinin durumudur. Kişinin yaptığı hayırlı amellerin İslamiyet’in müjdelediği mükafatı alabilmesi için müslüman olması şarttır. Bu konuda ele alınabilecek rivayetler şöyledir:

باب حُسْنِ إِسْلَامِ الْمُسْلِمِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا أَسْلَمَ الْعَبْدُ فَحَسَنَ إِسْلَامُهُ، كَتَبَ اللَّهُ لَهُ كُلَّ حَسَنَةٍ

كَانَ أَزْلَفَهَا، وَحَيَّتْ عَنْهُ كُلُّ سَيِّئَةٍ كَانَ أَزْلَفَهَا، ثُمَّ كَانَ بَعْدَ ذَلِكَ الْقِصَاصُ، الْحَسَنَةُ بِعَشْرَةِ أَمْثَالِهَا إِلَى

سَبْعِ مِائَةٍ ضِعْفٍ، وَالسَّيِّئَةُ بِمِثْلِهَا إِلَّا أَنْ يَتَجَاوَرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَنْهَا»

“Müslümanın İslam’ının güzelliği hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.) ‘Kişi müslüman olurda, müslümanlığını güzel yaparsa Allah onun geçmişte yaptığı bütün iyi amellerine hasene yazar, kötü amellerini siler. Bundan sonra kişi yaptığıının karşılığını görür. İyi amelleri on mislinden yedi yüz katına hasene verilir. Kötü amelleri ise misliyle karşılığını görür, Allah dilerse bağışlayabilir.’ buyurdu.”⁷¹³

Yukarıda yer alan rivayete göre kişi kafir iken yaptığı iyi amellerin karşılığını ancak müslüman olduğu zaman alabilecektir.

بَابُ إِذَا لَمْ يَكُنِ الْإِسْلَامَ عَلَى الْحَقِيقَةِ، وَكَانَ عَلَى الْإِسْتِسْلَامِ أَوْ الْحَوْفِ مِنَ الْقَتْلِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى: {قَالَتْ

الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْنَا لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا} فَإِذَا كَانَ عَلَى الْحَقِيقَةِ، فَهُوَ عَلَى قَوْلِهِ جَلَّ ذِكْرُهُ: {إِنَّ

الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ}

(...) فَوَاللَّهِ إِنِّي لَأَرَاهُ مُؤْمِنًا، فَقَالَ: «أَوْ مُسْلِمًا

...».

“Hakiki manada müslüman olmayıp müslümanlığın istislâm (teslim olma) veya ölümden korkmaya dayanması. Nitekim (konuyla ilgili olarak) Allah’u Teala’nın ‘Bedeviler, ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: ‘Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz...’ buyruğu⁷¹⁴ Zira müslümanlık hakiki manada olduğunda Allah’u Teala’nın ‘Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır.(...)’ buyruğunda⁷¹⁵ olduğu gibi olması hakkındaki bâb: ‘(...) Vallahi ben onu mümin olarak görüyorum. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘veya müslümandır.’ buyurdu. (...) Vallahi ben onu mümin olarak görüyorum. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘veya müslümandır.’ buyurdu (...)’⁷¹⁶

⁷¹³ Nesâî, “İmân”, 10.

⁷¹⁴ el-Hucurât 49/14.

⁷¹⁵ Âl-i İmrân 3/19.

⁷¹⁶ Buhârî, “İmân”, 19.; Müslim, “İmân”, 236, 237.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4683, 4684.); Nesâî, “İmân”, 7.

İbn Hacer, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinin on dokuzuncu bâbını açıklarken Buhârî nezdinde İslam'ın bir lugavî bir de şer'i anlamının olduğuna dikkat çekmektedir. Yine o, ilgili bâb başlığında zikredilen Hucurât suresine ait olan ayette zikredilen "İslam"ın lugavî anlamda olup "Teslim olma" anlamından başka bir anlama gelmediği belirtmektedir. Çünkü ancak "Teslim olma" da boyun eğme veya ölüm korkusu bulunmaktadır. Bununla birlikte şer'i hakikatte İslam'ın Âl-i İmrân suresinde geçtiği üzere "din" anlamında olduğunu ifade etmektedir. İmanın tanımı konusunda da değindiğimiz üzere "din" kavramı da iman ile eş anlamlı olarak görüldüğünden İslam ile iman onun nezdinde aynı anlama gelmektedir. Dolayısıyla bir kişi hakkında İslam'ın sözlük anlamı (istislâm) uygun olsa bile imanı oluşturan söz ve amel birlikteliği bulunmadıkça şer'i/ dinî anlamı uygun düşmeyebilir.⁷¹⁷ Ebû Dâvud ilgili rivayeti her ne kadar imanın artması ve azalması hakkında olan on altıncı bâb başlığı altında zikretse de bu rivayetten sonra gelen aşağıdaki rivayetle birlikte bir bütün olarak bakıldığında iman ile İslam'ın ayrı şeyler olduğunu düşündüğünü belirtebiliriz.

بَابُ الدَّلِيلِ عَلَى زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَتُقْصَانِهِ

(...) وَقَالَ الزُّهْرِيُّ: { قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا } قَالَ: «نَرَى أَنَّ الْإِسْلَامَ الْكَلِمَةُ وَالْإِيمَانُ

الْعَمَلُ»

"İmanın artması ve azalmasına yönelik deliller hakkındaki bâb: (...) Zührî, *Şunu söyle: "Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz."*⁷¹⁸ ayeti hakkında şöyle söyledi: Biz İslam'ın kelime, imanın ise amel olduğunu düşünürdük."⁷¹⁹

Bu rivayet ile Ebû Dâvud iman ile İslam'ın ayrı şeyler olduğu fikrinde olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte ilgili rivayeti imanın artması ve azalması hakkındaki bâb başlığı altında zikretmektedir.

⁷¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/171.

⁷¹⁸ el-Hucurât 49/14.

⁷¹⁹ Ebû Dâvud, "Sünne", 16. (No. 4684.)

بَابُ: أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ؟

(...) قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ، وَيَدِهِ»

“‘Hangi İslam daha faziletlidir?’ beyanı bâbı: (...) ‘Ey Allah’ın rasulu hangi İslam daha faziletlidir? dediler. Hz. Peygamber de ‘Dilinden ve elinden müslümanların selamette olduğu kimsedir.’ buyurdu.”⁷²⁰

İbn Hacer, Hz. Peygamber’den herhangi bir özelliği ifade ederek cevap vermesi beklenirken zihninde ilgili soruya cevap vermeye uygun gördüğü bu özelliğe sahip olan kişiden bahsetmesi sebebiyle sorunun “*Hangi İslam sahibi*” şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmiştir.⁷²¹ Buhârî’nin ameli imandan bir cüz olarak gördüğünü daha önce ifade etmiştik. İbn Hacer, iman kavramının bu söz ve amel birlikteliği anlamından hareketle amel eksikliğinde ancak İslam’ın lugavî anlamının ortaya çıkacağından Buhârî’nin ilgili rivayetle imanın sadece dille söylemek olduğunu dile getiren gulat-ı Mürcie’ye reddiye de bulunduğunu ifade etmektedir.⁷²² Bu rivayette Hz. Peygamber’in İslam ile alakalı suale amele dönük bir vasıftan bahsederek cevap vermesi esasen İbn Hacer’in de beyan ettiği üzere Buhârî’nin iman ile İslam’ın birbirinin müradifi olarak gördüğünü göstermektedir.⁷²³ Ehl-i Hadîs’ten olan Müslim de yukarıda zikrettiğimiz müslümanların elinden ve dilinden selamette olduğu kişinin daha hayırlı bir müslüman olduğunu ifade eden hadise yer vermiştir. Böylelikle İslam’ın amelle, amelinde imanla bağlantısını kurmuş olmaktadır.

بَابُ: إِطْعَامُ الطَّعَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

(...) أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ؟ قَالَ: «تُطْعِمُ الطَّعَامَ، وَتُقْرَأُ السَّلَامَ

عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ»

⁷²⁰ Buhârî, “İmân”, 5.; Müslim, “İmân”, 64-66.; Tirmizî, “İmân”, 12.; Nesâî, “İmân”, 11.

⁷²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/119.

⁷²² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/171,174.

⁷²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/149.

“Yemek yedirmenin İslam’dan olması hakkındaki bâb: ‘(...) *Bir adam Nebî (s.a.v.)’e ‘Hangi İslam daha hayırlıdır?’ diye sordu. Hz. Peygamber bunun üzerine ‘Yemek yedirmen, tanıdığın ve tanımadığın herkese selam vermendir.’* buyurdu.”⁷²⁴

Yine buradan Buhârî’ye göre iman-İslam’ın aynılığı ile alakalı bir diğer husus altıncı bâb başlığı ile ilgili farklı nüshalarda geçen ifadelerdir. Ebû Zerr nüshasında “*Yemek yedirmek İslam’dandır.*” ifadesi yer alırken el-Asîlî rivayetinde “*İslam’dandır*” ifadesi yerine “*İmandandır*” denilmektedir.⁷²⁵ Bu durumda Buhârî için iman ile İslam’ın eş anlamlı olarak görülmesi sebebiyle herhangi bir anlam kargaşalığına dönüşmemektedir. Nitekim Buhârî’nin belirlediği tasnif sistemi içinde bu bâbta yer verdiği rivayette de Hz. Peygamber’e “*Hangi İslam daha hayırlıdır?*” şeklinde daha önce naklettiğimize benzer bir soru sorulmuştur. Ancak Hz. Peygamber, daha önceki gibi sorunun cevabı olarak gördüğü özelliğe sahip bir müslümanı tarif etmekten ziyade “*Yemek yedirmen ve tanıdığın tanımadığın herkese selam vermen.*” buyurarak tam da sorunun cevabı olan bir amelden bahsetmiştir. Sorunun “İslam” üzerinden sorulması, cevabın “amel” üzerinden verilmesi ve iman-İslam aynılığını ifade eden önceki rivayetin peşinden bu rivayetin seçilip yerleştirilmesi de yine bu iki kavramın aynı anlamda görüldüğünü göstermektedir. Nitekim İbn Hacer bu rivayeti açıklarken önceki hadisle mukayese edildiğinde iki sorunun manasının bir ama cevaplarının farklı olduğunu ifade etmiştir.⁷²⁶

Bu rivayetin bir benzeri de Müslim’de geçmektedir. Burada yer alan rivayette de Hz. Peygamber’e İslam’ın hangisinin daha hayırlı olduğu sorulmakta ve Hz. Peygamber’de “*Yemek yedirmen ve tanıdığın tanımadığın herkese selam vermendir.*” buyurmaktadır.⁷²⁷ İman- İslam aynılığına işaret eden bir başka bâb başlığı da daha önce imanın tanımı başlığı altında yer verdiğimiz burada konu ile alakası sebebiyle bir kez daha zikredeceğimiz Buhârî’nin *Sahîh*’inin iman kitabında yer alan otuz ikinci bâb başlığı ve burada yer alan rivayettir.

⁷²⁴ Buhârî, “İmân”, 6, 20.; Nesâî, “İmân”, 12.

⁷²⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/120.

⁷²⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/121.

⁷²⁷ Müslim, “İmân”, 63.

بَابُ: أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَدْوَمُهُ

(...) عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ عَلَيْهَا وَعِنْدَهَا امْرَأَةٌ، قَالَ: «مَنْ هَذِهِ؟» قَالَتْ:

فُلَانَةٌ، تَذُكِّرُ مِنْ صَلَاتِهَا، قَالَ: «مَهْ، عَلَيْكُمْ بِمَا تُطِيقُونَ، فَوَاللَّهِ لَا يَمَلُ اللَّهُ حَتَّى تَمْلُؤُوا» وَكَانَ أَحَبَّ الدِّينِ

إِلَيْهِ مَا دَامَ عَلَيْهِ صَاحِبُهُ

“Allah katında en sevimli dinin, devamlı olanı olduğuna dair bâb: *Âişe radiyallahu anha* (ö. 58/678) ’nin, yanında bir kadın varken Nebi (s.a.v.) ’in yanına geldi ve (kadını kasterek) ‘Bu kimdir?’ diye sordu. *Âişe*, ‘Falancadır. (Dedikten sonra kadının) namazından bahsetti.’ Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘Bunları söylemeyi bırak! Size güç yetirebildiğiniz (amelleri yapmanız) gerekir. Vallahi Allah siz usanmadıkça usanmaz.’ buyurdu. Rasulullah ’a en sevimli gelen din sahibinin devamlı olduğudur.”⁷²⁸

Buhârî, eserinin otuz ikinci bâb başlığında “Allah katında en sevimli din, devamlı olanıdır.” cümlesine yer vermektedir. Bu bâb başlığı altında da Hz. *Âişe* ’nin yanında bulunan ama henüz Hz. Peygamber ’in tanımadığı bu sebeple de kim olduğunu sorduğu bir kadın için onun namaz kılışını övdüğü bir rivayeti nakletmektedir. Burada bâb başlığında yer alan “Devamlı olan din” kelime grubu anlamını rivayette yer alan ve bir çeşit amel olan “namaz kılma” eylemi ile bulmaktadır. Hakiki mana da din, İslam ’dır. Bununla birlikte burada din kavramı ile kastedilen ameldir. Bu durumda İslam, amelle bağlantılı olmuş olmaktadır. İmanın ameller olarak isimlendirilebileceğinden hareketle iman ile İslam ’ın bir kez daha aynı anlamda kullanıldığı ifade edilmiş olmaktadır.⁷²⁹

⁷²⁸ Buhârî, “İmân”, 32.; Nesâî, “İmân”, 29.

⁷²⁹ İbn Hacer, *Fethu ’l-bârî*, 1/216.

بَابُ: الدِّينِ يُسْتَرُّ

وَقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْحَنِيفِيَّةُ السَّمْحَةُ»

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِنَّ الدِّينَ يُسْتَرُّ، وَلَنْ يُشَادَّ الدِّينَ أَحَدٌ إِلَّا غَلَبَهُ، فَسَدِّدُوا وَقَارِبُوا،

وَأَبْشِرُوا، وَاسْتَعِينُوا بِالْغَدْوَةِ وَالرَّوْحَةِ وَشَيْءٍ مِنَ الدُّجَةِ»

“Dinin kolaylık olması hakkındaki bâb: Nebî (s.a.v.), ‘Allah’a en kolay gelen din, kolaylık içeren Hanifliktir.’ buyurdu. Nebî (s.a.v.), ‘Din kolaylıktır. Dinle mücadele eden kimse ona yenik düşer. O halde istikamet üzere dosdoğru ve itidalde olun. O zaman size müjdeler olsun. Günün ilk vakitlerinden, sonundan ve gecenin bir kısmından yararlanın.’ buyurdu.”⁷³⁰

Yine konu ile alakalı olarak yirmi dokuzuncu bâb başlığı olan “Din kolaylıktır.” ifadesinden hemen sonra Buhârî özetle Allah’a en sevimli gelen dinin Haniflik olduğunu buyuran Hz. Peygamber’in sözüne yer vermektedir.⁷³¹ Buradan hareketle de İbn Hacer, din ile kastedilenin İslam’ın olduğu şeklinde bir açıklama yapmaktadır.⁷³² Din ile imanın Buhârî nezdinde eş anlamlı olduğunu daha önce belirtmiştik. Buna göre iman ile İslam aynı manaya gelmektedir.

باب بيان نقصان الإيمان بالمعاصي ونفيه عن المتلبس بالمعصية على إرادة نفي كماله

(...) إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يَزِينِي الرَّأْيِي حِينَ يَزِينِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَسْرِقُ السَّارِقُ

حِينَ يَسْرِقُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَشْرَبُ الْحَمْرَ حِينَ يَشْرَبُهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ» (...)

“Masiyetlerle imanın eksilmesi, masiyet işlemekte olandan imanın -kemalinin (nefyi) olumsuz etkileneceği kastıyla- nefyedilmesini beyan bâbı: (...) Rasulullah

⁷³⁰ Buhârî, “İmân”, 29.; Nesâî, “İmân”, 28.

⁷³¹ Buhârî, “İmân”, 29.

⁷³² İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, 1/200.

(s.a.v.), ‘Zânî, zina ettiği sırada mümin olarak zina etmez. Hırsız, çaldığı sırada mümin olarak çalmaz. İçki içen, içki içtiği sırada mümin olarak içmez.’ buyurdu (...).”⁷³³

Müslim’de geçen yukarıdaki rivayette Hz. Peygamber, zinakâr kişinin zina ettiği sırada mümin olarak zina etmeyeceğini; içki içen kişinin de içki içtiği zamanda mümin olarak içmeyeceğini; hırsızında çaldığı sırada mümin olarak çalamayacağını bildirmektedir. İmam Nevevî’nin bu hadis için seçtiği bâb başlığı Müslim nezdinde iman-İslam özdeşliğinin bulunmadığını ifade etmektedir. Çünkü iman-İslam ayrılığını savunanlar büyük günah olarak telakki edilen bu eylemleri bir kişi gerçekleştirdiğinde imanın azalma gibi bir durumla karşı karşıya kalındığını ve kişinin iman dairesinden çıktığı halde İslam dairesi içinde kaldığını belirtmektedirler. Müslim’de ilgili hadisin yer aldığı bâb başlığına göre bu günahları işleyen kişinin imanının kemalini olumsuz etkilenerek imanı azalmakta, böylelikle iman dairesi dışına çıkmaktadır.⁷³⁴ Bu çerçevede ikinci bölümde iman- İslam konusunu işlerken de belirttiğimiz üzere noksan iman sahibi olmak demek esasen iman dairesinden çıkmak, bununla birlikte İslam dairesinde kalmak anlamına gelmektedir.

Ebû Dâvud ’ta da yukarıda yer alan rivayetin bir benzeri imanın artması ve azalması hakkındaki bâbta geçmektedir. Sadece farklı olarak böyle bir kişiye tövbe kapısının açık olduđu⁷³⁵ ve zina eylemini yapınca imanın kendisinden çıkıp bir bulut gibi başının üstünde olacağı zina eyleminden uzaklaştığı anda da imanının kendisine geri döneceği belirtilmektedir.⁷³⁶ Rivayetin Ebû Dâvud ‘ta geçen bu şekli Tirmizî’ de de aynen böyledir.⁷³⁷ Tirmizî, burada hadisi hadisle açıklamaktadır. Bu amaçla kişinin rivayette geçen günah eylemleri yaparken imanının bir bulut gibi başının üstünde beklediği bu eylemlerden ayrıldığında ise imanının kendisine döneceğini ifade eden rivayeti aktarır ve böyle bir kişinin imandan İslam’a çıkacağını nakletmektedir. Onun ilgili hadisle alakalı son olarak bu günahlardan dolayı ilim ehlinin kimseyi tekfir etmediğini bildirmesi de bu kişilerin İslam dairesi içerisinde kaldığını göstermektedir.⁷³⁸

⁷³³ Müslim, “İmân”, 100-105.

⁷³⁴ Müslim, “İmân”, 100-105.

⁷³⁵ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4689.)

⁷³⁶ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4690.)

⁷³⁷ Tirmizî, “İmân”, 11.

⁷³⁸ Tirmizî, “İmân”, 11.

باب طعم الايمان

(...) قَالَ: " ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ بِهِنَّ حَلَاوَةَ الْاِيْمَانِ وَ طَعْمَهُ: اِنْ يَكُوْنُ اللّٰهُ عِزٌّ وَ جَلٌّ وَ رَسُوْلُهُ

أَحَبُّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا، وَ اِنْ يَحِبُّ فِي اللّٰهِ وَ اِنْ يَبْغِضُ فِي اللّٰهِ وَ اِنْ تَوَقَّدَ نَارَ عَظِيْمَةٍ فَيَقَعُ فِيهَا أَحَبُّ إِلَيْهِ

مَنْ اِنْ يَشْرِكُ بِاللّٰهِ شَيْئًا"

“İmanın tadı hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Üç şey vardır ki kimde bulunursa imanın tadını lezzetini alır. Allah ve rasulunu her şeyden daha çok sevmek, Allah için sevmek Allah için buğzetmek. Allah’a şirk koştuktansa büyük bir ateşe atılmaya razı olmaktır.’ buyurdu.”⁷³⁹

باب حَلَاوَةُ الْاِسْلَامِ

(...) النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ بِهِنَّ حَلَاوَةَ الْاِسْلَامِ: مَنْ كَانَ اللّٰهُ

وَرَسُوْلُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا، وَمَنْ أَحَبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلّٰهِ، وَمَنْ يَكْرَهُ أَنْ يَرْجِعَ إِلَى الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ

أَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ "

“İslam’ın lezzeti hakkındaki bâb: (...) Nebi (s.a.v.), ‘Üç şey kimde bulunursa onlarla İslam’ın tadını bulur. Allah ve rasulünü her şeyden daha çok seven kimse, Sevdiğini yalnızca Allah için seven kişi ve cehenneme atılmayı kerih gördüğü gibi küfre geri dönmeyi kerih gören kimsedir.’ buyurdu.”⁷⁴⁰

Yukarıda zikrettiğimiz üç bâbta yer alan rivayetler mefhum olarak aynı içeriklere sahiptir. Metin içeriklerinin farklı kelimelerle de olsa aynı şeyi ifade etmesi bununla birlikte Nesâî’nin bir başlıkta halâvetü’l-imân denilirken diğer bâb

⁷³⁹ Nesâî, “İmân,” 2, 3.

⁷⁴⁰ Nesâî, “İmân,” 4.

başlığında halâvetu'l-İslam'ın yer alması ilk anda Nesâî'de iman ile İslam'ın aynı manalarda kabul edildiği gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Bununla birlikte kitabını telif usulünde Müslim'e benzerlik gösteren Nesâî'nin bu tavrı rivayetlerin farklı versiyonlarını gösterme temeline dayalı mesleki bir üslup olarak kabul edilebilir.⁷⁴¹ Dolayısıyla Nesâî'nin iman-İslam ilişkisi anlayışı için sadece bu rivayetlere göre kesin veya muhtemel bir kanaat belirtebilmemiz mümkün gözükmemektedir.

بَابُ سُؤَالِ جِبْرِيلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْإِيمَانِ، وَالْإِسْلَامِ، وَالْإِحْسَانِ، وَعِلْمِ السَّاعَةِ

وَبَيَانِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَهُ، ثُمَّ قَالَ: «جَاءَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ يُعَلِّمُكُمْ دِينَكُمْ» فَجَعَلَ ذَلِكَ كُلَّهُ دِينًا، وَمَا بَيْنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَوْفِدِ عَبْدِ الْقَيْسِ مِنَ الْإِيمَانِ، وَقَوْلِهِ تَعَالَى: {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ}

(...) كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَارِزًا يَوْمًا لِلنَّاسِ، فَأَتَاهُ جِبْرِيلُ فَقَالَ: مَا الْإِيمَانُ؟ قَالَ: «الْإِيمَانُ أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ، وَكُتُبِهِ، وَبِلِقَائِهِ، وَرُسُلِهِ وَتُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ». قَالَ: مَا الْإِسْلَامُ؟ قَالَ: " الْإِسْلَامُ: أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ، وَلَا تُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا، وَتُقِيمَ الصَّلَاةَ، وَتُؤَدِّيَ الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ، وَتَصُومَ رَمَضَانَ ". قَالَ: مَا الْإِحْسَانُ؟ قَالَ: «أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ»، قَالَ: مَتَى السَّاعَةُ؟ قَالَ: " مَا الْمَسْتَأْذِنُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ، وَسَأُحْبِرُكَ عَنْ أَشْرَاطِهَا: إِذَا وَلَدَتِ الْأُمَةُ رَبَّهَا، وَإِذَا تَطَاوَلَ رِعَاةُ الْإِبِلِ الْبُهْمِ فِي الْبُنْيَانِ، فِي خَمْسٍ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ " ثُمَّ تَلَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ} الْآيَةَ، ثُمَّ

⁷⁴¹ Kutlu, *Selefilğin Fikrî Arka Planı*, 147.

أَدْبَرَ فَقَالَ: «رُدُّوهُ» فَلَمْ يَرَوْا شَيْئًا، فَقَالَ: «هَذَا جِبْرِيلُ جَاءَ يُعَلِّمُ النَّاسَ دِينَهُمْ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: جَعَلَ

ذَلِكَ كَلِمَةً مِنَ الْإِيمَانِ

“Cibrîl’in Nebî (s.a.v.)’e iman, İslam, ihsan ve kıyametin bilgisi hakkında soru sorması ile ilgili bâb: ‘Nebî (s.a.v.)’in ona bunları açıklaması. Sonra ‘Cibril (a.s.) size dininizi öğretmek için geldi.’ buyurması ve bunların hepsini din olarak kabul etmesi ve Nebi sallallahu aleyhi ve sellem’in Abdulkays heyetine imanı açıklaması ve Allah’u Teâlâ’nın ‘Kim İslâm’dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek.’⁷⁴² buyurması hakkındaki bâb: ‘(...) Bir gün Nebî (s.a.v.) insanlar arasında belirgin bir şekilde oturuyordu. O’na Cibrîl geldi ve ‘iman nedir?’ dedi. Hz. Peygamber, ‘İman, Allah’a, O’nun meleklerine, O’na kavuşmaya, peygamberlerine ve öldükten sonra dirilmeye inanmandır.’ buyurdu. ‘İslam nedir?’ dedi. Hz. Peygamber ‘İslam, Allah’a kulluk etmen ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmaman, namazı ikame etmen, farz kılınmış zekâtı vermen ve Ramazan orucunu tutmandır. ‘İhsan nedir?’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Allah’a sanki O’nu görüyormuşçasına kulluk etmendir. Her ne kadar sen O’nu görmesen de O, seni görmektedir. ‘Kıyamet ne zamandır?’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Bu konuda kendisine soru sorulan kişi, soru sorandan daha bilgili değil. Sana bazı alametlerini haber vereceğim: Cariye efendisini doğurduğu, deve çobanlarının binaları yükseltme yarışına girdiği zaman, Kıyametin bilgisi sadece Allah’ın bildiği beş şey içindedir. Sonra Nebî (s.a.v.) ‘Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır.’⁷⁴³ Sonra (soru soran) arkasını döndü ve gitti. Sonra Hz. Peygamber, ‘Onu geri getirin!’ buyurdu. (Ashâb) hiç kimseyi göremedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Bu Cibrîl’dir. İnsanlara dinini öğretmek için geldi.’ buyurdu. Ebu Abdullah (Buhârî), ‘Nebî (s.a.v.) bunların hepsini ‘din’ olarak kabul etti.’ dedi.”⁷⁴⁴

Rivayetin en son ifadesinden sonra Buhârî kendi künyesiyle “Ebu Abdullah: Hz. Peygamber bunların hepsini ‘din’ olarak kabul etti.” ifadesine yer vermektedir.⁷⁴⁵

⁷⁴² Âl-i İmrân 3/85.

⁷⁴³ Lokmân 31/34.

⁷⁴⁴ Buhârî, “İmân”, 37.

⁷⁴⁵ Buhârî, “İmân”, 37; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/268.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Buhârî, bâb başlığı içerisinde “*Abdulkays heyetine Hz. Peygamber’in imanı açıklaması*” şeklinde bir konuya işaret etmektedir. Ancak bu konuya daha sonraki bâblarda yani kırkinci bâbta yer vermektedir. Rivayette de görüleceği üzere Cibrîl, iman ve İslam hakkında soru sorunca Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir:

- *İman*, Allah’a, O’nun meleklerine, O’na kavuşmaya, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye inanmaktır.
- *İslam*, Allah’a kulluk edip hiçbir şeyi O’na ortak koşmamak, namazı ikâme etmek, farz kılınmış zekâtı vermek ve Ramazan orucunu tutmaktır.

Müslim, Cibrîl hadisini “Kitâbü’l-Îmân” adlı bölümünün ilk hadisi olarak, İbn Mâce mukaddimesinde iman bâbında Ebû Dâvud ‘ta “Kitâbü’s-Sünne” de “Kader Bâbı”nda Tirmizî’nin “Ebvâbü’l-Îmân”ı ve son olarak Nesâî’nin “Kitâbü’l-Îmân”ında hemen hemen benzer bâb başlıkları altında zikredilmektedir.⁷⁴⁶ İlgili bölümlerde Müslim’in beş ve yedi numaralı, İbn Mâce ‘nin altmış üç, altmış dört numaralı, Ebû Dâvud’un on yedi numaralı bâb, dört bin doksan beş numaralı, Tirmizî’nin iman bölümü dördüncü, Nesâî’nin ise iman bölümü beş ve altıncı bâblarındaki rivayetler bununla ilgilidir. Burada yer verilen rivayetler Buhârî’ de geçen rivayetten biraz farklıdır. Nitekim burada imanın tanımı içerisinde “kitaplara iman” ve “kader”, İslam’da ise “hac” vurgusu bulunmaktadır. Buna göre iman, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve hayrın ve şerrin kaderle olduğuna⁷⁴⁷ / öldükten sonra dirilmeye⁷⁴⁸ inanmaktır. Özellikle Ebû Dâvud ‘ta kader tartışmalarıyla bağlantılı olarak cennetliklerin, dünyadayken cennetliklerin amellerini işleyecekleri; cehennemliklerin ise dünyadayken cehennemliklerin amellerini işleyeceklerini vurgulayan rivayetler ile kadere iman etmeyen bir kimsenin Allah yolunda Uhud Dağı kadar bile hayır yapsa amellerinin kabul edilmeyeceğini bildiren ifadeler yer almaktadır.⁷⁴⁹ Bu kaynaklarda geçen Cibrîl hadisinde tanımlanan İslam ise, Allah’a ibadet, Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak⁷⁵⁰ / şahadet, namazı

⁷⁴⁶ Tirmizî, “Îmân”, 4.; Nesâî, “Îmân”, 5, 6.

⁷⁴⁷ Müslim, “Îmân”, 1, 7.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 17. (No. 4695.); Tirmizî, “Îmân”, 4.; Nesâî, “Îmân”, 5, 6.

⁷⁴⁸ Müslim “Îmân”, 5.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 63, 64.)

⁷⁴⁹ Ebû Dâvud, “Sünne”, 17. (No. 4696, 4699, 4703.) Benzer bir rivayet için bkz. Ebû Dâvud, “Sünne”, 18. (No. 4711, 4712, 4714.)

⁷⁵⁰ Müslim “Îmân” 5.

ikâme etmek, zekât, Ramazan orucunu tutmak,⁷⁵¹ yoluna gücü yetenin haccetmesi⁷⁵² ve cünüplükten dolayı gusletmesidir.⁷⁵³ Cibrîl hadisinde yer alan “İslam” tanımının bir benzerini Buhârî,⁷⁵⁴ Müslim,⁷⁵⁵ Tirmizî⁷⁵⁶ ve Nesâî⁷⁵⁷, de yer alan İslam’ın beş şey üzerine kurulduğunu bildiren rivayette görmekteyiz. Bunlardan Buhârî ve Müslim’de yer alan rivayet şu şekildedir:

باب دُعَاؤُكُمْ إِيمَانُكُمْ

«...» عَنِ ابْنِ عُمَرَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى

خَمْسٍ: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، وَالْحَجِّ، وَصَوْمِ

رَمَضَانَ "

“‘Duanız imanınızdır.’ Bâbı: *Abdullah b. Ömer (r.anhüma), Rasulullah (s.a.v.)’in, ‘İslam beş şey üzerine bina edildi; Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın rasulu olduğuna şehadet etmek, namazı ikame etmek, zekat vermek, hac, Ramazan orucu.’* buyurduğunu nakletti.”⁷⁵⁸

باب بيان أركان الإسلام ودعائمه العظام

«...» عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسَةٍ، عَلَى أَنْ يُوحَدَ اللَّهُ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ،

وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، وَصِيَامِ رَمَضَانَ، وَالْحَجِّ»

⁷⁵¹ Müslim, “İmân” 8.

⁷⁵² Müslim, “İmân”, 1.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 63, 64).; Ebû Dâvud, “Sünne”, 17. (No. 4695.);

Tirmizî, “İmân”, 4.; Nesâî, “İmân”, 5, 6.

⁷⁵³ Ebû Dâvud, “Sünne”, 17. (No. 4697.)

⁷⁵⁴ Buhârî, “İmân”, 2.

⁷⁵⁵ Müslim, “İmân”, 19-22.

⁷⁵⁶ Tirmizî, “İmân”, 3.

⁷⁵⁷ Nesâî, “İmân”, 13.

⁷⁵⁸ Buhârî, “İmân”, 2.

“İslam’ın rükünlerini (şartlarını) ve temel dayanaklarını beyan bâbı: (...) Nebi (s.a.v.), ‘İslam, beş şey üzerine bina edildi. Allah birlemek, namazı ikâme etmek, zekatı vermek, Ramazan orucunu tutmak ve hac.’ buyurdu.”⁷⁵⁹

Cibrîl rivayetinde görüleceği üzere Peygamber, iman ve İslam için tek bir tanım değil; bilakis ayrı ayrı cevap vermektedir. Bu tanımlarda imanın tasdik; İslam’ın ise amel ortaya koyma yönünün bulunduğu işaret edilmektedir. Önceki açıklamalarımızda izah ettiğimiz üzere diğer musanniflere nazaran net olarak Buhârî nezdinde iman ile İslam’ın aynı şeyler olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla görünürde Cibrîl rivayeti onun amacına hizmet etmiyor gibidir. İşte tam da bu nokta da Buhârî bâb başlığında Abdulkays heyeti ile alakalı olan rivayetteki iman tanımına dikkat çekerek -İbn Hacer’in de ifade ettiği üzere te’vil ile- zikrettiğimiz otuz yedinci bâb başlığı altında yer alan rivayetteki (Cibrîl hadisi) iki ayrı tanımı kendi görüşüne uygun hale getirmektedir. Nitekim Buhârî’nin otuz yedinci bâbta “*Abdulkays heyetine imanı açıklaması*” cümlesiyle atıfta bulunduğu Abdulkays heyeti ile alakalı rivayeti ele alan kırkinci bâbta da bir iman tanımı yapmaktadır. Bu rivayeti de ele alarak konuyu hem onun hem de diğer musannifler açısından izah etmeye çalışalım.

بَابُ: أَدَاءُ الْخُمْسِ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ، وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ، أَمَرَهُمْ: بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ وَحْدَهُ، قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ

وَحْدَهُ» قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامُ الصَّلَاةِ،

وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ، وَصِيَامُ رَمَضَانَ، وَأَنْ تُعْطُوا مِنَ الْمَغْنَمِ الْخُمْسَ»

“Humusu ödemenin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Sadece Allah’a iman etmenin ne olduğunu bilir misiniz?’ diye sordu. Onlarda ‘Allah ve rasulu daha iyi bilir.’ dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in O’nun elçisi olduğuna şehadet etmek, namazı ikame

⁷⁵⁹ Müslim, “İmân”, 19-22.

etmek, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetin beşte birini (humus) vermektir.’ buyurdu.”⁷⁶⁰

Yukarıda yer verdiğimiz rivayetin bir benzeri Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî’de de geçmektedir.⁷⁶¹ Abdulkays heyeti ile ilgili rivayette, Allah’a iman etmek üzerinden şöyle bir “iman” tanımı yapılmaktadır:

- *İman*, Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın rasulu olduğuna şahadet etmek, namazı ikâme etmek, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetin beşte birini vermektir.

Esasen Buhârî, iman-İslam aynılığını vurgulamak için sadece Cibril rivayeti ile Abdulkays heyeti rivayetini ilişkilendirmiştir. Ancak biz içerik itibariyle benzerliği dolayısıyla İslam’ın beş direği ile ilgili rivayeti de burada zikretmek istiyoruz.⁷⁶²

Cibrîl Hadisi		İslam’ın Esasları	Abdulkays Heyeti
İman;	İslam;	İslam;	İman;
- Allah’a, - Meleklerine, - Kitaplarına (Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî) - O’na kavuşmaya, - Peygamberlerin e, - Öldükten sonra dirilmeye, - Hayrın ve şerrin kaderle olduğuna inanmaktır. (Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî)	- Allah’a kulluk edip hiçbir şeyi O’na ortak koşmamak, - Namazı ikâme etmek, - Farz kılınmış zekâtı vermek - Ramazan orucunu tutmak ve - Hacca gitmektir. (Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî) - Cünüplükten dolayı gusletmek (Ebû Dâvud)	- Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Peygamber’in Allah’ın elçisi olduğuna şahadet etmek, - Namazı ikâme etmek, - Zekât vermek, - Hacca gitmek ve - Ramazan orucunu tutmaktır.	- Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın rasulu olduğuna şahadet etmek, - Namazı ikâme etmek, - Zekât vermek, - Ramazan orucunu tutmak - Ganimetin beşte birini vermektir.

Tablo 3. 1: Cibrîl hadisi, İslam’ın beş direk üzerine kurulduğuna dair ve Abdulkays heyeti ile ilgili rivayetlerde zikredilen iman ve İslam tanımlarının mukayesesi.

⁷⁶⁰ Buhârî, “İmân”, 40.

⁷⁶¹ Müslim, “İmân”, 23,24,26.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 15.; Tirmizî, “İmân”, 5.; Nesâî, “İmân”, 25.

⁷⁶² Bu bağlamda Hz. Peygamberin daha önce zikrettiğimiz “İnsanlarla savaşmakla emrolundum.” rivayetini de düşünebiliriz.

Buna göre İbn Hacer'in de ifade ettiği üzere Hz. Peygamber'in heyete yaptığı açıklamadaki iman tanımı, esasen Cibrîl'in sualine cevap olarak yönelttiği ve ayrıca İslam'ın direği olarak aktarılan beş hususun zikredildiği rivayetteki İslam tanımıdır. Bu durumda bir rivayette "iman" olarak tanımlanan şeyler bir başka rivayette "İslam" olarak tanımlanmış olmaktadır. Buhârî'nin otuz yedinci bâb başlığında zikrettiği Âl-i İmrân suresinin seksen beşinci ayeti de İslam'ın "din" olduğuna delalet etmektedir. Buhârî'nin bâb başlığına da taşıdığı rivayetin son kısmında Hz. Peygamber'in Cibrîl ile ilgili olarak "*Size dininizi öğretmek için geldi.*" cümlesinde bunların hepsinin "din" olarak kabul ettiği beyan edilmektedir. Bu durum da Buhârî nezdinde iman, İslam ve dinin aynı şeyler olmasını gerekli kılmaktadır.⁷⁶³

Özellikle Tirmizî'nin iman bölümünün beşinci bâbında yer alan bu Abdulkays rivayetine gelinceye kadar ki tedrici tertibini de burada zikretmeye değer görüyoruz. Nitekim bölümün ilk bâbında bir kişi ne yaparsa İslam'a ait kabul edilerek canını ve malını koruma altına alabileceğine dair nakledilen rivayet⁷⁶⁴, meseleyi sadece kelime-i şهادet üzerinden ikrar boyutuna indirgiyorken iman mefhumu sonraki rivayetlerde genişlemeye uğramaktadır. Aynı bâbta yer alan hemen bir sonraki rivayet konuya namaz ve zekattan oluşan amel anlayışını eklerken ondan sonra gelen rivayet aynı bağlamdaki şهادete kible, kurban ve namazı eklemektedir.⁷⁶⁵ Mesele sonrasında biraz daha açılıp esasen tüm bu söz ve amelin İslam'ın beş esası olduğu vurgulanmaktadır.⁷⁶⁶ İslam için buraya kadar oluşturulan tanım, aynı halini koruyarak bir sonraki bâbta yer alan Cibrîl hadisindeki İslam tanımı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶⁷ Normalde Ehl-i Hadîs nazarında söz ve iman olarak tanımlanan iman, bu rivayette tasdike, inanç boyutuna indirgenmektedir. Ancak bundan hemen sonra gelen Abdulkays heyeti ile ilgili rivayet ve bu rivayeti aktarmada Tirmizî'nin seçtiği farzların imana izafeti bâb başlığı, imanın sadece söz veya tasdik olmadığını ortaya koymaktadır. Peki o halde burada Buhârî'nin yaptığı gibi Cibril- Abdulkays rivayeti mukayesesi ile durum aydınlatılabilir mi? Bu soruya "Evet" cevabını verebilmek Tirmizî'nin Buhârî gibi iman ile İslam'ı aynı yani birbirlerinin müradifi olarak

⁷⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/244,245.

⁷⁶⁴ Tirmizî, "İmân", 1.

⁷⁶⁵ Tirmizî, "İmân", 2.

⁷⁶⁶ Tirmizî, "İmân", 3.

⁷⁶⁷ Tirmizî, "İmân", 4.

gördüğü ön kabulden hareket etmeyi gerektirmektedir. Tirmizî'nin iman- İslam ilişkisine dair eserinde net bir bâb başlığı veya değerlendirmesi bulunmamaktadır. O halde onun konu hakkındaki görüşünü anlayabilmek için büyük günah meselesindeki yaklaşımına bakmamız gerekecektir. Zira burada konuyla alakalı ipucu bulunmaktadır. Tirmizî on birinci bâbta zina ve hırsızlık suçlarını ele almaktadır. Burada naklettiği rivayeti açıklayıcı bağlamda aktardığı rivayet ve bir alimin görüşüne göre kişi bu günahlar sebebiyle imandan çıkmakta ama İslam'dan çıkmamaktadır.⁷⁶⁸ Bu takdirde tekrar başa dönecek olursak Tirmizî için iman ile İslam'ın farklı şeyler olduğunu söyleyebiliriz. İman bölümünün başından itibaren İslam'ın söz ve amel, iman tasdik olduğu şeklinde aktarılan bağlamın iman ve İslam'ın tanımlarını efradını cami ağyarını mâni yapılmaya çalışılmasından kaynaklı olabilir. Şöyle de düşünebiliriz: Önce İslam'ın söz ve amel olduğu, sonrasında ise bunu netleştirmeye çalışıldığını özellikle de büyük günah işleyen imandan çıkıp İslam'dan çıkmamasından hareketle İslam'ın geniş bir şemsiye olup imanı da içine almasından dolayı dolaylı olarak İslam'ın söz ve amel olarak tanımlandığını ifade edebiliriz. Öteki taraftan Tirmizî'nin iman bölümünde yer alan on ikinci bâbında “müslüman”ın insanların elinden ve dilinden selamette olduğu kişi, “mümin”nin ise insanların canları ve mallarını emniyet ettikleri kişi olarak tanımlanmalarını aktaran rivayet üzerinden “İslam” ile “İman”ın sözlük anlamlarına yönelik bir atıfta bulunulmuştur.⁷⁶⁹

Konuyla ilgili önceki bölümümüzde Ebû Avâne aracılığıyla Ehl-i Hadîs arasında iman-İslam ilişkisi hususunda bir ihtilafın olduğunu zikretmiştik. Bu anlam da Buhârî tarafından genel olarak iman ve İslam'ın mana yönüyle bir olduğunun ifade edilmesi ilk bakışta Mürcîî görüşle bu noktada ittifak halinde olduğu şeklinde anlaşılabilir. Ancak burada –daha önce ilgili bölümde açıkladığımız üzere- İbn Hacer, bu iki kavramdan biri tek başına kullanıldığında diğersinin de onun içine dahil olacağını; ancak ikisi birlikte ayrı ayrı kullanıldığında her biri kendi hakikat manalarına (iman, tasdik yönüne; İslam, amel ortaya koyma yönüne) hamledileceğini belirterek bu durumu aydınlatmıştır.⁷⁷⁰

⁷⁶⁸ Tirmizî, “İmân”, 11.

⁷⁶⁹ Tirmizî, “İmân”, 12.

⁷⁷⁰ Bkz. Çalışmamızın ikinci bölümü “İman ile İslam Aynı Manaya Gelmektedir” başlığı altında detaylı açıklamaları yer verdik.; Ebû Avâne el-İsferayini, *Müsnedu Ebî Avane*, 1/53,54.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/244,245.

Sonuç olarak Buhârî, iman ile İslam'ın aynı şeyler olduğu görüşündedir. İman-İslam arasındaki bu ilişki ile ilgili görüşünü ortaya koymak için “Kitâbü'l-Îmân”ın beşinci, altıncı, on dokuzuncu, yirminci, yirmi dokuzuncu, otuz ikinci, otuz yedinci ve kırkıncı olmak üzere sekiz bâbında ayet veya âsâra yer vermiştir. Bunlardan dokuzuncu ve otuz yedinci bâblarda kendi görüşünü açıkça ortaya koymuştur. Zikrettiğimiz bu sekiz bâbta yedi rivayete; Âl-i İmrân, Lokman ve el-Hucurât surelerinden olmak üzere toplam dört ayete yer vermektedir. Müslim, eserinde görüşlerini tam olarak yansıtmamaktadır. Burada iman-günah ilişkisi üzerinden nakledilen rivayette mecburen imam Nevevî'nin koyduğu bâb başlığından hareketle Müslim için iman ile İslam'ın farklı şeyler olduğunu ifade etmek durumundayız. İbn Mâce 'de ilgili bölümde İslam ile alakalı tek bir rivayet vardır. Bu rivayette meşhur Cibrîl hadisidir. Bu rivayetten başka bir rivayetin yer almaması İbn Mâce nazarında iman-İslam aynılığı veya farklılığı konusunda sağlıklı bir neticeye varmaya engel teşkil etmektedir. Bununla birlikte sadece bu rivayetten hareket etmeye kalkarsak onun içinde bu iki kavramın özdeş kavramlar olarak telakki edilmediğini ifade edebiliriz. Ebû Dâvud iman ile İslam arasındaki ilişkiye değindiğine dair ister bir hüküm belirtsin isterse de belirtmesin herhangi bir bâb başlığına yer vermemektedir. Bununla birlikte imanın artması ve azalması hakkındaki bâb ile kader konusunda olan bâbın altında bâb başlığından yola çıkarak iman-İslam arasındaki ilişki hakkında yönlendirilmesekte konuyla alakalı birkaç rivayet bulunmaktadır. Bu bağlamda imanın artması ve azalması hakkında olan on altıncı bâbta tekrarlar dahil beş rivayete, kaderin ele alındığı on yedinci bâbta ise iki rivayete yer verilmektedir. Bu rivayetler ışığında Ebû Dâvud nezdinde iman ile İslam'ın farklı şeyler olarak görüldüğü kabul edilebilir. Tirmizî'nin iman- İslam ilişkisine yönelik görüşünü net bir şekilde büyük günah meselesi ile ilgili naklettiği rivayet sayesinde bulmaktayız. Buradaki verilerden anladığımızı göre Tirmizî içinde iman ile İslam ayrı şeylerdir. Nesâî'de de bu konuda tıpkı Müslim'deki gibi bizi yönlendirebilecek hiçbir şey bulunmamaktadır. Sadece bölüm içinde ele alınan rivayetlerden hareket etmeye çalışsak bu konuda ciddi kafa karışıklığı meydana gelecektir. Çünkü bir rivayette İslam'ın vasfı veya tadı olarak tanımlanan husus bir başka rivayette imanın vasfı veya tadı olarak tanımlanmaktadır. Her ne kadar bölümde Abdulkays heyeti rivayeti bulunsa da Buhârî'nin iman ve İslam'ı aynı kabul ettiğine dair sahip olduğumuz bilginin bir benzeri elimizde bulunmadığı için Buhârî' den

öğrendiğimiz bu mukayese metodunu kullanamayız. Konuyla alakalı olarak sadece Nesâî'nin, Müslim gibi küçük değişikliklerde bile rivayeti yeniden aktardığını söyleyebiliriz. Tabii bununla birlikte Nesâî'de iman ile İslam'ın farklı şeyler olduğunu düşünenlerde bulunmaktadır.⁷⁷¹ Musanniflerin ilgili konu hakkında farklı kanaatlerde olduğu görülmektedir. Kutlu, iman- İslam ilişkisi üzerinde bir uzlaşımın olamamasının sebebi olarak onların bazı rivayetlerde “iman” olarak tanımlanan hususların diğer rivayetlerde “İslam” olarak tanımlandığı veya bu iki kavramın birbirinden tamamen farklı olarak ifade edildiği hadislerle sık sık başvurularından ileri geldiğini ifade etmiştir.⁷⁷²

2.4. İmanda Artma – Azalma

İmanın artması ve azalması konusu hadislerde kemmiyet ve keyfiyet itibariyle ele alınmıştır.⁷⁷³

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ»

« (...) وَيَزِيدُ وَيَنْقُصُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى { لِيَزِدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ } { وَزِدْنَا هُمُ هُدَى } { وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ

اهْتَدَوْا هُدَى } { وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدَى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ } وَقَوْلُهُ: { وَيَزِدَادُ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا } وَقَوْلُهُ:

{ أَتَيْكُمْ زَادَتْهُ هِدَاهُ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَادَتْهُمْ إِيمَانًا } وَقَوْلُهُ جَلَّ دِكْرُهُ: { فَاحْشَوْهُمْ فَرَادَهُمْ إِيمَانًا } وَقَوْلُهُ

تَعَالَى: { وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا } (...) " وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَبْدِ بْنِ عَدِيٍّ: «إِنَّ

⁷⁷¹ Kutlu, *Selefilğin Fikrî Arka Planı*, 147.

⁷⁷² Kutlu, *Selefilğin Fikrî Arka Planı*, 143, 144.

⁷⁷³ Yaşar Kandemir, hangi konulardaki hadislerin mevzu olabileceği konusunda eserinde yer verdiği başlıkta imanın artması ve eksilmesi hakkındaki hadislerin çoğunun uydurma olduğunu değinmektedir. M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi*, Altıncı Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2011), 175.

لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ، وَشَرَائِعَ، وَحُدُودًا، وَسُنَنًا، فَمَنْ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ، وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلِ

الْإِيمَانَ (...) وَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ: «اجْلِسْ بِنَا نُؤْمِنُ سَاعَةً» (...)»

“Nebî (s.a.v.)’in ‘İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir.’ buyruğunun (beyanı) bâbı: ‘(...) İman, artar ve azalır. Allahu Teala, ‘İmanlarına iman katsınlar diye (...)’⁷⁷⁴ ‘(...) biz de onların doğru yolda yürüyüşlerine katkıda bulunduk’⁷⁷⁵, ‘Allah, doğru yola gidenlerin hidayetini güçlendirir.’⁷⁷⁶, ‘Doğru yolu bulanlara gelince Allah onların bu yolda devam etmelerini sağlar ve kendilerine takvâ şuurunu bahşeder.’⁷⁷⁷, ‘(...) inananların imanı artsın (...)’⁷⁷⁸, ‘Ne zaman bir sûre indirilse, içlerinden “Bu hanginizin imanını arttırdı ki?” diye soranlar çıkar. Ama bu, iman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir.’⁷⁷⁹, ‘(...) onlardan korkun” dediler de bu, onların imanlarını arttırdı.’⁷⁸⁰, ‘Bu onların ancak imanlarını ve teslimiyet duygularını arttırdı.’⁷⁸¹ buyurdu. Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Adî’ye imânın farzları, şerai’î, sınırları ve sünnetleri olduğunu ve bunları tamamlayan kişinin imanının da tamamlanacağını, bunları tamamlamayan kişinin ise imanını da tamamlamamış olacağını yazdı.’, Muâz b. Cebel (ö.17/638), ‘Bizimle otur! Bir saat iman edelim. ’dedi. (...)’⁷⁸²

Buhârî , *el-Câmi ‘u’s-sahîh* adlı eserinin “Kitâbü’l- İmân” bölümünün ilk bâbında imanın tanımını yaptıktan hemen sonra onun artıp azaldığını belirtmiştir.⁷⁸³ Buhârî, diğer konuları incelerken ifade etmeye çalıştığımız üzere yine burada görüşünü desteklemek için Ashâbü’l- hadîs’in yaptığı gibi ele aldığı konu ile ilgili ayet veya âsâra yer vermiştir. Görüleceği üzere Buhârî, imandaki artışı açıklamak için ilk bâbta Kur’an-ı Kerîm’den bu sekiz ayeti delil olarak getirmiştir. İmanın artmasının sabit olmasıyla bunun mukabili olan azalmada sabit olmuş olmaktadır.⁷⁸⁴ Ayrıca o, ilk

⁷⁷⁴ el-Fetih 48/4.

⁷⁷⁵ el-Kehf 18/13.

⁷⁷⁶ Meryem 19/76.

⁷⁷⁷ Muhammed 47/17.

⁷⁷⁸ el-Müddessir 74/31.

⁷⁷⁹ et-Tevbe 9/124.

⁷⁸⁰ Âl-i İmrân 3/173.

⁷⁸¹ el-Ahzâb 33/22.

⁷⁸² Buhârî, “İmân”, 1

⁷⁸³ Buhârî, “İmân”, 1; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/101.

⁷⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/102.

bâbta yer verdiği rivayette Ömer b. Abdülazîz'in Adî b. Adî'ye yazdığı mektupta imanın farzları, şerai'i, sınırları ve sünnetleri olduğunu ve bunu tamamlayan kimsenin imanını da tamamladığını, tamamlayamayan kişinin ise imanını da tamamlayamamış olacağına dair ifadesiyle ve Muâz b. Cebel'in Allah'ı zikrederek imanını arttırma noktasındaki iradeye⁷⁸⁵ yönelik sözüne atıf yaparak imanının artıp azalması konusundaki fikrini desteklemeye çalışmıştır.

İbn Mâce 'de imanının artması-azalması hakkındaki direkt bilgi veren rivayetler nakledilmektedir. Buna göre,

بَابُ فِي الْإِيمَانِ

(...) عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، وَابْنِ عَبَّاسٍ قَالَا: «الْإِيمَانُ يَزِيدُ وَيَنْقُصُ»

“İman hakkında bâb: (...) Ebu Hureyre ve İbn Abbas'tan şöyle dedikleri rivayet edilmiştir: *‘İman artar ve azalır.*”⁷⁸⁶

(...) عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ، قَالَ: «الْإِيمَانُ يَزْدَادُ وَيَنْقُصُ»

“(...) Ebu'd-Derdâ'dan şöyle söylediği rivayet edilmiştir: *‘İman, artar ve azalır.*”⁷⁸⁷

بَابُ فِي الْإِيمَانِ

(...) «فَتَعَلَّمْنَا الْإِيمَانَ قَبْلَ أَنْ نَتَعَلَّمَ الْقُرْآنَ، ثُمَّ تَعَلَّمْنَا الْقُرْآنَ فَازْدَدْنَا بِهِ إِيمَانًا»

“İman hakkında bâb: ‘(...) Biz Kur'an'ı öğrenmeden önce imanı öğrendik. Sonra Kur'an'ı öğrendik. Böylece onunla (Kur'an sayesinde) imanımız arttı.’”⁷⁸⁸

⁷⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/104.

⁷⁸⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 74).

⁷⁸⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 75).

⁷⁸⁸ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 61).

بَابُ الدَّلِيلِ عَلَى زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَتُقْصَانِهِ

(...) قَالَ: «لَمَّا تَوَجَّهَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى الْكَعْبَةِ» قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ: فَكَيْفَ الَّذِينَ مَاتُوا،

وَهُمْ يُصَلُّونَ إِلَى بَيْتِ الْمُقَدَّسِ؟ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ}

“İmanın artması ve azalmasına yönelik deliller hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.), Kabe’ye yönelmeye başlayınca bazı sahabîler O’na ‘Ya Rasulallah Beytu’l-Makdis’e doğru yönelerek namaz kılarken vefat eden kimselerin durumu nasıl olacak? dedi. Bunun üzerine Allah’u Teala ‘Allah imanınızı asla zayi edecek değildir.’⁷⁸⁹ ayetini indirdi.”⁷⁹⁰

Bir benzeri de Buhârî’ de geçen bu rivayeti Ebû Dâvud, “İmanın artması ve azalmasına delil hakkındaki bâb:” ta yer vererek bu rivayeti imanda artma-azalmada delil olarak görmektedir.⁷⁹¹

بَابُ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ

« (...) يَفُؤَلُ: " إِذَا أَسْلَمَ الْعَبْدُ فَحَسَنَ إِسْلَامُهُ، يُكْفِرُ اللَّهُ عَنْهُ كُلَّ سَيِّئَةٍ كَانَ زَلَفَهَا، وَكَانَ بَعْدَ ذَلِكَ

الْقِصَاصُ: الْحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا إِلَى سَبْعِ مِائَةٍ ضِعْفٍ، وَالسَّيِّئَةُ بِمِثْلِهَا إِلَّا أَنْ يَتَجَاوَزَ اللَّهُ عَنْهَا "»

“Kişinin İslam’ının güzelliği hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber, ‘Kul müslüman olduğunda İslam’ını (müslümanlığını) güzel yaparsa Allah kendisine yaklaştığı tüm günahları ondan siler. Bundan sonra bir haseneye yedi yüz katına kadar, bir kötülüğe ise Allah’ın dilerse bağışlaması hariç misli kadar karşılık olur.’ buyurdu.”⁷⁹²

Burada rivayetin baş tarafında geçen “Kul müslüman olduğunda İslam’ını (müslümanlığını) güzel yaparsa...” ifadesi iyiliğin/güzel kulluk etmenin derecelerinin

⁷⁸⁹ el-Bakara 2/ 143.

⁷⁹⁰ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4680.)

⁷⁹¹ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4680.); Buhârî, “İmân”, 30.

⁷⁹² Buhârî, “İmân”, 31.; Nesâî, “İmân”, 10.

farklı olmasından dolayı imanın artıp-azaldığını inkâr edene bir reddiye olarak görülmüştür.⁷⁹³

Yukarıdaki rivayetin bir benzeri Ebû Dâvud ve Tirmizî ‘de yer almaktadır. Bu rivayette Rasulullah (s.a.v.), müminlerin iman bakımından en kamilinin ahlak bakımından⁷⁹⁴ en güzel olanları ve ailesine karşı en lütufkâr olanları⁷⁹⁵ olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu rivayette “İmanın olgunluğu” üzerinden yukarıdaki rivayette olduğu gibi imanın farklı dereceleri olduğunu artıp azalabileceğini belirtmiş olmaktadır.

بَابُ زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَتُقْصَانِهِ

وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: { وَزِدْنَاهُمْ هُدًى } { وَزِدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا } وَقَالَ: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» فَإِذَا

تَرَكَ شَيْئًا مِنَ الْكَمَالِ فَهُوَ نَاقِصٌ

“İmanın artması ve azalması hakkındaki bâb: ‘Allah’u Teala, ‘Onların hidayetini arttırdık.’⁷⁹⁶, ‘İman edenler imanlarına iman katsınlar diye’⁷⁹⁷ ve ‘Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim.’⁷⁹⁸ buyurdu. Kemalden herhangi bir şeyi terk eden kimsenin dini nâkıstır.”⁷⁹⁹

Dikkat edilecek olunursa Buhârî ilk iki ayeti “Kitâbü’l-Îmân”ın birinci bâb başlığı altında da zikretmiştir. Söz konusu bu iki ayetin bâb başlığı ile uyumu bunların imanda artma ile ilgili olmaları yönüyledir.

Üçüncü ayet ise imanda azalma (nakıs) için musannif tarafından delil olarak kullanılmıştır. Bunda ayette geçen “ikmal” ve “itmam” lafızlarının manalarındaki incelikler etkili olmuş olabilir. Nitekim o, bu ayeti zikrettikten sonra kemale ulaşmış olan dinden bir şeyi terk eden kimsenin imanının eksik olacağını belirtmiştir. Buhârî “ikmal” konusundaki görüşü sebebiyle tenkit edilmiştir. Bu tenkitlerden konumuz

⁷⁹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/215.

⁷⁹⁴ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4682.)

⁷⁹⁵ Tirmizî, “Îmân”, 6.

⁷⁹⁶ el-Kehf 18/13.

⁷⁹⁷ el-Müddessir 74/31.

⁷⁹⁸ el-Mâide 5/3.

⁷⁹⁹ Buhârî, “Îmân”, 33.

gereği en önemlisi “ikmâl”in farzlarla ilgili olamayacağı şeklinde olanıdır. Nitekim bu itirazın bünyesinde barındırdığı iki sebep bulunmaktadır. Bunlar; ikmal etmenin manası şayet “farzların ikmal edilmesi” şeklinde olursa bu farzların söz konusu ayet nazil olmadan evvel nakıs olduğu ve dolayısıyla bu ayetten önce vefat eden sahabîlerinde nakıs bir imanla vefat ettiği şeklindedir.⁸⁰⁰ Çalışmamızın önceki bölümünde Ebû Ubeyd’in, Mâide suresinin bu ayetinde “ikmal” lafzını “itmam” manasında kullandığını bundan dolayı da Mâtürîdî tarafından tenkit edildiğini beyan etmiştik.⁸⁰¹ İbn Hacer konuyla alakalı olarak Buhârî’nin “Kitâbu’l-Îmân” adlı bölümünün otuz üçüncü bâbında geçen bu ayeti ele alırken adeta Mâtürîdî’nin Ebû Ubeyd’e yönelttiği bu eleştiriyi hatırlatırcasına söz konusu ayetin nüzulünden önce vefat eden sahabîlerin nakıs imanlı olması, farzların ikmal edilmesi şeklinde anlaşılmasından hareketle de dinlerinin nakıs olduğu şeklindeki eleştiriden bahsetmekte ve İbnü’l- Arabî aracılığı ile de bu tenkitlere cevap vermektedir. Ancak Ebû Ubeyd ile Buhârî arasında ayete yüklenen mana açısından farklılık bulunmaktadır. Buhârî bu ayeti “ikmal” kavramıyla açıklarken Ebû Ubeyd ise “itmam” ile açıklamaktadır. Dolayısıyla ikmal ile itmam arasındaki fark burada devreye girmektedir. Din için “ikmal” kavramını kullandığımızda Mâide suresinin bu ayeti ininceye kadar tamlıkta mükemmel olan noktaya henüz ulaşılmamış olunacağından din, kemal noktada kabul edilmektedir. Yani her şey kendi döneminde, en son ki aşamaya giden süreçte bir sonraki merhale ortaya çıkıncaya kadar kâmil olmaktadır.⁸⁰² Bu anlamda örneğin Muhammed şeriatı, Musa ve İsa şeriatından daha kamildir (ekmel). Çünkü onun ahkamdan kapsamı kendinden önceki kitaplarda bulunmayan konuları içine almaktadır. Bununla birlikte Musa şeriatı, İsa şeriatı gelinceye kadar kendi zamanında kamildir. Ondan sonra gelen İsa şeriatı, Musa şeriatını yenilemiştir. Dolayısıyla ikmal lafzında sadece bir şeyin en olgun hali anlamı yoktur. İkmal aynı zamanda itmamdaki ziyadeliği, merhaleler, inkıtalı veya fetretler ile yani araya zaman gire gire bir şeyin tamamlanmasını ifade etmektedir. Böylece Allah bu ayette bazı haramları zikrettikten ve Hz. Peygamber de veda haccını yaptıktan sonra “*Bugün*

⁸⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/226,227.

⁸⁰¹ Bkz. Çalışmamızın ikinci bölümü “Kemmiyet Açısından Artma- Azalma” başlığı altında bu konu ele alınmaktadır.

⁸⁰² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/150,151.; Gül, “Mâtürîdî’nin Te’vilâtü’l-Kur’ân’da Kullandığı Veri Kaynaklarına Ahkâm Ayetleri Ekseninde Bir Yaklaşım”, 32.

size dininizi ikmal ettim.” buyurmakla bu dini yirmi üç yıl da peyderpey Hz. Peygamber’e vahyettiğini de ifade etmiş olmaktadır. Kemaldeki bu durum onun tabiatındaki aşamalılık ilkesinden kaynaklanmaktadır. İtmam ise kemaldeki bu fasıla, fetreti kabul etmemektedir. Ayrıca zıttı nakıslıktır. Buradaki nakıslık, ilgili şeyin henüz tamamlanmaması anlamındadır. Dolayısıyla din, ikmal ile açıklanırsa dinin ikmali henüz gerçekleşmeden önce vefat edenler kendi dönemleri içinde kâmil bir imana (dine) sahip olmuş olmaktadır. Ne zamanki şeriat tamamlandı ve din kemal noktaya çıktı bu raddeden sonra bu tamlıktan bir eksiklik yapan kişinin imanı nakıs olmuş olmaktadır.⁸⁰³ Şeriatdaki bu tamlık da Mâide suresinin üçüncü ayetinde bazı haramların zikredilmesi, Hz. Peygamber’in veda haccı yapmasından kısa bir süre sonra ahirete irtihal etmesiyle vuku bulmuştur. Din, böylece en mükemmel nokta olan kemale ulaşmıştır.⁸⁰⁴ Bundan mütevellit Buhârî, “*Dinin kemalinden bir şeyi terk edenin imanı nakıstır.*” demiştir. Ancak ayet, itmam manası ile açıklanırsa tamamlama/itmam; fetret, ara, fasıla kabul etmediği için ölüm veya başka bir sebepten ötürü bu tamlık (kemale ulaşma süreci) kesintiye uğrayacak olsa o an içinde bulunulan nokta henüz tamamlanmamış, eksik bir nokta olacağı için kişinin dini de imanı da nakıs olmuş olmaktadır. Buradan hareketle de bu ayet nazil olmadan önce vefat eden sahabîlerin imanları nakıs, Hz. Peygamber’de nakıs bir dine davet etmiş olmaktadır. Özetle ifade etmek gerekirse “ikmâl”de imanın eksikliği demek, kemal noktaya ulaşmış olan dinin kendisinden bağımsız, tamamen kişinin dinin emir ve yasaklarına uymamasıyla oluşan iman durumu ile alakalı iken “itmâm” ile meydana gelen nakıslık din bu noktaya henüz ulaşmadığı anda meydana gelebilir ve hem dinin hem de kişinin imanının eksikliğine delalet etmektedir. Bundan dolayı denilebilir ki Buhârî ’ye yöneltilen tenkit yersiz iken Ebû Ubeyd’e yöneltilen tenkitin haklı bir tarafı bulunmaktadır.⁸⁰⁵

İbn Hacer de Buhârî’yi savunmak için İbnü’l- Arabî (ö. 638/1240)’nin konu hakkındaki bir görüşüne yer vermektedir. Onun görüşüne göre iki türlü nakıslık vardır. Bunlardan ilki zemmedilen, diğeri ise zemmedilmeyen nakıslıktır. Zemmedilen

⁸⁰³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/222,223.

⁸⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/226,227.

⁸⁰⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/ 150, 151.; Gül, “Mâtürîdî’nin Te’vilâtü’l-Kur’ân’da Kullandığı Veri Kaynaklarına Ahkâm Ayetleri Ekseninde Bir Yaklaşım”, 32.

nakıslık, kişinin dini ahkamdan bir şeyi kendi iradesi ile bilerek/kasten terk etmesidir. Zemmedilmeyen nakıslık ise, kişi bilmediği ya da mükellef olmadığı için nakıslıkta bulunmasıdır. Bu kişi şayet bilse ya da imkânı olsa bu nakıslığı yapmayacağı için böyle bir nakıslık yerilmez. Bilakis kalbindeki itmi'nan sebebiyle övülebilir. İşte farzların nazil olmasından önce vefat eden sahabîlerin durumu bu ikinci gruptakiler gibidir.⁸⁰⁶

بَابُ أُمُورِ الْإِيمَانِ

وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ

وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ، وَالسَّائِلِينَ

وَفِي الرِّقَابِ، وَأَقَامَ الصَّلَاةَ، وَآتَى الزَّكَاةَ، وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا، وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ

الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ} وَقَوْلِهِ: {قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ}

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ «الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً، وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ»

“İmanın işleri hakkında olan bâb: Allahu Teala, ‘Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.’⁸⁰⁷, ‘Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir.’⁸⁰⁸ buyurdu. (...) Nebî (s.a.v.), ‘İman altmış küsur şubedir. Haya imandan bir şubedir.’ buyurdu.”⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/222,223.

⁸⁰⁷ el-Bakara 2/177.

⁸⁰⁸ el-Mü'minûn 23/1.

⁸⁰⁹ Buhârî, “İmân”, 3.; Müslim, “İmân”, 57-59.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 57, 58).

Buhârî, imanın şubeleri hadisini imanın artması ve azalmasına delil olarak getirmiştir.⁸¹⁰ İmana ait görülen bu şubelerde zikredilen eylemler, yapılan/yapıl(a)mayan amel üzerinden imanda artma-azalmanın konusu olmaktadır. Bu zaviyeden meseleye bakıldığında Buhârî, Müslim ve İbn Mâce'nin imanın artması ve azalması olarak anladığı şeyin burada kemmiyet açısından olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu anlayışın ilk dönem uygulamalarına dayandığı söylenebilir. Çünkü ashâbın derecelerinin yükselmesi için amel konusunda daha fazlasını yapmaları gerektiği şeklinde bir inançları bulunmaktaydı. Bu nedenle de Hz. Peygamber'e "Biz senin gibi değiliz." demektedirler. Hz. Peygamber'de ashâbına ilgili amelde devam edebilmeleri için kolay gelecek olanı emretmeydi.⁸¹¹ Dolayısıyla imanın kemmiyet açısından artması veya azalması derken burada artma ve azalmanın "amel yapmaya/yapmamaya" taalluk eden yönünü yani yapılan amellerin sayısını kastetmiş olmaktadır. Nitekim Müslim'de yer alan bir rivayete göre Hz. Peygamber, (hayızlı oldukları) bazı geceler namaz kılmamaları ve Ramazan'da da bir müddet oruç tutmamaları nedeniyle kadının dininin noksan olduğunu belirtmiştir.⁸¹²Bu rivayet şöyledir:

بَابُ بَيَانِ نُقْصَانِ الْإِيمَانِ بِنَقْصِ الطَّاعَاتِ، وَبَيَانِ إِطْلَاقِ لَفْظِ الْكُفْرِ عَلَى غَيْرِ الْكُفْرِ بِاللَّهِ، كَكُفْرِ
النِّعْمَةِ وَالْحُمُوقِ

" (...) وَتَمَكُّتُ اللَّيَالِي مَا تُصَلِّي، وَتُفْطِرُ فِي رَمَضَانَ فَهَذَا نُقْصَانُ الدِّينِ "

"Taatlerin noksanlığı sebebiyle imanın noksan olmasının ve küfür lafzının Allah'ı inkâr etmek anlamından başka nimete ve haklara küfür anlamında kullanılmasının beyanı hakkındaki bâb: (...) 'Geceleri namaz kılmadan, Ramazan da oruç tutmadan beklersin. İşte bu din noksanlığıdır.'⁸¹³

Kadınların özel halleri sebebiyle bazı günler amellerin bir kısmını yapamadıkları için imanlarının nakıs olması amellerin imandan görüldüğüne ve amel yapıp/ yap(a)mamaya dayalı olarak izah ettiğimiz imanın kemmiyet bakımından azalmasına delalet etmektedir. Buhârî'nin iman bölümünün otuz üçüncü bâbı hakkında

⁸¹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/120.

⁸¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/154.

⁸¹² Müslim, "İmân", 132.; Ebû Dâvud, "Sünne", 16. (No. 4679)

⁸¹³ Müslim, "İmân", 132.; Ebû Dâvud, "Sünne", 16. (No. 4679); Tirmizî, "İmân", 6.

daha önce yaptığımız açıklamamızda İbnü'l- Arabî'nin zemmedilen ve zemmedilmeyen olmak üzere iki tane nakıslık bulunduğunu bunlardan zemmedilmeyen nakıslığın kişinin bilmediği ya da mükellef olmadığı için nakıslıkta bulunması olarak tanımladığını ifade etmiştik.⁸¹⁴ Dolayısıyla esasen ruhsatlardan faydalanan kadınların bu durumlarının imanları açısından İbnü'l- Arabî'nin ifade ettiği zemmedilmeyen nakıslık olduğunu ifade edebiliriz.

Buhârî, iman kitabının üçüncü bâbında imanın altmış küsur şubesinin olduğuna dair rivayeti naklettikten üç bâb sonra yani altıncı bâbta yemek yedirmenin İslam'dan olduğuna dair rivayete yer vermiştir. İbn Hacer, Buhârî'nin imanın şubeleri ile ilgili hadise yer verip bunun birkaç bâb sonrasında "*Yemek yedirmek imandandır.*" bâbını⁸¹⁵ zikretmesini bu şubeleri onun açık bir şekilde ortaya koymaya çalıştığını söylemektedir.⁸¹⁶ Şöyle de ifade edebiliriz: Buhârî, bu bâbla birlikte "... imandandır." ifadeleriyle kurulmuş bâb başlıklarına yer vererek bu şubelerin neler olduğunu zikretmeye başlamıştır. Örneğin bu bağlamda ele alabileceğimiz "*Kitâbü'l-Îmân*"ın ilk bâbında yer alan "*Allah için sevmek ve Allah için buğz etmek imandandır.*"⁸¹⁷ hadisiyle Allah için sevmek ve Allah için buğz etmenin amellerin en faziletlisi olarak telakki edilip böyle yapan kimsenin imanının kemale erebileceği ifade edilmektedir. Buhârî'nin bu rivayete yer vermesiyle de onun imanın artıp azaldığı fikrinde olduğuna delalet etmektedir. Çünkü "sevmek" ve "buğz etmek" insandan insana derecesi değişiklik arz eden hallerdendir.⁸¹⁸ Buhârî, "*İmanın işleri hakkında olan bâb:*"⁸¹⁹ başlığında açıkça görüş bildirmeden yer verdiği ayet-i kerîme⁸²⁰ ile takva sahiplerini sadece ayette geçen sıfatlara sahip olanlara hasretmiştir. İbn Hacer, bu bâb başlığı ile kastedilen mananın iman olarak görülen işler, ayette zikredilen "*Takva sahipleri*" ifadesi ile kastedilenlerin ise şirkten ve kötü amellerden sakınanlar olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla ayette ifade edilenleri yapan ve yasakları terk eden kimseler kâmil müminlerdir.⁸²¹ Buradan hareketle de bu ayetin imanın artması ve azalması

⁸¹⁴ Bkz. Çalışmamızın ikinci bölümü "İmanda Artma- Azalma" başlığı altında bu konu ele alınmaktadır.

⁸¹⁵ Buhârî, "Îmân", 6.

⁸¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/120,121.

⁸¹⁷ Buhârî, "Îmân", 1.

⁸¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/102,103.

⁸¹⁹ Buhârî, "Îmân", 3.

⁸²⁰ el-Bakara 2/177.

⁸²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/110,111.

konusunda delil olarak kullandığı söylenebilir. Çünkü sadece dili ile iman ettiğini söyleyenin değil, aynı zamanda bu ayette zikredilen şeyleri yapan kişinin imanının kemale erişeceği dolayısıyla ayette ifade edilen muttakilerden olabileceği ayet üzerinden savunulmuş olmaktadır.

بَابُ: أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ؟

“Bâb: Hangi İslam daha faziletlidir?”⁸²²

Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh* adlı eserinin “Kitâbü’l- İmân” bölümünün beşinci bâbında “*Hangi İslam daha faziletlidir?*” sorusunu başlık olarak kullanmıştır. Buhârî nezdinde İslam ile imanın aynı manaya geldiğini daha önce belirtmiştik. Buhârî’nin bâb başlığı olarak böyle bir soru cümlesini seçmesi, onun ilk bâbta kendi ifadeleri ile belirttiği imanın artma ve azalması konusundaki görüşünü de dikkate aldığımızda müslümanların İslam’la (imanla) bağlantılı özelliklerinden bazıları itibariyle diğer kişilerden üstün olabileceğine ima da bulunmaktadır. Böylelikle musannif Buhârî’nin imanda artma ve azalmayı kabul etmesi noktasındaki muradı hasıl olmuş olmaktadır.⁸²³ Söz konusu bu soru kalıbının yer aldığı bir başka rivayet Nesâî’de de yer almaktadır.⁸²⁴

بَابُ فِي ذِكْرِ الْمِيزَانِ

(...) عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا ذَكَرَتْ النَّارَ فَبَكَتْ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا يُبْكِيكِ؟»

قَالَتْ: ذَكَرْتُ النَّارَ فَبَكَيتُ، فَهَلْ تَذْكُرُونَ أَهْلِيكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "

أَمَّا فِي ثَلَاثَةِ مَوَاطِنَ فَلَا يَذْكُرُ أَحَدٌ أَحَدًا: عِنْدَ الْمِيزَانِ حَتَّى يَعْلَمَ أَيَّخِفُ مِيزَانُهُ أَوْ يَتَّقِلُ (...)

“Mizan hakkındaki bâb: Hz. Aişe radiyallahu anha cehennem ateşini hatırlayınca ağladı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘Seni ağlatan şey nedir?’ diye sordu. Hz. Aişe, ‘Cehennemi hatırladım, ağladım. Kıyamet günü ehlinizi hatırlayacak

⁸²² Buhârî, “İmân”, 5.

⁸²³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/120.

⁸²⁴ Nesâî, “İmân”, 12.

mısınız?’ Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v.), ‘Üç yer vardır ki orada kimse kimseyi tanımaz. Mizanın hafif veya ağır geleceğini bilinceye kadar mizanın yanında (...)’ buyurdu.”⁸²⁵

Amellerin bu artma veya azalma yönü, Ehl-i Hadîs’in mizan anlayışıyla da örtüşmektedir. Nitekim Ebû Dâvud’ta yer alan yukarıdaki rivayet bunun tipik bir örneğidir. Bu rivayetteki mizan ve amel ilişkisine dayalı başka benzer bir rivayette Tirmizî’de yer almaktadır.⁸²⁶ Malumdur ki Ehl-i Hadîs nazarında mizan hakttır.⁸²⁷ Onlar bu teraziye bir dilli iki kefeli olarak tarif etmişler ve bunların amelle inip kalkacağından bahsetmişlerdir.⁸²⁸ Bu anlayışlarıyla da gerçek hayatta terazi kefesine konulan nesnenin bir ağırlığı olduğundan hareketle kişinin amellerinde artma veya azalmaya bağlı olarak ömrü boyunca belli bir ağırlığı yakalayacağı ve tartıdaki duruma göre cennetlik veya cehennemlik olacağı belirtilmiş olmaktadır. Tüm bu anlatılanlardan yola çıkarak imanın artıp azalmasının kemmiyet itibariyle olan yönünü göstermeye çalıştık.

بَابُ الدَّلِيلِ عَلَى زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَنُقْصَانِهِ

(...) أَعْطَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا وَمَنْ يُعْطِ رَجُلًا مِنْهُمْ شَيْئًا، فَقَالَ سَعْدٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ،

أَعْطَيْتَ فُلَانًا وَفُلَانًا وَمَنْ تُعْطِ فُلَانًا شَيْئًا وَهُوَ مُؤْمِنٌ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَوْ مُسْلِمٌ» حَتَّى

أَعَادَهَا سَعْدٌ ثَلَاثًا وَالثَّانِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «أَوْ مُسْلِمٌ» (...)

“İmanın artması ve azalmasına yönelik deliller hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.) bir adama (ganimetten) verdi. Onlardan başka bir adama ise vermedi. Bunun üzerine Sa’d, ‘Ya Rasulullah, falana falana verdin ve mümin olduğu halde falana vermedin.’ Dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘veya müslümandır.’ buyurdu. Sa’d

⁸²⁵ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 28. (No. 4755.)

⁸²⁶ Tirmizî, “İmân”, 17. (No. 2639.)

⁸²⁷ el-Kirmânî, *Mu’tekad*, 45.

⁸²⁸ İbn Kudâme, *Lüm’atü’l-i’tikadi’l-hâdi ilâ sebîli’r-reşâd*, 120.; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 24/597.

bu soruyu üç defa tekrarladı. Bunun üzerine Nebî (s.a.v.), ‘veya müslümandır.’ buyurdu. (...)»⁸²⁹

Ebû Dâvud görüleceği üzere bu rivayeti diğer musanniflerin yaptığı gibi iman-İslam ilişkisine dair bir başlık altında değil imanın artması ve azalması hakkında başlıklandığı bâb başlığında zikretmiştir.⁸³⁰ Bu durum rivayette Hz. Peygamber’in ganimet dağıtımında ganimetten pay verdiği kimselerin müellefe-i kulubtan olmaları üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre, Hz. Peygamber, müellefe-i kulubtan olan kimselerin kalplerini kazanmak böylece imanlarını arttırmak için onlara diğer inananlardan daha fazla ganimetten pay vermektedir. Söz konusu bu durumda Ebû Dâvud tarafından imanın artması ve azalmasına delil olarak kullanılmıştır.⁸³¹

بَابُ زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَتُقْصَانِهِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ شَعِيرَةٌ مِنْ

خَيْرٍ، وَيَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ بُرَّةٌ مِنْ خَيْرٍ، وَيَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ

إِلَّا اللَّهُ، وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ ذَرَّةٌ مِنْ خَيْرٍ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: قَالَ أَبَانُ، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، حَدَّثَنَا أَنَسٌ، عَنِ النَّبِيِّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مِنْ إِيْمَانٍ مَكَانَ مِنْ خَيْرٍ»

“İmanın artması ve azalması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Kalbinde arpa tanesi ağırlığınca hayır bulunan ve la ilahe illallah diyen kimse cehennemden çıkar; kalbinde buğday tanesi ağırlığınca hayır bulunan ve la ilahe illallah diyen kimse cehennemden çıkar; kalbinde zerre ağırlığınca hayır bulunan ve la ilahe illallah diyen

⁸²⁹ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4683, 4685.)

⁸³⁰ Bu rivayeti imanda artma- azalma konusu bağlamında sadece Ebû Dâvud ele aldığı için rivayet, diğer eserlerde de geçmesine rağmen burada yer vermedik.

⁸³¹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa’d, *et-Tabakatü'l-kübra*, thk. İhsan Abbas, 1. Baskı (Beyrut: Daru Sadır, 1388), 4/246.;Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemi Vakıdî, *el-Megazi*, thk. Marsden Jones, Üçüncü Baskı (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404), 3/948.

kimse cehennemden çıkar.’ buyurdu. Enes b. Malik (ö. 93/711-12), kanalıyla gelen başka bir tarikte ‘imandan’ ifadesi ‘hayırdan’ ifadesi yerindedir.⁸³²

Müslim, İbn Mâce ve Nesâî’de yer alan rivayet Buhârî’ dekine benzer bir tarzdadır. Bu rivayete göre, Allah’u Teala, kalbinde dinâr ağırlığınca iman ve yakîn olan kimsenin, kalbinde yarım dinâr ağırlığınca hayır olan her kimsenin ve kalbinde zerre/ hardal ağırlığınca hayır olan her kim bulunursa cehennemden çıkaracağını buyurmuştur.⁸³³

بَابُ: تَفَاضُلِ أَهْلِ الْإِيمَانِ فِي الْأَعْمَالِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ، وَأَهْلُ النَّارِ النَّارَ»، ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُ

تَعَالَى: «أَخْرِجُوا مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ إِيْمَانٍ...»

“İman ehlinin ameller konusunda birbirinden farklı derecelere sahip olması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme girer sonra Allah’u Teala ‘Kalbinde imandan hardal tanesi ağırlığınca bulunan kimseyi cehennemden çıkarın!’ buyurur. (...)’ buyurdu.⁸³⁴

Bir benzeri Müslim ve İbn Mâce ‘de yer alan Buhârî’nin otuz üçüncü bâbında zikrettiği rivayette Hz. Peygamber’in cehennem ateşinden kurtulacak kişileri sırasıyla izah ederken “Kalbinde arpa tanesi...”, “Kalbinde buğday tanesi...” ve “Kalbinde zerre tanesi...” olmak üzere üç basamaktan oluşan bir ölçü sunmuştur. On beşinci bâbta zikredilen hususta arpa, buğday ve zerre gibi üç farklı durumdan söz edilmemiştir.⁸³⁵ Bununla birlikte otuz üçüncü bâbta kalp üzerinden arpa, buğday ve zerre bakımından kaim olan imanda değişikliklerden bahsedilmiştir.⁸³⁶ İbn Hacer buradan hareketle imanda artma ve azalmanın amellerde (kemmiyet yönü) veya tasdikte (keyfiyet yönü) olacağını, ilgili bâb başlığının her iki durumu da içerdiğini belirtmektedir. O, ayrıca burada tasdikte azalmanın değil, sadece artmanın

⁸³² Buhârî, “İmân”, 33.; Müslim, “İmân”, 326.

⁸³³ Müslim, “İmân”, 302.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 59,60).; Nesâî, “İmân”, 18.

⁸³⁴ Buhârî, “İmân”, 15.; Müslim, “İmân”, 304.

⁸³⁵ Buhârî, “İmân”, 15.

⁸³⁶ Buhârî, “İmân”, 33.

olabileceğini dile getirmektedir.⁸³⁷ İbn Hacer'in bu görüşünün aksine burada açıkça belirtilmemiş olsa da Buhârî, kalpte arpa veya buğday tanesinden zerre veya hardal tanesine kadar azalmayı anlatan rivayeti naklederek onun imanın keyfiyet yönü itibariyle de tamamen ortadan kalkmayacak şekilde de olsa bir azalmaya uğradığını düşündüğünü ifade edebiliriz. Çünkü "İmanın keyfiyet yönü" olarak ele aldığımız "Tasdik" in makamı kalptir. Kişi kalbiyle de amel etmektedir; ancak bu amel daha çok inanç, yakîn veya hissiyat olarak adlandırabileceğimiz bir tarzda meydana gelmektedir. Ayrıca "tasdik etme" İslam ile ilgili bir husustur. Buhârî nezdinde iman ile İslam'ın aynı şeyler olduğunu belirtmiştik. O halde bu azalma ve artmanın mantıken Buhârî için hem İslam da hem de imanda olması gerekmektedir. Herhangi bir çirkinliğe karşı müslümanın sergilemesi gereken tavırdan hareketle de bahsettiğimiz bu konu üzerinde durulmuştur. Aşağıdaki rivayeti inceleyelim.

بَابُ بَيَانِ كَوْنِ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ مِنَ الْإِيمَانِ، وَأَنَّ الْإِيمَانَ يَزِيدُ وَيَنْقُصُ، وَأَنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ

عَنِ الْمُنْكَرِ وَاجْتِبَانَ

(...) «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيَعِزَّهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ، وَذَلِكَ

أَضْعَفُ الْإِيمَانِ».

"Münkeri nehyetmenin imandan olmasını, imanın artıp azalması ve emri bi'l-marûf nehyi ani'l-münkerin iki vacip olmasını beyan hakkında bâb: (...) 'Sizden kim bir münker görürse onu eliyle değiştirsin. Buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle değiştirsin. İmanın en zayıfı budur.'⁸³⁸

Hz. Peygamber bir münker ile karşılaştığında onu kişinin eliyle düzeltmesi gerektiğini, eliyle düzeltmediğinde diliyle düzeltmesi gerektiğini, diliyle de düzeltmeye gücü yetmediği takdirde kalbiyle düzeltmesi/buğz etmesi gerektiği; ancak en son merhalede kalple değiştirmenin imanın en zayıf olanı olduğunu buyurmaktadır.

⁸³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/221,222.

⁸³⁸ Müslim, "İmân", 78,79, 80.; Nesâî, "İmân", 17.

Söz konusu durum da bir üst nokta olarak dil ile düzeltme, dil ile düzeltmeninde bir üstü olarak el ile düzeltme yani meseleye bütünüyle müdahalede bulunma, münkere karşı kalple buğz etme açısından imanın daha güçlü noktası olmaktadır. Nitekim Nesâî bu rivayeti tam da bahsettiğimiz bağlamda ele almaktadır. Söz konusu rivayet, iman ehlinin tefâdulu (birbiri arasında derecelenmesi) hakkındaki bâb” şeklinde bir başlığın altında yer alması da bunu göstermektedir.

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ»

وَأَنَّ الْمَعْرِفَةَ فَعَلُ الْقَلْبِ لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ}

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Allah’ı en iyi bileniniz benim.’ kavli ve Allah’u Teala’nın ‘fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar.’⁸³⁹ ayeti sebebiyle marifetin kalbin fiili olması hakkındaki bâb:”⁸⁴⁰

İbn Hacer, Hz. Peygamber’in Allah’ı bilme konusunda insanlar arasında adeta bir derecenin (sıralamanın) olduğunu dile getiren bu ifadesi ve bu ifadenin bâb başlığında Buhârî tarafından tercih edilmesinden yola çıkarak bâb başlığında geçen ifadeyi imanda artma ve azalmanın delili olarak görmektedir.⁸⁴¹

بَابُ

(...) أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: ذَاقَ طَعْمَ الْإِيمَانِ، مَنْ رَضِيَ بِاللَّهِ رَبًّا،

وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا، وَبِمُحَمَّدٍ نَبِيًّا.

“Bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’ı rab, İslam’ı din ve Muhammed’i nebi olarak kabul eden imanın tadını tatmıştır.’ buyurdu.”⁸⁴²

⁸³⁹ el-Bakara 2/225.

⁸⁴⁰ Buhârî, “İmân”, 13.

⁸⁴¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/152.

⁸⁴² Tirmizî, “İmân”, 10. (No. 2623.)

بَابُ حَلَاوَةِ الْإِيمَانِ

(...) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ: أَنْ يَكُونَ اللَّهُ

وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا، وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ، وَأَنْ يَكْرَهُ أَنْ يَعُودَ فِي الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ

يُقَذَّفَ فِي النَّارِ "

“İmanın tadı hakkında olan bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Üç şey kimde bulunursa imanın tadını bulur. Allah ve rasulunu her şeyden daha çok sevmek, sevdiğini yalnızca Allah için sevmek, küfre geri dönmeyi ateşe atılmayı kerih gördüğü gibi kerih görmek.’ buyurdu.”⁸⁴³

İlgili rivayette zikredilen üç vasfa sahip olan kişinin imanının tadını bulacağı nakledilmektedir. Böylece amellerin imanı, kâmil hale getirme yönü vurgulanmış olmaktadır. Burada yer alan hadiste imana “tat” vasfının izafe edilmesiyle istiâre-i tahyîliyye sanatı kullanılmıştır. Böylelikle iman hayalî olarak tadı olan bir meyveye, yiyeceğe benzetilmiş olmaktadır. Sağlıklı bir kişi balın tadını doğru algıladığı halde örneğin safra hastası olan birisi balın tadını acı algılamaktadır. Aynı şekilde iman konusundaki durumuna göre de kişilerin imandan aldığı tatlarda birbirleri arasında farklılıklar arz etmektedir. Dolayısıyla buradan hareketle İbn Hacer, bu istiârenin musannifin imanın artması-azalması konusundaki tavrına delil oluşturduğunu ifade etmektedir.⁸⁴⁴

⁸⁴³ Buhârî, “İmân”, 9.; Müslim, “İmân”, 67, 68.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4681.); Tirmizî, “İmân”, 10. (No. 2624.); Nesâî, “İmân”, 2-4.

⁸⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 1/130-132.

باب مَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ مِنْ مُؤْمِنٍ وَمُنَافِقٍ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، مَثَلُ الْأُتْرُجَةِ طَعْمُهَا طَيِّبٌ،

وَرِيحُهَا طَيِّبٌ، وَمَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، كَمَثَلِ التَّمْرَةِ طَعْمُهَا طَيِّبٌ، وَلَا رِيحَ لَهَا، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ

الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، كَمَثَلِ الرَّيْحَانَةِ، رِيحُهَا طَيِّبٌ، وَطَعْمُهَا مُرٌّ، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، كَمَثَلِ

الْحَنْظَلَةِ طَعْمُهَا مُرٌّ، وَلَا رِيحَ لَهَا»

“Kur’an okuyan mümin ve münafığın halleri hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Kur’an okuyan müminin durumu turunca benzer. Onun tadı da kokusu da güzeldir. Kur’an okumayan müminin hali hurmaya benzer. Tadı güzeldir; kokusu da yoktur. Kur’an okuyan münafığın hali reyhane otu gibidir. Kokusu güzeldir; tadı acıdır. Kur’an okumayan münafığın hali Ebu Cehil karpuzuna benzer. Tadı acıdır; kokusu da yoktur.’ buyurdu.”⁸⁴⁵

Söz konusu yukarıdaki rivayette Kur’an okuyup okumama üzerinden amelin iman üzerindeki etkisi işlenmektedir. Kur’an okuma eylemini yapan mümin, bu eylemi yapmayan diğer mümine göre imanının daha iyi olacağı vurgulanmaktadır.

باب في النور يُرى عند قبر الشهيد

قَالَ: آخَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ رَجُلَيْنِ، فَقُتِلَ أَحَدُهُمَا، وَمَاتَ الْآخَرُ بَعْدَهُ بِجُمُعَةٍ، أَوْ

نَحْوَهَا، فَصَلَّيْنَا عَلَيْهِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا قُلْتُمْ؟ فَقُلْنَا: دَعَوْنَا لَهُ، وَقُلْنَا: اللَّهُمَّ

⁸⁴⁵ Nesâî, “İmân”, 32.

اغْفِرْ لَهُ وَأَحْمِهِ بِصَاحِبِهِ ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : فَأَيُّ صَلَاتُهُ بَعْدَ صَلَاتِهِ ، وَصَوْمُهُ بَعْدَ

صَوْمِهِ ؟ - شَكَكَ شُعْبَةُ - فِي صَوْمِهِ ، وَعَمَلُهُ بَعْدَ عَمَلِهِ ، إِنَّ بَيْنَهُمَا كَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ

“Şehidin kabrinde görülen nur hakkındaki bâb: Rasulullah (s.a.v.) iki kişi arasında kardeşlik antlaşması kurmuştu. Bunlardan biri öldürüldü (şehit oldu.). Diğeri de bir hafta veya bir haftaya yakın bir zamanda da diğeri öldü. Onun cenaze namazını kıldık. Bunun akabinde Rasulullah (s.a.v.) bize ‘ Nasıl dua ettiniz?’ diye sordu. Bizde, ‘Ey Allah’ım! Onu bağışla ve onu kardeşinin konumuna eriştir.’ diye dua ettik.’ dedik. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v.), ‘(şehit olan/ ilk ölenin) namazlarından sonra (sonra ölenin) namazları, (şehit olan/ ilk ölenin) oruçlarından sonra (sonra ölenin) oruçları, (şehit olan/ ilk ölenin) amellerinden sonra (sonra ölenin) amelleri nerede? İkisi arasında gök ile yer arasındaki gibi fark vardır.’ buyurdu.”⁸⁴⁶

بَابُ: مِنَ الْإِيمَانِ أَنْ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ»

“Kişinin kendisi için sevdiği şeyi kardeşi içinde sevmesinin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Hiçbiriniz kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”⁸⁴⁷

بَابُ: حُبُّ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ

أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَالِدِهِ»

⁸⁴⁶ Ebû Dâvud, “Cihat”, 28. (No. 2524.)

⁸⁴⁷ Buhârî, “İmân”, 7.; Müslim, “İmân”, 71, 72.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 66.); Nesâî, “İmân”, 19, 33.

“Rasulullah (s.a.v.)’i sevmenin imandan olması hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), ‘Nefsîmi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki sizden biri beni babasından ve çocuğundan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”⁸⁴⁸

(...) قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ

أَجْمَعِينَ»

“Rasulullah (s.a.v.)’i sevmenin imandan olması hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), ‘Sizden biri beni babasından, çocuğundan ve tüm insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”⁸⁴⁹

Bu rivayette kişinin Hz. Peygamberi babasından, çocuğundan ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe gerçek manada iman etmiş olmayacağı nakledilmektedir. Bu rivayetin bir benzerini Müslim’de nakletmektedir. Müslim’de nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber, kendisinin kişiye ehlinden, malından ve tüm insanlardan daha sevgili olması gerektiği belirtilirken bir başka rivayette ise çocuğundan ve babasından daha sevgili olması ifadeleri yer almaktadır.⁸⁵⁰

بَابُ فِي الْإِيمَانِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ حَتَّىٰ تُؤْمِنُوا، وَلَا

تُؤْمِنُوا حَتَّىٰ تَحَابُّوا (...)»

“İman hakkında bâb: Rasulullah (s.a.v.), ‘(...) Nefsîmi elinde tutana yemin ederim ki iman edinceye kadar cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe iman etmiş olmazsınız (...)’ buyurdu.”⁸⁵¹

⁸⁴⁸ Buhârî, “İmân”, 8.; Müslim, “İmân”, 70.; Nesâî, “İmân”, 19.

⁸⁴⁹ Buhârî, “İmân”, 8.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 67.); Nesâî, “İmân”, 19.

⁸⁵⁰ Müslim, “İmân”, 69, 70.

⁸⁵¹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No.68.)

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا»

(...) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا»

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Bize silah çeken bizden değildir.’ buyruğu hakkındaki bâb: (...)

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ غَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا»

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «...» وَمَنْ غَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا»

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Bizi aldatan bizden değildir.’ buyruğu hakkındaki bâb: (...)

Nebî (s.a.v.), ‘Bizi aldatan bizden değildir.’ buyurdu.”⁸⁵³

بَابُ تَحْرِيمِ ضَرْبِ الْخُدُودِ وَشَقِّ الْجُيُوبِ وَالِدُعَاِ بِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَيْسَ مِنَّا مَنْ ضَرَبَ الْخُدُودَ، أَوْ شَقَّ الْجُيُوبَ، أَوْ دَعَا

بِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ»

“Yanaklara vurmanın, yakaları yırtmanın ve ‘Cahiliye davetiyle’⁸⁵⁴ çağırmanın haram olması hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Yanakları vuran veya yakaları yırtan veya Cahiliye davetiyle çağırın bizden değildir.’ buyurdu.”⁸⁵⁵

⁸⁵² Müslim, “İmân”, 161-163.

⁸⁵³ Müslim, “İmân”, 164.

⁸⁵⁴ “‘Câhiliye davası’ Câhiliye çağırısı demektir ki bir kimsenin kabile mensuplarından yardım istemek için onlara, ‘Ey filân oğulları, yetişiniz!’ diye bağırmasıdır. Bu çılgılığı işiten kabile halkı toplanarak çağırıcıyı yapan kimseye, haklı veya haksız, zalim veya mazlum olsun yardım ederdi. İslâmiyet kabile taassubuna dayanan bu şekildeki yardımı ve kan davasını kaldırmış, ihtilâfları adalet ve hukuk kuralları çerçevesinde halletme yolunu tutmuş, suçun ferdiliği esasını kabul etmiş, bundan dolayı Câhiliye davasını sürdürmeyi ve bu şekildeki davete icabet etmeyi de büyük günah saymıştır.” Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/18.

⁸⁵⁵ Müslim, “İmân”, 165.

Yukarıdaki birkaç rivayette yer alan “*iman etmiş olmaz.*” ve “*bizden değildir.*” gibi ifadeler, “Sünnet ehlimizden ve yolumuz üzere olanlardan değildir.”⁸⁵⁶ anlamındadır. Bu lafızlar, rivayetlerde bahsi geçen eylemlerin meydana gelmesini engelleme için kullanılan mübalağa lafızlarıdır. Dolayısıyla burada kastedilen kişiyi dinden çıkarma (tekfir etme) anlamında değildir. Kişinin “imanın kemal noktası” olarak adlandırılan mertebeden uzaklaşması anlamındadır.⁸⁵⁷ İlgili rivayetler kemal noktaya yaklaşma veya uzaklaşma durumundan hareketle imanın artıp-azalması bağlamında değerlendirilebilir.

باب بيان نقصان الإيمان بالمعاصي ونفيه عن المتلبس بالمعصية على إرادة نفي كماله

(...) إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يَزِينِي الرَّزَانِي حِينَ يَزِينِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَسْرِقُ السَّارِقُ

حِينَ يَسْرِقُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَشْرَبُ الخُمْرَ حِينَ يَشْرَبُهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ» (...)

“Masiyetlerle imanın eksilmesi, masiyet işlemekte olandan imanın -kemalinin (nefyi) olumsuz etkileneceği kastıyla- nefyedilmesini beyan bâbı: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Zânî, zina ettiği sırada mümin olarak zina etmez. Hırsız, çaldığı sırada mümin olarak çalmaz. İçki içen, içki içtiği sırada mümin olarak içmez.’ buyurdu (...).”⁸⁵⁸

Müslim’de geçen bir rivayette Hz. Peygamber, zinakâr kişinin zina ettiği sırada mümin olarak zina etmeyeceğini; içki içen kişinin de içki içtiği zamanda mümin olarak içmeyeceğini; hırsızında çaldığı sırada mümin olarak çalamayacağını bildirmektedir. Daha önce de ifade etmeye çalıştığımız üzere Müslim, iman bölümünde daha çok teknik hadisçiliğini konuşturduğu için iman meseleleri ile ilgili olarak onun görüşlerini tespit edebilmek zordur. Dolayısıyla bu rivayeti değerlendirmek için imam Nevevî’nin koyduğu bâb başlığından yararlanmak zorundayız. İmam Nevevî’nin bu hadis için seçtiği bâb başlığı Müslim nezdinde iman-İslam birlikteliğinin bulunmadığını ifade

⁸⁵⁶ Ebu Ubeyd benzer bir yorumu aktarmaktadır. Buna göre Sufyan b. Uyeyne ilgili rivayetlerde geçen “bizden değildir.” terkiplerini “bizim gibi değildir.” şeklinde yorumlamıştır. Ebu Ubeyd bu yoruma katılmadığını şayet Sufyan’ın bu yorumunun bir hakikati olsa, emredilenleri yapanların da Nebi gibi olması gerektiğini; ancak bu konuda Nebi’nin denginin bulunamayacağını ifade etmektedir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbu’l-İmân”, 285.

⁸⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/124; 4/ 618; 22/ 27.

⁸⁵⁸ Müslim, “İmân”, 100-105.

etmektedir. Nitekim iman-İslam ayrılığını savunanlar büyük günah olarak telakki edilen bu eylemleri bir kişi gerçekleştirdiğinde iman dairesinden çıktığı halde İslam dairesi içinde kaldığını belirtmektedirler. Müslim’de ilgili rivayetin yer aldığı bâb başlığına göre bu günahları işleyen kişinin imanının kemalinin olumsuz etkilenerek imanı azalmakta, böylece iman dairesi dışına çıkmaktadır. Dolayısıyla bu ve benzeri hadislerde zikredilen “mümin olmaz”, “mümin değildir” veya “mümin olarak yapmaz” gibi ifadeler imanın kâmil olup olmaması üzerinden imanda artma-azalmanın konusunu ele almaktadır.⁸⁵⁹ Nitekim Ebû Dâvud ‘ta da yukarıda yer alan rivayetin bir benzeri geçmektedir. Sadece farklı olarak böyle bir kişiye tövbe kapısının açık olduğu⁸⁶⁰ ve zina eylemini yapınca imanın kendisinden çıkıp bir bulut gibi başının üstünde olacağı zina eyleminden uzaklaştığı anda da imanının kendisine geri döneceği belirtilmektedir.⁸⁶¹ Ebû Dâvud bu rivayeti imanın artması ve azalması hakkında isimlendirdiği bâb başlığı altında zikretmiştir. Bu da iman-İslam ayrılığında hareketle kâmil iman- noksan iman olarak adlandırılan ilişki üzerinden kişinin burada ifade edilen günahları işlemesinin “imanının noksan olması” olarak değerlendirilmiştir. Buna göre gerçek anlamda bir mümin, rivayette bahsi geçen günahı işleyemez. Bu günahı işleyebilen kişi iman dairesinde olamaz. Daha önceki bölümde ifade ettiğimiz üzere “noksan iman” olarak değerlendirilen kişinin kâmil imanı ifade eden “iman” dairesinden çıkıp İslam dairesinde kalmasını işaret etmektedir. Kişinin kâmil imandan noksan imana geçmesi hem imanının azalmasına hem de iman dairesinden çıkıp İslam dairesinde ise kalmaya devam ettiğine delalet etmektedir. Ebû Dâvud’un “Kitâbü’s-Sünne” bölümünün imanın artması ve azalması bâbında günahlardan hareketle imanın azalması, kemalden uzaklaşması en nihayetinde kişinin İslam dairesi içerisinde kalmaya devam etse de imandan çıkması da ele alınmaktadır. Bahsettiğimiz bu durum münafığın dört alameti, Müslüman olan bir kimseye öyle olmadığı halde “kafir” diyen kimsenin kafir olacağı üzerinden ele alınmaktadır. İlgili bâb başlığı altında İslam’ın kelime-i şهادet getirmek, imanın ise amel etmek olduğu üzerinden imanının kemalinden eksikliğe sebebiyet verecek olan bu olumsuz davranışlar kişinin iman

⁸⁵⁹ Müslim, “İmân” 100-105.

⁸⁶⁰ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4689.)

⁸⁶¹ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4690.)

dairesinden çıkabileceği bununla birlikte İslam'da kalacağını göstermektedir.⁸⁶² Bu rivayet Tirmizî 'de de geçmektedir. Tirmizî, burada hadisi hadisle açıklamaktadır. Bu amaçla kişinin rivayette geçen günah eylemleri yaparken imanının bir bulut gibi başının üstünde beklediği bu eylemlerden ayrıldığında ise imanının kendisine döneceğini ifade eden rivayeti aktarır ve böyle bir kişinin imandan İslam'a çıkacağını nakletmektedir. Onun ilgili hadisle alakalı son olarak bu günahlardan dolayı ilim ehlinin kimseyi tekfir etmediğini bildirmesi de bu kişilerin İslam dairesi içerisinde kaldığını göstermektedir. Bununla birlikte bu kişilerin iman dairesinden çıkıp İslam dairesinde kalmaya devam etmeleri bir bakımdan kemal derecesinden kayıp yaşamaya, iman durumlarının iyice noksanlaşmış olmasına delalet etmektedir.⁸⁶³

Yukarıda ele aldığımız rivayetleri bir bütün ve genel olarak ele aldığımızda "İmanda artma ve azalma" konusunun bazı rivayetlerde "kemmiyet" açısından bazı rivayetlerde "keyfiyet" açısından bazı rivayetlerde ise "kemmiyet" ve "keyfiyet" şeklindeki iki parçanın iç içe olduğu yani "hem kemmiyet hem keyfiyet" bakımından artma ve azalma olmak üzere konunun üç aşama da ele alındığı görülmektedir. Meselenin "kemmiyet" yönü daha çok amelle ilgili iken "keyfiyet" yönü kalple ilgilidir. "Hem kemmiyet hem de keyfiyet" boyutunda ise "günah-günahtan uzak durma, hayırlı amellere yönelme" vurgusu bulunmaktadır. Rivayetlerde imanın kemmiyet bakımından artma-azalması, "kemal noktası" ve "insan faktörü" olarak tanımlayabileceğimiz iki kontrol noktası ile izah edilmektedir. Kemmiyetin "kemal noktası" ile ilişkisi daha çok kalp, dil veya diğer azalarla farz, sünnet veya müstehab olan amelleri (ki bunun imanın şubeleri ile olan ilişkisi açıktır.) yapıp günah olan amellerden uzak durma yönüyledir. Yani daha açık bir ifade ile amel yapma(ma) ile ilgilidir. İmanda artma-azalmanın bu denklemdeki "kontrol noktası" ise kemal noktasıdır. İman, amel anlamında olduğu için kişi yaptığı veya yapmadığı amellerin sayısı ile kemal noktasına ya yaklaşır ya uzaklaşır ya da bu noktaya doğru giden yolculuğunda üzerinde durduğu konumunda sabit kalır. Buradan hareketle kemal noktasına yaklaşma (hayırlı amelleri yapma) imanın artması anlamına gelirken kemal

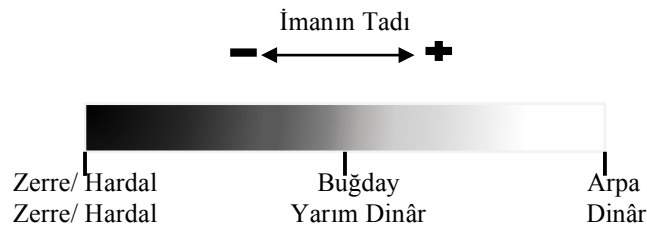
⁸⁶² Ebû Dâvud, "Sünne", 16. (No. 4684, 4687 ve 4688.)

⁸⁶³ Tirmizî, "İmân", 11.

noktasından uzaklaşma (hayırlı amelleri yap(a)mama) imanın azalması anlamına gelmektedir.

“İnsan faktörü”ne gelirsek, burada iki farklı bireyin birbirleriyle mukayesesi sayesinde bireylerin her birinin imanının eksik veya artmış olduğu ortaya konulmaktadır. İmana tefâdul ilişkisine benzer bu konudaki etkili husus, rivayetlerden de gördüğümüz üzere ruhsatlardan faydalanıp faydalanmama veya ölüm sebebiyle hayırlı amelleri gerçekleştirememedir. Buna göre ruhsatlardan faydalanan kişinin faydalanmayana nazarla göreceli olarak dinî noksanıdır. Yukarıda ele aldığımız kadınlarla ilgili dinlerinin noksan olduğunu belirten rivayet bu konuya işaret etmektedir. Özel günlerinde birtakım amelleri yapamayan kadınlar, bunları yapabilen erkeklere veya hayız görme yaşında olduğu halde hayız görmeyen hemcinslerine nazaran imanları nakıs olmaktadır.⁸⁶⁴ Ölümün bu konudaki etkisi ise iki kişiyi ele alacak olursak birinin diğerinden önce ahirete irtihal etmesi sebebiyle ibadet hayatının bitmesi buna rağmen hayatta olan kişinin ölen kişiden fazla olarak yaşadığı her gün ibadetlerine devam etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu denklem de henüz vefat etmeyen, vefat edene kıyasla daha üstün bir konumda olmaktadır.

Amelleri yapma(ma) yönü ile imanın kemmiyet açısından artma- azalması söz konusu olabileceği gibi iman, kalpteki yakîn veya tasdik derecesi yani inancın boyutu açısından da imanda artma-azalma meydana gelmektedir.

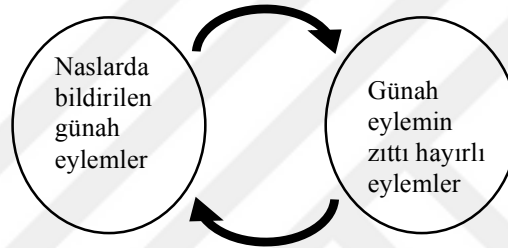
Şekil 3.1: İmanın Keyfiyet Durumu.

Yukarıdaki görselde konuyla alakalı birkaç rivayette ifade edilen zerre ağırlığından giderek büyüyen (artan) veya tam tersi ifadesi ile arpa/dinâr

⁸⁶⁴ İmam Nevevî’de din bakımından eksik olmanın sadece günahlarla ilgili olmadığını belirtmiştir. Onun bu görüşünü bizlere açıklayan İbn Hacer’de hayızlı bir kadının hayızlı olduğu dönem boyunca kılmadığı namazları sebebiyle günahkar olmadığını; ancak namaz kılan bir erkeğe göre din bakımından noksan olduğunu ifade etmektedir. Nevevî ayrıca bu tarz durumun diğer ruhsatlar için (örneğin hastalık durumu) geçerli olup olmadığını tartışır ve bu durumu hayız konusu ile sınırlı tutmaktadır. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2/99.

büyükliğünden giderek zerre ağırlığına doğru küçülen (azalan) imanın kalpteki durumu gösterilmeye çalışılmıştır. Diğer rivayetlerin ışığında keyfiyet bakımından imanda meydana gelen değişimlerin kemmiyet bakımından artma-azalmadan beslendiği ifade edilebilir. Buradan hareketle konu içerisinde ele aldığımız birtakım rivayetlerde günah işleme veya günahтан uzak durma üzerinden artma-azalmanın hem kemmiyet hem de keyfiyet itibariyle olduğunu gösteren ifadeler bulunmaktadır.

Bu tarz rivayetlerde kişi naslarda bildirilen günah eylemlere yaklaştıkça o günahın yerini alması gereken hayırlı amelden uzaklaşmaktadır. İlgili rivayetlerden hareketle şunları ifade edebiliriz:

Şekil 3. 2: Hem Kemmiyet Hem Keyfiyet İlişkisi.

Hayırlı amelden uzaklaşıp günah eylemi gerçekleştirilmesi onu kemal noktadan uzaklaştırdığı için kişinin kalbinin nuru azalmaktadır. Hayırlı ameli gerçekleştirememesi (kemmiyet), günah eylemi işleyip kemal noktadan uzaklaşması sebebiyle kalbinin nurunun azalması (keyfiyet) da imanın hem kemmiyet hem de keyfiyet açısından azalmanın meydana geldiği anlamına gelmektedir. Bununla birlikte günahтан uzaklaşıp, bu günahın zıttı olan hayırlı amel yapıldığı takdirde kalbin nurunun artacağı dolayısıyla da hem kemmiyet hem de keyfiyet itibariyle artma meydana gelmektedir. Kısaca salih amellerin, kişinin derecelerini yükselteceği, masiyetlerin ise yok edeceği ifade edilmektedir.

Sonuç olarak Buhârî, imanda amellerin yapılıp yapılmamasına bağlı olarak kemmiyet, kalpte ise keyfiyet itibariyle artma ve azalmanın olabileceği görüşündedir. Artma-azalma ile ilgili görüşünü ortaya koymak için “Kitâbü’l-Îmân”ın birinci, üçüncü, beşinci, altıncı, dokuzuncu, on üçüncü, on beşinci, otuz birinci ve otuz üçüncü olmak üzere dokuz bâbında ayet veya âsâra yer vermiştir. Bunlardan birinci, on üçüncü ve otuz üçüncü bâblarda kendi görüşünü açıkça ortaya koymuştur. Zikrettiğimiz bu dokuz bâbta, sekiz rivayete ve tekrarlar hariç toplamda on iki ayete yer vermiştir. Bu ayetler el-Bakara, Âl-i İmrân, Mâide, et-Tevbe, el-Kehf, Meryem, el-Mü’minûn, el-Ahzâb,

Muhammed, el-Fetih ve el-Müddessir surelerine aittir. Müslim’de yer alan rivayetler imandaki artma- azalmanın kemmiyet ve keyfiyet yönüyle ilgilidir. İbn Mâce ‘de imanın artıp azaldığına dair doğrudan rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerde imanda artma-azalmanın kemmiyet ve keyfiyet yönüne temas edilmiştir. Ebû Dâvud, imanın artması ve azalması hakkında eserinin Sünne kitabına on altıncı bâbta müstakil bir başlık açmıştır. Bu bâb başlığı hüküm bildirir nitelikte değildir. Bâbın altında konu ile alakalı olarak on bir rivayete yer vermektedir. Bununla birlikte Sünne bölümünde yirmi sekiz numaralı bâbta imanda artma ve azalmanın ahirette “mizan” anlayışı üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önem arz ettiğini düşünmekteyiz. Tirmizî ‘de artma- azalma altıncı, onuncu, on birinci ve on yedinci bâbta olmak üzere dört bâbta işlenmektedir. Amelin imandan olduğuna dair olan beşinci batan hemen sonra imanın kemmiyet bakımından artma ve azalmasının konu edildiği altıncı bâba yer vermektedir. İmam Tirmizî, bu bâb başlığında açık bir şekilde imanın artması- azalması ve kemalinden bahsetmektedir. İmanın tadına dair isim verdiği onuncu bâb başlığında ise “sevgi/ sevmek” üzerinden imanın artma- azalmasının keyfiyet yönüne işaret etmektedir. En nihai olarak da on yedinci bâbta tıpkı Ebû Dâvud gibi artma- azalmanın mizan üzerindeki etkisine yer vermektedir. Nesâî’de ikinci, üçüncü, dördüncü, onuncu, on ikinci, on yedinci, on sekizinci, on dokuzuncu, otuz ikinci ve otuz üçüncü bâb olmak üzere toplam on bâbı imanda artma- azalama konusu ile ilgili olarak ele aldık. Her ne kadar genel itibariyle Nesâî’nin tarzı Müslim’e benzediği için iman bölümünde onun görüşlerini tespit etmek zor olsa da bu konu da konuyla direkt alakalı bâbın on sekizinci bâb olduğu ifade edilebilir. Söz konusu bâb başlığı imanın azalmasından değil sadece artmasından bahsetmektedir. Çalışmamızın ikinci bölümü imanın artması ve azalması ile ilgili başlıkta ele aldığımız üzere Nesâî ’yi bu konudaki tavrı itibariyle imanın artması hakkında görüş bildirdiği halde azalması hakkında tevakkuf edenlerden kabul edebiliriz. Nitekim bu görüşte olanlar gibi imam Nesâî’de imanın azalması konusunu bâb başlığına taşımamış bununla birlikte imanda tefadulun olduğunu ifade eden bir bâb başlığına yer vermiştir. Sünen’ in iman bölümünün onuncu, on ikinci ve otuz ikinci bâb imanda artma- azalmanın kemmiyet yönüyle ilgiliyken ikinci, üçüncü, dördüncü, on dokuzuncu ve otuz üçüncü bâblar ise keyfiyet yönüyle ilgilidir. Bununla birlikte on yedinci ve on sekizinci bâblarda artma- azalmanın hem kemmiyet hem de keyfiyetinden bahseden rivayetlere yer vermektedir.

2.5. İmanda Tefâdul (Derece)

İmanda tefâdul konusu imanda artma ve azalma ile yakından ilişkili bir konudur. İmanda derecelenme veya kulların imanları bakımından eşit olmadığı anlayışını rivayetler ekseninde iki kısımda ele alındığını belirtebiliriz. Meselenin ilk kısmı bireysel anlamda kişinin amellerle ve Allah’a yakınlığı ilişkisi üzerinden daha çok kalbî iken diğer kısmı kulun diğer kullarla imanın derecesi açısından mukayesesine dayanmaktadır. Açık bir şekilde ilk kısmın, ikinci kısmı oluşturan, besleyen taraf olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü bireysel olarak hayat yolunda ilerleyen kişinin inancında meydana gelen değişimler, kendi kemal yolculuğunda bir yandan farklı dereceleri tecrübe etme imkânı sunarken diğer taraftan kişinin bulunduğu iman noktasının, bu yolculuğu tecrübe eden bir başkasının yer alacağı noktaya aynı hiza veya farklı uzaklıklarda olduğu şeklinde bir ilişki kurma imkânı ortaya çıkarmaktadır. Netice itibariyle amelle ilişkili olarak imanda artma ve azalmanın kabul edilmesi insanlar arasında iman açısından farklılığı ve derecelenmeyi meydana getirmektedir.

بَابُ خَوْفِ الْمُؤْمِنِ مِنْ أَنْ يَجْبَطَ عَمَلُهُ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ

(...) وَقَالَ ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ: "أَدْرَكْتُ ثَلَاثِينَ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، (...) ، مَا

مِنْهُمْ أَحَدٌ يَقُولُ: إِنَّهُ عَلَى إِيمَانِ جِبْرِيلَ وَمِيكَائِيلَ (...)"

"Müminin farkında olmadan amelinin boşa gitmesinden (iptalinden) korkması hakkındaki bâb: (...) İbn Ebû Müleyke (ö. 117/735), 'Nebî (s.a.v.)'in ashâbından otuz kişiye yetiştim. (...) Onlardan hiçbirisi Cibril'in veya Mikail'in imanı gibi bir imana sahip olduğunu söylemiyordu.' dedi. (...)"⁸⁶⁵

Buhârî *Sahîh*'inin otuz altıncı bâbında tâbîinden İbn Ebû Müleyke'nin, Hz. Peygamber'in ashâbından karşılaştığı otuz kişiden hiçbirisinin kendisinin Cebrail ve Mikail gibi bir imana sahip olduğunu düşünmediklerine dair ifadesine yer vermektedir.⁸⁶⁶ Bu sözü nakletmekle de inananların hepsinin iman bakımından aynı konumda olduğunu ifade eden Mürcîî görüşü tenkit etmektedir. Buna göre ashâbın

⁸⁶⁵ Buhârî, "İmân", 36.

⁸⁶⁶ Buhârî, "İmân", 36.

hiçbiri, Cebrail'in iman hakkında "nifaktan beri olma"nın iddia edilebileceği gibi kendi imanları hakkında nifaktan beri olmayı iddia etmemişlerdir. Bu durumda iman bakımından müminlerin imanlarının birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.⁸⁶⁷ Burada yukarıda da değindiğimiz üzere keyfiyet açısından kalpteki yakinde veya kemmiyet açısından gerçekleştirilen amellerin azlığı çokluğu üzerinden bireyler birbirleri arasında derecelenmektedir. Nitekim meselenin kemmiyet yönüne dair anlayışın ilk dönem uygulamalarına dayandığı söylenebilir. Çünkü daha önce bu bölümümüzün imanın artması-azalması konusunda da ifade ettiğimiz üzere ashâbın derecelerinin yükselmesi için amel konusunda daha fazlasını yapmaları gerektiği şeklinde bir inançları bulunmaktaydı. Dolayısıyla salih amellerin kişinin derecelerini yükselteceği masiyetlerin ise yok edeceğine dair bir kabul bulunmaktaydı. Musannifin de günahların imanı azalttığı, taatlerin ise imanı arttırdığı şeklinde bir muradı olduğu yorumunu imam Nevevî (ö.676-1277) Buhârî'nin yirmi dördüncü bâbında yer alan "Münafığın alameti" başlığı üzerinden yapmaktadır.⁸⁶⁸ Böylece masiyetleri işleme veya taatleri yerine getirme üzerinden bireyler derecelenmiş olmaktadır. Bununla birlikte derecelerin hasıl olması ile amel yapma konusunda nihai nokta olarak görülebilecek bir yer bulunmamaktadır. Kişi ibadetin meyvesinde son aşamaya ulaştığında nimetin devam etmesini ve şükrederek daha da çoğalmasını sağlamak için ibadete devam etme konusunda daha gayretli olmalıdır.⁸⁶⁹

بَابُ: تَفَاضُلِ أَهْلِ الْإِيمَانِ فِي الْأَعْمَالِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَيْنَنَا أَنَا نَائِمٌ، وَرَأَيْتُ النَّاسَ يُعْرَضُونَ عَلَيَّ وَعَلَيْهِمْ قُمْصٌ،

مِنْهَا مَا يَبْلُغُ الثُّدِيِّ، وَمِنْهَا مَا دُونَ ذَلِكَ، وَعَرَضَ عَلَيَّ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ وَعَلَيْهِ قَمِيصٌ يَجْرُهُ». قَالُوا: فَمَا

أَوْلَتْ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «الدِّينَ»

⁸⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/236.

⁸⁶⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/192.; Buhârî, "İmân", 24.

⁸⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/154.

“İman ehlinin ameller konusunda birbirinden farklı derecelere sahip olması hakkındaki bâb: (...) *Rasulullah (s.a.v.), ‘Uyurken üzerlerinde gömlek olduğu halde insanların bana arz edildiğini gördüm. Onlardan kiminin gömleği göğüs bölgesine kadar uzanıyor (kısaydı), kimininki ise daha uzundu. Ömer b. Hattâb (yere sürünen gömleği sebebiyle) yukarıya doğru çektiği gömleği üzerinde olduğu halde bana arz edildi.’* buyurdu. *Ashâb, ‘Ya Rasulallah bunu ne olarak te’vil ettin?’ diye sordular. Hz. Peygamber, ‘din’* buyurdu.”⁸⁷⁰

Buhârî *Sahîh*’ine “İman ehlinin ameller konusunda birbirinden farklı olması (tefâdul)” cümlesiyle başlık attığı on beşinci bâbta⁸⁷¹ kendi ifadeleriyle açık bir şekilde amellerden kaynaklı olarak ortaya çıkan bu konuya değinmiştir.⁸⁷² İlgili rivayete göre Hz. Peygamber gördüğü bir rüyadan bahsetmektedir. Rüyaya göre kimi kısa kimi uzun olmak üzere herkes farklı uzunlukta gömlek giymektedir. Ömer b. Hattâb ’ın giydiği gömlek ise yerleri sürmektedir. Hz. Peygamber bu rüyasında gördüğü gömleği “din” olarak te’vil etmektedir. Rivayette geçen “gömlek” in “din” olarak tevil edilmesiyle de bâb başlığı ile arasındaki uyum ortaya çıkmış olmaktadır. Bu rüyada herkesin giydiği gömleğin uzunluğu birbirinden farklıdır. Bu da gömleğin “din” olarak yorumlanması, dinin de daha önceki bölümlerde temas edip açıkladığımız üzere “iman” olarak tanımlanması sebebiyle insanların imanlarının birbirinden farklı olduğuna yani imanda tefâdul olduğuna delalet etmektedir.⁸⁷³

Bu rivayete benzer başka bir rivayette Nesâî’de yer almaktadır.

بَاب تَفَاضُلِ أَهْلِ الْإِيمَانِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مِلْيَةَ عَمَّارٍ إِيْمَانًا إِلَى مُشَاشِهِ»

“İman ehlinin tefâdulı hakkında bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.), *‘Ammâr, omuzlarına kadar imanla doludur.’* buyurdu.”⁸⁷⁴

⁸⁷⁰ Buhârî, “İmân”, 15.

⁸⁷¹ Buhârî, “İmân”, 15.

⁸⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/157.

⁸⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/159.

⁸⁷⁴ Nesâî, “İmân”, 17.

Konunun girişinde de ifade ettiğimiz üzere iman açısından inananların eşit olmadığı görüşünün ilk basamağını daha özel daha kişisel olarak bireylerin dini yaşama ve uygulama üzerinden imanın kalpteki durumuyla alakalıdır. Bu bağlamda ilk önce daha çok bireysel dinî tecrübe ve kalbi ilgilendiren rivayetleri zikrederim.

بَابُ زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَتُقْصَانِهِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يُخْرِجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ شَعِيرَةٌ مِنْ

خَيْرٍ، وَيُخْرِجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ بُرَّةٌ مِنْ خَيْرٍ، وَيُخْرِجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ

إِلَّا اللَّهُ، وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ دَرَّةٌ مِنْ خَيْرٍ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: قَالَ أَبَانُ، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، حَدَّثَنَا أَنَسٌ، عَنِ النَّبِيِّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ إِيْمَانٍ» مَكَانَ «مِنْ خَيْرٍ»

“İmanın artması ve azalması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Kalbinde arpa tanesi ağırlığıınca hayır bulunan ve la ilahe illallah diyen kimse cehennemden çıkar; kalbinde buğday tanesi ağırlığıınca hayır bulunan ve la ilahe illallah diyen kimse cehennemden çıkar; kalbinde zerre ağırlığıınca hayır bulunan ve la ilahe illallah diyen kimse cehennemden çıkar.’ buyurdu. Enes b. Malik (ö. 93/711-12), kanalıyla gelen başka bir tarikte ‘imandan’ ifadesi ‘hayırdan’ ifadesi yerindedir.”⁸⁷⁵

بَابُ مَعْرِفَةِ طَرِيقِ الرُّؤْيَةِ

(...) فَيَقُولُ: ارْجِعُوا فَمَنْ وَجَدْتُمْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ دِينَارٍ مِنْ خَيْرٍ فَأَخْرِجُوهُ، فَيُخْرِجُونَ خُلُقًا كَثِيرًا، ثُمَّ

يَقُولُونَ: رَبَّنَا لَمْ نَدْرُ فِيهَا أَحَدًا بِمَنْ أَمَرْتَنَا، ثُمَّ يَقُولُ: ارْجِعُوا فَمَنْ وَجَدْتُمْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ نِصْفِ دِينَارٍ مِنْ

⁸⁷⁵ Buhârî, “İmân”, 33.

حَيْرٍ فَأَخْرِجُوهُ، فَيُخْرِجُونَ خَلْقًا كَثِيرًا، ثُمَّ يَقُولُونَ: رَبَّنَا لَمْ نَدْرُ فِيهَا مِمَّنْ أَمَرْتَنَا أَحَدًا، ثُمَّ يَقُولُ: ارْجِعُوا فَمَنْ

وَجَدْتُمْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ مِنْ حَيْرٍ فَأَخْرِجُوهُ، فَيُخْرِجُونَ خَلْقًا كَثِيرًا حَيْرًا (...)

“Allah’ı görme yolunu (ru’yet) bilme hakkında bâb: (...) Allah şöyle buyurur: ‘Geri dönün! Kalbinde hayırdan bir dinar ağırlığına bulduğunuz kimseyi çıkarın. Onlar birçok halkı çıkarırlar. Sonra ‘Rabbimiz! (Cehennem içinde) emrettiklerinden hiç kimseyi bırakmadık.’ derler. Sonra Allah şöyle buyurur: ‘Geri dönün! Kalbinde hayırdan yarım dinar ağırlığına bulduğunuz kimseyi çıkarın. Onlar birçok halkı çıkarırlar. Sonra ‘Rabbimiz! (Cehennem içinde) emrettiklerinden hiç kimseyi bırakmadık.’ derler. Sonra Allah şöyle buyurur: ‘Geri dönün! Kalbinde hayırdan bir zerre ağırlığına bulduğunuz kimseyi çıkarın. Onlar birçok halkı çıkarırlar. (...)’⁸⁷⁶

بَابُ فِي الْإِيمَانِ

« (...) وَلَا يَدْخُلُ النَّارَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ إِيْمَانٍ »

“İman hakkında bâb: ‘(...) Kalbinde hardal tanesi ağırlığına iman bulunan kimse cehenneme girmeyecektir.’⁸⁷⁷

بَابُ: تَفَاضُلِ أَهْلِ الْإِيمَانِ فِي الْأَعْمَالِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ، وَأَهْلُ النَّارِ النَّارَ»، ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُ

تَعَالَى: «أَخْرِجُوا مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ إِيْمَانٍ (...).

“İman ehlinin ameller konusunda birbirinden farklı derecelere sahip olması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme

⁸⁷⁶ Müslim, “İmân”, 302.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 60.); Nesâî, “İmân”, 18.

⁸⁷⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 59.)

girer sonra Allah’u Teala ‘Kalbinde imandan hardal tanesi ağırlığınca bulunan kimseyi cehennemden çıkarın!’ buyurur. (...)’ buyurdu.”⁸⁷⁸

Yukarıda kalpte imanın durumu ile ilgili olarak Buhârî, Müslim, İbn Mâce ve Nesâî ’den nakledilen rivayetlerde kalpte arpa, buğday, zerre veya dinâr, yarım dinâr ve zerre/ hardal bakımından kaim olan imanda derecelenmeye dikkat çekilmektedir.⁸⁷⁹

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ»

وَأَنَّ الْمَعْرِفَةَ فِعْلُ الْقَلْبِ لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ فُلُوبِكُمْ}

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Allah’ı en iyi bileniniz benim.’ kavli ve Allah’u Teala’nın ‘fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar.’⁸⁸⁰ ayeti sebebiyle marifetin kalbin fiili olması hakkındaki bâb:”⁸⁸¹

Buhârî’nin on üçüncü bâb başlığı “*Nebî sallallahu aleyhi ve sellem Allah’ı en iyi bileniniz benim kavli*” şeklindedir. İbn Hacer, Hz. Peygamber’in Allah’ı bilme konusunda insanlar arasında adeta bir derecenin (sıralamanın) olduğunu dile getiren bu ifadesi ve bu ifadenin bâb başlığında Buhârî tarafından tercih edilmesinden yola çıkarak bâb başlığında geçen Allah’ı bilmede derecelerin bulunduğunu ve bazı insanların bu konuda diğerlerinden daha üstün olduğunu ve bu konuda da Hz. Peygamber’in derecelerin en yükseğinde olduğunu ifade etmektedir. Allah’ı bilmek O’nu sıfatlarıyla, hükümleriyle ve bunlara ilişkin şeyleriyle bilmeyi içine almaktadır ve bu da gerçek imandır.⁸⁸²

بَابُ بَيَانِ كَوْنِ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ مِنَ الْإِيمَانِ، وَأَنَّ الْإِيمَانَ يَزِيدُ وَيَنْقُصُ، وَأَنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ

عَنِ الْمُنْكَرِ وَاجِبَانَ

⁸⁷⁸ Buhârî, “İmân”, 15.; Müslim, “İmân”, 304.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 59, 60.)

⁸⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/221.

⁸⁸⁰ el-Bakara 2/225.

⁸⁸¹ Buhârî, “İmân”, 13.

⁸⁸² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/152.

(...) «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيَعْبِرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ، وَذَلِكَ

أَضْعَفُ الْإِيمَانِ».

“Münkeri nehyetmenin imandan olmasını, imanın artıp azalması ve emri bi’l-marûf nehyi ani’l-münkerin iki vacip olmasını beyan hakkında bâb: (...) ‘Sizden kim bir münker görürse onu eliyle değiştirsin. Buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle değiştirsin. İmanın en zayıfı budur.’⁸⁸³

بَابُ: مِنَ الْإِيمَانِ أَنْ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

(...) «عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ»

“Kişinin kendisi için sevdiği şeyi kardeşi içinde sevmesinin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Hiçbiriniz kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.⁸⁸⁴

Esasen bu ve zikredeceğimiz birkaç rivayette de görüleceği üzere Hz. Peygamber bazen “mübalâğa maksadı ile müslüman ahlakına yakışmayan bazı çirkin davranışları işleyen kişiler hakkında ‘iman etmiş olmaz’ ya da ‘bizden değildir’ gibi ifadeler kullanarak caydırma amacı gütmüştür.⁸⁸⁵

İbn Hacer, burada yer alan “İman etmiş olmaz.” ifadesinin kişinin tekfir edilmesi anlamında değil, “imanın kemal noktası” anlamında olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Buhârî, Müslim ve Nesâî de geçen bu ve benzeri ifadeler, imanın kâmil olup olmaması durumu ile anlaşılmalıdır. Nitekim İbn Hacer, bu ifadeyle rivayette mübalâğa bulunduğunu musannifin imanın (kişiden kişiye) farklı olabileceğini düşündüğünü beyan etmektedir.⁸⁸⁶

⁸⁸³ Müslim, “İmân”, 78,79, 80.; Nesâî, “İmân”, 17.

⁸⁸⁴ Buhârî, “İmân”, 7.; Müslim, “İmân”, 71, 72.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 66.); Nesâî, “İmân”, 19, 33.

⁸⁸⁵ Duran Ekizer, “Hz. Peygamber’in Üslubunda Mecazi Anlatım: Muslim’in el-Cami’u’s-Sahîh’inde Yer Alan İmanla İlgili Bazı Hadisler Özelinde Bir Tahlil”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)* 59/1 (2018), 217.

⁸⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/124.

بَابُ: حُبُّ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ

أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ»

“Rasulullah (s.a.v.)’i sevmenin imandan olması hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), *‘Nefsimi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki sizden biri beni babasından ve çocuğundan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.’* buyurdu.”⁸⁸⁷

(...) قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ

أَجْمَعِينَ»

“Rasulullah (s.a.v.)’i sevmenin imandan olması hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), *‘Sizden biri beni babasından, çocuğundan ve tüm insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.’* buyurdu.”⁸⁸⁸

Bu rivayette kişinin Hz. Peygamberi babasından, çocuğundan ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe gerçek manada iman etmiş olmayacağı nakledilmektedir.⁸⁸⁹ İlgili rivayetin bir benzerini Müslim ve Nesâî’de nakletmektedir. Onların naklettiklerine göre Hz. Peygamber, kendisinin kişiye ehlinde, malından ve tüm insanlardan daha sevgili olması gerektiğini belirtirken bir başka rivayette ise çocuğundan ve babasından daha sevgili olması ifadeleri yer almaktadır.⁸⁹⁰ İbn Hacer, Buhârî’nin yer verdiği bu rivayeti de “kâmil bir imana ulaşamayacağı” şeklinde izah etmekle musannifin kâmil olan veya bu seviyeyi henüz yakalayamamış olan iman derecesini işaret ettiğini açıklamıştır. Dolayısıyla bu kişinin imanının henüz olgunlaşmadığına delalet etmektedir.⁸⁹¹

⁸⁸⁷ Buhârî, “İmân”, 8.; Nesâî, “İmân”, 19.

⁸⁸⁸ Buhârî, “İmân”, 8.; Müslim, “İmân”, 70.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 67.); Nesâî, “İmân”, 19.

⁸⁸⁹ Buhârî, “İmân”, 8.

⁸⁹⁰ Müslim, “İmân”, 69; Nesâî, “İmân”, 19.

⁸⁹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/126,128.

بَابُ فِي الْإِيمَانِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ حَتَّى تُؤْمِنُوا، وَلَا

تُؤْمِنُوا حَتَّى تَحَابُّوا (...)»

“İman hakkında bâb: Rasulullah (s.a.v.), ‘(...) *Nefsimi elinde tutana yemin ederim ki iman edinceye kadar cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe iman etmiş olmazsınız (...)*’ buyurdu.”⁸⁹²

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا»

(...) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا»

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Bize silah çeken bizden değildir.’ buyruğu hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘*Bize silah çeken bizden değildir.*’ buyurdu.”⁸⁹³

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ عَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا»

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «... وَمَنْ عَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا»

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Bizi aldatan bizden değildir.’ buyruğu hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘*Bizi aldatan bizden değildir.*’ buyurdu.”⁸⁹⁴

⁸⁹² İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No.68.)

⁸⁹³ Müslim, “İmân”, 161-163.

⁸⁹⁴ Müslim, “İmân”, 164.

بَابُ تَحْرِيمِ ضَرْبِ الْخُدُودِ وَشَقِّ الْجُيُوبِ وَالِدُعَاءِ بِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَيْسَ مِنَّا مَنْ ضَرَبَ الْخُدُودَ، أَوْ شَقَّ الْجُيُوبَ، أَوْ دَعَا

بِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ»

“Yanaklara vurmanın, yakaları yırtmanın ve ‘Cahiliye davetiyle’⁸⁹⁵ çağırmanın haram olması hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Yanakları vuran veya yakaları yırtan veya Cahiliye davetiyle çağırın bizden değildir.’⁸⁹⁶ buyurdu.”

Yukarıda zikrettiğimiz bu rivayetlerden sonra özetle ifade etmek gerekirse her bireyin “iman etmiş olmaz.” ve “bizden değildir.” gibi ifadelerle işaret edilen kemal noktasına ulaşma çabası bu rivayetlerde işaret edilen amelleri gerçekleştirip gerçekleştirmedikleri ile ilgilidir. Tüm bunlardan hareketle birisinin imanın kemal noktası olarak işaret edilen amellere ulaşması veya yaklaşması; ancak bir başkasının henüz bu noktaya ulaşamaması durumunda aralarında imanın kemmiyet ve keyfiyet yönü bakımından bir derecelenmenin meydana geleceği söylenebilir.

Kaynaklarda “Hangi İslam daha faziletlidir?” soru kalıbını içeren rivayetlerde yer alan cevaplar, müslümanları adeta fazilet açısından sıralamaktadır. Böylece de müslümanlar arasında bir derecenin bulunduğu işaret edilmiştir. Aşağıdaki rivayet bu konuda ele alınabilecek bir rivayettir.

بَابُ: أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ؟

(...) قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ، وَوَدَّهِ»

⁸⁹⁵ “‘Câhiliye davası’ Câhiliye çağırısı demektir ki bir kimsenin kabile mensuplarından yardım istemek için onlara, ‘Ey filân oğulları, yetişiniz!’ diye bağırmasıdır. Bu çılgılığı işiten kabile halkı toplanarak çağırıcıyı yapan kimseye, haklı veya haksız, zalim veya mazlum olsun yardım ederdi. İslâmiyet kabile taassubuna dayanan bu şekildeki yardımı ve kan davasını kaldırmış, ihtilâfları adalet ve hukuk kuralları çerçevesinde halletme yolunu tutmuş, suçun ferdiliği esasını kabul etmiş, bundan dolayı Câhiliye davasını sürdürmeyi ve bu şekildeki davete icabet etmeyi de büyük günah saymıştır.” Fayda, “Câhiliye”, 7/18.

⁸⁹⁶ Müslim, “İmân”, 165.

“‘Hangi İslam daha faziletlidir?’ beyanı bâbı: (...) ‘Ey Allah’ın rasulu hangi İslam daha faziletlidir? dediler. Hz. Peygamber de ‘Dilinden ve elinden müslümanların selamette olduğu kimsedir.’ buyurdu.”⁸⁹⁷

بَابُ حَلَاوَةِ الْإِيمَانِ

(...) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ: أَنْ يَكُونَ اللَّهُ

وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا، وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ، وَأَنْ يَكْرَهُ أَنْ يَعُودَ فِي الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ

يُقَذَّفَ فِي النَّارِ "

“İmanın tadı hakkında olan bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Üç şey kimde bulunursa imanın tadını bulur. Allah ve rasulunu her şeyden daha çok sevmek, sevdiğini yalnızca Allah için sevmek, küfre geri dönmeyi ateşe atılmayı kerih gördüğü gibi kerih görmek.’ buyurdu.”⁸⁹⁸

Önceki konu başlığında başka yönüne işaret ettiğimiz eserin dokuzuncu bâb başlığı “İmanın Tadı”dır. Burada Allah ve rasulunu her şeyden daha çok sevmek, sevdiği kişiyi yalnızca Allah için sevmek ve küfre geri dönmeyi ateşe atılmak kadar kerih görmek şeklinde zikredilen üç vasfa sahip olan kişinin imanının tadını bulacağı nakledilmektedir.⁸⁹⁹ Burada yer alan hadiste imana “tat” vasfının izafe edilmesiyle istiâre-i tahyîliyye sanatı kullanılmıştır. Böylelikle iman hayalî olarak tadı olan bir meyveye, yiyeceğe benzetilmiş olmaktadır. Nasıl ki sağlıklı bir kişi balın tadını doğru algıladığı halde örneğin safra hastası olan birisi balın tadını acı algılamaktadır. Dolayısıyla balın tadını algılamada sıhhat durumu düştükçe farklılaşma olmaktadır. İşte hadiste zikredilen üç husus kimde bulunursa imanı olgunlaşmış olmaktadır. Bunları yapan imandan daha fazla lezzet alırken bunlarda eksikliği olan daha az tat

⁸⁹⁷ Buhârî, “İmân”, 5.; Tirmizî, “İmân”, 12.; Nesâî, “İmân”, 11.

⁸⁹⁸ Buhârî, “İmân”, 9.

⁸⁹⁹ Buhârî, “İmân”, 9.

alacaktır. Müminlerin derecesi de buna göre değişmektedir.⁹⁰⁰ İlgili rivayet bu haliyle Tirmizî ve Nesâî’de de geçmektedir.⁹⁰¹

Yukarıdaki imanın tadı konusundaki rivayetin bir benzeri farklı bir bağlamda Ebû Dâvud ve Tirmizî ‘de de geçmektedir. Bu rivayete göre Rasulullah (s.a.v.), müminlerin iman bakımından en kamilinin ahlak bakımından en güzel olanlar⁹⁰² ve ailesine karşı en lütfkâr olanlar olduğu⁹⁰³ ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu rivayette “İmanın kemaleti” üzerinden yukarıdaki rivayette olduğu gibi imanın farklı dereceleri olduğunu artıp azalabileceğini belirtmiş olmaktadır. Ebû Dâvud ve Tirmizî’nin bu rivayeti imanın artması ve azalması hakkında başlıklandığı bâb başlığında zikretmesinin sebebi de bu ilişkidir. Nitekim bu rivayete göre ahlaki anlamdaki güzelliğin veya ev halkına karşı lütfkârlığın seviyesi (bunu amelle bağlantılı düşünebiliriz.) imanın derece ve kemaletini etkilemektedir. Ahlakın veya lütfkârlığın seviyesinin de insandan insana değişkenlik arz ettiği, aynı kişide bile kimi zaman bunun derece itibariyle değişime uğrayabileceği bilinen bir husustur. Ebû Dâvud’un Sünne kitabında, Tirmizî’nin iman bölümünde imanda derecelenme, eşitlik konusu ile ilgili olarak müstakil bir bâb başlığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte Sünne ’de imanda artma-azalmanın ele alındığı on altıncı bâb başlığı altında müslümanların ahlak bakımından en güzel olanlarının iman bakımından en kâmil olanları olduğunu belirten dört bin altı yüz seksen iki numaralı, Tirmizî ‘de altıncı bâbtaki rivayetle imanın kamil nokta olarak adlandırılan bir üst noktasının varlığına işaret etmekle imanda derecelenmeyi kabul etmiş olmaktadırlar. Nitekim herkesin ahlakının bir derecesi olduğu gerçeği imanının açısından da farklı derecelerin olabileceği sonucunu doğurmaktadır.

⁹⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/130-132.

⁹⁰¹ Tirmizî, “İmân”, 10.; Nesâî, “İmân”, 2-4.

⁹⁰² Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4682.)

⁹⁰³ Tirmizî, “İmân”, 6.

باب مَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ مِنْ مُؤْمِنٍ وَمُنَافِقٍ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، مَثَلُ الْأُتْرُجَةِ طَعْمُهَا طَيِّبٌ،

وَرِيحُهَا طَيِّبٌ، وَمَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، كَمَثَلِ التَّمْرَةِ طَعْمُهَا طَيِّبٌ، وَلَا رِيحَ لَهَا، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ

الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، كَمَثَلِ الرَّيْحَانَةِ، رِيحُهَا طَيِّبٌ، وَطَعْمُهَا مُرٌّ، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ، كَمَثَلِ

الْحَنْظَلَةِ طَعْمُهَا مُرٌّ، وَلَا رِيحَ لَهَا»

“Kur’an okuyan mümin ve münafığın halleri hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Kur’an okuyan müminin durumu turunca benzer. Onun tadı da kokusu da güzeldir. Kur’an okumayan müminin hali hurmaya benzer. Tadı güzeldir; kokusu da yoktur. Kur’an okuyan münafığın hali reyhane otu gibidir. Kokusu güzeldir; tadı acıdır. Kur’an okumayan münafığın hali Ebu Cehil karpuzuna benzer. Tadı acıdır; kokusu da yoktur.’ buyurdu.”⁹⁰⁴

Söz konusu yukarıdaki rivayette Kur’an okuyup okumama üzerinden amelin iman üzerindeki etkisi işlenmektedir. Kur’an okuma eylemini yapan mümin, bu eylemi yapmayan diğer mümine göre imanının daha iyi olacağı vurgulanmaktadır.

باب في النور يُرى عند قبر الشهيد

قَالَ : أَخَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ رَجُلَيْنِ ، فَقُتِلَ أَحَدُهُمَا ، وَمَاتَ الْآخَرُ بَعْدَهُ بِجُمُعَةٍ ،

أَوْ نَحْوِهَا ، فَصَلَّيْنَا عَلَيْهِ ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : مَا قُلْتُمْ ؟ فَقُلْنَا : دَعَوْنَا لَهُ ، وَقُلْنَا :

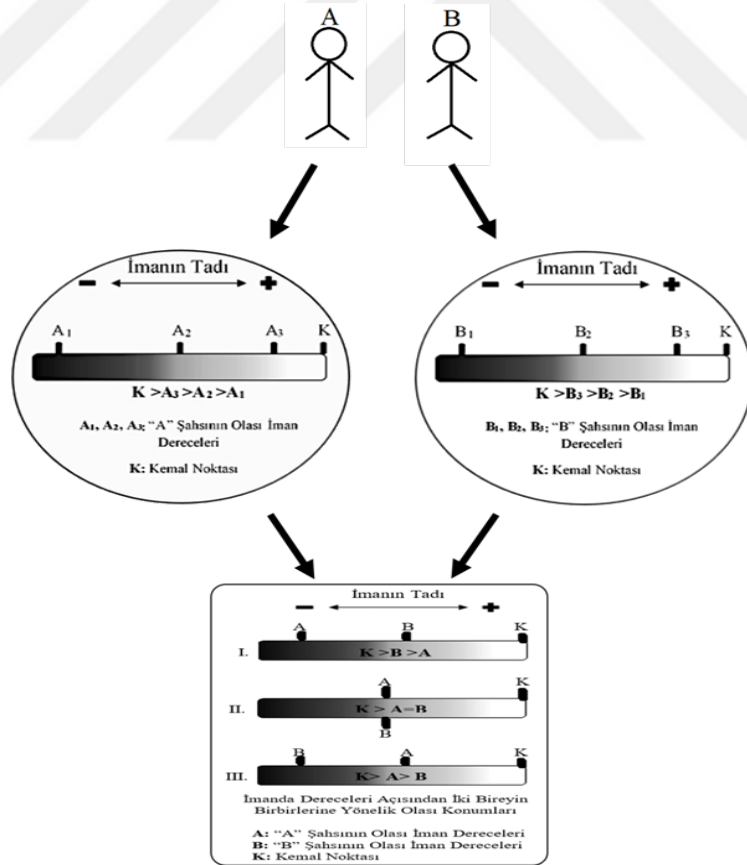
اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَهُ وَأَحِقِّهِ بِصَاحِبِهِ ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : فَأَيَّنَ صَلَاتُهُ بَعْدَ صَلَاتِهِ ،

⁹⁰⁴ Nesâî, “İmân”, 32.

وَصَوْمُهُ بَعْدَ صَوْمِهِ ؟ - شَكَّ شُعْبَةُ - فِي صَوْمِهِ ، وَعَمَلُهُ بَعْدَ عَمَلِهِ ، إِنَّ بَيْنَهُمَا كَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ

وَالْأَرْضِ

“Şehidin kabrinde görülen nur hakkındaki bâb: Rasulullah (s.a.v.) iki kişi arasında kardeşlik antlaşması kurmuştu. Bunlardan biri öldürüldü (şehit oldu.). Diğeri de bir hafta veya bir haftaya yakın bir zamanda da diğeri öldü. Onun cenaze namazını kıldık. Bunun akabinde Rasulullah (s.a.v.) bize ‘ Nasıl dua ettiniz?’ diye sordu. Bizde, ‘Ey Allah’ım! Onu bağışla ve onu kardeşinin konumuna eriştir.’ diye dua ettik.’ dedik. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v.), ‘(şehit olan/ ilk ölenin) namazlarından sonra (sonra ölenin) namazları, (şehit olan/ ilk ölenin) oruçlarından sonra (sonra ölenin) oruçları, (şehit olan/ ilk ölenin) amellerinden sonra (sonra ölenin) amelleri nerede? İki arasında gök ile yer arasındaki gibi fark vardır.’ buyurdu.”⁹⁰⁵

Şekil 3.3: İmanda Derece Açısından İki Bireyin Birbirlerine Karşı Olası Konumları.

⁹⁰⁵ Ebû Dâvud, "Cihat", 28. (No. 2524.)

Rivayetlerde ifade edilen bu hususu özetle daha anlaşılabilir hala getirmekte fayda görüyoruz. Bu amaçla hazırladığımız yukarıdaki görseli inceleyelim. Görselde de görüldüğü üzere kişi (“A” veya “B” şahsı), kemal noktasına (K) doğru sadece dinin emrettiği farz, sünnet veya müstehab olan amelleri yaparak, günahlardan ise uzak durarak yaklaşabilmektedir. Rivayetlerde yer alan “bizden değildir.”, “iman etmiş olmaz.” ve “mümin olarak yapmış olmaz.” vb. ifadelerle kastedilen “kâmil mümin” vurgusu da bu bağlamda ele alınmaktadır. Böylelikle bu tarz rivayetlerde sakındırılan veya teşvik edilen amellerin kullar arasında oluşabilecek derece farkına işaret edilmektedir. İmanın tadı ile bireyin kemal noktasına yakınlığı arasında doğru orantı bulunmaktadır. Yani birey imanın kâmil olduğu merkeze ne kadar yakınsa imandan aldığı tatta o derece yüksek, ne kadar uzaksa imandan aldığı tatta o derece düşük olmaktadır. Dolayısıyla görselimizde “A₁”, “A₂”, “A₃” ile “B₁”, “B₂” ve “B₃” şeklinde ifade ettiğimiz farazî noktalar, ele aldığımız “A” ve “B” şahıslarının kendi dinî yaşantılarında imanın kemal noktasına doğru giderken ilerledikleri, geriledikleri veya sabit kaldıkları böylelikle de bireysel dünyalarında imanlarındaki derecelerin nasıl değiştiğini göstermektedir. Bireysel dinî tecrübesinde her bireyin kemal yolculuğunda yer aldığı -genel itibariyle değişimlere açık olan- konumlar, bireylerin tümüne geniş perspektiften bakıldığında birbirleri arasında imanın hem nuru (keyfiyeti) hem de bu nuru besleyen kemmiyeti açısından derecelerin bulunduğunu göstermektedir. Üç farklı durumda göstermeye çalıştığımız bu derecelerde “A/B” ya “B/A” den daha yüksek bir dereceye sahiptir ya da eşittir.

Sonuç olarak Buhârî, imanda tefâdul olduğuna dair bir görüşe sahiptir. Bu konudaki görüşünü desteklemek için yedinci, sekizinci, dokuzuncu, on üçüncü, on beşinci, otuz üçüncü ve otuz altıncı bâblarda ayet veya âsâra yer vermiştir. Bunlardan on üçüncü ve on beşinci bâbta kendi görüşünü ortaya koymuştur. Zikrettiğimiz yedi bâbta, toplam da sekiz rivayete ve el-Bakara suresinden bir ayete yer vermiştir. Müslim ve İbn Mâce ’de yer verilen rivayetler de bireylerin kalplerinde bulunan iman, kendilerinden yapılması veya yapılmaması istenen eylemler üzerinden üst bir konum olarak kemal noktasından başlayarak aşağıya doğru farklı derecelerin bulunduğuna delalet etmektedir. Her bireyin kendi dünyasında kendisinden dinin talep ettiği hususlara karşı tavrı, geniş açıdan bireyler arasında dereceleri oluşturmaktadır. Böylelikle de inananlar imanları açısından eşit olmamaktadır. Ebû Dâvud’un Sünne

bölümü ile Tirmizî'nin iman bölümünde “imanda tefâdul” ile ilgili müstakil bir bâb başlığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte Sünne’de ahlakı en güzel olanının iman bakımından en kamil olacağına dair yer alan rivayete yer vermesi Ebû Dâvud’un imanda tefâdulun varlığını kabul ettiğini göstermektedir. Nitekim Sünne dışında kitâbu’l-cihatta yer alan yirmi sekizinci bâb ve iki bin beş yüz yirmi dört numaralı rivayette daha fazla yapılan amel sebebiyle kişiler arasında derece farklarının oluşabileceğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Tirmizî'nin altıncı ve onuncu bâblarını imanda tefâdul konusunda ele aldık. Altıncı bâbta imanın kemalleşmesi başlığı üzerinden imanda tefâdul konusundaki değerlendirmesini sunmuş olmaktadır. Onuncu bâbta herhangi bir bâb başlığı bulunmamakla birlikte ele alınan iman tadı hakkındaki rivayette bu konuya işaret etmektedir. Nesâî, iman bölümünde genelde konuyla alakalı olarak açık bir şekilde belirtmemektedir. Bununla birlikte bölüm içinde yer alan bâb başlıkları belli oranda bize bir fikir vermektedir. Nesâî, ikinci, üçüncü, dördüncü, on birinci, on yedinci, on sekizinci, on dokuzuncu, otuz ikinci ve otuz üçüncü bâb olmak üzere toplam dokuz bâbta bu konuya dair rivayetlere yer vermektedir. Bunlardan direkt konuyla alakalı olan bâb on yedinci bâbtır. İman ehlinin tefâdulu hakkında olan bu bâb başlığı ile Nesâî'nin imanda tefâdul anlayışını ortaya koymaya çalıştığını ifade edebiliriz.

2.6. İmanda İstisna

Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî’de inceleme yaptığımız iman kitapları, mukaddime ve Sünne bölümünde doğrudan imanda istisnaya dair bilgi bulunmamaktadır.⁹⁰⁶ Çalışmamızın ikinci bölümünde aynı başlık altında yer verdiğimiz açıklamayı burada bir kez daha ifade etmekte fayda görüyoruz. Buna göre imanda istisna konusu ile ilgili iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar ilki Ahmed b. Hanbel’in da altını ısrarla çizdiği üzere kişinin imanından şüphe duymadığı bununla birlikte yaşarken gerçekleştirdiği amellerin Allah tarafından kabul edilmeme ihtimali anlayışına dayanırken diğeri daha ziyade gelecek olarak ifade edilen ölüm anında kişinin ne hal üzere olacağına dayanmaktadır. Bu ikincisi daha ziyade kader konusu ile ilişkili olan muvâfât nazariyesiyle yakından ilgili olup ölüm anına işaret eden hâtimede, imanlı veya imansız olarak ahirete irtihal edildiğine dair bir işaret

⁹⁰⁶ Benzer tespit için Bkz. Kutlu, *Selefiliğin Fikrî Arka Planı*, 119.

niteliği sayılacak amelin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin bilinemeyeceğine dayanmaktadır. Bu bir bakıma kişinin yaşamsal sürecinden ziyade son ânının önemli olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla belli oranda içerisinde şüphe unsuru veya belirsizlik barındırmaktadır. Bununla birlikte Ashâbü'l- hadîs arasında Eş'ârîlikte olduğu gibi ölüm anında iman-küfür açısından bireyin durumu (muvâfât) ile ilgili görüşte olanlarda bulunmaktadır.

Buhârî ve Müslim'de yer alan birer rivayet *dolaylı* olarak burada bahsi geçen istisnalara örnek olarak gösterilebilir. Daha açık bir ifade ile bu sözünü ettiğimiz rivayetlerde takvadan kaynaklı olarak görülse de kişilerin sahip oldukları imana yönelik bir endişeleri bulunmaktadır. Rivayetleri zikrederek yaptığımız açıklamayı belirginleştirelim.

بَابُ خَوْفِ الْمُؤْمِنِ مِنْ أَنْ يَجْبَطَ عَمَلُهُ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ

وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ التَّيْمِيُّ: «مَا عَرَضْتُ قَوْلِي عَلَى عَمَلِي إِلَّا خَشِيتُ أَنْ أَكُونَ مُكَذِّبًا» وَقَالَ ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ:

"أَدْرَكْتُ ثَلَاثِينَ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كُلُّهُمْ يَخَافُ النِّفَاقَ عَلَى نَفْسِهِ، مَا مِنْهُمْ أَحَدٌ

يَقُولُ: إِنَّهُ عَلَى إِيمَانِ جِبْرِيلَ وَمِيكَائِيلَ " وَيُذَكَّرُ عَنِ الْحَسَنِ: " مَا خَافَهُ إِلَّا مُؤْمِنٌ وَلَا أَمِنَهُ إِلَّا مُنَافِقٌ. وَمَا

يُخَذَّرُ مِنَ الْإِصْرَارِ عَلَى النِّفَاقِ وَالْعِصْيَانِ مِنْ غَيْرِ تَوْبَةٍ، لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {وَمَنْ يُصِرُّوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ

يَعْلَمُونَ}

“Müminin farkında olmadan amelinin boşa gitmesinden (iptalinden) korkması hakkındaki bâb: İbrahim et-Teymî (ö. 92/710-11), ‘Sözlerimle amelimi karşılaştırdığımda yalancı olmaktan korkarım.’ dedi. İbn Ebû Müleyke (ö. 117/735), ‘Nebî (s.a.v.)’in ashâbından otuz kişiye yetiştim. Onların hepsi kendileri hakkında münafıklıktan korkuyorlardı. Onlardan hiçbiri Cibril’in veya Mikail’in imanı gibi bir imana sahip olduğunu söylemiyordu.’ dedi. el-Hasan’ın, ‘Bu durumdan ancak mümin korkar; sadece münafık emîn olur.’ dediği rivayet edilmiştir. Allah’u Teala’nın ‘Onlar,

*yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.*⁹⁰⁷ ayetinden dolayı tövbe etmeden nifak ve isyanda ısrar etmekten sakındırmak.”⁹⁰⁸

Otuz altıncı bâb başlığında yer alan “Amelin boşa gideceği (ihbat)” ifadesi, İbn Ebû Müleyke’nin belirttiği “Otuz kadar sahabenin münafıklıktan korkması” ile Hasan-ı Basri’nin ancak münafiğin yaptığı amele ihlâssızlığın bulaşmadığından emin olup münafıklıktan korkmamasına yönelik ifadeleri ilgili ameli gerçekleştirirken taşıdıkları niyetin halis olup olmadığından endişe duymaları şeklinde anlaşılabilirliğini dolayısıyla bâb başlığında yer alan amelin boşa gideceği (ihbat) vurgusu “Halis niyet taşımadan/ Allah rızası olmadan amel gerçekleşmiş bile olsa ondan ecir /sevap elde edilemeyecektir.” şeklinde olabileceğini daha önceki konu başlığında ifade etmiştik. Burada İbrahim et-Teymi’nin sözleriyle amelini karşılaştırdığında yalancı olmaktan korktuğuna dair ifadesi de yer almaktadır. Tüm bu ifadeleri kişilerin gerçekleştirdikleri amellerin Allah tarafından kabul edilip edilmeyeceğine dair bir endişeye dayanabileceğini de söyleyebiliriz. Nitekim rivayette bahsi geçen “niyet” kalbin amelidir. Niyetin ihlaslı olup olmadığına ve dahası bu sebeple Allah tarafından kabul edilip edilmeyeceğine dair şüphe ile imanda istisnânın temel felsefesini oluşturan “yapılan amelin kabul edilip edilmediğinden duyulan endişe” ye benzemektedir. İbrahim et-Teymi’nin sözünde geçen özellikle “yalancı olmaktan korkmak” ifadesini bu bağlamda bir endişenin yansıması olarak ele alabiliriz. Sonuç itibarıyla söz, dilin amelidir. Müslüman olan bir kimsenin dilinden dökülenler ile ortaya koyduğu amellerin tutarlılığı noktasında daha çok kişinin takvası nedeniyle ortaya çıkabilecek bu endişe ile amelin kabul edilip edilmeyeceğinden duyulan endişe aynı kaynaktan beslenmektedir.

İbn Ebû Müleyke’nin sahabe için bahsettiği bu durumun bir benzeri Müslim’de yer alan bir rivayette anlatılmaktadır. Bu rivayet şöyledir:

⁹⁰⁷ Âl-i İmrân 3/135.

⁹⁰⁸ Buhârî, “İmân”, 36.

باب بيان الوسوسة في الإيمان وما يقوله من وجدها

(...) قَالَ: جَاءَ نَاسٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَأَلُوهُ: إِنَّا نَجِدُ فِي أَنْفُسِنَا مَا يَتَعَاظَمُ

أَحَدُنَا أَنْ يَتَكَلَّمَ بِهِ. قَالَ: "وَقَدْ وَجَدْتُمُوهُ؟" قَالُوا: نَعَمْ. قَالَ: "ذَاكَ صَرِيحُ الْإِيمَانِ"

“İmanda vesvesenin ve kendisinde (böyle bir) vesvese meydana gelen kişinin söyleyeceği şeyin beyanı bâbı: ‘(...) *Nebî (s.a.v.)’in ashâbından birtakım insanlar geldi ve ona ‘Biz nefsimizde kendisini söylemeyi bile büyük günah saydığımız bir şey buluyoruz (hissediyoruz).’ diye sordular. Hz. Peygamber’de ‘Geçekten nefsinizde böyle bir şey buluyor musunuz? (Hissediyor musunuz?)’ buyurdu. Onlar da ‘Evet’ dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘Bu imanın sarıhlığıdır.’ buyurdu.*⁹⁰⁹

Rivayete göre Hz. Peygamber’in sahabîlerinden birtakım insanlar gelmiş ve Hz. Peygamber’e kendi nefisleri hakkında söylemeyi bile günah saydıkları şeyler hissettiklerini dile getirmişlerdir. Hz. Peygamber, onların bu tavrı üzerine vesveseyi söylemeyi büyük günah sayma hallerinin imanlarının sarıhlığından/ halisliğinden olduğunu belirtmiştir. İnananların imanları hakkında böyle bir düşünce içerisinde olması dini hassasiyetlerinden kaynaklanmaktadır. Kendi nefisleri hakkında duydukları endişe de yukarıda izahını yapmaya çalıştığımız imanda istisna meselesine benzemektedir.

Yine muvafat nazariyesine uygun olarak hafîmeye (ölüm anındaki son duruma) göre kişinin iman- küfür durumuna karar verilmeye çalışıldığını gösteren Müslim’de geçen başka rivayetleri aşağıda zikrelelim.

باب الدليل على صحة إسلام من حضره الموت ما لم يشرع في النزع وهو الغرغرة ونسخ جواز الاستغفار

للمشركين والدليل على أن من مات على الشرك فهو في أصحاب الجحيم ولا ينقذه من ذلك شيء من

الوسائل

⁹⁰⁹ Müslim, “İmân”, 209-211.

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَمِّهِ عِنْدَ الْمَوْتِ: " قُلْ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، أَشْهَدُ لَكَ بِهَا يَوْمَ

الْقِيَامَةِ، فَأَبَى "، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ} الْآيَةَ

“Gargara anında can çekişmeye başlamadan ölümün yaklaştığı kimsenin müslümanlığının geçerli olmasına ve müşrikler için istiğfarda bulunmanın caizliğinin neshine delili ve cahîm ashâbından olan şirk üzere ölen kişinin vesilelerden hiçbir şeyin bundan kurtaramayacağı delili hakkında bâb: ‘(...) Hz. Peygamber (s.a.v.), amcası ölüm döşeğindeyken ona, ‘La ilahe illallah ’deki Kıyamet günü senin hakkında lehine şahitlik yapayım.’ (buyurdu; ancak amcası) yüz çevirdi. Bunun üzerine Allah, ‘Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin.’⁹¹⁰ ayetini indirdi.”⁹¹¹

Görüldüğü gibi her ne kadar Nevevî’nin yönlendirmesi de olsa bâb başlığında kendisine ölümün yaklaştığı kişisini müslümanlığının geçerli olacağı vurgulanmaktadır. Nitekim rivayette ömrü İslam sınırları içerisinde geçmemiş bir kişiye ölüm kendisine yakın olduğu bir zaman diliminde kelime-i tevhidi söyleterek onu İslam dairesine almaya çalışma ifade edilmektedir. Tabii bu rivayet ve bağlamındaki anlayıştan yola çıkarak ölüm döşeğindeki bir kişiye yapılan telkine de aynı çerçevede önem verildiğini düşünebiliriz. Aşağıdaki rivayeti de bu bağlamda değerlendirebiliriz.

باب الدليل على أن من مات على التوحيد دخل الجنة قطعا

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ مَاتَ وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، دَخَلَ الْجَنَّةَ»

“Tevhid üzerine ölen kimsenin kat’i olarak cennete gireceğinin delili hakkında bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’tan başka ilah olmadığını bilerek ölen kimse cennete girer.’ buyurdu.”⁹¹²

⁹¹⁰ el-Kasas 28/56

⁹¹¹ Müslim, “İmân”, 39-42.

⁹¹² Müslim, “İmân”, 43-47, 52-54, 56.

بَابُ مَا جَاءَ أَنَّ الْأَعْمَالَ بِالْخَوَاتِيمِ

(...) إِنَّ أَحَدَكُمْ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ حَتَّىٰ مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ ثُمَّ يَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيُحْتَمُّ

لَهُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ فَيَدْخُلُهَا وَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ حَتَّىٰ مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ ثُمَّ

يَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيُحْتَمُّ لَهُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ فَيَدْخُلُهَا

“Amellerin hâtimelere bağlı olması hakkında gelen bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘(...) Sizden biri kendisiyle cennet arasında bir arşın mesafe kalıncaya kadar cennetliklerin amelini yapacak sonra kitâbta onun hakkında geçen hüküm üstün gelecek ve bunun üzerine cehennem ehlinin ameli ile (son ameli) son bulacak. Sonuçta cehenneme girecektir. Yine sizden biri kendisiyle cennet arasında bir arşın mesafe kalıncaya kadar cehennemliklerin amelini yapacak sonra kitâbta onun hakkında geçen hüküm üstün gelecek ve bunun üzerine cennet ehlinin ameli ile (son ameli) son bulacak. Sonuçta cennete girecektir.’ buyurdu.”⁹¹³

Tirmizî’de geçen yukarıda yer verdiğimiz rivayet, iman bölümünde değil, meselenin muvâfat nazariyesi ile ilişkisi sebebiyle kader bölümünde yer almaktadır. Dolayısıyla Tirmizî’de yer alan bu rivayet ve bâb başlığından yola çıkarak onun nezdinde imanda istisnanın amellerin kabul edilip edilmemesine yönelik değil, hâtime esnasında yapılan son amel ve bu amel ile cennete veya cehenneme gitmeyi ifade eden muvâfat teorisine dayandığı ifade edilebilir.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız üzere İbn Mâce’nin *Sünen*’inin “Mukaddime” bölümünde yer alan iman bâbı altında imanda istisnaya yer verilmemektedir. Genel anlamda ele aldığımız bölümlerin dışında bu konuda imanda istisna meselesinin İbn Mâce’de züht bölümünde zikredildiğini görmekteyiz. İlgili bâb başlığını ve altında yer rivayeti, konuya ışık tutması açısından her ne kadar farklı bir bölüme aitte olsa da burada zikretmeye değer görmekteyiz. Söz konusu rivayet aşağıdaki gibidir.

⁹¹³ Tirmizî, “Kader”, 4.

بَابُ التَّوَقُّي عَلَى الْعَمَلِ

عَنْ عَائِشَةَ ، قَالَتْ : قُلْتُ : يَا رَسُولَ اللَّهِ { وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ } أَهْوَ الَّذِي يَزِينِي ،

وَيَسْرِقُ ، وَيَشْرَبُ الْحَمْرَ ؟ قَالَ : لَا ، يَا بِنْتَ أَبِي بَكْرٍ أَوْ يَا بِنْتَ الصِّدِّيقِ وَلَكِنَّهُ الرَّجُلُ يَصُومُ ، وَيَتَصَدَّقُ

، وَيُصَلِّي ، وَهُوَ يَخَافُ أَنْ لَا يُتَقَبَّلَ مِنْهُ

“Amel konusunda muttaki olmak hakkındaki bâb: Âişe radiyallahu anha, “Rasulullah’a ‘Verdiklerini, rablerine dönecekleri inancından dolayı kalpleri ürpererek verenler;’⁹¹⁴ ayetinde –bahsedilen kişi hakkında - zinâ eden, hırsızlık yapan ve içki içen kişi midir?’ diye sorduğunu (Rasulullah (s.a.v.)’ in ise) ‘Hayır! Ey sıddığın kızı! Lakin o, kendisinden kabul olunmaması korkusu içinde oruç tutan, sadaka veren ve namaz kılan adamdır.’ buyurduğunu söyledi.”⁹¹⁵

İbn Mâce’de geçen yukarıdaki rivayet Buhârî için doğrudan, Müslim için ise dolaylı olarak ifade ettiğimiz muvâfat nazariyesiyle ilişkili istisnadan farklıdır. Burada kişinin yaptığı amelin Allah nezdinde kabul olup olmamasına dair duyulan endişe hali tam da Ehl-i Hadîs’in imanda istisna mantığıyla örtüşmektedir. Nitekim önceki bölümde ifade etmeye çalıştığımız göre Ehl-i Hadîs’in iman anlayışı esasen kişinin imanından şüphe duyması veya İbn Teymiyye’nin işaret ettiği üzere ölüm anındaki son duruma değil tamamen kişinin gerçekleştirdiği amelin Allah katındaki kabul veya reddine yönelik endişeye dayanmaktadır.

2.7. İmanda Büyük Günah

Büyük günah, Ehl-i Hadîs nezdinde birkaç mezhebe karşı oldukları bir alanı teşkil etmektedir. Konu hakkındaki görüşleriyle Ehl-i Hadîs, amelin imandan olmadığı görüşünden yola çıkarak masiyetlerin imana zarar vermeyeceğini söyleyen Mürchie’yi bu konuda iman-amel ilişkisi üzerinden tenkit ettiği gibi en ufak bir günahta kişiyi tekfir eden Hâricîler ile büyük günah işleyen kişiyi iman dairesinden çıkarıp küfür ile

⁹¹⁴ el-Mü’minûn 23/ 60.

⁹¹⁵ İbn Mâce, “Züht”, 20. (No. 4198.)

iman arasında (el-menzile beyne'l-menzileteyn) (fasık statüsünde) bekleten Mu'tezile'yi de muhatap almaktadır. Özellikle Hâricîler ve Mu'tezile "şefaât" üzerinden tenkit edilmektedir. Çünkü bazı rivayetler de Allah'ın izin verdiği bir şefaâtçi ile Hâricîlerin veya Mu'tezile'nin cehennemlik olduğunu iddia ettiği bir kimse "şefaât" yoluyla cehennemden kurtulabilmektedir. Bu konuyla ilgili rivayetler Müslim'in iman kitabı ile Ebû Dâvud'un Sünen'inin Süne bölümünde şefaât hakkındaki bâbın altında yer almaktadır.⁹¹⁶ Dolayısıyla yüzyıl içinde meydana gelen diğer itikadî tartışmalarla iman meselesinin iç içe geçtiğini belirtebiliriz.

بَابُ: الْمَعَاصِي مِنَ الْأَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ، وَلَا يُكْفَرُ صَاحِبُهَا بِإِتِكَائِهَا إِلَّا بِالشِّرْكِ

لِقَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّكَ أَمْرٌ فِيكَ جَاهِلِيَّةٌ» وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ

يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ}

“Bâb: Masiyetler Cahiliye işlerindedir. Nebî (s.a.v.)'in ‘*Sen kendisinde Cahiliye olan bir kişisin!*’ buyurması ve Allah’u Teala’nın ‘*Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar.*’⁹¹⁷ ayeti sebebiyle şirk dışındaki masiyetleri işleyen kimsenin tekfir edilmeyeceği.”⁹¹⁸

Buhârî *Sahîh*'inin “*Masiyetler Cahiliye işlerindedir.*” şeklindeki yirmi ikinci bâb başlığının hemen altında günah sahibinin şirk dışındaki günahları işlemekle tekfir edilmeyeceğini bildirmiştir. Görüşünü ayet ve hadisle desteklemeye çalışmıştır. Burada “*şirk dışındaki günahlar*” ifadesiyle kastedilen vaciplerin terki ve haram fiillerin işlenmesi sebebiyle ortaya çıkan tüm masiyetlerdir. Şirk masiyetlerin en büyüğüdür. Bundan dolayı istisna edilmiştir. Günahları sebebiyle kişiyi tekfir eden Hâricîlerin hilafına küfrün kişiyi dinden çıkarmayacağını ifade etmek istemiştir. Çünkü burada masiyetlerin “*küfür*” olarak isimlendirilmesi küfrü nimete istinaden mecazdır. Yoksa küfrü cehd kastedilmemiştir. Şirkin dışındaki günahlar bağışlanabilir olma özelliği taşımaktadır. Şirkle kastedilen ise küfürdür. Kim Hz. Peygamberin

⁹¹⁶ Müslim, “İmân”, 47, 302, 332, 338-345.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 23. (No. 4739, 4740.)

⁹¹⁷ en-Nisâ 4/48.

⁹¹⁸ Buhârî, “İmân”, 22.

nübüvvetini inkâr ederse Allah’la beraber başka bir ilahın varlığını kabul etmese bile kafir olmuş olmaktadır. Dolayısıyla Buhârî, büyük günah meselesinde Haricîlerin tekfir anlayışına Nisa suresindeki bu ayetle karşı çıkmaya çalışmıştır.⁹¹⁹

بَابُ مَا جَاءَ فِيْمَنْ يَمُوتُ وَهُوَ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

(...) سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَنْ شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ،

حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ النَّارَ.

“Allah’tan başka ilah olmadığına şehadet ederek ölen kimse hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın rasulu olduğuna şehadet eden kimseye Allah cehennemini haram kılar.’ buyurdu.”⁹²⁰

Tirmizî, bu hadisin amelsiz bir şekilde kişinin cennete direkt girebileceğine dair delil niteliğinde olmadığını ilim ehlerinden bazı kimselerin bu hadiste nakledilen meseleyi tevhid inancına sahip olanların günahlarının karşılığı olarak cehennemde azap görseler bile önünde sonunda bu kişinin cennete gireceği şeklinde izah ettiklerini nakletmektedir. Bunun delili olarak da yukarıda zikrettiğimiz hadisin açıklamasında Enes b. Malik’ten Hz. Peygamber’in tevhid ehlerinden olan bir grubun cehennemden çıkarılıp cennete sokulacağına dair olan bir rivayeti nakletmektedir.

بَابُ بَيَانِ إِطْلَاقِ اسْمِ الْكُفْرِ عَلَى مَنْ تَرَكَ الصَّلَاةَ

«(...) إِنَّ بَيْنَ الرَّجُلِ وَبَيْنَ الشِّرْكِ وَالْكَفْرِ تَرَكَ الصَّلَاةَ»

“Namazı terk eden kişiye ‘küfür’ isminin verilmesinin beyanı hakkında bâb: (...) ‘Namazı terk etmek kişi ile şirk ve küfür arasındadır.’”⁹²¹

Daha önceki bölümümüzde Ehl-i Hadîs nezdinde namazın özel bir konumu olduğuna işaret etmiştik. Müslim ve Ebû Dâvud ‘ta yer alan yukarıdaki rivayette bu özel konuma işaret bulunmaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber, “namazı terk

⁹¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/182,183.

⁹²⁰ Tirmizî, “İmân”, 17.

⁹²¹ Müslim, “İmân”, 134.; Ebû Dâvud, “Sünne”, 15. (No. 4678); Tirmizî, “İmân”, 9.

etmek”, kişi ile şirk arasında bulunduğunu beyan etmiştir. Böylece de masiyetlerin imana zarar vermeyeceğini savunan Mürcie’nin görüşü tenkit edilmiş olmaktadır. Esasen Mürcie genel olarak amelin imandan olmadığı görüşünden hareketle büyük günah işleyeni tekfir etmemektedir. Öte yandan Ehl-i Hadîs, amelin imandan olduğunu belirttikleri halde büyük günah işleyeni tekfir etmemektedir. Sonuçta her ikisi de büyük günah işleyeni tekfir etmediklerine göre “Biri diğerini karşıt görüşü olarak niçin değerlendirmiş?”, “Aralarında bu konuda niçin bir tartışma bulunmaktadır?” gibi sorular akla gelebilir. Ancak bu soruya yukarıdaki rivayetten de yola çıkarak iki grup arasında bir farkın bulunduğunu belirtebiliriz. Ehl-i Hadîs belki diğer amellerden dolayı değil ama özellikle “namaz” a atfedilen özel bir durumdan dolayı aslında inanan ve Allah’a şirk koşmayan bir kimseyi namaz ibadetindeki kusuru sebebiyle tekfir edebilmektedir.⁹²² Meselenin bir başka yönü sadece bu hükmü namaz ile ilgili olunca vermeleri diğer amellerle ilgili olarak benzer hükümleri vermemeleri ile de Hâricîlerden ayrılmaktadır. Nitekim Tirmizî’ de yer alan aşağıdaki rivayet bunu ifade eder niteliktedir.

بَابُ مَا جَاءَ فِي تَرْكِ الصَّلَاةِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمُ الصَّلَاةُ، فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كَفَرَ.

(...) عَبْدُ اللَّهِ بْنُ شَقِيقِ الْعُقَيْلِيِّ، قَالَ: كَانَ أَصْحَابُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَرَوْنَ شَيْئًا مِنْ

الْأَعْمَالِ تَرَكَهُ كُفْرٌ غَيْرَ الصَّلَاةِ.

“Namazın terki hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Bizlerle onlar arasındaki söz namazdır. Kim namazı terk ederse kafir olur.’ buyurdu.”

(...) Abdullâh b. Şakîk el-Ukaylî (ö. 108/ 726)⁹²³ ‘Muhammed (s.a.v.)’ in ashâbı namaz hariç amellerden herhangi birinin terkinin küfür olarak görmezdi.’⁹²⁴

⁹²² Konu ile ilgili bilgiyi çalışmamızın ikinci bölümü “Namazın Terki Durumu” başlığı altında yer verdik.

⁹²³ İbn Hacer, *Tehzibü't-tehzib.*, 2/ 353, 354.

⁹²⁴ Tirmizî, “İmân”, 9. (No. 2621, 2622.)

بَابُ: عَلَامَةُ الْإِيمَانِ حُبُّ الْأَنْصَارِ

«(...) آيَةُ الْإِيمَانِ حُبُّ الْأَنْصَارِ، وَآيَةُ النَّفَاقِ بُعْضُ الْأَنْصَارِ»

“İmanın alametinin, ensarı sevmenin olması hakkındaki bâb: *“İmanın alameti ensarı sevmektir. Nifakın alameti ensara buğz etmektir.”*⁹²⁵

Bu bâb başlığı ile Buhârî, sahabeyi tan eden Hâricî ve Şîî zihniyeti eleştirmektedir. Ayrıca Ensar üzerinden sahabenin sevilmemesinin iman açısından sıkıntılı bir durum ortaya çıkaracağına işaret etmektedir.⁹²⁶

بَابُ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ

« (...) يُقُولُ: " إِذَا أَسْلَمَ الْعَبْدُ فَحَسُنَ إِسْلَامُهُ، يُكْفِرُ اللَّهُ عَنْهُ كُلَّ سَيِّئَةٍ كَانَ زَلَفَهَا، وَكَانَ بَعْدَ ذَلِكَ

الْقِصَاصُ: الْحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا إِلَى سَبْعِ مِائَةٍ ضِعْفٍ، وَالسَّيِّئَةُ بِمِثْلِهَا إِلَّا أَنْ يَتَجَاوَزَ اللَّهُ عَنْهَا "»

“Kişinin İslam’ının güzelliği hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber, *‘Kul müslüman olduğunda İslam’ını (müslümanlığını) güzel yaparsa Allah kendisine yaklaştığı tüm günahları ondan siler. Bundan sonra bir haseneye yedi yüz katına kadar, bir kötülüğe ise Allah’ın dilerse bağışlaması hariç misli kadar karşılık olur.’* buyurdu.”⁹²⁷

Otuz bir numaralı bâbta Allah rasulunun kişinin müslüman olduktan sonra müslümanlığını iyi yaparsa Allah tarafından günahlarının bağışlanacağını, bundan sonra da yaptıklarının karşılığı olarak bir iyiliğine on katından yedi yüz katına kadar sevap, kötülüğüne karşı ise kendi misli kadar günahın bulunduğunu ancak Allah’ın dilediği takdirde bundan vazgeçebileceğini buyurduğu nakledilmektedir.⁹²⁸ Müslim’de de bu konuya benzer rivayetler yer almaktadır. Bu rivayetler kalbin ameli olan niyetin kötü bir amel veya iyi bir amel gerçekleştirmeye yönelik eğiliminin farklı

⁹²⁵ Buhari, “İmân”, 10.; Nesâî, “İmân”, 19.

⁹²⁶ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 387.

⁹²⁷ Buhârî, “İmân”, 31.

⁹²⁸ Buhârî, “İmân”, 31.

değerlendirileceğini göstermektedir. Buna göre kul iyi bir davranışı yapmaya niyet eder; ancak bu ameli yapmaya muvaffak olamazsa niyeti kendi lehine tam bir iyilik olarak, şayet bu ameli yaparsa on iyilikten yedi yüz katına kadar haseneler halinde yazılmaktadır. Bir kötülük yapmaya niyet eder ve yapmazsa kötü niyeti affedilir, ancak bunu gerçekleştirirse yaptığı kötülük aynıyla yazılmaktadır.⁹²⁹

İşte kendi bağlamında rivayetin son kısmında yer alan kötülüğün karşılığı olan şeyden Allah'ın dilerse vazgeçmesi ifadesi Mu'tezile 'ye ve insanları günahlarından dolayı tekfir edip ebedî cehennemde olacaklarını ifade eden Hâricîlere bir reddiye olarak kabul edilmiştir.⁹³⁰

بَابُ

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ، وَحَوْلَهُ عِصَابَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِ: «بَايَعُونِي عَلَى أَنْ لَا تُشْرِكُوا بِاللَّهِ شَيْئًا، وَلَا تَسْرِقُوا، وَلَا تَزْنُوا، وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ، وَلَا تَأْتُوا بِبُهْتَانٍ تَفْتَرُونَهُ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ، وَلَا تَعْصُوا فِي مَعْرُوفٍ، فَمَنْ وَفَى مِنْكُمْ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ، وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا فَعُوقِبَ فِي الدُّنْيَا فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ، وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا ثُمَّ سَتَرَهُ اللَّهُ فَهُوَ إِلَى اللَّهِ، إِنْ شَاءَ عَفَا عَنْهُ وَإِنْ شَاءَ عَاقَبَهُ» فَبَايَعْنَاهُ عَلَى ذَلِكَ

“Bâb: Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarınızı öldürmemek, el ve ayaklarınız arasından uyduracağınız bir yalan getirmeyin, herhangi bir iyi işte asi olmamak konusunda bana beyat edin. Böyle bir kimse için ecrini vermek Allah’a kalmıştır. Bu günahlardan birini işleyen kimse dünyada cezalandırılırsa bu günahlarına kefaret olarak yeter. Bu günahlardan herhangi birini işler sonra Allah bunu örterse onun durumu Allah’a

⁹²⁹ Müslim, “İmân”, 201-207.

⁹³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/215.

*kalmıştır. Allah dilerse affeder; dilerse onu cezalandırır.’ buyurdu. Bizde bu konularda Hz. Peygamber’e beyat ettik.”*⁹³¹

Musannif Buhârî’nin eserinin iman bölümünün on birinci bâbında aşağıda sıraladığımız altı günaha yer verirken Nesâî eserinin iman bölümünün on dördüncü bâbında aşağıdaki ilk üç günaha yer vermektedir. Bunlar şöyledir:

- Allah’a herhangi bir şeyi ortak koşmak,
- Hırsızlık yapmak,
- Zina etmek,
- Çocuklarını öldürmek,
- El ve ayaklar arasından uydurulan bir yalan getirmek,
- Herhangi bir iyi işte asi olmak.

Söz konusu bu altı husus günah olarak telakki edilmektedir. Bu günahlardan birini işleyen kimse dünyada cezalandırılırsa uygulanan ceza kefaret olarak yeterli kabul edilmektedir. Ancak kişinin işlediği günah diğer insanların bilgisi dahilinde olmaz ve bu sebeple dünyada cezalandırılmazsa ahiret hayatı açısından durumu Allah’a kalmış olmakta, O’nun dilerse bu günahkâr kulu affedebileceği dilerse de cezalandırabileceği nakledilmektedir.

Musannifin böyle bir rivayete yer vermesinden hareketle “*Büyük günah işleyen kafirdir. Cehennemde ebedi olarak kalır.*” görüşüne sahip olanların görüşünü reddettiği belirtilmiştir.⁹³² el-Mâzerî (ö. 536/1141) bu rivayette geçen “*Allah’a kalmıştır.*” ifadesi hakkında bu ifadenin büyük günah işleyeni kafir kabul eden Hareicîlerin ve tövbe etmeden ölen fasığın cezalandırılmasını gerekli gören Mu‘tezile’ye bir reddiye olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre Hz. Peygamber bu kişinin durumunun Allah’ın dilemesine bağlı olduğunu söylemiş, kesin olarak cezalandırılmayacağını söylememiştir.⁹³³

Buna benzer bir rivayet Tirmizî’ de yer almaktadır. İlgili rivayet şöyledir:

⁹³¹ Buhârî, “İmân”, 11.; Nesâî, “İmân”, 14.

⁹³² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/138.

⁹³³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/148.

بَابُ مَا جَاءَ لَا يَزِينِي الرَّائِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ أَصَابَ حَدًّا فَعَجَّلَ عُقُوبَتَهُ فِي الدُّنْيَا فَاللَّهُ أَعَدَّ لَهُ مِنْ أَنْ

يُثَبِّتِي عَلَى عَبْدِهِ الْعُقُوبَةَ فِي الْآخِرَةِ، وَمَنْ أَصَابَ حَدًّا فَسَتَّرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَفَا عَنْهُ فَاللَّهُ أَكْرَمُ مِنْ أَنْ يَعُودَ

فِي شَيْءٍ قَدْ عَفَا عَنْهُ.

“Zânînin mümin olarak zina etmeyeceği hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Kime had cezası tatbik edilmesi gerekir de cezası öne alınarak dünyada verilirse Allah kuluna ahirette cezayı ikilemek (tekrar ceza vermekten) adildir. Kime bir had cezası tatbik etmek gerekir de Allah onu örte ve onu bağışlarsa Allah’ın keremi affettiği şeye geri dönmekten daha üstündür.’ buyurdu.”⁹³⁴

Müslim’de bu günahlara dair bir rivayet geçmektedir. Bu rivayet şöyledir:

باب بيان نقصان الإيمان بالمعاصي ونفيه عن المتلبس بالمعصية على إرادة نفي كماله

(...) إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يَزِينِي الرَّائِي حِينَ يَزِينِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَسْرِقُ السَّارِقُ

حِينَ يَسْرِقُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَشْرَبُ الْخَمْرَ حِينَ يَشْرَبُهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ» (...)

“Masiyetlerle imanın eksilmesi, masiyet işlemekte olandan imanın -kemalinin (nefyi) olumsuz etkileneceği kastıyla- nefyedilmesini beyan bâbı: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Zânî, zina ettiği sırada mümin olarak zina etmez. Hırsız, çaldığı sırada mümin olarak çalmaz. İçki içen, içki içtiği sırada mümin olarak içmez.’ buyurdu (...).”⁹³⁵

Müslim’de geçen yukarıdaki rivayette Hz. Peygamber, zinakâr kişinin zina ettiği sırada mümin olarak zina etmeyeceğini; içki içen kişinin de içki içtiği zamanda mümin olarak içmeyeceğini; hırsızında çaldığı sırada mümin olarak çalamayacağını bildirmektedir. İmam Nevevî’nin bu hadis için seçtiği bâb başlığı Müslim nezdinde

⁹³⁴ Tirmizî, “İmân”, 11. (No. 2626.)

⁹³⁵ Müslim, “İmân”, 100-105.

rivayette zikri geçen günahları işleyen kişinin imanında bir nakıslık meydana geldiği günahında ısrar etmesinin neticesinde iman isminden çıkabileceği şeklinde bir anlayışa sahip olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu günahlar, ilk etapta imanın kemaliyetini etkilemesi bakımından değerlendirilmeye alınmaktadır. Ebû Dâvud' ta da yukarıda yer alan rivayetin bir benzeri imanın artması ve azalması hakkındaki bâbta geçmektedir. Sadece yukarıdakinden farklı olarak böyle bir kişiye tövbe kapısının açık olduğu⁹³⁶ ve zina eylemini yapınca imanın kendisinden çıkıp bir bulut gibi başının üstünde olacağı zina eyleminden uzaklaştığı anda da imanının kendisine geri döneceği belirtilmektedir.⁹³⁷ Ebû Dâvud'un zikrettiği bu rivayet Tirmizî'de de geçmektedir. Tirmizî, burada hadisi hadisle açıklamaktadır. Bu amaçla kişinin rivayette geçen günah eylemleri yaparken imanının bir bulut gibi başının üstünde beklediği bu eylemlerden ayrıldığında ise imanının kendisine döneceğini ifade eden rivayeti aktarır ve böyle bir kişinin imandan İslam'a çıkacağını nakletmektedir. Onun ilgili hadisle alakalı son olarak bu günahlardan dolayı ilim ehlinin kimseyi tekfir etmediğini bildirmesi de bu kişilerin İslam dairesi içerisinde kaldığını göstermektedir.⁹³⁸ Bu günahları işleyen kişiler için tövbe kapısının açık olduğu bildirilmektedir.⁹³⁹ Konuyla alakalı olarak Müslim'de geçen bir rivayeti zikretmemiz faydalı olacaktır. Burada bir başka hususu da zikretmek isteriz. Daha önce bahsettiğimiz üzere Tirmizî'de iman ile İslam özdeş kavramlar değildir. Bu anlamda “mümin” ismi daha ziyade “kamil iman” sahibini ifade ederken “müslim” dolaylı olarak ifade etmek gerekirse “noksan iman” sahibine delalet etmektedir. “Mümin olarak yapmaz.” ifadesini “Bu eylemi ancak noksan imanı olan yapar.” şeklinde de düşünebiliriz. Bu “noksan iman” a sahip kişinin tabiri caiz ise noksan iman skalasının kamil iman kısmına mı yoksa imanın artıp iyice tükenip geride kendisinden hiçbir şeyin kalmadığı noktaya mı yakın olduğu bizim tarafımızdan bilinemez. Bu bölümde imanda istisna başlığı altında Tirmizî'nin kader-iman- amel ilişkine dayanan Muvâfât nazariyesini benimsediğini ifade ettik. Buradan hareketle yukarıdaki rivayette bahsi geçen günah(lar)ı işleyen kişinin imanın kendisinden çıkıp bulut gibi başının üzerinde duracağı, ilgili işi bitirdiğinde ise

⁹³⁶ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4689.)

⁹³⁷ Ebû Dâvud, “Sünne”, 16. (No. 4690.)

⁹³⁸ Tirmizî, “İmân”, 11.

⁹³⁹ Müslim, “İmân”, 100-105.

kendisine geri döneceği ifade edilmektedir. Peki o halde kişi bu eylem(ler)i yaptığı sırada ölse Tirmizî’ye durum nasıl olacaktır? İman- İslam ayrımını kabul ettiği için bu günahı yapan kişinin tekfir edilmemesi ve ilgili “yapılan son” eylemin “günah” olması nedeniyle muvâfât nazariyesine göre kafir olması durumu nasıl açıklanabilir? Bu durumu şöyle açıklayabileceğimizi düşünüyoruz. Günah eylemleri gerçekleştirerek gerçekleştirerek imanın, kendisinden geriye hiçbir şey kalmayınca kadar azabileceğini önceki bölümümüzde ifade etmiştik. Bu durum kişiyi kafir olmanın sınırına getirebilir. Tirmizî’nin ilgili konuda ele aldığı anne rahminde belirlenen ve kişinin kurtulanlardan mı yoksa kurtulamayanlardan mı olacağına dair rivayet bir yönüyle kendisinde değişikliğin olmadığı bir bilgiyi sunmaktadır. Dolayısıyla kişinin ilgili eylemleri yaparak İslam ile arasındaki son ve ince bağı koparabileceği bu durumda aslında ilk yazıya rücu eden bir durum olduğu düşünülebilir.

بَابُ مَنْ مَاتَ لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ الْجَنَّةَ، وَمَنْ مَاتَ مُشْرِكًا دَخَلَ النَّارَ

(...) سَمِعْتُ أَبَا ذَرٍّ، يُحَدِّثُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: " أَتَانِي جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَبَشَّرَنِي

أَنَّهُ مَنْ مَاتَ مِنْ أُمَّتِكَ لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ الْجَنَّةَ، قُلْتُ: وَإِنْ زَنَى وَإِنْ سَرَقَ؟ قَالَ: وَإِنْ زَنَى وَإِنْ

سَرَقَ "

“Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayarak ölen kişinin cennete, müşrik olarak ölen kişinin ise cehenneme gireceği hakkındaki bâb: (...) *Ebû Zer’i Nebî (s.a.v.)’in şöyle buyurduğunu tahdis ederken işittim: ‘Cibrîl (a.s.), bana geldi ve beni, ‘Ümmetinden Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayan kimse cennete girer.’ diye müjdeledi. (Ona) Dedim ki: ‘Zina yapsa, hırsızlık etse dahi mi?’ Dedi ki: ‘Zina yapsa, hırsızlık etse dahi (cennete girer.)’*”⁹⁴⁰

Bu rivayete göre Cibrîl, Hz. Peygamber’e ümmetinden Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayan her kişinin cennete gireceğini müjdeleyince, Hz. Peygamber, “Zina

⁹⁴⁰ Müslim, “İmân”, 150-154.; Tirmizî, “İmân”, 18.

yapsa, hırsızlık etse dahi mi?” diye sormuş, Cibrîl’de “Zina yapsa, hırsızlık etse dahi.” demiştir. Dolayısıyla Allah’a herhangi bir şeyi ortak koşan cehenneme girecektir.

بَابُ كَوْنِ الشِّرْكِ أَفْبَحَ الذُّنُوبِ، وَبَيَانِ أَعْظَمِهَا بَعْدَهُ

(...) سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الذَّنْبِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ؟ قَالَ: «أَنْ يَجْعَلَ لِلَّهِ نِدًّا وَهُوَ

خَلْقَكَ» قَالَ: قُلْتُ لَهُ: إِنَّ ذَلِكَ لَعَظِيمٌ، قَالَ: قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: «ثُمَّ أَنْ تَقْتُلَ وَلَدَكَ مَخَافَةَ أَنْ يَطْعَمَ

مَعَكَ» قَالَ: قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: «ثُمَّ أَنْ تُزَايِيَ حَلِيلَةَ جَارِكَ»

“Şirkin günahların en çirkini/ kötüsü olmasını ve ondan sonraki en büyük günahın beyanı hakkındaki bâb: (...) *Rasulullah (s.a.v.)’e ‘Allah katında günahların en büyüğü hangisidir?’ diye sordum. Hz. Peygamber, ‘Seni yaratmış olduğu halde Allah’a bir ortak kılmandır.’ buyurdu. Ona ‘Muhakkak bu çok büyüktür.’ dedim. ‘Sonra hangisidir?’ dedim. ‘Sonra seninle yemesinden korktuğun için çocuğunu öldürmendir.’ buyurdu. ‘Sonra hangisidir?’ dedim. ‘Sonra komşunun hanımıyla zina etmendir.’ buyurdu.*”⁹⁴¹

Hız. Peygamber’e Allah katında en büyük günahın ne olduğu sorulmuştur. Hız. Peygamber, Allah’a ortak koşmak olduğunu söylemiştir. Sonra hangisi olduğu sorulunca bu kez “*Seninle yemesinden korktuğun için çocuğunu öldürmendir.*” buyurmuştur. Aynı diyalog içerisinde son kez sonra hangisi olduğu sorulmuş ve Hız. Peygamber “*Komşunun hanımı ile zina etmendir.*” buyurmuştur. Yani burada yer alan rivayette Allah’a ortak koşmak, rızık korkusundan dolayı çocuğunu öldürmek, zina yapmak olmak üzere üç husus zikredilmektedir. Bu rivayeti Müslim nazarında anlamamıza yardımcı olması açısından ilgili hadis için Nevevî tarafından seçilen şirkin büyük günah olması ve ondan sonraki günahların en büyüğünü beyan etme şeklinde ifade edilen bâb başlığına bakmamız yeterli olacaktır. Nevevî’nin attığı bâb başlığı bizlere bu günahların her birinin derece itibarıyla aynı statüde olmadığını en büyük günahtan başlayarak aşağıya doğru bir dereceleme sistemi olduğuna işaret etmektedir.

⁹⁴¹ Müslim, “İmân”, 141, 142.

Bu konuda Ebu Ubeyd'in *Kitâbü'l-Îmân* adlı eserinde bahsettiği ifadeler bizi destekler niteliktedir. Burada yer alan bilgiye göre, bu günahların hepsi yasak olmaları bakımından birbiri ile eşit ve aynı konumdadır. Bununla birlikte günah ve saygısızlık bakımından birbirinden farklıdır. Aynı şekilde bu günahlar kendi içlerinde de bir değildir. Yani örneğin zina suçunu ele alalım. Günah işleyen bakire veya dulun her ikisi içinde Allah'a asi olduğunu söylenebilir; ancak bunlardan biri diğerine göre daha büyük günah işlemiş, dolayısıyla da daha ağır ceza ile cezalandırılmıştır.⁹⁴²

بَابُ بَيَانِ الْكِبَائِرِ وَأَكْبَرِهَا

(...) فَقَالَ: «أَلَا أَنْبِئُكُمْ بِأَكْبَرِ الْكِبَائِرِ؟» ثَلَاثًا «الإِشْرَاقُ بِاللَّهِ، وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ، وَشَهَادَةُ الزُّورِ - أَوْ

قَوْلُ الزُّورِ» (...)

“Kebairin ve onların en büyüğünün beyanı bâbı: (...) *Rasulullah (s.a.v.)*, üç defa ‘Büyük günahların en büyüğünü size haber vereyim mi? Allah’a şirk koşmak, ana-babaya itaatsizlik ve yalan yere şahitliktir (veya yalan söylemektir).’ buyurdu.”⁹⁴³

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْكِبَائِرِ، قَالَ: «الإِشْرَاقُ بِاللَّهِ، وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ، وَقَتْلُ النَّفْسِ،

وَقَوْلُ الزُّورِ»

“(...) Nebî (s.a.v.)’in büyük günahlar hakkında ‘Allah’a şirk koşmak, ana-babaya itaatsizlik, cana kıymak ve yalan söylemektir.’ buyurduğu nakledildi.”⁹⁴⁴

⁹⁴² Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, “Kitâbü'l-Îmân”, 290.

⁹⁴³ Müslim, “Îmân”, 143.

⁹⁴⁴ Müslim, “Îmân”, 144.

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «اجْتَنِبُوا السَّبْعَ الْمُوبِقَاتِ» قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا هُنَّ؟

قَالَ: «الشِّرْكُ بِاللَّهِ، وَالسِّحْرُ، وَقَتْلُ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ، وَأَكْلُ مَالِ الْيَتِيمِ وَأَكْلُ الرِّبَا، وَالتَّوَلَّى

يَوْمَ الرَّحْفِ، وَقَذْفُ الْمُحْصَنَاتِ الْعَافِيَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ»

“Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘Mubikât-ı seb’adan (helak edici yedi günah) sakının.’ ‘Ya Rasulallah! mubikât-ı seb’a nedir’ denildi. Rasulullah, ‘Allah’a şirk koşmak, sihir, hak sebebiyle olmanın dışında Allah’ın haram kıldığı cana kıymak, yetim malı yemek, riba yemek, ordunun ilerleme/çarpışma gününde savaştan kaçmak, zinadan haberi olmayan iffetli Müslüman kadınlara zina iftirası atmaktır.’⁹⁴⁵

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ الْكَبَائِرِ شَتَمَ الرَّجُلِ وَالِدَيْهِ» قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ،

وَهَلْ يَشْتِمُ الرَّجُلُ وَالِدَيْهِ؟ قَالَ: «نَعَمْ يَسُبُّ أَبَا الرَّجُلِ فَيَسُبُّ أَبَاهُ، وَيَسُبُّ أُمَّهُ فَيَسُبُّ أُمَّهُ»

“Rasulullah (s.a.v.), ‘Kişinin ana-babasına sövmesi büyük günahlardandır.’ buyurdu. ‘Ya Rasulallah! Kişi ana-babasına söver mi?’ dediler. Rasulullah, ‘Evet! Birisinin babasına söver; sonra o da onun babasına söver. Birisinin annesine söver; sonra o da onun annesine söver.’ buyurdu.”⁹⁴⁶

Müslim’de yer alan yukarıdaki rivayetlerde Hz. Peygamber kebâir (büyük günah), ekber-i kebâir (en büyük günah) ve mubikât-ı seb’adan (helak edici yedi günah) bahsetmektedir.

Buna göre, helak edici yedi günah;

- Allah’a şirk koşmak,
- Allah’ın haram kıldığı canı haksız yere öldürmek,
- Yetim malı yemek,
- Faiz yemek,
- Savaştan kaçmak ve
- İffetli kadınlara iftira etmektir.

⁹⁴⁵ Müslim, “İmân”, 145.

⁹⁴⁶ Müslim, “İmân”, 146.

Kebâir;

- Allah'a ortak koşmak,
- Cana kıyma ve
- Ana-babaya eziyet etmektir. Kişinin anne- babasına kötü söz söylemesi veya başkasına söyletmesidir.⁹⁴⁷

Ekber-i kebâir ise;

- Yalan söylemek veya yalan şahitlik yapmaktır.⁹⁴⁸

Günahları türlerine göre ayıran rivayetlerden sonra bir davranışı gerçekleştiren kişi ile ilgili olarak “bizden değildir.”, “iman etmiş olmaz.” gibi ifadelerin yer aldığı hadisler bulunmaktadır. Bu rivayetler şöyledir:

بَابُ: مِنَ الْإِيمَانِ أَنْ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ»

“Kişinin kendisi için sevdiği şeyi kardeşi içinde sevmesinin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Hiçbiriniz kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”⁹⁴⁹

بَابُ: حُبُّ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أُحُونَ

أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ»

“Rasulullah (s.a.v.)’i sevmenin imandan olması hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), ‘Nefsimi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki sizden biri beni babasından ve çocuğundan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”⁹⁵⁰

⁹⁴⁷ Müslim, “İmân”, 146.

⁹⁴⁸ Müslim, “İmân”, 143-145.

⁹⁴⁹ Buhârî, “İmân”, 7.; Müslim, “İmân”, 71, 72.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 66.); Nesâî, “İmân”, 33.

⁹⁵⁰ Buhârî, “İmân”, 8.; Müslim, “İmân”, 70.

(...) قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ

أَجْمَعِينَ»

“Rasulullah (s.a.v.)’i sevmenin imandan olması hakkında bâb: Nebî (s.a.v.), ‘Sizden biri beni babasından, çocuğundan ve tüm insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”⁹⁵¹

Bu rivayette kişinin Hz. Peygamberi babasından, çocuğundan ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe gerçek manada iman etmiş olmayacağı nakledilmektedir.⁹⁵² Bu rivayetin bir benzerini Müslim’de nakletmektedir. Müslim’de nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber, kendisinin kişiye ehlinden, malından ve tüm insanlardan daha sevgili olması gerektiği belirtilirken bir başka rivayette ise çocuğundan ve babasından daha sevgili olması ifadeleri yer almaktadır.⁹⁵³

بَابُ فِي الْإِيمَانِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ حَتَّىٰ تُؤْمِنُوا، وَلَا

تُؤْمِنُوا حَتَّىٰ تَحَابُّوا (...)»

“İman hakkında bâb: Rasulullah (s.a.v.), ‘(...) Nefsimi elinde tutana yemin ederim ki iman edinceye kadar cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe iman etmiş olmazsınız (...)’ buyurdu.”⁹⁵⁴

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا»

(...) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا»

⁹⁵¹ Buhârî, “İmân”, 8.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 67.); Nesâî, “İmân”, 19.

⁹⁵² Buhârî, “İmân”, 8.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 67.)

⁹⁵³ Müslim, “İmân”, 69, 70.

⁹⁵⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No.68.)

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Bize silah çeken bizden değildir.’ buyruğu hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Bize silah çeken bizden değildir.’ buyurdu.”⁹⁵⁵

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ عَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا»

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «... وَمَنْ عَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا»

“Nebî (s.a.v.)’in ‘Bizi aldatan bizden değildir.’ buyruğu hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Bizi aldatan bizden değildir.’ buyurdu.”⁹⁵⁶

بَابُ تَحْرِيمِ ضَرْبِ الْخُدُودِ وَشِقِّ الْجُيُوبِ وَالِدُعَاِ بِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَيْسَ مِنَّا مَنْ ضَرَبَ الْخُدُودَ، أَوْ شَقَّ الْجُيُوبَ، أَوْ دَعَا

بِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ»

“Yanaklara vurmanın, yakaları yırtmanın ve ‘Cahiliye davetiyle’⁹⁵⁷ çağırmanın haram olması hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Yanakları vuran veya yakaları yırtan veya Cahiliye davetiyle çağırın bizden değildir.’ buyurdu.”⁹⁵⁸

Önceki konu başlıklarında da değindiğimiz yukarıdaki rivayetler, daha önce de bahsettiğimiz üzere kişiyi dinden çıkaran günahlar olarak görülmemiştir.

⁹⁵⁵ Müslim, “İmân”, 161-163.

⁹⁵⁶ Müslim, “İmân”, 164.

⁹⁵⁷ “‘Câhiliye davası’ Câhiliye çağırısı demektir ki bir kimsenin kabile mensuplarından yardım istemek için onlara, ‘Ey filân oğulları, yetişiniz!’ diye bağırmasıdır. Bu çılgılığı işiten kabile halkı toplanarak çağrını yapan kimseye, haklı veya haksız, zalim veya mazlum olsun yardım ederdi. İslâmiyet kabile taassubuna dayanan bu şekildeki yardımı ve kan davasını kaldırmış, ihtilâfları adalet ve hukuk kuralları çerçevesinde halletme yolunu tutmuş, suçun ferdiliği esasını kabul etmiş, bundan dolayı Câhiliye davasını sürdürmeyi ve bu şekildeki davete icabet etmeyi de büyük günah saymıştır.” Fayda, “Câhiliye”, 7/18.

⁹⁵⁸ Müslim, “İmân”, 165.

بَابُ إِطْلَاقِ اسْمِ الْكُفْرِ عَلَى الطَّعْنِ فِي النَّسَبِ وَالنِّيَاحَةِ عَلَى الْمَيِّتِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " ائْتِنَانِ فِي النَّاسِ هُمَا هِمٌّ كُفْرٌ: الطَّعْنُ فِي النَّسَبِ وَالنِّيَاحَةُ

عَلَى الْمَيِّتِ "

“Nesep hakkında tan etmenin ve ölü için ağlamanın ‘küfür’ olarak isimlendirilmesi hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘İnsanlarda iki şey vardır. Bu iki şey onlar için küfürdür: Nesep hakkında tan etmek ve ölüye ağlamak.’ buyurdu.”⁹⁵⁹

بَابُ بَيَانِ غَلْطِ تَحْرِيمِ إِسْبَالِ الْإِزَارِ، وَالْمَنْ بِالْعَطِيَّةِ، وَتَنْفِيقِ السِّلْعَةِ بِالْحَلْفِ، وَبَيَانِ الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ لَا

يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ، وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَهُمْ عَذَابُ أَلِيمٌ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «ثَلَاثَةٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ وَلَا يُزَكِّيهِمْ

وَهُمْ عَذَابُ أَلِيمٌ» (...) مَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «الْمُسْبِلُ، وَالْمَنَّانُ، وَالْمُنْفِقُ سِلْعَتَهُ بِالْحَلْفِ الْكَاذِبِ»

“Elbiseyi uzun tutup yerde sürüklemenin, hediye/ ihsanı başa kakmanın, ticaret malının yemin aracılığıyla çok satmasını sağlamanın ağır haram olmasını ve Allah’ın Kıyamet günü konuşmayacağı, onlara bakmayacağı, onları tezkiye etmeyeceği ve onlar için elîm bir azabın olduğu üç kişinin beyanı hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘Üç kimse vardır ki Allah, Kıyamet günü onlarla konuşmaz, onlara bakmaz, onları tezkiye etmez ve onlar için elîm bir azap vardır.’ (...) ‘Onlar kimlerdir Ya Rasulallah?’, Hz. Peygamber, ‘Elbiseyi uzun tutup yerde sürükleyen, iyiliği başa kakan/ karşılık bekleyen, malının değerini artırabilmek için malı üzerine yalan yemin edendir.’ buyurdu.”⁹⁶⁰

⁹⁵⁹ Müslim, “İmân”, 121.

⁹⁶⁰ Müslim, “İmân”, 171.

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " ثَلَاثَةٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَهُمْ عَذَابُ أَلِيمٍ:

شَيْخٌ زَانٍ، وَمَلِكٌ كَذَّابٌ، وَعَائِلٌ مُسْتَكْبِرٌ " "

“Rasulullah (s.a.v.), ‘Üç kimse vardır ki Allah, Kıyamet günü onlarla konuşmaz, onları tezkiye etmez ve onlar için elim bir azap vardır. Bu kişiler: zinakâr yaşlı, yalancı devlet başkanı ve kibirlenen fakirdir.’ buyurdu.”⁹⁶¹

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " ثَلَاثٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ، وَلَا

يُزَكِّيهِمْ وَهُمْ عَذَابُ أَلِيمٍ: رَجُلٌ عَلَى فَضْلِ مَاءٍ بِالْقَلَاةِ يَمْنَعُهُ مِنَ ابْنِ السَّبِيلِ، وَرَجُلٌ بَايَعَ رَجُلًا بِسِلْعَةٍ بَعْدَ

الْعَصْرِ فَحَلَفَ لَهُ بِاللَّهِ لِأَخَذِهَا بِكَذَا وَكَذَا فَصَدَّقَهُ وَهُوَ عَلَى غَيْرِ ذَلِكَ، وَرَجُلٌ بَايَعَ إِمَامًا لَا يُبَايِعُهُ إِلَّا

لِدُنْيَا فَإِنْ أَعْطَاهُ مِنْهَا وَتَى، وَإِنْ لَمْ يُعْطِهِ مِنْهَا لَمْ يَفِ " "

“Rasulullah (s.a.v.), ‘Üç kişi vardır ki Kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz, onlara bakmaz onları tezkiye etmez ve onlar için elim bir azap vardır: Susuz bir sahrada fazla suyu olduğu halde bunu yolcuya vermekten sakınan kişi, ikindiden sonra malını satarken gerçek bunun aksi olduğu halde onu şöyle şöyle vermek suretiyle aldığını Allah’a yemin eder bir kişiye satan kişi ve devlet başkanına ancak dünyalık için beyat eden, devlet başkanı ona dünyalık verdiğinde vefa gösteren vermediğinde ise vefa göstermeyen kişidir.’ buyurdu.”⁹⁶²

Yine Müslim’de bazı günahlar üzerinden Allah’ın Kıyamet günü kendisiyle konuşmayacağı günahkârlar tavsif edilmektedir. Bu rivayetlerde yer alan vasıfları veya günahkârları belirtelim:

- Elbisesini uzun tutup (kibirle) yerde sürüyen,
- Yaptığı iyiliği başa kakan,

⁹⁶¹ Müslim, “İmân”, 172.

⁹⁶² Müslim, “İmân”, 173.

- Satış bedelini artırabilmek amacıyla ticaret malı üzerine yalan yemin eden kişi,⁹⁶³
- Zinakâr yaşlı,
- Yalancı devlet başkanı,
- Kibirlenen fakir,⁹⁶⁴
- Susuz bir sahrada fazla suyu olduğu halde bunu yolcuya vermekten sakınan kişi ve
- Devlet başkanına sadece dünyalık için beyat eden kişi⁹⁶⁵

Bu günahlarla birlikte bazı hadislerde kalbinde zerre kadar kibir bulunan kişinin cennete giremeyeceği nakledilmiştir.⁹⁶⁶ Başka bir rivayette koğuculuk yapanın⁹⁶⁷, yönetimi altındaki halka hıyanet etmiş olan yöneticinin⁹⁶⁸ ve bir diğer rivayette ise intihar edenin cennete giremeyeceği nakledilmektedir.⁹⁶⁹ Bahsettiğimiz bu rivayetler şöyledir:

بَابُ تَحْرِيمِ الْكِبْرِ وَبَيَانِهِ

(...) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ»

“Kibrin haram olması ve beyanı bâbı: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Kalbinde kibirden zerre ağırlığına bulunan kişi cennete giremez.’ buyurdu.”⁹⁷⁰

بَابُ بَيَانِ غَلْطِ تَحْرِيمِ النَّمِيمَةِ

(...) «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ تَمَّامٌ»

⁹⁶³ Müslim, “İmân”, 171, 174.

⁹⁶⁴ Müslim, “İmân”, 172.

⁹⁶⁵ Müslim, “İmân”, 173.

⁹⁶⁶ Müslim, “İmân”, 147-149.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 59.)

⁹⁶⁷ Müslim, “İmân”, 168.

⁹⁶⁸ Müslim, “İmân”, 227, 228.

⁹⁶⁹ Müslim, “İmân”, 175-182.

⁹⁷⁰ Müslim, “İmân”, 147-149.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 59.)

“Koğuculuğun haramlığının ağır olması hakkında bâb: (...) ‘Koğuculuk eden cennete giremez.’”⁹⁷¹

بَابُ اسْتِحْقَاقِ الْوَالِي الْعَاشِرِ لِرِعِيَّتِهِ النَّارَ

(...) يَقُولُ: «مَا مِنْ عَبْدٍ يَسْتَرْعِيهِ اللَّهُ رَعِيَّةً، يَمُوتُ يَوْمَ يَمُوتُ وَهُوَ عَاشِرٌ لِرِعِيَّتِهِ، إِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ

الْجَنَّةَ»

Müslim’de yer alan bir kısım rivayette ise bazı günahları işlemeyenlerin cennete gireceğini müjdelemektedir. Konuyla alakalı rivayet şöyledir:

بَابُ الدَّلِيلِ عَلَى دُخُولِ طَوَائِفَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ وَلَا عَدَابٍ

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مِنْ أُمَّتِي سَبْعُونَ أَلْفًا بِغَيْرِ حِسَابٍ»، قَالُوا:

«مَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «هُمْ الَّذِينَ لَا يَسْتَرْقُونَ، وَلَا يَنْطَبِرُونَ، وَلَا يَكْتُمُونَ، وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ»

“Müslümanlardan birçok grubun hesapsız ve azapsız cennete girmesi hakkında bâb: (...) ‘Rasulullah (s.a.v.), ‘Ümmetimden yetmiş bin kişi hesapsız cennete girer.’ buyurdu. ‘Onlar kimlerdir? Ya Rasulallah!’ dediler. Rasulullah, ‘Onlar, efsun (rukye) yapmayanlar, teşeüm (uğursuzluk) etmeyenler, kızgın demirle bedenlerini dağlamayanlar ve Rablerine tevekkül edenlerdir.’ buyurdu.”⁹⁷²

Bu rivayetten hareketle cennetin önünde bir engel olarak görülen bu günahları şöyle sıralayabiliriz:

- Efsun (rukye) yapmak,
- Teşeüm (uğursuzluk) etmek,
- Bedeni kızgın demirle dağlamak,

⁹⁷¹ Müslim, “İmân”, 168.

⁹⁷² Müslim, “İmân”, 371, 372, 374.

- Her hususta Allah'a dayanmamaktır. (Tevekkül etmemek)

بَابُ: تَفَاضُلِ أَهْلِ الْإِيمَانِ فِي الْأَعْمَالِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ، وَأَهْلُ النَّارِ النَّارَ»، ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُ

تَعَالَى: «أُخْرِجُوا مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ حَرْدَلٍ مِنْ إِيْمَانٍ...»

“İman ehlinin ameller konusunda birbirinden farklı derecelere sahip olması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme girer sonra Allahu Teala ‘Kalbinde imandan hardal tanesi ağırlığınca bulunan kimseyi cehennemden çıkarın!’ buyurur. (...)’ buyurdu.”⁹⁷³

Buhârî’nin *Sahîh*’inin iman bölümü on beşinci bâbında, Müslim’in benzer bağlamda *Sahîh*’inin iman bölümünde yüz kırk sekiz ve yüz seksen beş numarada yer verdiği rivayette soyut bir kavram olan iman somut bir kavram olan hardala benzetilmiştir. Kalbinde hardal tanesi ağırlığınca imanı olan kişinin (günahları sebebiyle) cehenneme girdikten sonra buradan çıkarılacağı müjdelenmektedir.⁹⁷⁴ Buhârî’nin ve Müslim’in naklettiği bu hadisle Mürcie’nin “İman ile beraber masiyetler zarar vermez.” görüşü ile Mu‘tezile’nin kişinin günahları sebebiyle cehennemde kalmasının gerektiği şeklindeki görüşünü reddetmiştir.⁹⁷⁵

Müslim’de farklı içeriklerde ele alınsa da ortak bir mefhum olarak, İslam’ın, hicretin ve haccın kendinden önceki günahları yok edeceği ifade edilmektedir. Buna göre küfür üzere ölen kişiye hayır davranışlarının hiçbiri fayda vermeyecektir.⁹⁷⁶ Konu ile ilgili rivayet aşağıdaki gibidir:

⁹⁷³ Buhârî, “İmân”, 15.; Müslim, “İmân”, 148, 185.

⁹⁷⁴ Buhârî, “İmân”, 15.

⁹⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/158.

⁹⁷⁶ Müslim, “İmân”, 189-192, 365.

بَابُ كَوْنِ الْإِسْلَامِ يَهْدِمُ مَا قَبْلَهُ وَكَذَا الْهَجْرَةَ وَالْحَجَّ

(...) قَالَ: «أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ الْإِسْلَامَ يَهْدِمُ مَا كَانَ قَبْلَهُ؟ وَأَنَّ الْهَجْرَةَ تَهْدِمُ مَا كَانَ قَبْلَهَا؟ وَأَنَّ الْحَجَّ

يَهْدِمُ مَا كَانَ قَبْلَهُ؟»

“İslam’ın kendinden öncekini yok etmesi, aynı şekilde hicretin ve haccında olması hakkında bâb: (...) ‘Bilmez misin İslam’ın kendinden öncekini (günahları) yok eder, hicretin kendinden öncekini (günahları) yok eder ve haccın da kendinden öncekini (günahları) yok eder?’ buyurdu.”⁹⁷⁷

Nesâî’de yukarıdaki rivayetin benzeri yer almaktadır. Buna göre kişi müslüman olur ve müslümanlığını güzel yaparsa Allah onun (müslüman olmadan önceki) kötü amellerini affedecektir. Müslüman olduktan sonra ise artık iyi amellerinin karşılığını on mislinden yedi yüz katına kadar alırken, kötü amellerin karşılığını ise misliyle alacaktır.⁹⁷⁸

Yukarıda zikrettiğimiz gibi bazı amellerin geçmiş günahları affedeceği ile ilgili olarak başka rivayetlerde bulunmaktadır. Bunları aşağıda zikrederim.

بَابُ قِيَامِ لَيْلَةِ الْقَدْرِ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ يَقُمْ لَيْلَةَ الْقَدْرِ، إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا، عُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ

ذُنُوبِهِ»

“Kadir gecesini ihya etmenin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Kim inanarak ve sevabını yalnızca Allah’tan bekleyerek Kadir gecesini ihya ederse onun geçmiş günahları bağışlanır.’ buyurdu.”⁹⁷⁹

⁹⁷⁷ Müslim, “İmân”, 189-192, 365.

⁹⁷⁸ Nesâî, “İmân”, 10.

⁹⁷⁹ Buhârî, “İmân”, 25.; Nesâî, “İmân”, 22.

بَابُ تَطَوُّعِ قِيَامِ رَمَضَانَ مِنَ الْإِيمَانِ

(...) رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ قَامَ رَمَضَانَ إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا، عُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ

ذَنْبِهِ»

“Ramazan’ı ihya etmenin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Kim inanarak ve sevabını yalnızca Allah’tan bekleyerek Ramazan’ı ihya ederse onun geçmiş günahları bağışlanır.’ buyurdu.”⁹⁸⁰

بَابُ كُفْرَانَ الْعَشِيرِ وَكُفْرٍ دُونَ كُفْرِهِ

(...) قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أُرِيْتُ النَّارَ فَإِذَا أَكْثَرُ أَهْلِهَا النِّسَاءُ، يَكْفُرْنَ» قِيلَ: أَيَكْفُرْنَ بِاللَّهِ؟

قَالَ: " يَكْفُرْنَ الْعَشِيرَ، وَيَكْفُرْنَ الْإِحْسَانَ، لَوْ أَحْسَنْتَ إِلَى إِحْدَاهُنَّ الدَّهْرَ، ثُمَّ رَأَتْ مِنْكَ شَيْئًا، قَالَتْ:

مَا رَأَيْتُ مِنْكَ خَيْرًا قَطُّ "

“Kocanın (iyiliklerine) nankörlük etmek; inkâr anlamında olmayan ‘küfr’ hakkında bâb: ‘(...) Nebî (s.a.v.) Cehennemi, onun ehlinin çoğunluğunun kadınlar olduğu şeklinde gördüm. Zira onlar inkâr edenlerdir. Hz. Peygamber’e ‘Allah’ı mı inkâr ederler?’ diye soruldu. Hz. Peygamber, ‘Kocalarının hakkını inkâr ederler. Onlardan birine uzun zaman iyilikte bulunsan sonra senden bir şey görse ‘Senden hiçbir iyilik görmedim.’’ buyurdu.”⁹⁸¹

Masiyetleri işleyen kişinin durumu hakkında bir diğer bilgiyi musannifin “Kitâbü’l-Îmân” adlı bölümünün yirmi birinci bâbında bulmaktayız. Burada yer verilen başlık “Kocanın (iyiliklerine) nankörlük etmek; inkâr anlamında olmayan

⁹⁸⁰ Buhârî, “Îmân”, 27, 28.; Nesâî, “Îmân”, 21.

⁹⁸¹ Buhârî, “Îmân”, 21.

‘kûfir’” şeklindedir.⁹⁸² Buhârî nezdinde sadece şirk tekfir sebebi olarak telakki edildiğinden o, bu rivayette geçen kocanın iyiliğine karşı nankörlük etmek gibi bir sebebiyle kişinin küfre düşeceği bilgisini inkâr anlamında olmayan nimete karşı küfür/nankörlük anlamında bir günah olarak yorumlamıştır. Böylelikle de görüşlerini tenkit ettiği Haricîlerden ayrılmış olmaktadır. İbn Hacer, özetle taatler ve bunların yapılmasının iman olarak adlandırıldığı gibi bu taatlerin yapılmaması veya eksikliği de imanın zıttı olması hasebiyle inkar anlamında olmayan “kûfir” kelimesi ile musannif tarafından ifade edildiğini açıklamıştır.⁹⁸³ Bu anlamda az önce yukarıda zikrettiğimiz altı günah gibi hanımın, eşinin iyiliklerini, kendisi üzerindeki hakkını inkar etmesi de günah olarak değerlendirilmiştir diyebiliriz.

Müslim’de yer alan bir rivayette kocasının iyiliklerine karşılık nimet-i küfran eden hanımın ve çokça lanet eden kadınların cehennem ahalisinden olacağı ifade edilmektedir.⁹⁸⁴

Yine Müslim’de Buhârî’de kine benzer bir husus “baba” ve “köle” üzerinden işlenmektedir. Burada yer alan rivayetlere göre bir kimse babasının dışındaki bir kişiye o kişinin babası olmadığını bildiği halde neseplik iddia etmesi yani babasını reddetmesi veya babasını terk etmesi sebebiyle küfre gireceği ve cennetin kendisine haram olacağı ifade edilmektedir.⁹⁸⁵ Yine başka bir rivayette insanlarla beraber bulunması küfür olarak telakki edilen iki şeyden biri nesep hakkında tan etmek olduğu zikredilmektedir.⁹⁸⁶ Başka rivayetlerde sahibinden kaçan kölenin tekrar sahibine dönüncüye kadar küfran işlemiş olacağı⁹⁸⁷, efendisinden kaçtığı zaman namazının kabul edilmeyeceği zikredilmektedir.⁹⁸⁸

⁹⁸² Buhârî, “İmân”, 21.

⁹⁸³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/180.

⁹⁸⁴ Müslim, “İmân”, 132.

⁹⁸⁵ Müslim, “İmân”, 112-115.

⁹⁸⁶ Müslim, “İmân”, 121.

⁹⁸⁷ Müslim, “İmân”, 122.

⁹⁸⁸ Müslim, “İmân”, 124.

بَابُ: { فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ }

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «أُمِرْتُ أَنْ أُفَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ،

وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَتُقِيمُوا الصَّلَاةَ، وَتُؤْتُوا الزَّكَاةَ، فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا

بِحَقِّ الْإِسْلَامِ، وَحِسَابُهُمْ عَلَى اللَّهِ»

“Bâb: ‘Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın.’⁹⁸⁹ Rasulullah (s.a.v.), ‘Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in O’nun rasulu olduğuna şehadet edinceye, namazı ikame, zekâtı verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Eğer bunu yaparlarsa İslam’ın hakkı hariç kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Hesapları ise Allah’a kalmıştır.’ buyurdu.”⁹⁹⁰

İbn Hacer, Buhârî’nin naklettiği bu rivayetten yola çıkarak kelime-i şهادet getiren, namaz kılan ve zekat veren kimsenin diğer hükümleri inkar etse canının koruma altına alınmış olmayacağını belirtmektedir. Çünkü ona göre kelime-i şهادet getirerek Hz. Peygamber’in risaletine şahitlik etmiş olmak O’nun getirdiği şeyi tasdik etmeyi de içine almaktadır. Nitekim “İslam’ın hakkı hariç” ifadesi de bunların tümünü dahil etmektedir. Ayette namaz ve zekâtın ayrı ayrı zikredilmesi ise bu ikisinin bedeni ve mali ibadetlerin esası ve anası olması hasebiyle taşıdıkları yücelik ve önem sebebiyledir.⁹⁹¹ Bu hadisten şeriatın getirdiklerine tevhid inancıyla bağlı olan ehl-i bidatın tekfir edilemeyeceği, kafirin küfrünün zahir veya batın olması şeklinde bir ayırım yapmaksızın küfründen dolayı tövbesinin kabul edileceği anlaşılmaktadır.⁹⁹²

⁹⁸⁹ et-Tevbe 9/5.

⁹⁹⁰ Buhârî, “İmân”, 17.; Müslim, “İmân”, 36.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. (No. 71, 72.); Tirmizî, “İmân”, 1, 2.; Nesâî, “İmân”, 15.

⁹⁹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/164.

⁹⁹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/165.

بَابُ { وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا } فَسَمَّاهُمْ الْمُؤْمِنِينَ

“Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin.”⁹⁹³ Ayette birbiriyle savaşılan her iki grubunda ‘müminler’ olarak isimlendirilmesi hakkındaki bâb :”⁹⁹⁴

Musannif, Hucurât suresine ait “Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin.” ayetinde müminler birbirleriyle kavgaya dahi tutuşsa Allah’u Teala tarafından hala “mümin” olarak isimlendirilmelerine kendi açıklaması ile dikkat çekmektedir. Dolayısıyla musannif ilgili ayetle, Allah’ın birbiriyle savaşılan iki taifeden “mümin” ismini almayı onları hala “mümin” olarak vasıflandırılmasına dikkat çekmekle İbn Hacer tarafından bu ayeti masiyet işleyen müminlerin de tekfir edilmeyeceğine dair delil olarak kullandığı şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁹⁵

بَابُ: ظَلَمَ دُونَ ظَلَمٍ

(...) لَمَّا نَزَلَتْ: { الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ } قَالَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ: أَيُّنَا لَمْ يَظْلَمْ؟ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: { إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ }

“Zulümden farklı zulüm olması / Zulümden zulme fark olması hakkındaki bâb: ‘(...) ‘İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık (zulüm) bulaştırmayanlar var ya (...)’⁹⁹⁶ ayeti nazil olunca Rasulullah’ın ashâbı, ‘Hangimiz zulmetmemiştir ki?’ dedi. Bunun üzerine Allah azze ve celle ‘O’na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır.’⁹⁹⁷ ayetini indirdi.”⁹⁹⁸

Sahîh’in yirmi üçüncü bâbı “Zulümden farklı zulüm vardır/ Zulümden zulme fark vardır.” şeklindedir.⁹⁹⁹ Bâbta yer alan “دون” kelimesi ile zulüm çeşitlerinin

⁹⁹³ el-Hucurât 49/9.

⁹⁹⁴ Buhârî, “İmân”, 22.

⁹⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/183.

⁹⁹⁶ el-En'âm 6/82.

⁹⁹⁷ Lokmân 31/13.

⁹⁹⁸ Buhârî, “İmân”, 23.

⁹⁹⁹ Buhârî, “İmân”, 23.

birbirinden farklılığı ifade edilmektedir. Bunların kimi kiminden daha ağır veya hafiftir. Musannifin maksadı da bunu ortaya koymaktır. Sahabe hadis metnin de geçen En'âm suresine ait “*İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya (...)*” ayetinde geçen “بِظُلْمٍ” ifadesini günah türlerinin geneli olarak (tüm günahlar şeklinde) anlamışlardır. Ancak yine hadis metnin de yer verildiği üzere Lokman suresine ait “*(...) O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır.*” ayetiyle zulüm çeşitlerinin en büyüğünün şirk olduğuna işaret edilmiştir. Bu durumda da bâb başlığında ifade edildiği üzere zulmün farklı dereceleri olmuş olmaktadır. Buhârî’ de sahabenin şirk ve diğer günahları “zulüm” kapsamında değerlendirmesini takip ettiğini ve bunlar arasında derecelerin bulunduğu görüşünü ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁰⁰⁰

بَابُ خَوْفِ الْمُؤْمِنِ مِنْ أَنْ يَجْبَطَ عَمَلُهُ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ

{ (...) لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {وَمَنْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ}

(...) عَنْ زُرَيْدٍ، قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا وَائِلٍ عَنِ الْمَرْجَمَةِ، فَقَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ قَالَ: «سَبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوقٌ، وَقِتَالُهُ كُفْرٌ»

“Müminin farkında olmadan amelinin boşa gitmesinden (iptalinden) korkması hakkındaki bâb: (...) Allah’u Teala, ‘Onlar, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.’¹⁰⁰¹ ‘Ebu Abdurrahman Zübeyd b. el-Hâris el-Yâmi (ö. 122/739)¹⁰⁰², Ebu Vâil (ö.82/701 veya 99/717)¹⁰⁰³’e Mürcie hakkında sordum. Şöyle söyledi; Abdullah b. Mes ‘ûd (ö. 32/652-53)¹⁰⁰⁴, Nebî (s.a.v.)’in ‘Müslümana sövmek fisk; onunla savaşmak küfürdür.’ buyurduğunu tahdis etti.”¹⁰⁰⁵

Sahîh’in otuz altıncı bâb başlığı altında yer alan Âl-i İmrân suresine ait, “Onlar, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.” ayetiyle Buhârî, imanın varlığı ile

¹⁰⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/188,189.

¹⁰⁰¹ Âl-i İmrân 3/135.

¹⁰⁰² ez-Zehebî, *Siyer*, 5/296-298.

¹⁰⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/239.

¹⁰⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/239.

¹⁰⁰⁵ Buhârî, “İmân”, 36.

masiyetlerden sakındırmanın olmadığını (iman eden kimseyi günahlardan sakındırmanın olmadığını) söyleyen Mürcie'nin görüşünü reddetmiştir. Çünkü yüce Allah bu ayette, günahı sebebiyle bağışlanma dileyen kimseleri övmüştür. Dolayısıyla bunları yapmayan kimsenin yerildiği anlamı ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁰⁶ Bu bâbın altında yer alan ilk rivayette Hz. Peygamber'in "*Müslümana sövmek fîsk, onunla savaşmak küfürdür.*" buyurduğu nakledilmektedir. İlgili hadisin bir benzeri Müslim, İbn Mâce ve Tirmizî' de zikredilmektedir.¹⁰⁰⁷ Bu hadis müslümanın hakkını tazim etmeyi ve haksız bir şekilde ona söven kişinin fîskına hükmedileceğini ifade etmektedir. Bu da Mürcie 'ye yönelik bir reddiyedir. Ancak "*Onunla savaşmak küfürdür.*" kısmı her ne kadar Mürcie 'ye reddiye niteliği taşısa da zahir de masiyetleri sebebiyle kişileri tekfir eden Hâricîleri destekler nitelikte gözüktüğü düşünülebilir. Bu birkaç açıdan açıklanabilir:

- Bu hadiste "küfür" ile kastedilen dinden çıkmak anlamındaki küfür değildir. Burada "küfür" kelimesinin kullanılması uyarma da mübalağa içindir.
- Bu eyleme "küfür" denilmesinin sebebi bunun küfre benzemesi sebebiyledir. Çünkü müminle savaşmak kafire ait bir eylemdir.¹⁰⁰⁸

Bu rivayetin farklı bir tarzı Ebû Dâvud ve Tirmizî' de yer almaktadır. Söz konusu rivayet aşağıdaki gibidir:

بَابُ الدَّلِيلِ عَلَى زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَنُقْصَانِهِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " أَيُّمَا رَجُلٍ مُسْلِمٍ أَكْفَرَ رَجُلًا مُسْلِمًا: فَإِنْ كَانَ كَافِرًا، وَإِلَّا

كَانَ هُوَ الْكَافِرُ "

"İmanın artması ve azalmasına yönelik deliller hakkındaki bâb: (...) Hz. Peygamber (s.a.v.) 'Herhangi bir Müslüman başka bir Müslümana kafirlik isnadında bulunursa şayet (bu kişi gerçekten) kafirse (sorumluluktan kurtulur.) Durum böyle değilse kendisi kafir olmuş olur.' buyurdu."¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, 1/238.

¹⁰⁰⁷ Müslim, "İmân", 116.; İbn Mâce, "Mukaddime", 9. (No. 69.); Tirmizî, "İmân", 15.

¹⁰⁰⁸ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, 1/240.

¹⁰⁰⁹ Ebû Dâvud, "Sünne", 16. (No. 4687.); Tirmizî, "İmân", 16.

Ebû Dâvud bu rivayeti imanın artması azalması hakkındaki bâb başlığı altında zikretmesi kişinin gerçek manada kafir olmadığı söz konusu durumun kâmil imana zarar vereceği şeklinde anlaşılabilir. Tirmizî, yukarıda yer alan rivayete bağlam itibarıyla benzer bir rivayet nakletmektedir. Onun aktardığı rivayette mümine lanet eden, onu kafirlikle itham eden kişinin onu öldüren kimse gibi olduğu aktarılmaktadır.¹⁰¹⁰

بَابُ خَوْفِ الْمُؤْمِنِ مِنْ أَنْ يَحْبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ

(...) وَقَالَ ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ: "أَدْرَكْتُ ثَلَاثِينَ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كُلُّهُمْ يَخَافُ

النِّفَاقَ عَلَى نَفْسِهِ (...)

"Müminin farkında olmadan amelinin boşa gitmesinden (iptalinden) korkması hakkındaki bâb: (...) İbn Ebû Müleyke (ö. 117/735), 'Nebî (s.a.v.)'in ashâbından otuz kişiye yetiştim. Onların hepsi kendileri hakkında münafıklıktan korkuyorlardı. (...)"¹⁰¹¹

Sonuç olarak Buhârî, şirkin dışındaki günahların bağışlanabilir özellikte olduğu görüşündedir. Şirkin dışındaki günahları Allah'ın dilerse bağışlayabileceği görüşüyle hem Mu'tezile'ye hem de günahları sebebiyle kişiyi tekfir eden Haricîlerin görüşünü reddetmiş olmaktadır. Allah'ın dilerse bağışlamaması, böylece kişinin cehennemde azap çekebilecek olması yönüyle ise Mürcie'ye ait masiyetlerin imana zarar vermeyeceği görüşünü reddetmiş olmaktadır. Bu konuda on birinci, on beşinci, on yedinci, yirmi birinci, yirmi ikinci, yirmi üçüncü, yirmi beşinci, yirmi yedinci, yirmi sekizinci, otuz birinci ve otuz altıncı olmak üzere toplam on bir bâb ele alınmaktadır. Yirmi birinci ve yirmi ikinci bâblarında kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Bu bâblarda on rivayete, Âl-i İmrân, Nisa, En'am, et-Tevbe, Lokman ve el-Hucurât surelerinden olmak üzere toplam altı ayete yer vermiştir. Müslim'de yer alan rivayetlerde günahlar çeşitlerine göre kategorize edilmiştir. Günahlar arasındaki derecelere, farklara temas edilmiştir. Dolayısıyla günahlar arasında bir hiyerarşi

¹⁰¹⁰ Tirmizî, "İmân", 16.

¹⁰¹¹ Buhârî, "İmân", 36.

bulduğuna işaret edilmiştir. Bu bağlamda günahların en büyüğü Allah'a şirk koşturmadır. Allah'a hiçbir şeyi ortak koşturmayarak ölen kişinin zina, hırsızlık gibi büyük günahları yapsa da cennete gidebileceği ifade edilmiştir. Böylece başta Haricîler olmak üzere Mu'tezilîlerin konu hakkındaki görüşleri reddedilmiştir. İbn Mâce' de Mürcie'yi tenkit eden rivayetten yola çıkarak her ne kadar "Mukaddime"nin iman bâbında bu konuyla alakalı detaylı bilgiler olmasa da Mürcie'nin aksine bir fikre sahip olduğu kesindir. Ebû Dâvud'un Sünen 'inin "Sünne" kitabında büyük günah ile ilgili doğrudan bir bâb başlığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte ircânın reddi hakkında olan on beş numaralı, imanın artması ve azalması hakkında olan on altı numaralı ve şefaath hakkında olan yirmi üç numaralı bâblarda toplam dört rivayet bu konuya temas etmektedir. On beşinci bâbta yer alan dört bin altı yüz yetmiş sekiz numaralı rivayete göre namazın terki şirk mesabesinde kabul edilmektedir. İmanın artması ve azalması hakkında olan on altıncı bâbın dört bin altı yüz seksen yedi numaralı rivayetine göre öyle olmadığı halde müslüman birine kafir diyen kimsenin kafir olacağını bildiren rivayet yer almaktadır. Sünne' nin yirmi üçüncü bâbının dört bin yedi yüz otuz dokuz ve dört bin yedi yüz kırk numaralı rivayetlerine göre Hâricîler veya Mu'tezilîler tarafından tövbe etmeden öldüğü büyük günahı sebebiyle cehennemlik olduğunu iddia edilen bir kimse, Allah'ın izin verdiği bir şefaathçi ile cehennemden kurtulabilmektedir. Tirmizî' de büyük günah konusu ile ilgili olarak birinci, ikinci, dokuzuncu, on birinci, on beşinci, on altıncı, on yedinci ve on sekizinci olmak üzere toplam sekiz bâbı ele aldık. Bu bâblardan dokuzuncu, on birinci ve on yedinci bâblarda Tirmizî, alimler veya ilim ehlinden bahsederek görüşünü dolaylı olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre tevhid ehli ebediyen cehennemde kalmayacaktır. Günahları kadar cehennemde cezalandırıldıktan sonra cennete girecektir. Bununla birlikte şirk ve namazın terki kişinin İslam dairesine çıkmasına sebep olmaktadır. Son olarak Nesâî, iman bölümünde değerlendirmelerde bulunmamıştır. Büyük günah konusunda bâb başlıklarına doğrudan yansıyan ifadelerde bulunmamaktadır. Bununla birlikte onuncu, on dördüncü, on beşinci, on dokuzuncu, yirmi birinci, yirmi ikinci ve otuz üçüncü olmak üzere toplam yedi bâbta yer alan rivayetlerden yola çıkarak ehl-i kibleyi tekfir etmeme anlayışını benimsediği yorumunu yapabiliriz.

2.8. İmanın Şubeleri

İmanın şubelerinin olduğunu kabul etme daha önce de izah etmeye çalıştığımız üzere iman-amel ilişkisinin varlığını kabul etmeye dayanmaktadır. Dolayısıyla burada amelleri içine alan şubelerin olmadığı bir imanın kâmil bir iman olmayacağı belirtilmeye çalışılarak Mürcie 'ye karşı tepki gösterilmiştir.

Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh* adlı eserinde "Kitâbu'l- İman" bölümünün bâb başlıklarını sırasıyla incelediğimizde açık bir şekilde bazı amellerle ilgili olarak "...imandandır, dindendir." gibi cümlelere yer verilmektedir. Dolayısıyla o, her bir şubeyi bir bâbla zikretmiştir.¹⁰¹² "Kitâbu'l- İman"ın sadece bazı bâb başlıklarını sıralayarak durumu inceleyelim.

- "Duanız imanınızdır."¹⁰¹³
- "Yemek yedirmek İslam 'dandır."¹⁰¹⁴
- "Kendisi için istediğini kardeşi içinde istemek imandandır."¹⁰¹⁵
- "Rasul sallallahu aleyhi ve sellemi sevmek imandandır."¹⁰¹⁶
- "İmanın alameti ensarı sevmektir."¹⁰¹⁷
- "Fitnelerden kaçmak dindendir."¹⁰¹⁸
- "Kişinin küfre geri dönmeyi ateşe atılmak gibi kerih görmesi imandandır."¹⁰¹⁹
- "Hayâ imandandır."¹⁰²⁰
- "Selamı yaymak İslam 'dandır."¹⁰²¹
- "Kadir gecesi kıyam üzere olmak (ihya etmek) imandandır."¹⁰²²
- "Cihat imandandır."¹⁰²³
- "Nafîle olarak kıyam-ı Ramazan etmek (ihya etmek) imandandır."¹⁰²⁴

¹⁰¹² İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, 1/178.

¹⁰¹³ Buhârî, "İmân", 2.

¹⁰¹⁴ Buhârî, "İmân", 6.

¹⁰¹⁵ Buhârî, "İmân", 7.

¹⁰¹⁶ Buhârî, "İmân", 8.

¹⁰¹⁷ Buhârî, "İmân", 10.; Müslim, "İmân", 128-131.

¹⁰¹⁸ Buhârî, "İmân", 12.

¹⁰¹⁹ Buhârî, "İmân", 14.

¹⁰²⁰ Buhârî, "İmân", 16.; Müslim, "İmân", 57-61.

¹⁰²¹ Buhârî, "İmân", 20.

¹⁰²² Buhârî, "İmân", 25.

¹⁰²³ Buhârî, "İmân", 26.

¹⁰²⁴ Buhârî, "İmân", 27.

- “Sevabını yalnızca Allah’tan umarak Ramazan orucunu tutmak imandandır.”¹⁰²⁵
- “Namaz, imandandır.”¹⁰²⁶
- “Zekât, İslam’dandır.”¹⁰²⁷
- “Cenazelerin arkasından gitmek imandandır.”¹⁰²⁸
- “Humusu edâ etmek imandandır.”¹⁰²⁹

Görüleceği üzere sosyal ve dinî yaşantıdan pek çok husus imanın şubeleri olarak ilgili bölümde bâb başlıkları şeklinde yerini almıştır. Bu hususun Buhârî dahil diğer *Kütüb-i Sitte* musanniflerince de bâb başlıkları haricinde kitap başlıklarına yansıdığını görmekteyiz. Örneğin, “Kitâbü’s-Salat”, “Kitâbü’z-Zekat”, “Kitâbü’l-İsti’zân” vb. bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu, Özpınar’ın çalışmasında ehl-i rey fikhına karşı Ehl-i Hadîs’in, âsârı bütün ilmin kaynağı olarak görerek buna dayalı bir fıkıh inşa etmek yani hadis fikhını ortaya koymak¹⁰³⁰ olarak ifade edilen durumun bizce ek bir neden olarak amele atfedilen önemle ilgisinden olmalıdır. Amele verilen bu önemle rivayetlerde geçen imanın şubelerinin neler olabileceğine dair yapılan çalışmalarda daha önce de ifade ettiğimiz üzere amelin, kalp, beden ve dil boyutuna vurgu yapılarak¹⁰³¹ bu yönlerine yönelik şubeler¹⁰³², rivayetler ekseninde belirlenmeye çalışılmıştır. Sünenlerin dışında cami türü eserlerde yer alan sekiz konu başlığı¹⁰³³ da bu şubeleri kapsar niteliktedir. Bu sebeple eserlerin kitap başlıklarında iman-amel ilişkisi üzerinden imanın şubeleri anlayışının etkili olduğu söylenebilir. İmanın şubelerinin olduğu fikrinin kabulü ve özellikle imanın şubelerinden bazılarını ele alarak bunları tamamlayan kişinin “imanını tamamlamış” olacağı (imanın kemal noktasına ulaşma) bağlamındaki rivayetler, mümkün merteye bu şubeleri gerçekleştirebilmeye yönelik bir iştiağın doğmasına imkân sağlamış olacaktır. Bu

¹⁰²⁵ Buhârî, “İmân”, 28

¹⁰²⁶ Buhârî, “İmân”, 30

¹⁰²⁷ Buhârî, “İmân”, 34

¹⁰²⁸ Buhârî, “İmân”, 35

¹⁰²⁹ Buhârî, “İmân”, 40

¹⁰³⁰ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 85, 103.

¹⁰³¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/114, 115.

¹⁰³² İmanın şubelerine yönelik farklı tasnifler için Bkz. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 237-243.

¹⁰³³ “Her birine ‘kitab’ denen sekiz bölümün muhtevâları iman, ahkâm veya sünen, rikâk veya zühd, et’ime ve eşribe veya âdâb, tefsir, tarih- siyer- cihad, menâkıb, fiten ve melâhimdir.” Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 78.

noktada ashâbın derecelerinin yükselmesi için amel konusunda daha fazlasını yapmaları gerektiği şeklinde bir inançları bulunduğu bu nedenle de Hz. Peygamber’e “Biz senin gibi değiliz.”¹⁰³⁴ dedikleri hatırdan çıkartılmamalıdır. Nitekim daha önce de ifade ettiğimiz gibi dinin farz olarak emrettiği, sünnet veya müstehab olarak yapılmasını tavsiye ettiği amelleri yapıp günah olarak değerlendirilen amellerden sakınarak imanın kemal noktasına doğru yol alınabilmektedir. Bu durum amellerin Ehl-i Hadîs tarafından ayrı ayrı incelenmesine imkân sağlamış olmalıdır. *Kütüb-i Sitte*’nin iman ile ilgili bölümleri üzerinden konumuza geri dönerek bâb ve metin ilişkisinden hareketle incelememize devam etmek istiyoruz.

بَابُ أُمُورِ الْإِيمَانِ

وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ
وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ، وَالسَّائِلِينَ
وَفِي الرِّقَابِ، وَأَقَامَ الصَّلَاةَ، وَآتَى الزَّكَاةَ، وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا، وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ
الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ} وَقَوْلِهِ: {قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ} الْآيَةَ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ «الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً، وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ»

“İmanın işleri hakkında olan bâb: Allah’u Teala, ‘Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve

¹⁰³⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/154.

*işte takva sahipleri bunlardır.*¹⁰³⁵, *‘Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir.*¹⁰³⁶ buyurdu. (...) Nebî (s.a.v.), *‘İman altmış küsur şubedir. Haya imandan bir şubedir.’* buyurdu.”¹⁰³⁷

Buhârî, *Sahîh*’ inin üçüncü bâbında “İmanın işleri” şeklinde bir bâb başlığı kullanmıştır. Buna göre o, açıkça görüş beyan etmese de “iman” olarak bazı işlerin varlığına dikkat çekmiş olmaktadır. Bâbın altında el-Bakara suresinde geçen *“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılip zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.”* ayetine yer vermektedir. Ayetin hemen devamında yer verdiği rivayette ise *“İman altmış küsur şubedir. Haya da imandan bir şubedir.”* hadisine yer vermiştir.¹⁰³⁸ Hadiste zikredilen konu, ayet ve bâbın içeriği meselenin birbiri ile ne kadar uyumlu olduğunu göstermektedir. Nitekim bâb başlığında imana ait birtakım işlerin olduğuna dikkat çekiliyor ve bu yönüyle imanın altmış şubesi olduğu ifade edilmekte ayette içerisinde geçen erdemli kişiye sahip olan kişinin eylemleri üzerinden bu şubeleri tanımlamaya başlamaktadır.¹⁰³⁹ Müslim ve Nesâî’de geçen bu tarz bir rivayette imanın yetmiş küsur şube olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁴⁰ Yine Müslim, Tirmizî ve Nesâî’de imanın şubelerinin sayısına temas etmeden direkt hayanın imandan olduğunu nakleden rivayette yer almaktadır.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁵ el-Bakara 2/177.

¹⁰³⁶ el-Mü’minûn 23/1.

¹⁰³⁷ Buhârî, “İmân”, 3.; Müslim, “İmân”, 57, 59.

¹⁰³⁸ Buhârî, “İmân”, 3.

¹⁰³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/110,111.

¹⁰⁴⁰ Müslim, “İmân” 57.; Nesâî, “İmân”, 16.

¹⁰⁴¹ Müslim, “İmân”, 59.; Tirmizî, “İmân”, 7.; Nesâî, “İmân”, 27.

باب بيان عدد شعب الإيمان وأفضلها وأدناها وفضيلة الحياء وكونه من الإيمان

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ - أَوْ بِضْعٌ وَسِتُّونَ - شُعْبَةٌ، فَأَفْضَلُهَا قَوْلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَدْنَاهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ، وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ»

“İmanın şubelerinin sayısı ve şubelerin en faziletlisi ve en aşağı derecesini ve hayanın faziletini ve imandan olduğunu beyan bâbı: (...) *Rasulullah (s.a.v.)*, ‘İman yetmiş küsur veya altmış küsur şubedir. (Bu) şubelerin en faziletlisi ‘La ilahe illallah’ sözü ve en aşağısı yoldan eza veren şeyi kaldırmaktır. Haya da imandan bir şubedir.’ buyurdu.”¹⁰⁴²

Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî’de geçen rivayette yine imanın şubelerinin olduğuna vurgu yapılmaktadır. Burada yer alan rivayetlerde iman yetmiş küsur şubeden oluştuğu bunların en efdalinin “La ilahe illallah” sözü, en aşağı derecesinin ise yoldan eziyet verecek bir şeyi uzaklaştırmak olduğu ve tamamıyla hayır olan hayanın da bu şubelerden biri olduğu vurgusu bulunmaktadır. Burada Tirmizî ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus ilgili rivayetin yer aldığı altıncı bâbın imanın kemaliyeti ve artıp azalması hakkında bir bâb başlığına sahip olmasıdır. Böylelikle onun nazarında imanın şubelerinin imanın kemal noktasına doğru yol alabilmeyi sağladığı söylenebilir. Bu rivayetin Tirmizî’ de geçen başka bir versiyonunda “yetmiş küsur şube” ifadesi yerine “yetmiş küsur bâb” ifadesi yer almaktadır. Yine Tirmizî’ de bu rivayetin sayısal olarak “altmış dört bâb” ifadesinin zikredildiği versiyonu da nakledilmektedir.¹⁰⁴³

İmanın şubeleri inançlar ve niyetleri içine alan kalbin amelleri, dilin amelleri ve bedeninin amelleri olmak üzere üçe ayrılmaktadır.¹⁰⁴⁴ Nitekim Müslim ve Nesâî’de ensara buğz etmenin münafığın alameti; onu sevmenin ise müminin alameti olduğunu beyan eden rivayet kalbin gerçekleştirdiği bir eylem üzerinden mümin- münafık ayrımına girmektedir. Bu rivayet şöyledir:

¹⁰⁴² Müslim, “İmân”, 58.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 57, 58).; Ebû Dâvud, “Sünne”, 15. (No.4676.); Tirmizî, “İmân”, 6.; Nesâî, “İmân”, 16.

¹⁰⁴³ Tirmizî, “İmân”, 6.

¹⁰⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/114.

بَابُ الدَّلِيلِ عَلَى أَنَّ حُبَّ الْأَنْصَارِ وَعَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ مِنَ الْإِيمَانِ وَعَلَامَاتِهِ، وَبُغْضِهِمْ مِنْ عِلَامَاتِ

النِّفَاقِ

(...) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «آيَةُ الْمُنَافِقِ بُغْضُ الْأَنْصَارِ، وَآيَةُ الْمُؤْمِنِ حُبُّ الْأَنْصَارِ»

“Ensarı ve Ali radiyallahu anhümü sevmenin imandan ve imanın alameti olması ve onlara buğz etmenin nifak alameti olması hakkındaki bâb: (...) Rasulullah (s.a.v.), ‘Münafığın alameti ensara buğz etmesidir; Müminin alameti ensarı sevmesidir.’ buyurdu.”¹⁰⁴⁵

بَابُ: إِطْعَامُ الطَّعَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

(...) أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ؟ قَالَ: «تُطْعِمُ الطَّعَامَ، وَتَقْرَأُ السَّلَامَ

عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ»

“Yemek yedirmenin İslam’dan olması hakkındaki bâb: ‘(...) Bir adam Nebî (s.a.v.)’e ‘Hangi İslam daha hayırlıdır?’ diye sordu. Hz. Peygamber bunun üzerine ‘Yemek yedirmen, tanıdığın ve tanımadığın herkese selam vermendir.’ buyurdu.”¹⁰⁴⁶

İbn Hacer, Buhârî’nin imanın şubeleri ile ilgili hadise yer verip bunun birkaç bâb sonrasında “Yemek yedirmek imandandır.” bâbını¹⁰⁴⁷ zikretmesini bu şubeleri onun açık bir şekilde ortaya koymaya çalıştığını söylemektedir.¹⁰⁴⁸

بَابُ: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

(...) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ، وَالْمُهَاجِرُ مَنْ

¹⁰⁴⁵ Müslim, “İmân”, 128-131.; Nesâî, “İmân”, 19.

¹⁰⁴⁶ Buhârî, “İmân”, 6.; Nesâî, “İmân”, 12.

¹⁰⁴⁷ Buhârî, “İmân”, 6.

¹⁰⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/120,121.

هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ» (...)

“Müslümanın, müslümanların dilinden ve elinden selamette olduğu kişi olması hakkındaki bâb: (...) *Nebî (s.a.v.), ‘Müslüman, müslümanların dilinden ve elinden selamette olduğu kişidir. Muhacir ise Allah’ın yasakladığı şeyi terk edendir.’* buyurdu. (...)”¹⁰⁴⁹

بَابُ: أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ؟

(...) قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ، وَيَدِهِ»

“‘Hangi İslam daha faziletlidir?’ beyanı bâbı: (...) ‘*Ey Allah’ın rasulu hangi İslam daha faziletlidir? dediler. Hz. Peygamber de ‘Dilinden ve elinden müslümanların selamette olduğu kimsedir.’* buyurdu.”¹⁰⁵⁰

Buhârî’ de üçüncü bâbtan sonra gelen dört ve beşinci bâbta bahsi geçen müslümanın insanların elinden ve dilinden emin olduğu kimse olduğuna dair rivayetin İbn Hacer tarafından imanın şubelerinin sayısı ile münasebeti olması hasebiyle üçüncü bâbla ilişkilerinin olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁵¹ Nesâî’de yer alan bir rivayette “müslüman” ve “mümin” tanımlamaları üzerinden bu rivayet ele alınmaktadır. Buna göre müslüman, dilinden ve elinden diğer müslümanların selamette olduğu kimseyken mümin, insanların canları ve malları hususunda insanların eminde olduğu kişidir.¹⁰⁵²

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ»

(...) وَالْحُبُّ فِي اللَّهِ وَالْبُغْضُ فِي اللَّهِ مِنَ الْإِيمَانِ (...)

“Nebî (s.a.v.)’in ‘*İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir.*’ buyruğunun (beyanı) bâbı: (...) *Allah için sevmek ve Allah için buğz etmek imandandır.* (...)”¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁹ Buhârî, “İmân”, 5.; Nesâî, “İmân”, 9.

¹⁰⁵⁰ Buhârî, “İmân”, 5.; Tirmizî, “İmân”, 12.; Nesâî, “İmân”, 11.

¹⁰⁵¹ Buhârî, “İmân”, 4,5.; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/120.

¹⁰⁵² Nesâî, “İmân”, 8, 9.

¹⁰⁵³ Buhârî, “İmân”, 1.

Buhârî, *Sahîh*' inin “Kitâbu'l- İman” adlı bölümünün ilk bâbında “Allah için sevmek ve Allah için buğz etmek imandandır.” hadisine yer vermiştir.¹⁰⁵⁴ Buradan hareketle biz Buhârî'nin imanın amellerden oluşan şubeleri olduğunu kabul ettiği ve Allah için sevme ve buğz etmenin de bu şubelerden biri olduğu sonucuna ulaşıyoruz.¹⁰⁵⁵

بَابُ دُعَاؤِكُمْ إِيمَانَكُمْ

«...» عَنِ ابْنِ عُمَرَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى

خَمْسٍ: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، وَالْحَجِّ، وَصَوْمِ

رَمَضَانَ "

“‘Duanız imanınızdır.’ bâbı: *Abdullah b. Ömer (r.anhüma), Rasulullah (s.a.v.)’in, ‘ İslam beş şey üzerine bina edildi; Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın rasulu olduğuna şehadet etmek, namazı ikame etmek, zekat vermek, hac, Ramazan orucu.*’ buyurduğunu nakletti.”¹⁰⁵⁶

Buhârî'nin ve Müslim'in *Sahîh*' leriyle Tirmizî ve Nesâî'de İslam'ın beş şey üzerine bina edildiği belirtildikten sonra sırasıyla bu beş hususun şehadet, namazı ikame etmek, zekât vermek, hacca gitmek ve Ramazan orucunu tutmak olduğunun aktarıldığı rivayete yer verilmektedir. Burada “*Cihat*” in niçin zikredilmediği İbn Hacer tarafından ele alınmıştır. Buna göre “*Cihat*” belli dönemlerde farz-ı ayn haline gelirken genel olarak farz-ı kifaye olarak kabul edildiği için zikredilmemiştir.¹⁰⁵⁷

بَابُ: مِنَ الْإِيمَانِ أَنْ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

«...» عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ»

¹⁰⁵⁴ Buhârî, “İmân”, 1.

¹⁰⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/102.

¹⁰⁵⁶ Buhârî, “İmân”, 2.; Müslim, “İmân”, 19-22.; Tirmizî, “İmân”, 3.; Nesâî, “İmân”, 13.

¹⁰⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/108.

“Kişinin kendisi için sevdiği şeyi kardeşi içinde sevmesinin imandan olması hakkındaki bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Hiçbiriniz kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz.’ buyurdu.”¹⁰⁵⁸

Yedinci bâbın başlığı “Kendisi için sevdiğini kardeşi için de sevmek imandandır.” dır.¹⁰⁵⁹ Musannif bu hasletin tevâzu kapsamında imanın şubelerinden olduğunu göstermeye çalışmıştır.¹⁰⁶⁰

بَابُ حَلَاوَةِ الْإِيمَانِ

(...) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ: أَنْ يَكُونَ اللَّهُ

وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا، وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُجِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ، وَأَنْ يَكْرَهُ أَنْ يَعُودَ فِي الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ

يُقَدَّفَ فِي النَّارِ "

“İmanın tadı hakkında olan bâb: (...) Nebî (s.a.v.), ‘Üç şey kimde bulunursa imanın tadını bulur. Allah ve rasulunu her şeyden daha çok sevmek, sevdiğini yalnızca Allah için sevmek, küfre geri dönmeyi ateşe atılmayı kerih gördüğü gibi kerih görmek.’ buyurdu.”¹⁰⁶¹

Buhârî’nin dokuzuncu bâbı ile Nesâî’nin üçüncü bâbı “İmanın tadı” başlığına sahiptir. Tirmizî’nin ise herhangi bir bâb başlığının bulunmadığının onuncu bâbının içeriği bu bâbtır. Burada yer alan hadiste üç şeyin bulunduğu kimsenin imanın tadını alacağı bilgisi verilmektedir. Bu üç husus, Allah ve rasulunu her şeyden daha çok sevmek, sevdiği kimseyi sadece Allah için sevmek ve küfre geri dönmeyi ateşe atılmak kadar kerih görmektir.¹⁰⁶² Böylece hadiste bulunan bu üç hususun imanın olgunlaşması açısından imanın şubelerinden olduğu söylenebilir.¹⁰⁶³ Yine Allah’ı rab,

¹⁰⁵⁸ Buhârî, “İmân”, 7.; Müslim, “İmân”, 71, 72.; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 66).; Nesâî, “İmân”, 33.

¹⁰⁵⁹ Buhârî, “İmân”, 7.

¹⁰⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/124.

¹⁰⁶¹ Buhârî, “İmân”, 9.; Tirmizî, “İmân”, 10.; Nesâî, “İmân”, 2- 4.

¹⁰⁶² Buhârî, “İmân”, 9.

¹⁰⁶³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/130.

İslam'ı din ve Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul eden kişinin imanın tadını bulacağını nakleden Tirmizî' de yer alan rivayeti de böyle düşünebiliriz.¹⁰⁶⁴

بَابُ: إِفْشَاءُ السَّلَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

(...) وَقَالَ عَمَّارٌ: "ثَلَاثٌ مَنْ جَمَعَهُنَّ فَقَدْ جَمَعَ الْإِيمَانَ: الْإِنْصَافُ مِنْ نَفْسِكَ، وَبَذْلُ السَّلَامِ لِلْعَالَمِ،

وَالْإِنْفَاقُ مِنَ الْإِقْتَارِ"

(...) أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ؟ قَالَ: «تُطْعِمُ الطَّعَامَ، وَتَقْرَأُ

السَّلَامَ عَلَيَّ مَنْ عَرَفْتَهُ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ»

“Selamı yaymanın İslam’dan olması hakkındaki bâb: Ammâr b. Yâsir (ö.37/657), ‘Üç şeyi bir arada toplayan imanını elde etmiş olur: Kendi nefesine insaf etmek, selamı aleme yaymak ve darlıkta infak etmek.’ (...) ‘Bir adam Rasulullah (s.a.v.)’e ‘Hangi İslam daha hayırlıdır?’ diye sordu. Rasulullah, ‘Yemek yedirmen ve tanıdığın tanımadığın kişilere selam vermendir.’ buyurdu.”¹⁰⁶⁵

Eserinin yirminci bâbında “Selamı yaymak İslam’dandır.” başlığından hemen sonra Ammâr b. Yâsir’in kendi nefesine insaf etme, selamı tüm aleme yayma ve darlıktayken infak etmenin kimde bulunursa imanını toplamış/bir araya getirmiş olacağını ifade ettiğini nakledilmektedir.¹⁰⁶⁶ İbn Hacer burada sıralanan şeylerle de aslında Buhârî’nin imanın şubelerini saydığını zikretmiştir.¹⁰⁶⁷

Selam verme ve bu eylemin hem toplumsal hem de dinî yönüyle ilgili bir başka rivayet Müslim’in *Sahih*’inde geçmektedir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber, kişilerin birbirlerine selam verip aralarında selamı yaydıkları zaman karşılıklı olarak sevginin ortaya çıkacağını, birbirlerini seven kişilerin de gerçek mana da iman eden

¹⁰⁶⁴ Tirmizî, “İmân”, 10.

¹⁰⁶⁵ Buhârî, “İmân”, 20.; Nesâî, “İmân”, 12.

¹⁰⁶⁶ Buhârî, “İmân”, 20.

¹⁰⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/178.

kişiler olmuş olacaklarından hareketle de cennete girmeyi hak edeceklerini buyurmaktadır.¹⁰⁶⁸

بَابِ ذِكْرِ أَفْضَلِ الْأَعْمَالِ

(...) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ: أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ»

“Amellerin en faziletlisinin zikri hakkındaki bâb: (...) ‘*Rasulullah (s.a.v.)’*e, ‘*Amellerin en faziletlisi hangisidir?*’ diye soruldu. ‘*Allah’a ve rasulüne imandır.*’ buyurdu.”¹⁰⁶⁹

Sonuç olarak Buhârî, eserinin “Kitâbü’l-Îmân” bölümünde ele aldığımız kırk iki bâb başlıklı nüshanın on beş bâb başlığında doğrudan, dört bâb başlığında ise dolaylı olarak imanın şubelerine atıfta bulunarak görüşünü ortaya koymuştur. Buhârî’nin imanın şubeleri ile ilgili gerek bâb başlıklarında gerekse bâb içerisinde yer alan rivayetlerde bilgi verdiği bâblar sırasıyla birinci, ikinci, beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu, onuncu, on ikinci, on dördüncü, on altıncı, yirminci, yirmi beşinci, yirmi altıncı, yirmi yedinci, yirmi sekizinci, otuzuncu, otuz dördüncü, otuz beşinci ve kırkıncıdır. Bu bâblarda konu ile alakalı dokuz rivayete, el-Bakara ve el-Mü’minûn surelerinden olmak üzere toplam da iki ayete yer vermiştir. Müslim’de ve İbn Mâce’ de imanın şubeleri olduğuna dair rivayetler bulunmakla birlikte bu rivayetler fazla değildir. Bu iki musannifte genel olarak imanın şubelerinin kaç tane olduğuna dair rivayetlere yer verilmekle birlikte bu şubelerin neler olduğunu tam anlamıyla aktaran rivayetler yer almamaktadır. Ebû Dâvud’un *Sünen* adlı eserinin “Sünne” bölümünde yer alan ve ircânın reddi hakkında olan on beşinci bâbta bu konuyla ilgili tek bir rivayet yer almaktadır. Bu rivayette imanın yetmiş küsur şubeden oluştuğu belirtilerek bu şubelerin en üstünü ve en düşüğü hakkında bilgi verilen rivayette bahsi geçen yetmiş küsur şubenin neler olduğu izah edilmemektedir. Tirmizî’nin eserinin iman bölümünün üçüncü, altıncı, yedinci, onuncu ve on ikinci olmak üzere beş bâbını imanın şubeleri ile ilgili olarak ele aldık. Onuncu bâbta herhangi bir bâb başlığı bulunmuyorken üçüncü bâb başlığı imanın şubelerine

¹⁰⁶⁸ Müslim, “Îmân”, 93, 94.

¹⁰⁶⁹ Nesâî, “Îmân”, 1.

yöneliktir. İmanın şubelerinin en üst ve en alt derecesinin neler olduğuna dair rivayet zikredilmektedir. Son olarak Nesâî'nin eserinin iman bölümünün birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, sekizinci, dokuzuncu, on birinci, on ikinci, on üçüncü, on altıncı, on dokuzuncu, yirmi yedinci ve otuz üçüncü olmak üzere on üç bâbı konuyla ilgili olarak ele aldık. Bunlardan on altıncı bâb imanın şubelerinin zikri hakkında olan bâb konuyla doğrudan ilgilidir. Nesâî, görüş bildirmese de bu bâb başlığından hareketle imanın şubeleri hakkında diğer musannifler ile aynı görüşte olduğunu ifade edebiliriz.

DEĞERLENDİRME

Kütüb-i Sitte 'de yer alan çalışmamıza esas teşkil eden iman ile ilgili bölümlerde ele alınan konular Allah'a iman, meleklere iman gibi iman konularını insanlara öğretmeyi amaçlamamaktadır. Bu bölümlerde ele alınan konular bazı görüşleri reddetme bazılarını da kabul etme şeklinde daha üst bir nokta olarak kelamî yönleri bulunmaktadır. Ehl-i Hadîs, sadece fıkıhta değil, itikadî konularda da yegâne bilgi kaynağı olarak ayet ve hadisleri görmektedir. Bu bağlamda hadisçilerden *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin konumuzla ilgili görüşlerini özetleyelim. Buhârî, "Bütün amellerin başı olduğunu ve dindeki önceliğini dikkate aldığı için iman konusunu *el-Câmi'u's-Sahîh* 'in ilk 'kitâbı' olarak tasnîf etmiştir."¹⁰⁷⁰ Buhârî, *Sahîh* 'inde naklettiği bir hadisten ne anladığını bâb başlıklarında yansıtmıştır. İman konusuna eserinin değişik bölümlerinde özellikle iman-amel ve büyük günah perspektifinde yer verse de konunun bir bütün olarak ele alındığı bölümü "Kitâbü'l-Îmân"dır. "Kitâbü'l-Îmân" da toplam kırk iki bâba ve elli sekiz hadise yer vermiştir. Burada yer alan ilk bâbtan başlayarak en sonki bâb başlığına kadar tüm bâb başlıklarını alt alta koyduğumuzda Buhârî'nin iman hakkındaki görüşünü elde etmiş oluruz. Onun bu özelliği iman konularında itikadî düşüncesinin ne olduğunu bizlere göstermesi açısından son derece önem arz etmektedir. Yukarıdaki konu başlıklarında da ele aldığımız üzere Buhârî görüşlerini ortaya koyarken ayetlerden ve hadislerden istifade etmiştir. Nitekim "Buhârî kendi anlayışını 'ihtiyaç duyulan her bilginin, Kur'an ve sünnette' olduğu şeklinde ortaya koymuş ve böylece genel hatlarıyla Ashâbü'l- hadîs'in ilim ve fikir anlayışını benimsediğini göstermiştir."¹⁰⁷¹ Onun ortaya koyduğu görüşlere göre iman,

¹⁰⁷⁰ Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 390.

¹⁰⁷¹ Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 341.

söz ve fiil (amel) dir. Ameller, imandandır. “Dua”, “İslam” ve “Din” iman kavramı ile eş anlamlı kavramlardır. Kişi herhangi bir ameli yerine getirirken halisane niyet taşımalıdır. Niyetinde ihlas olmayan kişi ameli gerçekleştirse bile o amelden beklenen ecri elde edemeyecektir. İman ile İslam aynı manaya gelmektedir. İman hem keyfiyet hem de kemmiyet itibariyle artar ve azalır. İnananlar imanları bakımından eşit değildir. Dolayısıyla bir kimse kendisinin imanı ile söz gelimi Cibrîl veya Mikâîl gibi herhangi bir meleğin imanının aynı derece de olduğunu söyleyemez. Şirk, hırsızlık yapmak, zina etmek, çocuklarını öldürmek, yalan, herhangi iyi bir işte asi olmak büyük günahlardandır. Şirkin dışındaki günahlar sebebiyle dünyadayken cezalandırılan kimsenin uygulanan bu ceza günahına kefaret olur. Günahının dünyadakiler tarafından bilinmemesi ve bu sebeple herhangi bir cezanın tatbik edilememesi durumunda da kişinin durumu Allah’a kalmış olur. O, dilerse bu kulunu affeder, dilerse cezalandırır. Dolayısıyla Buhârî, şirkin dışındaki günahların bağışlanabilir nitelikte olduğunu belirtmiştir. Amellerin imandan olduğunu beyan etmesi ve imanda kullar arasında derecelerin olabileceği görüşüne sahip olmasının doğal bir sonucu olarak imanın şubelerinin de bulunduğunu kabul etmekte, bu fikrin yansımalarını da hem ilgili bölümün bâb başlıklarına farklı eylemlerin dinden veya imandan olduğunu belirterek hem de eserinin farklı bölüm başlıklarını bu amellerle isimlendirerek göstermiş olmaktadır. Buhârî hakkında tüm bu izah ettiğimiz hususlardan sonra onun iman konusunda genel olarak “Mürchie” yi bununla birlikte imanın sadece söz olduğunu ifade eden Kerrâmiye’yi özellikle de büyük günah meselesinde Hâricîlerin ve Mu‘tezile’nin görüşlerini reddetmeye çalıştığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Buhârî için imanda istisna konusuna eserinin herhangi bir bölümünde doğrudan işaret ettiğini söylemenin zor olduğunu ifade edebiliriz. Bununla birlikte hassaten dolaylı olarak da olsa iman kitabında bu konuya muvâfât nazariyesine benzer bir içerikte işaret etmiştir. Müslim’in eserinde görüş beyan etmekten kaçınması esasen *Sahîh*’inin sınırları içerisinde iman meselesindeki görüşünü açıkça ortaya koymamızda bir zorluk meydana getirmektedir. Bununla birlikte Müslim’in Ehl-i Hadîs’ten olduğuna dair elimizdeki kesin bilgi ışığında hadisleri ele alış tarzı rivayetlerin içeriği, genel bir okuma da Ehl-i Hadîs’in iman anlayışına sahip olduğunu ifade etme imkânı sunmaktadır. İbn Mâce’de *Sünen* daha çok ahkam ile ilgili meselelerle ilgili olmasına rağmen bu eserinin mukaddimesinde itikadî konulara yer vermeyi ihmal etmemiş ve

iman konusunu burada ele almıştır. Esasen burada yer verdiği rivayetleri kendi içinde kategori edecek olsak imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, iman-İslam ilişkisi, imanda artma-azalma, büyük günah ve imanın şubeleri olmak üzere altı konu başlığı oluşmaktadır. Bu başlıklardan dolayı olarak imanda derece konusunun varlığına işaretin olması sayesinde bu sayı yediye yükselmektedir. Ayrıca İbn Mâce’de iman konusunu mukaddimesinde ele alsa da -Müslim gibi- kendi görüşünü net bir şekilde ifade etmemektedir. Yine Ehl-i Hadîs’ten olması, iman bâbında Mürcie’ye yönelik tenkit içeren bir rivayete yer vermesi onun görüşlerinin de diğer iki musannif gibi olduğunu ifade edebiliriz. Bu anlamda hem Müslim’in hem de İbn Mâce’nin, naklettikleri rivayetlerle amelin boyutlarına, şahadet- amel ilişkisine, iman-İslam ilişkisi, imanda artma ve azalmanın olduğuna, büyük günahların neler olduğuna ve imanın şubelerine değinmişlerdir. İbn Mâce imanda istisna konusunun örneği olarak değerlendirilebilecek bir rivayete mukaddimesinin iman ile alakalı bâbında değil, eserinin züht kitabında yer vermiştir.

Ebû Dâvud’un *Kütüb-i Sitte*’den kabul edilen eseri *Sünen*’idir. *Sünen* adlı eseri bu türün genel özelliği olarak kabul edilen ahkama dair olmanın dışında bir özellik göstermektedir. *Sünen* de yer alan “Sünne” bölümü başta konumuz gereği iman meselesi olmak üzere birçok itikadî meseleyi ele almaktadır. Burada yer alan bâb başlıklarından ircânın reddi hakkında olan on beşinci bâb ile imanın artması ve azalması hakkındaki olan on altıncı bâb iman meseleleriyle doğrudan ilgili olan iki bâbtır. Ebû Dâvud bâb başlıklarında eserinin hacmini arttırmamak için fazla rivayete yer vermemeye çalışmasından olsa gerek diğer musanniflerin iman kitabında veya iman ile ilgili bâb başlıklarında zikretmeye özen gösterdiği Cibrîl hadisini “kader” ile ilgili olan on yedinci bâbın altında yer vermeyi daha uygun görmüştür. Onun büyük günah işleyen kimselerin cehennemde olacağını öngören Hâricî zihniyete “şefaât” konusunu ele aldığı yirmi üçüncü bâbta yer vermiştir. Hicri üçüncü asrın üçüncü çeyreğinde yaşamış bir âlim olarak Ebû Dâvud’un, hicri ilk asırlardan itibaren tartışılabilen konulardan uzak durmadığı iman meselesini bu tartışmalarda iç içe geçmiş bir şekilde ele almaya çalıştığını söylenebilir. On beşinci bâbta açık bir şekilde ifade ettiği üzere iman konusunda Mürciî görüşü öncelikli olarak tenkit etmiştir. Büyük günah ve şefaât ilişkisi üzerinden de hem Hâricî zihniyeti hem de Mutezilî düşüncüyü reddetmiş olmaktadır. Eserinin Sünne bölümünde imanın tanımı, iman-

amel ilişkisi, iman-İslam ilişkisi, imanda artma-azalma, imanda tefâdul (derece), büyük günah ve imanın şubeleri olmak üzere yedi konuya az ve öz bir şekilde değinmiştir. İmanda istisnaya ise ne doğrudan ne de dolaylı olarak değinmiştir. Görüşleriyle Ehl-i Hadîs'i temsil eden Ebû Dâvud'un bu yedi başlıktaki görüşlerini kısaca ifade etmeye çalışalım. Abdulkays heyeti rivayetinden yola çıkarak imanın hem söz hem de amel olduğu ifade edilebilir. Sünne bölümünde iman-İslam ilişkisine değinen açık bir bâb başlığı yer almamaktadır. Bununla birlikte imanın artması ve azalması hakkında olan on altıncı bâb ile kader hakkında olan on yedinci bâbın altında konu ile ilgili rivayetler yer almaktadır. Bu rivayetlere göre iman ile İslam ayrı şeylerdir. İslam meselenin söz boyutunu teşkil ederken iman, amel boyutunu oluşturmaktadır. Her ikisine geniş bir perspektiften baktığımızda ise iman dairesinin inanç ve amel birlikteliğini ifade ettiği görülmektedir. Dolayısıyla iman etmiş olmak için dinin belirlediği ve kendisine inanılması gereken kaideler, iman esasları bulunmaktadır. Bir benzeri hususu Müslim'de de gördüğümüz "kader" vurgusu daha önce ifade ettiğimiz üzere Ebû Dâvud'un naklettiği rivayetlerde iman edilmesi gereken hususlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki bu anlayış iman- amel ilişkisinin izahına da yansımıştır. Cennetliklerin veya cehennemliklerin dünyadayken yapacakları amellerin belli olduğu, herkesin buna göre amel ettiğine dair mutlak kadereci bir anlayışla imana tesir eden amel açıklanmaya çalışılmıştır. İmanda artma-azalma hem kemmiyet hem de keyfiyet itibariyle ele alınmıştır. Kemmiyet itibariyle daha çok amellerin sayısal değeri ele alınırken keyfiyet yönü itibariyle ise yerine getirilmesi emredilen eylemleri yapma ve yasaklanan davranışlardan uzak durma üzerinden kalpte meydana gelen imanın tadındaki değişiklikler ile bu amellerin dışında bir devlet başkanı olarak Hz. Peygamber'in maddi bir unsur olan ganimet malıyla da müellefe-i kulûbtan olan kişilerin kalplerini İslam'a ısındırarak imanlarını arttırmaya çalıştığı konu edilmektedir. Amel, kalbin, dilin ve bedeninin eylemlerinin tümüne verilen bir isimdir. Ebû Dâvud' ta bu üç yapının dünya da yapıp ettiklerinin tartıldığı "mizan" anlayışına vurguyla da iman da kemmiyet ve keyfiyet itibariyle artma ve azalmanın neticesi ele alınmaktadır. Ebû Dâvud'un "Sünne" bölümünde imanda derecelenme ve eşitlik konusu ile ilgili olarak müstakil bir bâb başlığı yoktur. Bununla birlikte iman da artma ve azalma hakkında açtığı bâb başlığı altında müslümanların ahlak bakımından en güzel olanlarının iman bakımından en kâmil noktada olduğunu

haber veren rivayete yer vermesi imanda tefâdul anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü imanda artma ve azalmanın kabulü insanların imanları açısından birbiriyle aynı noktada olmadığı sonucuna götürür. Ebû Dâvud'un bu rivayeti artma ve azalma başlığı altında zikretmesi ve olgun iman vurgusu yapması da bunu göstermektedir. Zira imanın olgunu yani en kâmil noktasına sahip biri varsa bu kemalet noktadan uzak olanları da vardır. Nitekim rivayette geçen insanların en güzel ahlak sahibi olanı ifadesi ahlak bakımından zafiyeti olan insanların da varlığına delalet etmektedir. Ebû Dâvud'un "Sünne" kitabında imanda istisnaya dolaylı ya da doğrudan bir işaret bulunmaktadır. Namaz ve şirk hariç büyük günah işleyen tekfir edilmez. Büyük günah işleyen kimse fâsıktır. İman konusu yüzyıl içerisinde tartışılmalan bazı itikadî konularla içiçe ilerlemiştir. Nitekim "şefaât" konusu da bunlardan biridir. Kişi büyük günahı sebebiyle cehenneme girmesi gerekse buradan "şefaât" ile kurtulabilmektedir. Kafir olmayan bir müslümana kafir olduğunu söyleyen kişinin durumu gerçek manada değil imanın kemaleti zarar gören kimse olarak görmek gerekmektedir. Bunun gibi zina işleyen, hırsızlık yapanla ilgili rivayetlerde kişinin dinden çıktığı şeklinde değil İslam'da kaldığı halde imanın kemaleti azaldığı için sadece imandan çıktığı şeklinde anlaşılmalıdır. Kişi ahirette bu günahının karşılığı olan cezayı şefaât, Allah'ın dilemesi hariç çekecektir. Bununla birlikte dünyadayken bu günahları işleyen kul için tövbe kapısı açıktır. Ebû Dâvud *Sünen* 'inin "Sünne" bölümünde imanın şubeleri ile ilgili tek bir rivayete yer vermektedir. Bu rivayet iman konusunda meseleleri ele almaya başladığı ilk bâbın ilk rivayetidir. İrcânın reddi hakkında olan bu bâba imanın yetmiş küsur şubesinin var olduğunu bildiren rivayet ile başlaması esasen "Ehl-i Hadîs- Mürcie" arasında tartışmanın fitilini ateşleyen "amel" konusuna vurgu yapması açısından önem arz etmektedir. Burada yer verilen rivayette bu şubelerin en alt derecesi ile en üst derecesi zikredilmekte, şubelerin neler olduğunu tek tek izah edilmemektedir.

Tirmizî, Cami'sinde iman ile ilgili konularda Mürcie'yi hedef almaktadır. İman ile ilgili rivayetlere "Ebvâbu'l-İmân", adıyla otuz sekizinci bölümde yer vermiştir. Hem bâb başlıkları hem de ehl-i ilim veya fukahadan bazı kişilere yer vererek yaptığı açıklamalarla dolaylı olarak konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu görüşlerini kısaca özetlemeye çalışalım. İman, söz ve ameldir. Farzlar yani ameller imana izafedir. İman-İslam ilişkisi ile ilgili olarak bâb başlığına veya doğrudan bu

konuyla ilgili kendisine ait bir açıklama bulunmamaktadır. Bununla birlikte büyük günah meselesi ile ilgili açıklayıcı mahiyette naklettiği görüşler iman- İslam ayrılığını savunduğunu göstermektedir. İmanda artma-azalma konusunu bâb başlığına taşımaktadır. Ebû Dâvud gibi artma-azalmanın mizan üzerindeki etkisine yer vermektedir. Bâb başlığına taşıdığı imanın kemalleşmesi konusuyla dolaylı olarak imanda tefâdul konusunu ele almış olmaktadır. İlgili bölümde imanda istisna konusuna doğrudan veya dolaylı olarak delalet eden rivayete veya bâb başlığına yer vermemiştir. Bununla birlikte eserinin kader bölümünde muvâfât nazariyesinde delil olarak kullanılan bir rivayete yer vermektedir. Buradan hareketle imanda istisna anlayışının buna yakın bir düzeyde olduğu ifade edilebilir. Şirk ve namaz hariç tevhid ehli günahları sebebiyle cehennemde ebedi olarak kalmayacaktır. İmanın şubeleri vardır. Nesâî'nin iman ile ilgili rivayetlere yer verdiği "el-Îmân ve Şerâ'i'uhû" bölümü *Sünen* 'inin kırk sekizinci bölümüdür. Nesâî, bu bölümde bâb başlıkları hariç herhangi bir değerlendirme de bulunmamaktadır. Daha çok teorik anlamda hadisçiliğinin ön planda olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda iman konusu ile ilgili incelediğimiz sekiz başlıktaki görüşlerini belirlemek zordur. Bu yönüyle Müslim'e benzemektedir. Bununla birlikte imanın şubeleri, imanda tefâdul ve imanda artma konusunu bâb başlığına taşıması belli oranda düşüncelerini belirleme de imkân sağlamaktadır. Genel olarak iman ile ilgili görüşlerini özetleyelim. İman, söz ve ameldir. Ameller imandandır. Eserinde bâb başlıkları bulunsa da iman-İslam ilişkisi konusunda bu başlıkların pek yardımı dokunmamaktadır. Zira burada yer alan başlıklar daha çok rivayetlerdeki farklı kavramlara işaret eden türdendir. Bu anlamda benzer içeriklere sahip olan rivayetlerin birinde bâb başlığı iman ile ilgiliyken diğerinin bâb başlığı İslam ile ilgilidir. Bununla birlikte Nesâî'nin iman-İslam ayrılığı fikrinde olduğunu düşünen araştırmacılar vardır. İmanda artma-azalma konusunu işlemiştir. Bu bağlamda Nesâî sadece imanda artmayı bâb başlığına isim olarak taşımıştır; ancak bir şeyin artması onun azalmasını da mümkün kılacağından her ne kadar bâb başlığında azalmadan doğrudan bahsetmiyor olsa da dolaylı olarak bahsetmiş olmaktadır. Onun bu üslubu imanın artması hakkında görüş beyan edip azalması hakkında tevakkuf edenlerle aynıdır. Nitekim Nesâî'nin bâb başlıklarından birinde imanda tefâdul ile ilgili olması bunu göstermektedir. Çünkü bu görüşte olan alimler imanın azalması hakkında bahsettiğimiz gibi ya tevakkuf ederler yahut imanda tefâdulun olduğunu

beyan etmekle yetinmektedirler. İmanda istisna konusuna doğrudan veya dolaylı olarak delalet eden rivayete veya bâb başlığına yer vermemiştir. Namazın terki ve şirk dışında büyük günah işleyen ehl-i kible tekfir edilmez. İmanın şubeleri vardır.

SONUÇ

Ehl-i Hadîs'in âsâra verdiği önemin bir yansıması, itikâdî konuları temellendirirken de bunlardan istifade etmelerinde kendini göstermektedir. Bu anlamda özellikle iman konusunda telif ettikleri eserlerin ana yapısını ayetler ve rivayetler oluşturmaktadır. Değişik formlarda meydana getirdikleri bu ürünlerin bir kısmı risale türündeyken bir kısmı kitap hüviyetindedir. Bu konuda günümüze ulaşan ve bilinen ilk müstakil çalışma hicri üçüncü asırda yaşamış Kâsım b. Sellâm'a ait olan *Kitâbu'l-İman* adlı eserdir. Bununla birlikte müstakil olmayan risale tarzında daha küçük hacimli ve erken tarihli metinlerde de iman konusu yer almaktadır. Ancak yapıları sadece bir iki satır tanımdan ibaret olmaları sebebiyle konu hakkında geniş bilgi sunmamaktadırlar. Söz konusu eserlerde rivayetler ilk anlaşıldığı gibi konu edilmiş, tevilden veya rivayeti tartışma konusu yapmaktan uzak durulmaya çalışılmıştır.

Ashâbü'l- hadîs iman ile ilgili olarak ele aldığımız imanın tanımı, iman- amel ilişkisi, iman- İslam ilişkisi, imanda artma- azalma, imanda tefâdul, imanda istisna, büyük günah ve imanın şubeleri konularının tamamında hemfikir değillerdir. Bunda etkili olan âmiller, rivayetlerin yapısı ve örneğin Mu'tezile'de olduğu gibi düşünce sistemlerinin bir karşılığı olarak belli ilkeleri olmayışı sebebiyle bu konuda gelen bilgileri ilgili ilkedен yola çıkarak anlamlandırmamalarıdır. Nitekim onların hassaten konumuz gereği itikâdî konulardaki tavrı daha önce de ifade ettiğimiz şekilde gelen rivayeti olduğu haliyle kabul etmek veya bu konuda selefin yolunu takip etmek şeklindedir. Ehl-i Hadîs'in diğer mezheplerle olan mukayesesinde esasen Mürcie'den ehl-i kibleyi tekfir etmeme anlayışından bütünüyle olmasa da etkilendiği görülmüştür. Bunun en tipik örneği İman- İslam ilişkisi hakkındaki açıklamalarında görülmektedir. İman ile İslam'ın özdeş olmadığını savunanlar şirk ve namazı (zekâtı) terk dışında büyük günah işleyen kişiyi kâmil imandan çıkardıkları halde İslam dairesinde bırakırken iman- İslam ayrımını kabul etmeyenler büyük günah sahibini hem iman hem de İslam dairesinden çıkarmamış, "imanın hakikatini kaybetme" gibi bir husustan bahsetmişlerdir. Böylece önceki mantıkla düşünüldüğünde kişinin bir isimden çıkartılması beklendiği halde bunun yapılmaması veya her iki yorum içinde büyük günahın kişinin en azından "müslüman" kimliğine zarar vermemesi Mürcie'nin

masiyetlerin imana zarar vermeyeceğine dair görüşlerinden belli oranda etkilendiklerini göstermektedir. Nitekim onların bu sayede Hâricîlerin amele dayalı “tekfir etme” anlayışlarına benzemekten kurtuldukları görülmektedir. Bununla birlikte geçmişten geleceğe bir geleneğin devamı olan müteahhir Ehl-i Sünnet kelamının iman anlayışında yapılan amellerle imanda değil; kalpteki tasdikte bir artmanın olacağı fikri veya Muvâfât nazariyesi onların Ehl-i Hadîs’ten etkilenmeleri olarak değerlendirilebilir.

Genelde İslam tarihi özelde ise hadis tarihi açısından hicri üçüncü asır son derece önem arz etmektedir. İman konusu ilk iki asır boyunca gündem de bir şekilde varlığını gerek müstakil olarak gerekse de diğer itikâdî konularla mündemiç bir şekilde sürdürmüştür. Bu durum eserlere az çok yansımıştır. Dönemin en önemli ürünlerinden biri olan *Kütüb-i Sitte*’de bu kategoride ele alınması gereken eserlerden biridir. Nitekim Buhârî ve Müslim iman konusunu eserlerinin birinci kitabı olarak ele alırken İbn Mâce eserinin mukaddimesinde dokuzuncu bâbı iman konusuna ayırmıştır. Bu üç musannif görüldüğü üzere iman meselesini eserlerinin hemen başında yer vermiştir. Diğer üç musannif ise çalışmalarının son kısımlarını bu konuya ayırmıştır. Bu bağlamda Ebû Dâvud eserinin otuz beşinci kitabında, Tirmizî otuz sekizinci bölümünde ve son olarak da Nesâî kırk sekizinci kitabında bu konuyu işlemiştir.

Buhârî’nin iman meselelerini ele alırken muhatap aldığı karşıt düşüncenin argümanlarının karşısına Ehl-i Hadîs’in yorumlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Meseleyi bâb-metin, ayet-hadis ve kendi yorumlarından oluşan ilişki içinde başarılı bir şekilde ortaya koymuştur. Müslim’in bâb başlıkları ona ait olmadığı veya başka bir şekilde rivayetleri yorumlamadığı için iman bölümünde net bir şekilde görüşlerini tespit etmek mümkün olmamıştır. Yine de Nevevî’nin yaptığı yönlendirmeler aracılığıyla Ehl-i Hadîs’in ele aldığı çerçevede bir iman yorumunu eserine yansıttığı ifade edilebilir. İbn Mâce’nin Sünen’inin “Mukaddime” bölümüne var olan itikâdî tartışmaları yansıtan başlıklar açtığı görülmüştür. Bu durum Ebû Dâvud’un “Sünne” bölümünde ircânın reddiyle ilgili bâb başlığında, Tirmizî’nin “Ebvâbü’l-Îmân” adlı ve Nesâî’nin “Kitâbu’l-Îmân ve Şerâ’i’uhû” adlı bölümleri içinde geçerlidir. Özellikle Nesâî, Müslim’den biraz farklı olarak bâb başlıkları ile küçük de olsa konuyla ilgili görüşlerini aktarmaya çalışmıştır. Sonuçta bu konunun kelamî ve fikhî tartışmaların hadis tarihini ve edebiyatını da etkilediği görülmüştür. Tartışmada yer alan sekiz

başlık, musanniflerin rivayetlere yaptıkları çeşitli usullerdeki yorumlarla kitaplardaki yerini almıştır. Bu durum da *Kütüb-i Sitte* olarak bilinen Buhârî ve Müslim'in Sahîh, İbn Mâce ve Ebû Dâvud'un Sünen, Tirmizî'nin Cami' ve son olarak Nesâî'nin Sünen adlı eserlerinin pasif değil, dinamik bir yapıda olduğunu göstermektedir.

Son olarak hadis alanında yapılan çalışmalarda hadisçilerin itikâdî saha ile de ilgilendikleri ikinci plana atılabilmektedir. Bununla birlikte genelde hadisin özelde ise hadisçilerin İslam tarihinde meydana gelen siyasî veya itikadî tartışmalarla olan ilişkilerini ortaya çıkaracak çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Neticede toplumun bir parçası olan ilim adamlarının o toplumda olan bitene karşı bütünüyle bağımsız ve sebepsiz eserler meydana getirmeye çalışması uzak bir ihtimaldir. Bu düşünceden yola çıkarak yapılacak çalışmalar, hadisçilerin itikadî alanlardaki düşüncelerini ortaya çıkararak onların kimliklerinin daha iyi tanınır hale gelmesine yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aba, Veli: “Nesâî'nin (ö. 303/915) Şiflikle İthamı”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18 Cilt, No: 1, 2018, s. 167- 191.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî: **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, thk. Mehmet Boynukalın ve müracaa Bekir Topaloğlu, 19 Cilt, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- el-Lâlekâî, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansur et-Taberi: **Şerhu Usuli İ'tikadi ehli's-sünne ve'l-cemaa mine'l-kitâb ve's-sünne ve icmai's-sahabe ve't-tabiin min ba'zihim**, thk. Ebu Yakub Neş'et b. Kemal el-Mısri, İskenderiye: Dâru'l-basîra, ts.
- Hikmet Beşîr Yâsîn, Muhammed Ebû Bekr b. Ali, Ahmed Ayiş el-Ani, Cemâl Muhammed Seyyid, Mustafa Müflih Kudat, Hassan Casim el-Hays: **İstidrakat ala Tarihi't-türasi'l-Arabi : kısmü'l-akaid**, 8 Cilt, Cidde : Dâru İbni'l-Cevzi, 1422/2001.
- Abdulilâh b. Selmân b. Sâlim el-Ahmedî: **el-Mesâil ve'r-Resâilu'l-Merviyeye ani'l-İmâmi Ahmed b. Hanbel fi'l-Akîde**, 2 Cilt, Riyad: Daru Tayyibe, 1412/ 1992.
- Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tariki: **Mu'cemu musannefati'l-Hanabile min vefayyatu 241-1420 h.**, 1. Baskı, 8 Cilt, Riyad: y.y., 1422/ 2001.
- Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Abdirrahman: “İtikadu Abdillâh b. el- Mübarek”, **el-Cami' fi akâidi ve resâil ehli's-sünne ve'l- eser**, İkinci Baskı, Riyad: Dâru'l-Menheci'l-evveli li'n-neşri, 1437/ 2016.
- Abdullah İvaz Râşid el-Acemî: “Kalâidü'l-Ikyân fi ihtisâri akideti ibni Hamdan li'l- İmam Muhammed b. Bedreddin b. Balaban ed-Dimeşkî

- el-Hanbelî (ö.1083)”, **Havliyetu merkezi’l- buhûs ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye**, 1423/ 2002, s. 481- 588.
- Abdulfettâh Ebû Gudde: **Tahkîku ismezi’s- Sahîhayn ve’smi Câmi’i’t-Tirmizî**, Haleb: Mektebü’l-Matbuati’l-İslamiyye, 1414/ 1993.
- Abrahamov, Binyamin: **İslâm Kelâmı -Gelenekçilik ve Akılcılık**, trc. Emine Buket Sağlam, 1. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Adi b. Müsafir: **İ’tikadu ehli’s-sünne ve’l-cemaati**, thk. Muhammed Abdulmecid es-Selefi, 1. Baskı, Mektebetu’l-Gurabai’l-eseri, 1419/ 1999.
- Ahatlı, Erdinç- Murad, Selvi Raif: “Sünen-i Tirmizî’de ‘Hüve Hadîsü Fülân’ Kavramı Üzerine”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUİFD)**, 19 Cilt, No: 35, Haziran 2017, s. 1-26.
- Ahmed b. Hanbel - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel: **Kitabu’s-Sünne li’l-imam Ahmed b. Hanbel**, thk. Abdullah b. Hasen b. Hüseyin, Kahire: el-Matbaatü’s-Selefiyye, 1349/1930.
- Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Mervezî: **Mesâilu’l-imam Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İshak b. İbrahim b. Hani’ en-Nisaburî**, thk. Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî,1400/ 1980.
- Ahmed b. Müşerref: **Akidetü’s-selef mukaddime İbn Ebi Zi’d el-Kayrevânî li kitabihî er-resâil**, ed. Bekir b. Abdullah Ebu Zi’d, 1. Baskı, Medine: Daru’l-Asıme, 1414/ 1994.
- Akdoğan, Muhammed: “Ebü’ş-Şeyh’in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri”, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7 Cilt, No: 2, 2017, s. 581- 599.
- Akdoğan, Murat: “Zeydiyye’de İman-Amel İlişkisi”, (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, 2004.
- Akpınar, Ömer Faruk: “Süfyân es-Sevrî’nin Hayatı ve Eserleri”, **Usûl: İslam Araştırmaları**, No:22, 2014, s. 115- 167.

- Altın, M. Emin: “İmanla İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Âlu Hamdân, Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah: “İtikadu Malik b. Enes”, **el-Cami’ fi akâidi ve resâil ehli’s-sünne ve’l- eser**, 2. Baskı, Riyad: Dâru’l-Menheci’l-evveli li’n-neşri, 1437/ 2016.
- Âlu Hamdân, Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah: **el-Câmi’u fi Kütübi’l-Îmâni ve’r- Reddi ale’l-Mürcie**, 1. Baskı, 2 Cilt, Cidde: Darü’l-Evraki’s-Sekafiyye, 1438/ 2017.
- Anadolu İlahiyat Akademisi: “Prof.Dr. Sönmez KUTLU ‘Mürcie’nin Teşekkürü,Görüşleri,Yayıllışı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, **You Tube**, 11 Kasım 2019. <https://youtu.be/ZLSU6jOTqSk>
- Âşıkkutlu, Emin: **Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta’dîl İlmi)**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları (İFAV), 1997.
- Aydınlı, Abdullah: **Hadis Istılahları Sözlüğü**, 5. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları (İFAV), 2011.
- Âyetullah el-Hâc Seyyid İbrahim el-Mûsevî en-Necefi ez-Zincânî: “Ana Hatlarıyla İmâmiyye Akidesi”, **Bilimname : Düşünce Platformu**, trc. Murat Serdar, C: III, No: 8, 2005/2, s. 133- 143.
- Aytekin, Arif: “Fıkh-ı Ekber Risaleleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XIV, No: 1, 2010, s. 209- 221.
- Bağcı, H. Musa: İbn Mace’nin es-Sunen Adlı Eserinin Mukaddime’sinin Tahlili”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C: II, No: 3, Nisan 2010, s. 16- 44.
- Bebek, Adem: “Hadislerde İmân Konusuna Şârihlerin Yaklaşımı (Kütüb-i Sitte Özelinde)”, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

- Birgöl, Mehmet Fatih: “İlm-i Kelâm Doğuşu ve Doğası Hakkında Felsefî Bir Tahlil”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 2, Eylül 2014, s. 1- 33.
- Brockelmann, Carl: **Tarihü'l-edebi'l-Arabi**, trc. Abdülhalim en-Neccâr, 6 Cilt, Kahire : Dâru'l-Maârif, ts.
- Bulut, Halil İbrahim: “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları”, **Usûl: İslam Araştırmaları Dergisi**, No: 11, 2009, s. 41- 54.
- Bulut, Halil İbrahim: **Dünden Bugüne Siyasî- İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi**, 4. Baskı Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Bulut, Zübeyir: “Kelâm'da ‘İman'da İstisnâ’ Tartışmaları”, **İslâmî İlimler Dergisi**, C: IV, No: 1-2, 2009, s. 199- 214.
- Celeleddin es-Suyuti,
Ebü'l-Fazl Abdurrahman
b. Ebî Bekr: **ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur**, I- VIII Cilt, Beyrut : Dâru'l-Fikr, 1432/2011.
- Celeleddin es-Suyuti,
Ebü'l-Fazl Abdurrahman
b. Ebî Bekr: **Tabakâtu'l-Huffâz**, 1. Baskı, Beyrut: Darül-kütüb'il-ilmîyye, 1403/ 1983.
- Çakan, İsmail Lütfi: “el-Câmiu's-sahîh”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: VII, 1993, s. 129- 132.
- Çakan, İsmail Lütfi: “Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 5-6, 1987- 1988, s. 255- 276.
- Çakan, İsmail Lütfi: **Hadis Edebiyatı : Çeşitleri- Özellikleri- Faydalanma Usulleri**, 6. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2008.
- Çelebi, İlyas: “Akidenin Kelamlaşması ve Kelamın Akideleşmesi Süreci Üzerine”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C: II, No: 1, 2004, s. 23- 26.

- Çelebi, İlyas: “Mu‘tezile”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XXXII, 2006, s. 391- 401.
- Çetin, Maksut: “Mu‘tezile’nin Siyaset Anlayışı”, **EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler- C: XVIII**, No: 58, 2014, s. 347- 374.
- Çetin, Maksut: “Mâturidiliğin Siyaset (Hilâfet/ İmâmet) Anlayışı”, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Dalkıran, Sayın: “Hâricîlerin ‘el-Emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker’ Anlayışı”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: III, No: 1, 2004, s. 199- 223.
- Demircan, Adnan: “Hz. Ali’nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: I, No: 2, Aralık 2013, s. 173- 190.
- Demircan, Adnan: **Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri**, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Dr. Hamza el-Bekri
الدكتور حمزة البكري: تحليل لاختلاف عبارة أهل السنة قديما في مسألة: "هل العمل من الإيمان.", *You Tube*, 29 Haziran 2019. <https://youtu.be/AhWYSYAeu04>
- Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani
Ahmed b. Hanbel: **el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl**, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, 2. Baskı, 4 Cilt, Riyad: Dâru’l-Hani, 1422/ 2001.
- Ebû Abdullah
Lisanüddin Muhammed
b. Abdullah İbnü’l-Hatîb: **el-İhata fî ahbari [tarihi] Gırnata**, thk. Muhammed Abdullah İnan, Cezayir: Daru’l-Emeli li’d-Dırâsât, 1430/2009.
- Ebu Abdullah
Muhammed b. Nasr b.
Yahya el-Mervezi: **Ta’zîmu kadri’s-salât**, thk. Abdurrahman b. Abdulcebbâr Abdurrahman Abdülcebbâr el-Füreyvâî, 1. Baskı, I-II Cüz, Mektebetu ed-Dâr bi’l-Medineti’l-Münevvera, 1406/1986.

- Ebû Abdullah
Ubeydullah b.
Muhammed b.
Muhammed Ukberi İbn
Batta:
- el-İbane an şeriati'l-firkati'n-naciye ve mücanebeti'l-firaki'l-mezmume Kitabu'l-İman**, thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî, 2. Baskı, 9 Cilt, Riyad : Dârü'r-Raye, 1415/1994.
- Ebû Ahmed Muhammed
b. Muhammed b. Ahmed
Nisaburi Hakim Kebir:
- Şiaru ashabi'l-hadis**, thk. Seyyid Subhi Samerrai, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/ 2004.
- Ebû Arûbe el-Harrânî:
- Kitâbu'l-Evâ'il**, thk. Meş'al b. Bani el-Cibrin el-Mutayri, Beyrut: Daru İbn Hazm, 1424/ 2003.
- Ebû Avâne, Yakub b.
İshak b. İbrâhim el-
İsferayini:
- Müsnedu Ebî Avane**, thk. Eymen b. Arif ed-Dımaşki, 5 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1419/1998.
- Ebu Bekr Abdullah b.
Ebi Davud Süleyman b.
el-Eş'as es-Sicistanî:
- Şerhu'l-manzûmeti'l-hâiyye fî akidetî ehli'sünne ve'l-cemaatî li'l-imam ebi Bekr Abdillâh b. ebi Davud es-Sicistani**, thk. Adil er-Rifaî, şrh. Sâlih b. Fevzân b. Abdullah Fevzân, Riyad : Dâru'l-Âsime, 1428/2007.
- Ebû Dâvûd Süleymân b.
el-Eş'as b. İshâk es-
Sicistânî el-Ezdî:
- “Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihi”, **Selâsu resail fî ilmi mustalahi'l-hadis**, thk. Abdülfettah Ebu Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1426/ 2005.
- Ebû Dâvûd Süleymân b.
el-Eş'as b. İshâk es-
Sicistânî el-Ezdî:
- Sünenu Ebi Davud**, thk. Şuayb el-Arnaut v.dğr., 1. Baskı, 7 Cilt, Şam: Dâru'r-risaleti'l-alemiyye, 1430/2009.
- Ebû Hâtim Ahmed b.
Hamdân b. Ahmed er-
Râzî:
- Kitâbü'z-Zîne**, thk. Hüseyin b. Feydullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî ve Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, 1. Baskı, 3 Cilt, San'a: Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûs el-Yemenî, 1415/ 1994.

- Ebû Muhammed el-Yemeni: **Akaidü's-selase ve's-seb'in fırka**, thk. Muhammed b. Abdullah Gamidi, 2 Cilt, Medine : Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1422/ 2001.
- Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi Sübki: **Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-kübra**, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, 10 Cilt, Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Ebû Nuaym, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahani: **Hilyetü'l-evliya ve tabakatü'l-asfiya**, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/ 1996.
- Ebu Salih Şuayb b. Harb el-Medâinî,mümlî: Süfyan es-Sevrî: **es-Sünne li'l-imam Süfyan es-Sevrî**, thk. şrh. Ebu Feyruz Abdurrahman b. Sukaya, 1. Baskı, 1432/2011.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm: **“Kitâbu'l-İmân”, Selefilîğın Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, trc. Sönmez Kutlu, 4. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Ebu'l-Hasan el-Eş'arî: **el-İbâne 'an usûli'd-diyâne**, thk. Salih b. Makbel b. Abdullah el-Useymî, 1. Baskı, Riyad: Medarü'l-Müslim li'n-Neşr, 1432/ 2011.
- Ebu'l-Hasan el-Eş'ari: **el-Luma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'**, thk. Hamûda Ğurâba, Kahire: Matbaatu Mısır Şirketu Musaheme Mısriyye, 1955.
- Ebu'l-Hasan el-Eş'ari: **Risâle ilâ ehli's-seğr bibâbi'l-ebvâb**, thk. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî, Medine: Medine: imadetu'l-Bahsi'l- ilmi el-Cami'atul-islamiyye, 1413/ 1993.
- Ebu'l-Hasan el-Eş'arî: **el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet**, trc. Ramazan Biçer, 1. Baskı, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

- Ebu'l-Kasım Kıvâmu's-sünne İsmâîl b. Muhammed: **el-Hucce fi beyani'l-mehacce**, thk. Muhammed b. Mahmud Ebu Rahîm, 1. Baskı, 2 Cilt, Riyad: Daru'r-Raya, 1411/1990.
- Ebü'l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî: **et-Tebşıra fi usuli'd-din**, thk. Yusuf b. Abdullah b. Muhammed es-Sam'anî, Riyad : Darü'l-Me'sur, 1434/2013.
- Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedi: **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, thk. Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafa, 1.Baskı, 29 Cilt, Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1420/2000
- Ebu Ya'la el-Ferra, İbnu'l- Ferra Muhammed b. Hüseyin: **Mesailü'l-iman diraseten ve tahkiken**, thk. Suud b. Abdulaziz el-Halef, Riyad: Daru'l-Asime, 1410/ 1990.
- Ebu Ya'la el-Ferra, İbnu'l- Ferra Muhammed b. Hüseyin: **el-Mutemed fi usûli'd-dîn**, thk. Vedî` Zeydân Haddâd, Beyrut : Dârü'l-Meşrik, 1394/ 1974.
- Ekiz, Sacide: "İman Tartışmaları Bağlamında "Mü'min Zina Ederken Mü'min Olarak Zina Etmez" Hadisi", (Lisans Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2011.
- Ekizer, Duran: "Hz. Peygamber'in Üslubunda Mecazi Anlatım: Muslim'in el-Cami'u's-Sahîh'inde Yer Alan İmanla İlgili Bazı Hadisler Özelinde Bir Tahlil", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)**, C: LIX, No: 1, 2018, s. 203- 220.
- el-Acurri, Ebu Bekir Muhammed b. el-Hasen: **eş-Şeria**, thk. el-Velid b. Muhammed en-Nâsır, 3 Cilt, Müesseetü Kurtuba, 1417/1996.
- el-Belhi, Ebü'l-Kasım Abdullah b Ahmed b Mahmud: **Kitabu'l-Makalat ve meahu uyunu'l-mesaik ve'l-cevabat**, thk. Hüseyin Hansu, Racih Kürdi ve Abdulhamid Kürdi, 1. Baskı İstanbul : KURAMER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Center for Quranic Studies); Amman: Darü'l-Feth, 1439/2018.
- el-Berbehari, Ebû Muhammed Hasan b Ali b Halef: **Şerhu's-sünne = Şerhu kitâbi's-sünne**, thk. Ebu Yasir Halid b. Kasım, Mektebetu'l-Gurabai'l-Eseri, 1414/1994.

- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî:
el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî:
el-Hallal, Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed:
el-Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit:
el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit:
el-Humeydi, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa:
el-Kalhâtî, Ebu Abdillah Muhammed b. Said el-Ezdî:
el-Küleynî, Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak:
el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî:
el-Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Mısrî:
el-Câmi'u's-sahîh, thk. Muhammed Fuad Abdülbakî ve Mühibbüddin el-Hatîb, 4 Cilt, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400/1980.
Halku Ef'ali'l-İbâd ve'r-Reddu ale'l Cehmiyeti ve Ashâbi't-Ta'tîl, thk. Fehd b. Süleymân el-Fehid, 2 Cilt, Riyad: Dâru'l-Atlasî'l-Hadrâ, 1425/ 2005.
es-Sünne, thk. Atıyye b. Atîk ez-Zehrânî, 3 Cilt (I-VII Cüz), Daru'-Raye, 1415/1994.
Târîhu Bağdad ev Medîneti's-selam., thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, 1. Baskı, 17 Cilt, Beyrut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
Şerefu ashabi'l-hadis, thk. Mehmed Saîd Hatiboğlu, Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.
"Usulu's-sünne", **el-Müsned**, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârani, Dâru's-sekâ, 1416/1996.
el-Keşf ve'l-beyan, thk. Seyyide İsmail Kâşif, 2 Cilt, Uman: Vizaratu't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekafe, 1400/1980.
Usûlu'l-Kâfî, 1. Baskı, 2 Cilt, Beyrut : Dâru'l-Murtezâ, 1426/2005.
Kitâbü't-Tevhid, thk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, Beyrut: Dâru Sadır; İstanbul: İrşad Kitap Yayın Dağıtım, ts.
"Risâle fi's-Sünne", **İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslâmiyye 'alâ gazvi'l-Mu'attıla ve'l-Cehmiyye**, thk. Avvâd Abdullah el-Mu'tik, Riyad : Matabiü'l-Ferazdaki't-Ticariyye, 1408/1988.

- el-Ukayli, Ebû Cafer
Muhammed b. Amr b.
Musa b. Hammâd:
en-Nesefi, Ebü'l-Muin
Meymun b. Muhammed
b. Muhammed el-Hanefi:
en-Nesefi, Ebü'l-Muin
Meymun b. Muhammed
b. Muhammed el-Hanefi:
Erdem, Sabri:
Erkaya, Musa:
Erman, Uğur:
Ertürk, Mustafa:
es-Sâbûnî, Ebû
Muhammed Nûruddin
Ahmed b. Mahmûd b.
Ebî Bekr:
es-Sâbûnî, Ebû
Muhammed Nûruddin
- ed-Duafâu'l-kebir**, thk. **Abdülmu'ti Emin Kal'aci**, 1. Baskı, 4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Tebşiratü'l-edille fî usuli'd-din**, thk. Muhammed Enver Hamid İsa, 1. Baskı, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas; el-Cezire li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1432/2011.
- Bahrü'l-kelam**, thk. Muhammed es-Seyyid el-Bersici, Amman: Dâru'l-Feth, 1435/2014.
- "İman Problemi ve Anlambilim", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XLV, No: 2, 2004, s. 1-43
- "İbn Mâce'nin Hadis Kültüründeki Yeri" (Doktora Tezi), Ankara: AÜSBE, 2004.
- "Mürchie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (hicrî III. Asır)", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: V, No: 2, 2018, s. 89-108.
- "İmâm Buhârî'nin Siyâset Anlayışı: 'Yöneten-Yönetilen İlişkisi' -el-Câmi'u's-Sahîh'deki Bâb Başlıkları ve Buhârî'nin Bireysel Tavrı Çerçevesinde-", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, C: I, No: 1, 2001, s. 7-31.
- Mâtürîdiyye Akaidi el-Bidâye fî usûli'd-dîn Tercümesi**, trc. Bekir Topaloğlu, 13. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı (İFAV) Yayınları, 2014.
- Akîdetü's-selef ve ashabü'l-hadis = er-Risâle fî i'tikadi ehli's-sünne ve ashabü'l-hadis ve'l-eimme**,

- Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr:
eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs:
eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs:
et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre:
ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân:
ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân:
ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân:
Fahreddîn er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin:
Fayda, Mustafa:
Fıġlalı, Ethem Ruhi:
Fıġlalı, Ethem Ruhi:
- thk. Nasır b. Abdurrahman Muhammed el-Cüdey', 2. Baskı, Riyad : Dâru'l-Âsime, 1419/1999.
- el-Ümm**, thk. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, 11 Cilt, Riyad: Dâru'l-Vefa, 1422/2001.
- Kitâbu'l- fikhı'l- ekber fi't- tevhîd**, 1. Baskı, Mısır, ts. <https://www.quranicthought.com/books/-كتاب-الفقه-الأکبر-في-التوحيد/>
- el-Câmiu'l-kebîr**, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, 1. Baskı, 6 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1416/ 1996.
- Tezkiretü'l-Huffâz**, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani, Üçüncü Baskı, 4 Cilt, Haydarabad: Dairetü'l- Maârifî'l-Osmâniyye, 1377/ 1958.
- Kitâbü'l-Kebâir ve tebyinü'l-meharim**, thk. Muhyiddin Müstu, Dımaşk : Dâru İbn Kesir, 1407/1987.
- Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, thk. Şuayb el-Arnaut ve Muhammed Naîm el-Araksûsî, 1. Baskı, 25 Cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/ 1982.
- Kelam'a Giriş (el-Muhassal)**, trc. Hüseyin Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- "Câhiliye", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: VII, 1993, s. 17- 19.
- "Hâricîler", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XVI, 1997, s. 169- 175
- "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XX, No:1, 1975, s. 219- 247.

- Gör, Salih: “el-Fıkhu’l-Ekber eserleri bağlamında Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî’nin kelâmî görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Gül, Ali Rıza: “Mâtürîdî’nin Te’vilâtü’l-Kur’ân’da Kullandığı Veri Kaynaklarına Ahkâm Ayetleri Ekseninde Bir Yaklaşım”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 3, 2015, s. 7- 46.
- Gündoğar, Hamdi: “Ehl-i Sünnet Kelamına Giden Süreçte Ebu Hanife ve Şâfiî’nin El-Fıkhu’l-Ekber Aslı Risalelerinde Yer Alan İtikadi Konuların Mukayeseli Tahlili”, **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches]**, C:VII, No:1, 2016, s. 35- 63.
- Halid er-Rabât, Seyyid İzzet İd, Muhammed Ahmed Abdulvehhab: **el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed**, Feyyum : Darü’l-Felah, 1430/2009.
- Hâlîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm Halîmî Cürcânî: **Kitâbu’l-Minhâc fî şu’abi’l-îmân**, thk. Hilmi Muhammed Fûde, 1. Baskı, 3 Cilt, Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1399/1979.
- Hamd b. Abdülmuhsin et-Tüveycirî: “Kalaidü’l-ıkyan fî ihtisâri akîdeti İbn Hamdan li’l İmam Muhammed b. Bedreddin b. Balaban ed-Dımeşkî el-Hanbelî”, **Âlemü’l-mahtûtât ve’n-nevâdir**, C: VII, No: 1, Ağustos 1423/ 2002, s. 4- 85.
- Hançer, Ali: “Erken Dönem İslâm Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevâlinin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi”, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Hansu, Hüseyin: **Mutezile ve Hadis**, 3. Baskı, Ankara: Otto, 2018.

- Harb b. İsmail el-Kirmânî: **Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemâa'tihi kema nakalehu el-imam Harb b. İsmail el-Kirmânî**, thk. Süleyman b. Muhammed ed-Dübeyhî, 1. Baskı Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1435/ 2014.
- Hatiboğlu, Mehmed Said: **İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu**, 2. Basım, Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Hatipoğlu, Haydar: **Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi**, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982.
- Hüsam b. Muhammed Seyf: **Kitabu'l-usuli'l-mücerredeti ala tertûbi'l-kasideti'l-mücevvedeti "Şerhu kasideti'l-hâiyye li İbni Ebi Davud"**, 1. Baskı, Dımaşk: Daru Tayyibe, 1428/ 2007.
- Isva Merkez: "et-Temhîd li-kavâ'idi't-tevhîd - Lâmişî 15. Ders Hamza Bekri 11 Mayıs 2019", **You Tube**, 01 Haziran 2019. <https://youtu.be/9IjKk09ifFo>
- Işık, Kemal: "Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri", (Doktora Tezi), AÜSBE, 1964.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemaledin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi: **et-Temhîd lima fi'l-Muvatta mine'l-meani ve'l-esanid**, thk. Yasîr b. İbrahim, I-X Cilt, Kahire : el-Farukü'l-Hadise li't-Tabâti ve'n-Neşr, 1429/2008.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemaledin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi: **el-İntikâ fi fezâili'l-eimmeti's-selâaseti'l-fukahâ : Malik b. Enes el-Esbahi el-Medeni, Muhammed b. İdris eş-Şafii el-Muttalibi, Ebu Hanife Numan b. Sabit el-Kufi**, ed. i'tena bih Abdülfettah Ebu Gudde, Beyrut : Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1431/ 2010.
- İbn Battal, Ebü'l-Hasan Ali Halef b Abdülmelik: **Şerhu sahihi'l- Buharî**, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrâhim, 11 Cilt, Riyad : Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Bennâ, Ebu Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdullah: **el-Muhtar fi usuli's-sünne**, thk. Abdurrezzak b. Abdu'l-Muhsin el-Bedr, Medine: Mektebetu'l-Ulum ve'l-Hikem, 1423/ 2004.

- İbn Benna, İbn Ebi Hasen b. Ahmed b. Abdullah: **er-Red ala'l-mübtedia**, thk. Ebu Abdullah Adil b. Abdullah Al Hamdan, 2. Baskı, 1436/ 2015.
- İbn Cerîr et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed: "Sarîhu's-Sünne", **el-Cami' fî akâidi ve resâil ehli's-sünne ve'l- eser**, thk. Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah Âlu Hamdân , Riyad: Dâru'l-Menheci'l-evveli li'n-neşri, 1437/ 2016.
- İbn Ebî Ya'la, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbelî: **Tabakatü'l-Hanabile**, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı, 2 Cilt, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Ebi Ya'la, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbelî: "Kitabu's-Sünne (Şerhu kitâbi's-Sünne)", **Tabakatü'l-Hanabile**, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı, 2 Cilt, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Ebi Ya'la, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbelî: "Manzume fi'l-akideti", **Tabakatü'l-Hanabile**, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı, 2 Cilt, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Ebî Ya'la, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbelî: "Risaletü Abdûs ani'l-imam Ahmed", **Tabakatü'l-Hanabile**, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı, 2 Cilt, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Ebî Ya'la, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbelî: "Kitâbu'l-itikâdi Ahmed b. Hanbel (Kitâbu'l-İtikadi'l-mervâ ani'l-imam Ahmed b. Hanbel)", **Tabakatü'l-Hanabile**, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı, 2 Cilt, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.

Bağdadi Hanbeli ibn Ebî

Ya'la:

İbn Ebî Ya'la, Ebü'l-

Hüseyin İbnü'l-Ferra

Muhammed b.

Muhammed b. Hüseyin

Bağdadi Hanbeli:

İbn Ebî Zemenin, Ebû

Abdullah Muhammed b.

Abdullah b. İsa:

İbn Ebî Zid:

İbn Ferhun, Ebü'l-Vefa

Burhaneddin İbrâhim b

Ali b Muhammed:

İbn Hacer el-Askalanî,

Ebu'l-Fazl Şehâbüddîn

Ahmed b. Alî b.

Muhammed:

İbn Hacer el-Askalanî,

Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn

Ahmed b. Alî b.

Muhammed:

İbn Hacer el-Askalanî,

Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn

Ahmed b. Alî b.

Muhammed:

İbn Hacer el-Askalanî,

Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn

“Mukaddime fî Akîdeti'l-imâm Ahmed b. Hanbel”,
Tabakatü'l-Hanabile, ed. nşr. Muhammed Hâmid el-
Fıkı, 2 Cilt, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-
Muhammediyye, ts.

Riyazü'l-cenne bi-tahrîci usuli's-sünne, thk.
Abdullah b. Muhammed Abdürrahim b. Hüseyin el-
Buhârî, Medine : Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye,
1415/ 1995.

el-Veciz fi şerhi akideti ibn ebi zid, thk. el-Emin el-
Hac Muhammed Ahmed, ts.

**ed-Dibacü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yan ulema'i'l-
mezheb**, thk. Muhammed el-Ahmedi Ebu'n-Nur, 2 Cilt,
Kahire : Dârü't-Türas, ts.

Tehzibü't-tehzib, thk. İbrahim Zeybek, Adil Mürşid, 4
Cilt, Beyrut :Müessesetü'r-Risale, 1435/2014.

Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihi'l-Buharî, thk. Şuayb el-
Arnaut, Adil Mürşid, Saîd Lehham, 26 Cilt, Dımaşk :
er-Risaletü'l-Alemiyye, 1434/ 2013.

**Hedyü's-Sari : Mukaddimetu Fethi'l-bârî : Şerhu
Sahihi'l-Buharî**, thk. Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid,
Saîd Lehham, 1. Baskı, 26 Cilt, Dımaşk : er-Risaletü'l-
Alemiyye, 1434/ 2013.

**el-Mu'cemü'l-müfehres = Tecrid esanidü'l-
kütübü'l-meşhure ve'l-eczai'l-mensure.**, thk.

- Ahmed b. Alî b. Muhammed: Muhammed Şekur Meyadini, 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Kayyim el-Cevziyye: **İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslâmiyye 'alâ gazvi'l-Mu'attıla ve'l-Cehmiyye**, thk. Avvâd Abdullah el-Mu'tik, Riyad : Matabiü'l-Ferazdaki't-Ticariyye, 1408/1988.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer: **el-Bidâye ve'n-nihaye**, 8. Baskı, 15 Cilt, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1410/1990.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî: **Lüm'atü'l-i'tikadi'l-hâdî ilâ sebîli'r-reşâd**, thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksud şrh. Muhammed es-Salih Useymin, Riyad : Mektebetu Edvai's-Selef, 1415/1995.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b Müslim b Kuteybe Dîneverî: **Te'vilu muhtelifi'l-hadis**, thk. Muhammed Muhyiddin Asfar, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1419/ 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî: **el-Mesâil ve'l-ecvibe fi'l-hadîs ve'l-luga = Kitabü'l-mesail ve'l-cevabat = el-Cevabatü'l-hazıra**, thk. Mervan el-Atıyye, 1. Baskı, Daru İbn Kesir, 1410/1990.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî: **Sünenu ibn Mâce**, thk. Beşşâr Avvâd Mârûf, 6 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1418/ 1998.
- İbn Manî', Muhammed b Abdülazîz: **Şerhu'l-akideti's-Seffariniyye el-Kevakibü'd-dürriyye li-şerhi'd-dürreti'l-mudiyye fi akdi ehli'l-firkati'l-marziyye**, thk. Muhammed b. Salih Useymin (Riyad : Medarü'l-Vatan li'n-Neşr, 1426/ 2005).

- İbn Mende, Muhammed b. İshak b. Yahya: **Kitâbü'l-İman**, thk. Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fükayhi, 2. Baskı, 2 Cilt, Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1406/1985.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed: **Fethu'l-bari şerhi Sahih-i Buhari**, thk. Ebu Muaz Tarık b. İvadullah b. Muhammed, 7 Cilt, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1417/ 1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed: **et-Tabakatü'l-kübra**, thk. İhsan Abbas, 1. Baskı, 8 Cilt, Beyrut: Daru Sadır, 1388/ 1969.
- İbn Şahin, Ebû Hafis Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadi: **Mes'eletü'l-i'tikâdi li Ömer b. Ahmed**, **Şerhu mezahibi ehli's-sünne ve ma'rifeti şerâi'i'd-din ve't-temessüki bi's-sünen**, thk. Adil b. Muhammed, Kahire : Müessesetu Kurtuba, 1415/ 1995.
- İbn Şahin, Ebû Hafis Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadi: **Meseletü'l-itikâdi li Ömer b. Ahmed**, thk. Müsna Nazik Nevaf, ts. https://www.alukah.net/Books/Files/Book_10736/BookFile/ed.pdf
- İbn Şahin, Ebû Hafis Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadi: **Şerhu mezahibi ehli's-sünne ve ma'rifeti şerâi'i'd-din ve't-temessüki bi's-sünen**, thk. Adil b. Muhammed, 1. Baskı, Kahire : Müessesetu Kurtuba, 1415/ 1995.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim: **Mecmuu fetava : Kitâbü'l-iman**, ed. cem', tertib Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Asımi en-Necdi, 35 Cilt, Medine : Vizaretü'ş-Şuuni'l-İslâmiyye ve'l-Evkaf ve'd-Da've ve'l-İrşad es-Suudiyye, 1425/2004.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b Muhammed Bağdâdî: **el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem**, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata ; racea Nuaym Zerzevir, 2. Baskı, I-XVII Cilt, Beyrut : Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1415/1995.

- İbnü'l-Gazzi, Ebü'l-
Meali Şemseddin
Muhammed b.
Abdurrahman:
İğde, Muhyettin: **Divanü'l-İslâm**, thk. Seyyid Kesrevi Hasan, 1. Baskı, 4 Cilt, Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/ 1991.
- İlim ve Hikmet Vakfı: “Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Seleflîğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme”, **İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi**, C: I, No: 1-2, 2015, s. 91- 106.
- İmam-ı A'zam Numan b. Sabit el-Bağdadi Ebu Hanife:
İmamoglu, Lütfü: “Doç.Dr. Soner Duman - Dinin anlaşılmasında iki farklı tavır: Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis”, **You Tube**, 17 Kasım 2019. <https://youtu.be/i8oQIHledJI>
- İsmail Paşa el-Bağdadî: **İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri**, trc. Mustafa Öz, (İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV)), 2014.
- İzzeddin İbnü'l-Esîr: “Ebû Dâvud ve Süneni”, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, 2000.
- Kadı Abdülcebbar: **Hediyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin**, 2 Cilt, Beyrut: Müessesetü't- Tarihi'l-Arabî, ts.
- Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi: **el-Kamil fi't-tarih**, thk. ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kadî, 11 Cilt, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/ 1987.
- Kahraman, Hüseyin: **Şerhu'l-usuli'l-hamse**, thk. Abdu'l-kerîm Osman, 3. Baskı, Kahire : Mektebetu Vehbe, 1416/ 1996.
- Kahraman, Hüseyin: **Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-malik**, thk. Abdulkadir es-Sahravî, I-8 Cilt, Mağrib: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1403/1983.
- Kahraman, Hüseyin: **Hadis İminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürcî Râviler**, Bursa : Emin Yayınları, 2011.
- Kahraman, Hüseyin: **Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)**, Bursa: Emin Yayınları, 2006.

- Kandemir, M. Yaşar: “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: X, 1994, s. 119- 121.
- Kandemir, M. Yaşar: “İbn Mâce”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XX ,1999, s. 161, 162.
- Kandemir, M. Yaşar: “el-Müsned”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XXXII, 2006 s. 104,105.
- Kandemir, M. Yaşar: “Nesâî”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XXXII, 2006, s. 563- 565.
- Kandemir, M. Yaşar: “Tirmizî”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XLI, 2012, s. 202- 204.
- Kandemir, M. Yaşar: **Mevzû Hadisler Menşe’i Tanıma Yolları Tenkidi**, 6. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2011.
- Karaağaç, Hilmi: “Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı”, **EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-** C: XV, No: 49, 2011, s. 65- 80.
- Karadaş, Cağfer: “Sevap”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XXXVI, 2009, s. 581, 582.
- Kasapoğlu,
Abdurrahman: “Mâtürîdî’nin İmanda Artmayı İfade Eden Âyetlere Yaklaşımı”, **Hikmet Yurdu, İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı**, C: II, No: 4, 2009, s. 47- 70.
- Kasar, Veysel: “Doğuş Sürecinde Kelam Problemleri”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No:13, 2004, s. 127- 158.
- el-Kassâb el-Kerecî, Ebu
Ahmed Muhammed b.
Alî b. Muhammed **Nüketü’l-Kur’an : ed-Dalle ale’l-Beyân fî Envai’l-Ulûmi’l-Ahkâm**, thk. Komisyon, 4 Cilt, Demmâm : Dâru İbni’l-Kayyim ; Kahire : Dâru İbn Affan, 1424/ 2003.
- Kaynar, Enes: Buhârî’nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi”,

- (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ,2016.
- Kettânî, Ebû Abdillâh
Muhammed b. Ca'fer b.
İdrîs Hasenî:
Kırbaçoğlu, M. Hayri: **Hadis Literatürü**, trc. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri: “İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: ‘Ashabu’l Hadis’in Akaid Edebiyatı’”, **İslâmî Araştırmalar**, C: I, No: 5, 1987, s. 79- 89.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri: **Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları**, 2. Baskı, Ankara: Otto, 2017.
- Kırış, Şemsettin: “Bir ‘Eş’arîlik’ Müdâfaası Örneği: Beyhakî’nin Kündürî’ye Mektubu’”, **V. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu -Eş’arîlik- 04-06 Mayıs 2018**, 19 Ekim 2018, s. 559- 564.
- Klasik Metin Okumaları: “Risâletü Ebî Dâvûd ilâ Ehli Mekke fî Vasfî Sünenih - 04- M. Fatih Kaya - 14.10.2017”, **You Tube**, 07 Haziran 2020. <https://youtu.be/fiIckYrxywg>
- Koçkuzu, Ali Osman: **Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988
- Koçyiğit, Talat: **Hadîs Tarihi**, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- Koçyiğit, Talât: **Hadislerin Işığında İman, İbadet, Ahlak**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974.
- Kohlberg, Etan: “İslam Kelamında Muvâfât Nazariyeleri”, **İslâmî İlimler Dergisi**, trc. Kadir Gömbeyaz, C: IV, No: 1-2, 2009, s. 401- 416.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “Âl-i İmrân 3/ 19, 85, 135, 173”, (Çevrimiçi), <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Âl-i-%20İmrân-suresi/312/19-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020) , <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Âl-i-%20İmrân->

- suresi/378/85-ayet-tefsiri (13 Haziran 2020),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Âl-i%20İmrân-suresi/426/133-135-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Âl-i%20İmrân-suresi/466/173-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli: “el-Ahzâb 33/22”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Ahzâb-suresi/3554/21-24-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli: “el-Bakara 2/143, 177, 225, 255”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/150/143-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/184/177-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/232/225-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/262/255-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli: “el-En'âm 6/82, 160”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/En%27âm-suresi/871/82-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/En%27âm-suresi/949/160-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli: “el-Fetih 48/4”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Fetih-suresi/4584/1-7-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli: “el-Hicr 15/92,93”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Hicr-suresi/1893/91-93-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli: “el-Hucurât 49/9, 14”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Hucurât-suresi/4621/9-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020) ,

- <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Hucurât-suresi/4626/14-18-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
“el-İsrâ 17/84”, (Çevrimiçi),
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/İsrâ-suresi/2113/84-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
“el-Kasas 28/56”, (Çevrimiçi),
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Kasas-suresi/3308/56-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
“el-Kehf 18/13”, (Çevrimiçi),
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Kehf-suresi/2153/13-16-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
“el-Mâide 5/ 3, 44”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Mâide-suresi/672/3-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020) ,
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Mâide-suresi/713/44-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020)
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “el-Mü’minûn 23/ 1, 60”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Mü%27minûn-suresi/2674/1-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020) ,
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Mü%27minûn-suresi/2730/57-61-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “el-Müddessir 74/ 31”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Müddessir-suresi/5526/31-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “en-Nisâ 4/48”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Nisâ-suresi/541/48-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “es-Sâffât 37/61”, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Sâffât-suresi/3846/58-61-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).

- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “et-Tevbe 9/ 5, 124”, (Çevrimiçi), <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1236/1-6-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “ez-Zuhruf 43/72”, (Çevrimiçi), <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Zuhruf-suresi/4393/68-73-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “Lokmân 31/34”, (Çevrimiçi), <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Lokmân-suresi/3503/34-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “Meryem 19/76”, (Çevrimiçi), <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Meryem-suresi/2326/76-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli: “Muhammed 47/17”, (Çevrimiçi), <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Muhammed-suresi/4561/16-17-ayet-tefsiri> (13 Haziran 2020).
- Kutleybe b. Saîd, Ebû Recâ’ b. Cemîl es-Sekafî: “İtikadu Kuteybe b. Saîd”, **el-Cami’ fî akâidi ve resâil ehli’s-sünne ve’l- eser**, drl. Ebu Abdullah Âdil b. Abdullah Âlu Hamdân, İkinci Baskı, Riyad: Dâru’l-Menheci’l-evveli li’n-neşri, 1437/ 2016.
- Kutlu, Sönmez: “İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü’l-İrcâ”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XXXVII, No: 1, 1997, s. 317- 331.
- Kutlu, Sönmez: “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, (Çevrimiçi) <http://www.sonmezkutlu.net/?Syf=26&Syz=6035> 07 Haziran 2020.
- Kutlu, Sönmez: “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: I, No: 1, 2002/ 1, s. 168-210.

- Kutlu, Sönmez: “Mürcie”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XXXII, 2006, s. 41- 45.
- Kutlu, Sönmez: **Selefilğin Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, 4. Baskı, Ankara : Otto Yayınları, 2017.
- Kutlu, Sönmez: **Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Kuzudişli, Bekir: **Hadis Tarihi**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Madelung, Wilfred: “Early Sunnī Doctrine concerning Faith as Reflected in the ‘Kitāb al-īmān’ of Abū ‘Ubayd al-Qāsim b. Sallām (d. 224/839)”, **Studia Islamica**, No: 32, 1970, s. 233-254
- el-Malâtî, Ebu’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman: **et-Tenbih ve’r-red ala ehli’l-ehva ve’l-bida’**, thk., tlk ve tkd. Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî, Bağdat: Mektebetu’l Müsennâ, Beyrut: Mektebetu’l-Ma’ârif, 1388/ 1968.
- Mavil, Hikmet Yağlı: “Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku’l-îmân Tartışması”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: VII, No: 14, 2019, s. 437- 468.
- Merttürkmen, H. Hilmi: “Buhari’nin Ebu Hanife’ye itirazları ve aralarındaki ihtilaflar”, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1976.
- Musa Kazım: “Selefilik Çalıştay 1. Oturum Yard. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz”, **You Tube**, 22 Mayıs 2020. <https://youtu.be/H56pVViNAA4>
- Müslim b. Haccac, Ebü’l-Hüseyin el-Kureyşi en-Nisabûri: **Sahîhu Müslim**, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, 1.Baskı, 5 Cilt, Kahire: Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, İsa el-Babi el-Halebi, 1412/1991.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb: **Kitabu’l-müctebâ = es-Sünenü’s-sugrâ**, 9 Cilt, Beyrut: Darü’t-Te’sil, 1433/2012.

- Oral, Osman: “Kelâm Ekollerine Göre Halife/ Devlet Başkanı’nın Görevleri ve Hakları”, **EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler-** C: XIX, No: 62, 2015, s. 379- 402.
- Ömer Rızâ Kehhâle: **Mu’cemü’l-müellifin teracimu musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye**, 15 Cilt, Beyrut: Mektebetü’l-Müsenna ve Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, ts.
- Öt, Şule: “Kitâbu Ahbâri’l- Âhâd’ı Çerçevesinde Buhârî’nin Haber-i Vâhid Anlayışı” (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, 2019.
- Öz, Mustafa: “Şîa”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C:XXXIX, 2010, s. 111- 114.
- Özafşar, Mehmet Emin: **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı**, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Özdemir, Metin: “Yeni Bir İlmi Kalam Projesi Olarak Bağlamsal Teoloji”, **İslâmî İlimler Dergisi**, C: IV, No: 1-2, 2009, s. 23- 44.
- Özdemir, Zehra: “Hadis Usulünde Ehl-i Bid’at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları” (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Özer, Ahmet: “Ehl-i Hadisin Red Literatürü”, (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, 2008.
- Özpınar, Ömer: **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, 2. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Özpınar, Ömer: “Hadis Tarihi: Hadis İlminin Gelişim Dönemi”, **Hadis: El Kitabı**, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016,
- Pessagno, Jerome Meric: “The Murji’a, İmân and Abū ‘Ubayd”, **Journal of the American Oriental Society**, C: XCV, No: 3, 1975, s. 382-394.

- Pessagno, Jerome Meric: “The Kitab al-iman of Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam: A study of the Muslim struggle for a definition of faith”, (Doktora Tezi), Yale University, 1973.
- Rebi’ b. Habib: **el-Câmiü’s-sahih müsnedü’l-İmam er-Rebi’ b. Habib**, thk. Âşûr b. Yusuf, Muhammed İdrîs, 1. Baskı, 1 Cilt (I-IV Cüz), Beyrut: Dârü’l-Hikme, 1415/1995.
- Sa’d b. Abdullah Âl-i Humeyd: **Menâhîcu’l-muhaddisîn**, 1. Baskı, Riyad: Daru Ulumi’s-Sünne, 1420/ 2000.
- Safer b. Abdurrahman el-Havalî: **Zahiratu’l-irca fil fikri’l-İslamî**, Ümmü’l-Kura, 1420/ 2000.
- Salah b. Muhammed el-Bedîr: **Akıdetu’l-eimmeti’l-erbaa**,(Çevrimiçi), <https://islamhouse.com/ar/books/2827918/> 10 Haziran 2020.
- Salim b. Zekvan: **es-Sire: bir Harici / İbadi klasiği.**, trc. Harun Yıldız, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Sarıkaya, Saffet: “Mâtürîdî’nin Din Anlayışında Hoşgörü (Diğer Din ve Mezheplere Karşı)”, **Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, ed. İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV, 2012.
- Sezgin, Fuat: **Buhârî’nin Kaynakları**, 5. Baskı, Ankara: Otto, 2017.
- Sezgin, Fuat: **Tarihü’t-türasi’l-Arabi: mecmuatü’l-mahtutati’l-Arabiyye fî mektebati’l-alem**, thk. nakalehu ile’l-Arabiyye Mahmûd Fevzi Hicazi ; racea Arefe Mustafa, Saîd Abdurrahlan, I-X Cilt, Riyad : Câmiatü’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Smith, W. Cantwell: “Son Dönem İslam Tarihinde İman; Tasdik’in Anlamı”, **Gazosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, trc. Mehmet Demirtaş, C: II, No: 1, 2014, s. 375- 411.
- Siyertv: “Ahmed b. Hanbel’in Hadis Anlayışı ve Müsned | Prof. Dr. Bekir Kuzudişli”, **Siyertv**, 26 Eylül 2019.

- <https://www.siyertv.com/ahmed-b-hanbelin-hadis-anlayisi-ve-musned-prof-dr-bekir-kuzudisli-2/>
- Söylemez, M. Mahfuz: **Bedevilikten Hadariliğe Kufe**, Ankara : Ankara Okulu, 2015.
- Süfyan es-Sevrî: “İ’tikâdu Ebî Abdillâh Süfyan b. Saîd es- Sevrî”, **Şerhu Usuli i’tikadi ehli’s-sünne ve’l-cemaa mine’l-kitâb ve’s-sünne ve icmai’s-sahabe ve’t-tabiin min ba’zihim**, thk. Ebu Yakub Neş’et b. Kemal el-Mısrî, İskenderiye: Dâru’l-basîra, ts.
- Süleyman b. el-Eş’as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Ömer es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Davud: **Mesâilü’l-imâm Ahmed Rivayetü ebî Davud Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî**, thk. Ebu Muaz Tarık b. İvazullah, Mektebetü İbn Teymiyye, 1420/1999
- Şeyh Dr. Abdurrezzak b. Abdulmuhsin el-Abbad el-Bedr: **Ziyadetu’l-iman ve noksanuhu ve hukmu’l-istisnai fihi**, Riyad : Dâru Künûzi İşbiliyâ (Künûzu İşbiliyâ), 1427/ 2006.
- Şeyh Yahya b. Ebi el-Hayr: **el-İntisâr fi’r-reddi ale’l-Mu’tezileti’l-kaderiyyeti’l-eşrâr**, thk. Suud b. Abdülazîz el-Halef , 1 Cilt (I-III Cüz), Esvâü’s-Selef, 1419/1998.
- Taftazânî: **Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu’l-Akâid**, trc. Süleyman Uludağ, 6. Baskı İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Takıyüddin Ebi Muhammed Abdulgani: **el-İktisâd fi’l-i’tikad**, thk. Ahmed b. Atıyyeb. Ali Medine: Mektebetü’l-Ulumi ve’l-Hikem, 1414/ 1994.
- Taş, Mustafa: “Buhârî’nin Cerh-Ta’dîl Metodu”, (Doktora Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Teber, Ömer Faruk: “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu”, **EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-** C: XII, No: 34, 2008, s. 57- 72

- Tüccar, Zülfikar: “Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C:X, 1994, s. 244- 246.
- Türcan, Galip: “Ehl-i Sünnet’in İman Tanımı Hakkında İbn Hazm’ın Eleştirilerinin Bir Değerlendirmesi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 26, Ocak 2011, s. 65- 79.
- Türcan, Galip: “İrcâ’ ve Ebû Hanife’nin ‘İrcâ’ İle İlişkilendirilmesi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 9, 2002, s. 97- 123.
- Ubeydullah Muhammed İbn Batta el-Ukberi: **eş-Şerh ve’l-ibâne ’alâ usûli’s-sünne ve’d-diyâne (el-İbânetü’s-sugrâ)**, thk. Rızâ b. Na’sân Mu’tî, Medine : Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 1423/ 2002.
- Ünal, İsmail Hakkı: **İmam Ebu Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, 5. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018
- Vakıdi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemi: **el-Megazi**, thk. Marsden Jones, 3. Baskı, 3 Cilt, Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1404/ 1984.
- Watt, W. Montgomery: **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, trc. Ethem Ruhi Fırlalı, 5. Baskı, İzmir: İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Eş’ariyye”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XI, 1995, s. 447- 455.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Fâsık”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XII, 1995, s. 202- 205.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Mâtürîdiyye”, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, C: XXVIII, 2003, s.165- 175.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Tekfir”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: XL, 2011, s. 350- 356.

- Yıldız, Oğuzhan: “Tirmizi’nin Cami’inde fikhü’l-hadis ve fakih muhaddisler”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Yurdagür, Metin: “Ehl-i Kible”, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C: X, 1994, s. 515, 516.
- Yurtalan, Büşra: “Ashâbu’l-Hadîsin Akaid Metinlerinde Dışlayıcı Söylem (3./9. Asır Reddiye Literatürü)”, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBÜ, 2019.
- Yusuf b. Ali et-Turayyif: **Tedvînü ilmi’l-akâdeti inde ehli’s-sünneti ve’l-cemaati menâhicehu ve musannefâtihî**, 1. Baskı, Riyad: Dâru İbni Huzeyme, 1430/ 2009.
- Yûsuf b. Esbât: “İtikadu Yûsuf b. Esbât”, **el-Cami’ fi akâidi ve resâil ehli’s-sünne ve’l-eser**, 2. Baskı, Riyad: Dâru’l-Menheci’l-evveli li’n-neşri, 1437/ 2016.
- Yücedoğru, Tevfik: “Bir Kelam Teorisi: Muvâfât”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XV, No: 1, 2006, s. 165-176.
- Yücel, Ahmet: **Hadis Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2011.
- Yücel, Selahattin: **Hadis Literatüründe ‘Kitâbu’s-sünne’ Geleneği**, İstanbul : Mizan Yayınevi, ts.
- Zirikli, Hayreddin: **el-A’lâm : kamusu teracimi li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisa mine’l-Arabî’l-mübta’ribin ve’l-müsteşrikin**, 15. Baskı, 8 Cilt, Beyrut : Dâru’l-İlm li’l-Melayin, 1423/2002.